L'ÉNOVA GEOGRAFIA, HISTÒRIA, PATRIMONI

L'ÉNOVA

GEOGRAFIA, HISTÒRIA, PATRIMONI

Abel Soler

AJUNTAMENT
DE L'ÉNOVA

Preàmbul

Per a un Ajuntament com el nostre, és tot un orgull poder oferir-los este magnífic tresor. Tindre este llibre a les nostres mans ens permetrà, entre altres plaers, desenterrar part de la nostra història, història que com tots sospitàvem és molt prolífica, però també molt desconeguda.

Aconseguir un llibre d'estes característiques comporta un enorme esforç, ja que en ell es recull, s'organitza i es descriu tota la documentació recopilada durant més d'un any de treball, amb l'objectiu final de poder conèixer, conservar i difondre el nostre patrimoni.

Tasques prèvies, com el treball de camp, el treball de biblioteca i la recerca d'arxiu, així com el procés de redacció i correcció del text, donen com a resultat final la creació d'una obra com esta, on podem gaudir del plaer que s'experimenta en saber qui som com a poble i com hem evolucionat al llarg dels segles, fins arribar als nostres dies.

Fou a l'any 2009 a l'empara d'una subvenció de la Conselleria de Presidència, quan es va iniciar la recerca documental entorn a la història del nostre poble. Aquesta tasca, prou avançada, quedà finalment arxivada i posteriorment oblidada.

Per casualitat, l'any 2016, l'actual Corporació Municipal, que tinc l'honor de presidir, fou informada de l'existència d'este projecte inacabat. D'immediat prenguérem la iniciativa per reactivar-lo, ja que, de finalitzar-lo, suposaria per a tots nosaltres un punt d'inflexió, d'on poder continuar creixent com a poble.

És per això que contactàrem amb l'autor, l'historiador Abel Soler Molina, amb la intenció d'esbrinar els passos a seguir per a reprendre la actualització i publicació del llibre. Abel va mostrar immediatament la seua il·lusió i la disposició a l'hora de col·laborar en la nostra iniciativa, i ens aportà nova documentació i nous capítols per al futur llibre. "L'Énova. Geografia, història, patrimoni".

D'esta forma, finalment s'ha aconseguit materialitzar el que pensem que era un deute pendent amb els veïns de l'Énova i, com no?, un deute amb la memòria de tots aquells que han format part d'este poble.

Esperem i desitgem que esta obra els agrade i interesse, i servisca perquè no passe allò que diuen: "la història d'un poble s'esborra si no l'escrivim oportunament".

Solament preservem el que estimem,
solament estimem el que entenem
i solament entenem el que ens ensenyen.

Tomàs Giner Esparza
Alcalde de l'Énova

L'ÉNOVA

GEOGRAFIA, HISTÒRIA, PATRIMONI

Abel Soler

Ajuntament de l'Énova, 2019

EDICIÓ: Ajuntament de l'Énova

AUTOR: Abel Soler ©

AGRAÏMENTS: Fermín Gimeno Benavent, Custodio Cuenca Navarro,
Secundino Montagud Montagud, Aquilino Gallego Úbeda, Rafa Simó.

DISSENY COBERTES I MAQUETACIÓ: Victoria Tudela Balaguer

IMPRESSIÓ: MARAL Indústria Gràfica - Tel 962 240 145

Depòsit legal: V-124-2019

ARXIUS CONSULTATS

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona
AHN	*Archivo Histórico Nacional*, Madrid-Toledo
ARV	Arxiu del Regne de València
ADPV	Arxiu de la Diputació Provincial de València
APPV	Arxiu de Protocols del Patriarca, València
AMV	Arxiu Municipal de València
ACV	Arxiu de la Catedral de València
AMAV	Arxiu Metropolità de l'Arquebisbat de València
AME	Arxiu Municipal de l'Énova
APE	Arxiu Parroquial de l'Énova
ASCE	Arxiu de la Séquia Comuna d'Énova
AFGS	Arxiu Familiar Garzó-Sanchis
AMM	Arxiu Municipal de Manuel
APM	Arxiu Parroquial de Manuel
AMG	Arxiu Municipal de Gavarda
AHMX	Arxiu Històric Municipal de Xàtiva
RSEAPV	Reial Societat Econòmica d'Amics del País, València
ARABASC	Arxiu de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, València
BV	Biblioteca Valenciana
HMV	Hemeroteca Municipal de València
HBN	Hemeroteca de la Biblioteca Nacional

MESURES i PESOS ANTICS

1 vara de Xàtiva = 91,2 centímetres
1 vara o alna = 4 pams = 48 dits
1 fanecada foral valenciana = 831, 0964 metres quadrats
1 jovada = 6 cafissades = 36 fanecades
1 fanecada = 4 quartons = 200 braces quadrades
1 arrova grossa = 12,708 quilograms
1 arrova = 36 lliures = 432 onces
1 quintar = 4 arroves; 1 càrrega = 10 arroves
1 cafís valencià de forment = 201 litres
1 cafís = 3 taleques = 12 barcelles = 48 almuds = 192 quarterons
1 cànter de vi = 10,77 litres; 1 bóta seixantena = 60 cànters
Sistema monetari de la València foral: 1 lliura = 20 sous = 240 diners
4 rals de billó = 1 pesseta; 10 rals = 1 escut; 20 rals = 5 pessetes = 1 duro
1 pesseta = 4 quinzets = 10 xavos = 20 gallets = 100 cèntims

NATALIS
P·CORN
IVNIANI·SER
AN·LX·H·S·E

ÍNDEX

Preàmbul de l'alcalde 09

1. Geografia. Dominant el Pla d'Énova 11

1.1. La serra i el pla del terme de l'Énova 13

1.2. La Séquia Comuna i la gestió de l'aigua 26

1.3. L'agricultura i els conreus al llarg del temps 53

1.4. El nom i l'evolució històrica del poble 62

2. Història. Dels romans a la societat global 87

2.1. La vil·la de *Cornelius* i les alqueries àrabs 89

2.2. Jaume I i l'Énova medieval 'dels Cristians' 122

2.3. De la Germania a la Guerra de Successió 153

2.4. Esplendor de l'arrossar i revolució liberal 188

2.5. Terratinents, llauradors i jornalers pobres 212

2.6. Modernització, República i Guerra Civil 234

2.7. De la postguerra a la societat del benestar 267

2.8. Patrimoni: l'herència dels avantpassats 314

3. La memòria escrita. Apèndix documental 375

3.1. Any 1325. Disposició de Jaume II sobre la Séquia d'Énova 377

3.2. Any 1401. Una visita pastoral de la parròquia de l'Énova 378

3.3. Any 1521. La profanació de l'església durant la Germania 380

3.4. Any 1595. Un morisc de Manuel, l'arrendatari de Sanç i l'arròs 387

3.5. Any 1671. Ordinacions de reg de la Séquia Comuna d'Énova 389

3.6. Any 1748. Història i prodigis de la Mare de Déu de Gràcia 394

3.7. Any 1931. Bases de treball presentades pel Centre Socialista 400

3.8. Any 1936. Discurs del líder socialista Vicent Garzó Mahiques 402

Bibliografia 404

PREÀMBUL

Per a un Ajuntament com el nostre, és tot un orgull poder oferir-los este magnífic tresor. Tindre este llibre a les nostres mans ens permetrà, entre altres plaers, desenterrar part de la nostra història, història que com tots sospitàvem és molt prolífica, però també molt desconeguda.

Aconseguir un llibre d'estes característiques comporta un enorme esforç, ja que en ell es recull, s'organitza i es descriu tota la documentació recopilada durant més d'un any de treball, amb l'objectiu final de poder conèixer, conservar i difondre el nostre patrimoni.

Tasques prèvies, com el treball de camp, el treball de biblioteca i la recerca d'arxiu, així com el procés de redacció i correcció del text, donen com a resultat final la creació d'una obra com esta, on podem gaudir del plaer que s'experimenta en saber qui som com a poble i com hem evolucionat al llarg dels segles, fins arribar als nostres dies.

Fou a l'any 2009 a l'empara d'una subvenció de la Conselleria de Presidència, quan es va iniciar la recerca documental entorn a la història del nostre poble. Aquesta tasca, prou avançada, quedà finalment arxivada i posteriorment oblidada.

Per casualitat, l'any 2016, l'actual Corporació Municipal, que tinc l'honor de presidir, fou informada de l'existència d'este projecte inacabat. D'immediat prenguérem la iniciativa per reactivar-lo, ja que, de finalitzar-lo, suposaria per a tots nosaltres un punt d'inflexió, d'on poder continuar creixent com a poble.

És per això que contactàrem amb l'autor, l'historiador Abel Soler Molina, amb la intenció d'esbrinar els passos a seguir per a reprendre la actualització i publicació del llibre. Abel va mostrar immediatament la seua il·lusió i la disposició a l'hora de col·laborar en la nostra iniciativa, i ens aportà nova documentació i nous capítols per al futur llibre. "L'Énova. Geografia, història, patrimoni".

D'esta forma, finalment s'ha aconseguit materialitzar el que pensem que era un deute pendent amb els veïns de l'Énova i, com no?, un deute amb la memòria de tots aquells que han format part d'este poble.

Esperem i desitgem que esta obra els agrade i interesse, i servisca perquè no passe allò que diuen: "la història d'un poble s'esborra si no l'escrivim oportunament".

Solament preservem el que estimem,
solament estimem el que entenem
i solament entenem el que ens ensenyen.

Tomàs Giner Esparza
ALCALDE DE L'ÉNOVA

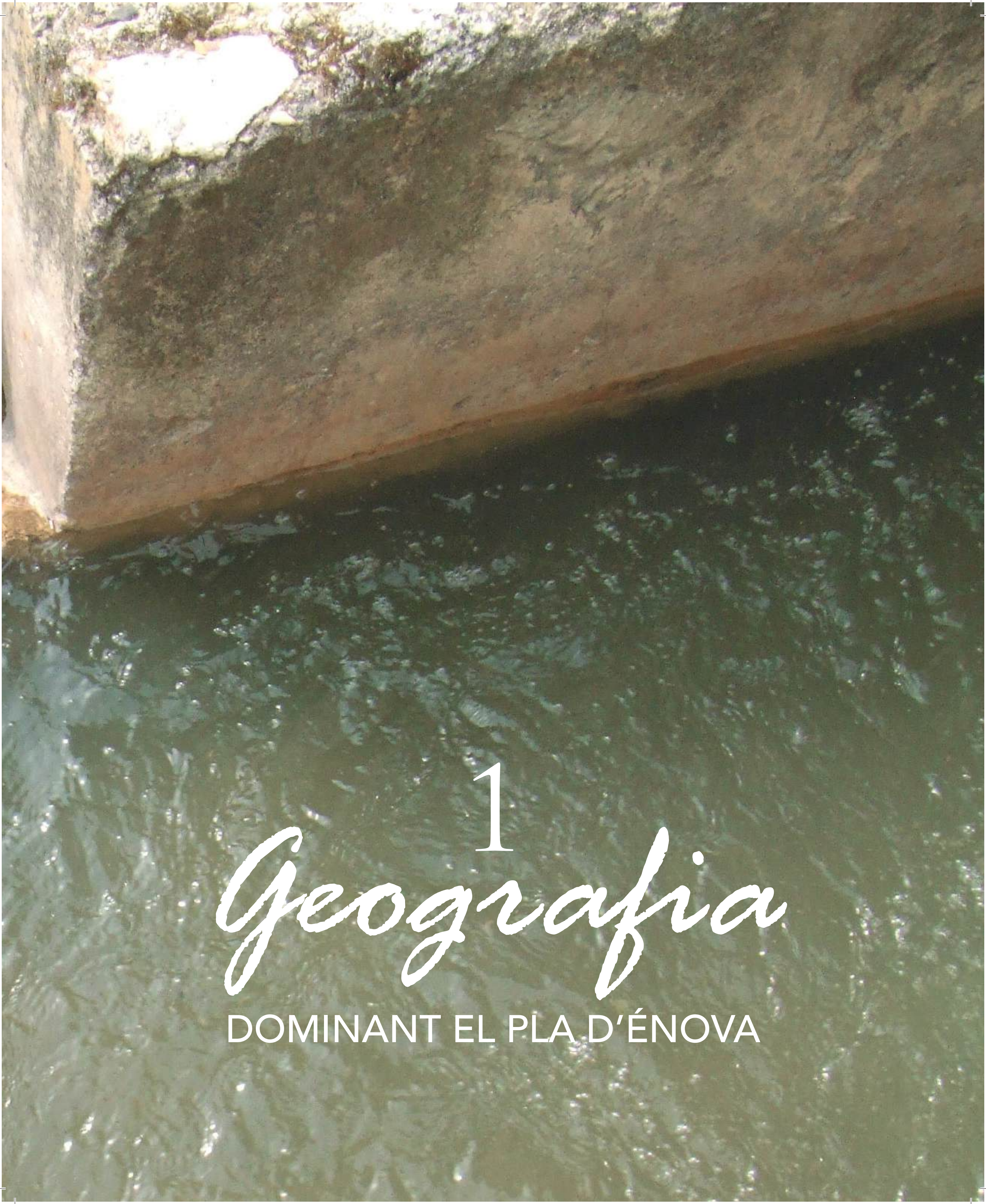

1 Geografia

DOMINANT EL PLA D'ÉNOVA

1.1. LA SERRA i EL PLA DEL TERME DE L'ÉNOVA

L'Énova és un municipi de poc 936 habitants (2016), de la comarca valenciana de la Ribera de Xúquer, situat a escassos 10,7 km de Xàtiva, que és la capital urbana i comercial més pròxima; a 14,9 km d'Alzira, cap i casal de la Ribera Alta,[1] i a 56 km de la ciutat de València. El nucli de població s'assenta a uns 52 m d'altitud sobre el nivell de la mar i **el terme municipal**, de silueta irregular (en forma de 'C') i de 7,65 km^2 d'extensió, afronta per tramuntana amb els termes de la Pobla Llarga i Rafelguaraf; per la banda de llevant, amb el Reialenc, pertinença municipal de Xàtiva; per migdia, amb Barxeta i la mateixa Xàtiva, i per ponent, amb el terme de Manuel. El territori local de l'Énova comprén un sector meridional muntanyenc, que fa de frontera amb la vall de Barxeta i el pla de Xàtiva, i que s'eleva fins els 182 m del Cabeço. La resta és una part de l'anomenat Pla d'Énova, que davalla planerament dels 55 m del repeu de la serra fins als 36 m de la riba del barranc de Barxeta (fitant amb Rafelguaraf), afluent del riu d'Albaida. El mateix riu és el que proporciona reg a bona part d'aquest sector Pla, a través de la mil·lenària Séquia Comuna d'Énova. El traçat de la séquia mare, arrimat al raiguer de la serra, ha condicionat la silueta allargada dels nuclis urbans de Manuel i l'Énova, que es troben fusionats en una sola població o conurbació de 2 km de longitud des del segle XIX.

La **denominació** del municipi té un origen que cal explicar amb deteniment. En algun temps els romans denominaren *IANVA,* 'la Porta' aquesta contrada: potser *Ianua Setabensis,* 'la Porta de Xàtiva'; no en relació amb el port del *Sapo* (l'Énova), sinó amb el pas –més estratègic– per on la Via Augusta passava de la Ribera al pla de Xàtiva (l'estret de Manuel). En època altmedieval el topònim evolucionà a **Iánova,* vocable que els geògrafs àrabs adaptaren a l'alifat com *Yanubah.*[2]Amb aquesta denominació no es coneixia un lloc concret, com és ara el poble de l'Énova, sinó tot el pla. Era, doncs, un topònim d'abast territorial o subcomarcal. En el *Llibre del Repartiment* (1248), els escrivans transcrigueren *Yéneva* (i *Yéneve,* en genitiu) la pronúncia col·loquial del nom, afectada per la *imela* –variació vocàlica– de l'àrab: *Yanubah<>Yanabah.*[3]

En qualsevol cas, pareix que els primers valencians –colons catalans– de Xàtiva ho pronunciaren preferentment *Yénova,* en lloc de Yéneve, i que després acabaren dient *Énova* i afegint-hi l'article determinant: *l'Énova.*[4] Els poblats musulmanes del pla d'Énova eren dits 'les alqueries d'Énova' o, simplement, 'les Énoves'.[5] Es feia distinció en l'edat mitjana, així mateix, entre les 'alqueries d'Énova' o 'les Énoves dels moros' (Faldeta, Sanç, Rafelguaraf, etc.) i el 'lloc' de l'Énova dels Cristians: l'única localitat del Pla poblada de va-

1 En la memòria de l'epidèmia del còlera del 1885, arxivada a l'AME, Caixa 235, se situa el municipi de l'Énova *en la parte meridional de la provincia, al sur de la Ribera Alta.*

2 Per a majors detalls, us remetem a la part històrica de l'obra.

3 MOLLÀ VILAPLANA, Maria Teresa, *Informe lingüístic sobre el nom del municipi "l'Énova"*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2011.

4 Com explica Teresa Mollà, citada en nota precedent, el llatí clàssic distingia entre OSTIVM i IANVA, 'porta de la casa'; PORTA, 'porta de la ciutat, obertura entre muntanyes', i FORES, 'porta d'una cambra'. Les diferenciacions perduren en documents medievals, però es dilueixen en la majoria de llengües romàniques, encara que en queden rastres, com *ginella* ('portella' en alguns dialectes pirinencs del català), el portugués *janela* ('finestra'), el topònim aragonés *Jánobas* ('les Portes'), etc.

5 Aquest terme plural –les Énoves– ja apareix reflectit en un pergamí del 1312. Cfr. PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana,* 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202 (p. 200). Pel 1600, el cronista Gaspar Escolano fa referència *a todo aquel partido que llamamos las Énvoas* (ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, llibre 9, col. 1.197).

Elements físics, vies de comunicació i altres llocs d'interés

Presència humana

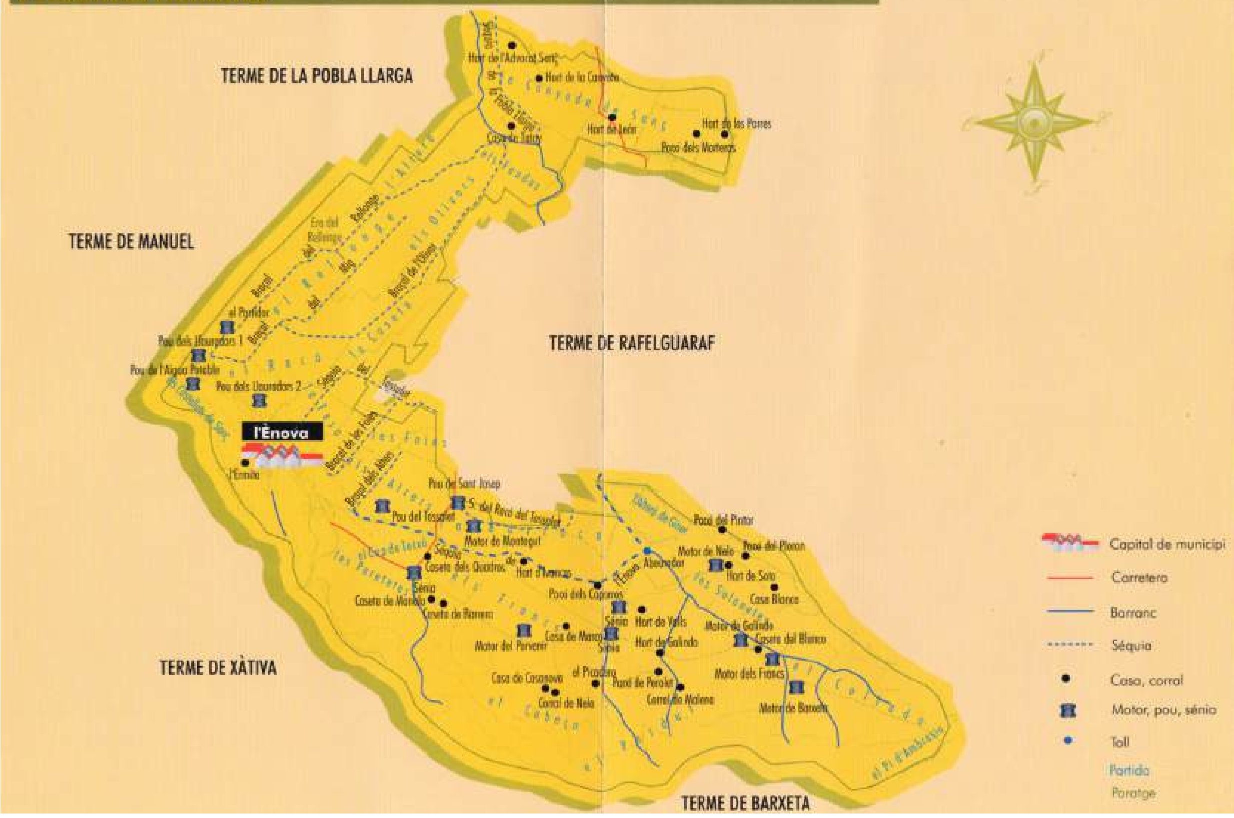

lencians, la qual es correspon amb l'actual plaça de la Constitució de l'Énova. És com si diguérem que el nom 'Énova' era patrimoni comú de tots els pobles (l'Énova d'en Faldeta, l'Énova d'en Sanç, l'Énova d'en Manuel...), com la mateixa séquia, que encara s'anomena significativament 'la comuna d'Énova'. Tanmateix, des del segle XVIII ha passat a denominar exclusivament un sol nucli de població: l'elegit per Jaume I en el segle XIII per a poblar-lo de cristians.[6] En alguns documents del segle XVI, fins i tot, es parla de Manuel com 'l'Énova dels Moros', per a diferenciar-la de l'actual Énova, la dels cristians de natura.[7]

La pronúncia del nom, d'acord amb la forma àrab, sempre ha sigut amb [é] tancada. Tanmateix, els filòlegs del segle passat, que no coneixien directament la pronunciació local (similar a les de *Dénia* o *la Sénia*, que no són *Dènia* ni la *Sènia*), tendiren a escriure-ho amb accent greu: *l'Ènova*. A primeries de segle, com a part del procés de normalització lingüística de la toponímia major valenciana, s'oficialitzà el nom del municipi amb è oberta, cosa que –segons adverteix un informe corrector de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, del 2011– *acabà produint pronunciacions que desfiguren la manera tradicional d'anomenar el poble*.[8] Finalment, el 2017, mentre es revisaven les proves d'aquest llibre, s'estaven realitzant els tràmits perquè *l'Ènova* –escrit malament i de manera discordant amb la pronúncia genuïna– s'escriga *l'Énova*, com requereix la pronunciació comarcal, influïda pel substrat aràbic.

Els enovers s'han relacionat molt –històricament, i actualment – amb la propera ciutat de Xàtiva, que fou la 'segona capital' valenciana en els segles XIII-XVII. Tanmateix, el territori de l'Énova forma part de la subcomarca de Castelló i les Énoves,[9] una àrea que s'integra –des del punt de vista de la geografia física– en la gran planura central valenciana o, més concretament, en la Ribera de Xúquer. D'altra banda, cal especificar que l'Énova no és un sol poble, sinó el producte de l'agrupació municipal de dos nuclis antics de població: el de Sanç i el de l'Énova pròpiament dit. De la mateixa manera, el municipi veí de Manuel agrupa les antigues localitats de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, aquesta última fitant ja amb el poble de Sanç. L'agrupació de Manuel amb els altres tres pobles, assajada l'any 1823,[10] es produiria definitivament el 1836.[11] L'agregació dels poblets de Berfull i del Tossalet (o Tossalnou) a Rafelguaraf es produí, respectivament, en els anys 1846 i 1870.[12] El nucli de Riurau, inclòs també en el terme de Rafelguaraf, fitant amb terres de l'Énova, és relativament modern: data de les dècades del 1860-1900.[13] **El poble de Sanç** tenia un terme bastant extens: arribava fins als partidors de l'Énova, darrere de la capella de l'Aurora. S'agregà Sanç al municipi de l'Énova per Reial Ordre del 7 d'octubre del 1869.[14] Els seus veïns es feren arrere l'any 1873, i tractaren d'emancipar-se per considerar-se perjudicats pel canvi; un intent que fou infructuós.[15]

6 Vegeu també VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995,* Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230.

7 Segons SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, vol. 2 de la *Geografía general del Reino de Valencia,* dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, p. 516.

8 MOLLÀ VILAPLANA, M. T., *Informe lingüístic..., op. cit.*

9 CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló i les Énoves..., op. cit.*

10 ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario),* Manuel, 1947; vegeu TORRES FAUS, Francesc, *La província de Xàtiva: història d'una il·lusió efímera (d'abril de 1822 a octubre de 1823),* Ajuntament de Xàtiva, 2000.

11 TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià,* La Xara, Simat de la Valldigna, 1999, ps. 214-215.

12 SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, ps. 293-297.

13 Ibídem, p. 297.

14 AHN, Col·lecció de segells en tinta, València, llig. 19, doc. 125.

15 TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià,* La Xara, Simat de la Valldigna, 1999, ps. 214-215.

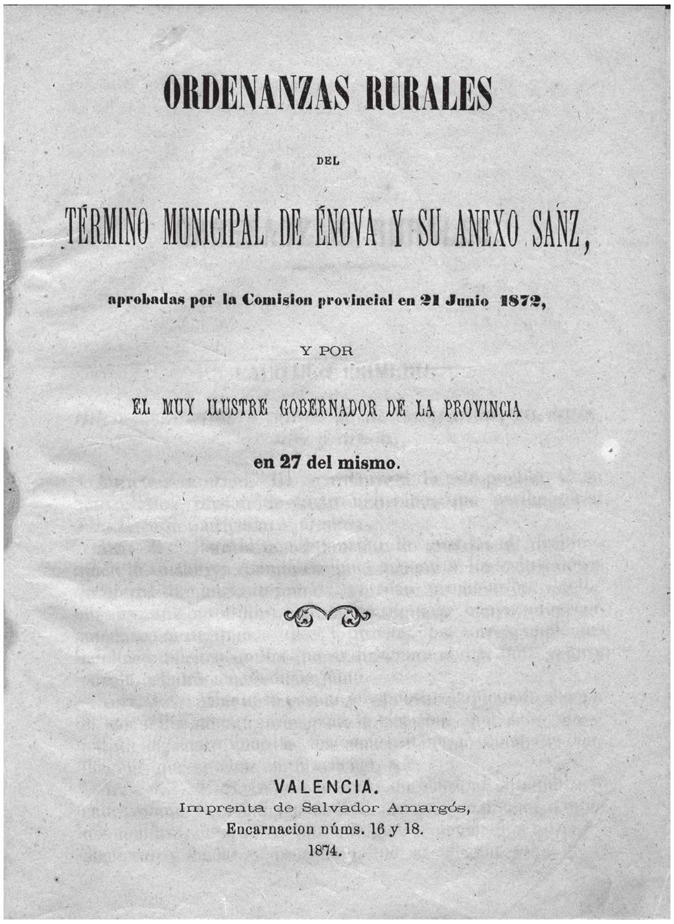

ORDENANZAS RURALES

DEL

TÉRMINO MUNICIPAL DE ÉNOVA Y SU ANEXO SANZ,

aprobadas por la Comision provincial en 21 Junio 1872,

Y POR

EL MUY ILUSTRE GOBERNADOR DE LA PROVINCIA

en 27 del mismo.

VALENCIA.
Imprenta de Salvador Amargós,
Encarnacion núms. 16 y 18.
1874.

Ordinacions rurals de l'Énova i Sanç, 1874

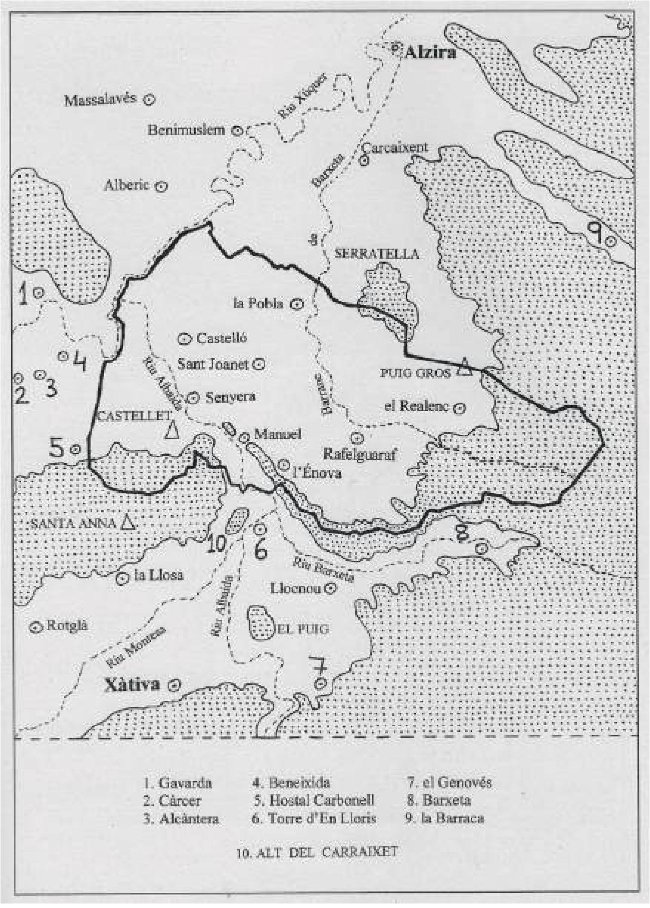

La subcomarca de Castelló i el Pla d'Énova, entre Xàtiva i Alzira, a la Ribera de Xúquer (mapa: Joan Català)

Des del punt de vista espiritual, la parròquia de l'Énova –una de les més antigues de la diòcesi valentina– comprenia tot el Pla d'Énova en els segles XIII al XVI. Amb la constitució de la rectoria de moriscos de Manuel, l'any 1535, s'agregaren a aquesta els llocs de Sant Joanet, Faldeta i Torreta. De manera que al rector d'Énova pertocava en principi la cura d'ànimes dels 'cristians nous' de l'Abat, Sanç, Berfull, el Tossalet i Rafelguaraf. Tanmateix, el vicari diocesà ho trobà encara massa complicat i preveu disgregar també Rafelguaraf, que seria rectoria de moriscos autònoma, amb el Tossalet i Berfull d'annexos.[16] Així que, des del 1535, la parròquia de cristians de natura de l'Énova conservaria tan sols els annexos moriscos de Sanç i l'Abat. Aquest últim poble, que formava ja part del municipi de Manuel des del 1836, passaria també a dependre de la rectoria de Manuel en la reorganització parroquial de l'any 1902.[17]

L'Énova no disposaria de terme municipal fins al 1835, quan es constituí en municipi liberal, arran de la dissolució de l'antic règim feudal. Amb anterioritat a aquesta data, tot el Pla d'Énova formava part integrant de l'extens 'terme particular i contribució general' de la ciutat reial de Xàtiva. La delimitació d'aquest territori urbà es deu al privilegi del 18 d'agost del 1250, per mitjà del qual el rei Jaume I el Conqueridor sancionava el terme i la fira de Xàtiva: "*Us donem i incorporem per sempre, com a termes de la vila de Xàtiva, per a tots els pobladors i habitants de la mateixa vila, tant presents com futurs, l'Énova i Castelló, amb*

16 ACV, Llig. 1.626, f. 43r/v.

17 SARTHOU, C., Provincia de Valencia..., p. 510.

els seus termes, així com afronten amb els termes d'Alzira i Sellent; Canals, amb el seu terme, així com termeneja amb el de Montesa...".[18] Amb la fundació del 'lloc' o pobla de l'Énova dels Cristians (l'actual Énova), l'any 1248, per Jaume I, aquest nucli, voltat d'alqueries de musulmans, esdevindria una mena de cap i casal del Pla d'Énova. Les autoritats urbanes elegirien cap al 1300 el lloc de l'Énova per constituir-lo en cap d'un dels quatre 'quarters' o districtes del terme de la vila de Xàtiva (ciutat des del 1348, per privilegi reial de Pere II el Cerimoniós).

Els quatre quarters (demarcacions jurisdiccionals, regides per un lloctinent del justícia de Xàtiva) i batlies (demarcacions fiscals, regides per una lloctinent del batle reial de Xàtiva) foren creades per tal de millorar la recaptació fiscal i la gestió municipal. Els altres tres caps de quarter eren Castelló de Xàtiva (ara dit 'de la Ribera'), l'Olleria i Benigànim.[19] **El quarter de l'Énova** comprenia l'any 1510 els territoris del Reialenc (possessió dels frares de Sant Domènec de Xàtiva), Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull, l'Énova, Sanç, l'Abat, Torreta, Faldeta i Manuel. A partir del 1587, degut a l'emancipació de Castelló de Xàtiva, convertit en la Vila Nova de Castelló (amb terme propi), es constituiria un nou i extens quarter anomenat de l'Énova i les Beneixides, que comprenia, a banda del Pla d'Énova, Senyera (amb Benimeixix), Beneixida, Sellent, la vall de Càrcer (Gavarda, Antella, Alcàntera de Xúquer, Càrcer, Cotes i Sumacàrcer) i la vall de Barxeta (Alboi, el Genovés, Llocnou d'en Fenollet i Barxeta).[20]

Inclòs dins el 'terme particular' de Xàtiva i dins el 'quarter' de l'Énova, es trobava el 'territori' –que no terme– amollonat del lloc de l'Énova, que es trobava delimitat des de l'edat mitjana per a dotar el poble d'emprius comunals i pastures. En certa revisió de mollons del 1776 s'observa que aquest territori era separat de la resta del terme de Xàtiva per una línia que anava *desde la Mallada Verde a la Cueva de Xátiva. De allí corre otro mojón, que está al Puig-Gros, divisoria de Alcira y esta ciudad; en medio de los cuales, y a la falda de la sierra, caídas de la Mallada del Rey, hay otro mojón que divide el territorio de Valldigna con el término de esta ciudad. Y desde el mojón del Puig-Gros corre la línea a la Serratella, donde hay un mojón que divide el Realengo de Alcira. De allí corre a la hermita de la Pobla Llarga, donde hay otro mojón.* És a dir, que, encara en el segle XVIII es considerava tot el Pla d'Énova com un territori del terme de Xàtiva presidit pel nucli històric de l'Énova dels Cristians.[21] Així, en les festes que oferí la ciutat de Xàtiva l'any 1788 per a celebrar la proclamació reial de Carles IV, fou convidat a la llotja presidencial *el alcalde de la villa de Énova* [que, per cert, no era 'vila'], *que, como el de Montaverner y el de la Llosa ejercen la jurisdicción real en sus respectivos antiguos cuarteles, y están sujetos a la militar bajo el pendón de esta ciudad.*[22]

Amb la fi de l'antic règim i la constitució de l'actual mapa municipal (1835-1870), cada poble inclogué dins el seu terme aquelles terres de conreu que tradicionalment havien pertangut als seus llauradors i regants. Els erms i les serres foren sotmeses a negociació. I, encara que el tema quedà més o menys resolt a mitjan segle XIX, en la primeria del XX encara restaven algunes partides i racons en disputa. La definitiva

18 ACA, Cancelleria Reial, Reg. 215, fs. 245-246v; confirmació del mateix privilegi per Jaume II. Transcrit per PERIS JOAN, Antoni, El privilegi de la fira, dins *Llibre de la fira d'agost, Xàtiva,* 1979, s. p. Havia sigut ratificat també, el 1286, per Alfons I el Liberal.

19 Vid. VENTURA, Agustí, La batlia de Xàtiva de 1326-1328, dins *25 Aniversari de la Comissió de la Falla Benlloch-Alexandre VI*, Xàtiva, 1998, ps. 163-168; BOLUDA PERUCHO, Alfred, *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380),* Diputació de València, València, 1999.

20 SANCHIS, V., *Introducció a la història...*, ps. 178-179. Vegeu també TEROL REIG, Vicent (ed.), *Índex general de consells i actes de l'Arxiu Municipal de Xàtiva (1500-1550),* Universitat de València, 2006, p. 33 *et passim*: *quarter de la Énova*.

21 BV, Manuscrit núm. 953, fs. 53-55.

22 SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva,* Xàtiva, 1933-1935, 4 vols., vol. 2, p. 310.

Foto aèria de la dècada del 1970. El Pla d'Énova (*Yânuba*, en àrab) o "de les Énoves", perquè els poblets de la zona, habitats per musulmans, compartien la denominació amb "l'Énova dels Cristians", que és l'actual poble de l'Énova

delimitació entre els termes de Rafelguaraf i l'Énova, que és la que més casos de dubte podia presentar, es resolgué finalment el 27 de maig del 1910, després d'haver intervingut un equip d'enginyers agrònoms i topògrafs de l'*Instituto Geográfico Nacional.*[23]

Els principals accidents topogràfics del terme es localitzen en la franja meridional, determinada per l'alineació muntanyenca de la serra d'Énova. S'estén aquesta de ponent a llevant, des de la riba del riu d'Albaida fins a la serra d'Aigües Vives (Alzira) i la muntanya del Toro (Simat de la Valldigna), i fa de divisòria entre

23 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Énova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, p. 264.

La cova del Frare, a la serra d'Énova

Om monumental a l'hort d'Ivancos (o *Yvancos*), segurament plantat el 1856, amb ocasió de la construcció de la casa

el Pla d'Énova, al nord, i la vall de Barxeta, al sud. En terme de Manuel es localitza l'alt de Valiente (128 m), i en el d'Énova, d'oest a est, els següents: el Castellet de Sanç (132 m), el tossalet del Calvari (85 m), el portet del Barranquet o del Raval (98 m), la lloma de la Vessana (94 m; recent urbanitzada), el port del *Sapo* (88 m), la lloma del Baladre (102 m), el fondo del Barranc Llarg; el Cabeço (182 m), on està la cova del Monjo; la Lloma Redona (121 m), on està la cova dels Frares; el pla del Perdut, és a dir, el Pas Perdut de l'antic camí reial de València a Alacant per Benigànim (111 m); la serreta de la Coixa (127 m); l'alt de la cova dels Porcs (120 m); el racó del Coconet (pronunciat [kukonét], on està el pas del Collado (100 m; pronunciat [kolláo]), i la serreta del Collado (147 m), fitant amb Rafelguaraf, on estan la Cova Negra i la cova del Mallol.

Un element destacable d'aquesta zona més muntanyenca és **la pedrera** dels Quatre Camins, en la partida dels Francs. Es tracta d'una àrea d'explotació de pedra calcària massiva, similar al renomenat 'marbre de buixcarró' (serra del Boscarró, Quatretonda-Barxeta). Sol parlar-se de 'marbre' popularment –i en cara que geològicament no ho siga– per ser aquesta una roca que permet un fàcil i bonic lluïment: com si fóra marbre ver. S'explotava ja en època romana, per la seua proximitat a la vil·la de Corneli. Però ens apleguen testimonis també d'extracció de pedra en els segles XIV-XV, per a obres efectuades a la Ribera de Xúquer i València;[24] en les acaballes del segle XVIII (quan s'alçà tot un calvaro de lloses de pedra, 1798),[25] i en

24 Cfr. AMV, Sign. A-1, Manual de Consells dels anys 1306-1326, f. 234v (any 1325); ed. facsímil de ANYÓ GARCIA, Vicent (ed.), *El primer 'manual de consells' de la ciutat de València,* Ajuntament de València, 1997; *ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa,* 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005.

25 SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

La pedrera dels Quatre Camins, als Francs, explotada en època romana, en el segle XIV i en el segle XIX

les dècades del 1860-1890. En aquesta última època, un inversor burgés anomenat Joaquim Ivancos (mort el 1885) construí la casa de l'Hort d'Ivancos (1856), comprà bona part de la serra a l'estat (2.582,75 fanecades, l'any 1860) i començà a explotar la pedrera.[26] L'explotació estava ja en ple funcionament pel 1864, quan l'ajuntament determinà arreglar l'abeurador del carrer de Barxeta, vora la séquia, que s'havia deteriorat...

> *...por efecto de las aguas que abocan desde esta población a la acequia de Rafelguaraf por el expresado punto. Razón por la cual el camino de dicha calle* [l'eixida cap al camí de Baix] *se halla cuasi intransitable en la parte fronteriza al puesto de que se trata, y con riesgo de volcar las continuas carretas que conducen piedras de gran peso des de las cantera de este término.*[27]

Des del punt de vista de la **geologia**, les muntanyes de l'Énova, de perfil arredonit i suau, estan constituïdes per roca calcària, blanquinosa o grisenca, del cretaci superior (de fa uns 84 milions d'anys), com ho demostren els nombrosos fòssils que conserva la col·lecció museogràfica local. Es tracta de mol·luscs petrificats, coralls, dents de peixos i taurons, etc., que ens recorden la immersió del nostre territori davall les aigües d'un mar càlida i poc profunda. La roca calcària de la serra ha estat afectada per processos erosius de tipus càrstic, que han donat lloc a la formació de la cova dels Frares o la clotxa del Baladre. Més antic que la serra de l'Énova, del període triàsic i l'era secundària, és el terreny de margues terroses que aflora a la serreta del Collado. Quant a la part plana i agrícola del terme, se la por partir en dos sectors diferenciats segons el tipus de sòl: la 'terra roja', corresponent als glacis d'acumulació del període plistocé, cap a la part oriental del terme, la que es rega de motor, i la 'terra d'arrossar' (coberta per l'aigua de la Séquia Comuna d'Énova, on abans era tot arrossar), que s'acumulà al pla durant el període holocènic. Aquesta argila presenta una tonalitat marró, que esdevé més fosca en llocs com ara els Fondos.[28]

La part plana del terme es troba totalment cultivada des de fa segles i s'estructura en diferents **partides rurals**, que són, de llevant a ponent: el pi d'*Ambrosio;* el pla del Collado, racó per on es puja al pla del Collado, entre la Serreta i la Cova dels Porcs; les Solanetes i l'alteró de Giner (63 m), que són les terres de la serreta del Collado encarades al sol de migdia; els Francs (els Mallols Francs: dènou trossos de terra

---

26 AME, Caixa 197, Muntanyes; Caixa 60, Regadiu. Més detalls d'açò, en la part històrica de l'obra.

27 AME, Caixa 3, Acta de ple del consistori del 19 de març del 1864.

28 BURGUET DONET, José Antonio, *Toponímia dels pobles valencians. L'Énova,* Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2006.

'francs' d'imposició fiscal, donats per Jaume I l'any 1248 als colons fundadors de l'Énova, per plantar-hi vinyes),[29] Pastrana (llinatge), la Barraca, les Paretetes (nom que sol aplicar-se a ruïnes arqueològiques romanes; pel que fa al cas, alguna resta relacionada amb la vil·la de Corneli), el Cap de Teixó (potser per alguna troballa escultòrica romana, identificada amb una brotxeta d'afaitar de les anomenades 'cap de teixó'), la serreta de l'Ama (en referència a Rosalia Vera Gonzàlez, propietària del segle XIX),[30] les Eres, els Alters (terres més elevades que el curs de la séquia comuna i que, per tant, no es podien regar), la Vessana (del llatí *versana,* tros de terra en forma de 'V', on cal fer girar l'animal per a llaurar-lo),[31] les Foies (aragonesisme del valencià; del llatí *fovea,* 'fondalada ampla i fèrtil'), la Fesa (mal escrit en algun lloc 'la Fresa'; dispositiu de partir l'aigua de reg, propi de la Séquia Reial de Xúquer, que s'introduí en la Comuna –no sense polèmica– a mitjan segle XIX), la Caseta, el Racó, els Olivars (plantats d'oliveres en l'edat mitjana), la Sarguera (hi proliferava la planta dita sarga o vimenera, d'on es trau el vímen per a fer cistelles), el Rellotge (segurament, per haver-se atandat l'aigua a rellotge, en temps d'escassesa), els Castellets de Sanç (bancals de la falda del Castellet: poblat del bronze i desapareguda torre d'època islàmica); l'Alteró, els Fondos, l'Hort de la Pedrera i la Canyada de Sanç (assegador o via pecuària). Les huit últimes partides mencionades són les pertanyents a l'antic terme de Sanç, agregat a l'Énova el 1869.

Com s'observa, la substitució poblacional del segle XIII –l'expulsió dels moros i la repoblació amb catalans i alguns aragonesos– comportà la pèrdua de la **toponímia** antiga (romana, islàmica) i la creació en temps de Jaume I d'una nova toponímia en valencià, amb alguns

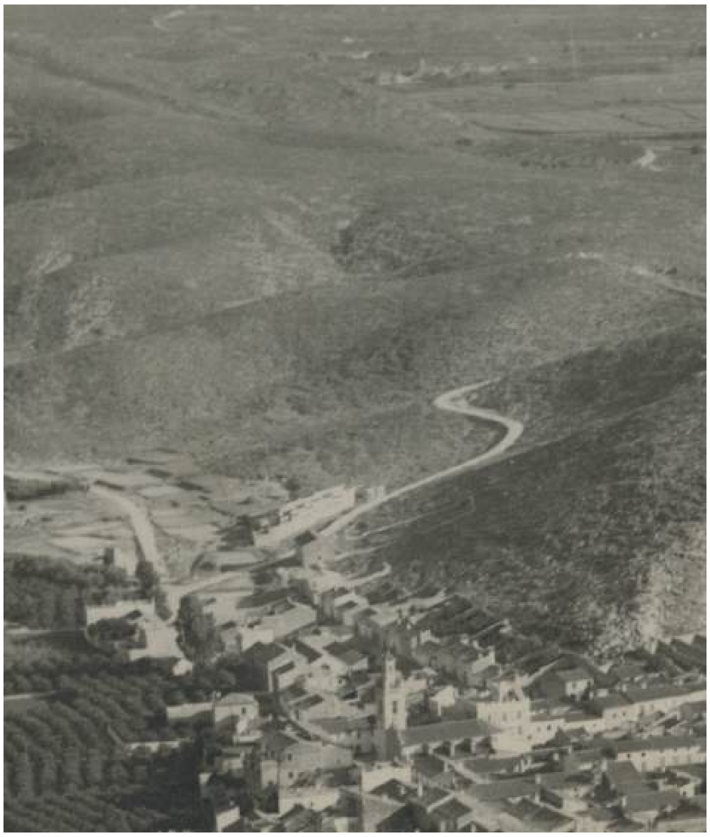

El portet del Sapo, en una foto aèria del 1955

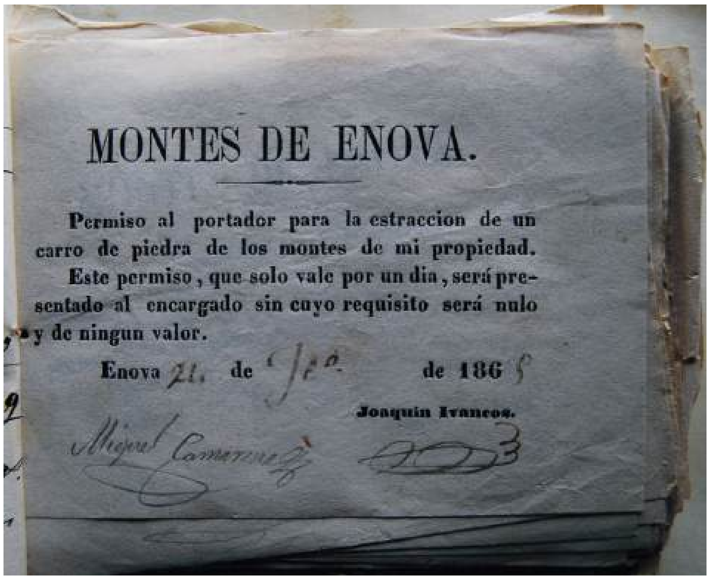

MONTES DE ENOVA.

Permiso al portador para la estraccion de un carro de piedra de los montes de mi propiedad.
Este permiso, que solo vale por un dia, será presentado al encargado sin cuyo requisito será nulo y de ningun valor.

Enova 21. de Jto. de 1865

Joaquin Ivancos.

Llicència per a explotar pedra de la serra en l'heretat d'Ivancos, 1865 (Arxiu Municipal de l'Énova)

29 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979, assentament núm. 2.743.

30 AME, Caixa 222, Padró de riquesa rústica del 1880.

31 Segons COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana,* Gredos, Berna-Madrid, 1954-1957, vol. 1, p. 451.

L'Énova i el Pla d'Énova, nevats (gener del 1980): una cosa molt rara

aragonesismes: el Collado, el Cabeço, les Foies i el port del *Sapo*, concretament. Ara bé, el cas del *Sapo* ('gripau', en valencià) pareix ser un castellanisme del segle passat, en substitució del nom antic i original del port, que era el port dels Granoteros (persones que capturaven granotes per al consum particular o per a vendre).[32] Afegirem també que, segons el padró de rústica del 1880, es conservava memòria d'alguns topònims que en l'actualitat han caigut dels mapes oficials, com ara el Colmenar (castellanisme; en lloc d'abellar, bucar o rusquer), el Moro, el Camp, el Taronger o la Vinyeta.[33]

Articula totes aquestes partides una densa **xarxa de camins** locals, que antigament eren sendes, fins que a partir dels anys 1972-1974 les administracions públiques els eixamplaren per a facilitar el trànsit als vehicles de motor i la treta de la taronja dels camps.[34] Ens referim al camí del Rellotge, el camí de la Sarguera, la senda del Cagó, el camí de l'Alteró, el de la Canyada, el de la Mola, el del Molinet, el del Racó, el del Llavador, el camí de les Casetes, el del Tossalet, el de les Foies, el de la Barraca, el de l'Assegador ('via pecuària'; traduït al castellà com *Vereda* en algun mapa)[35] i el de les Delícies.

A banda d'aquests camins menors, travessaven el terme d'Énova, des de temps ben antic, alguns itineraris intercomarcals o regionals. Un dels més antics deu ser el camí prehistòric que connectava la vall

32 Aquesta denominació és la que oí a mitjan segle passat el filòleg, especialista en toponímia, COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana,* Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995, vol. 4, p. 66.

33 AME, Caixa 222, Padró de riquesa rústica del 1880.

34 AME, Caixa 252, Documentació sobre camins.

35 En l'AME, Caixa 222, any 1880, figura encara com l'Assegador.

de Càrcer i Castelló amb la vall de Barxeta i la Valldigna, a través del camí-carrer que es perllonga per terme de Senyera, i pels carrers de Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç, l'Énova; per a continuar per la vil·la romana dels Alters, el camí de Baix i el pas del Collado. Ací es on la ruta conserva carrilades de la calçada romana que connectava la vil·la de Corneli (l'Énova) amb les pedreres de Barxeta.[36] Era un camí perpendicular a la Via Augusta: es creuava amb aquesta a la plaça del Sol de Manuel.

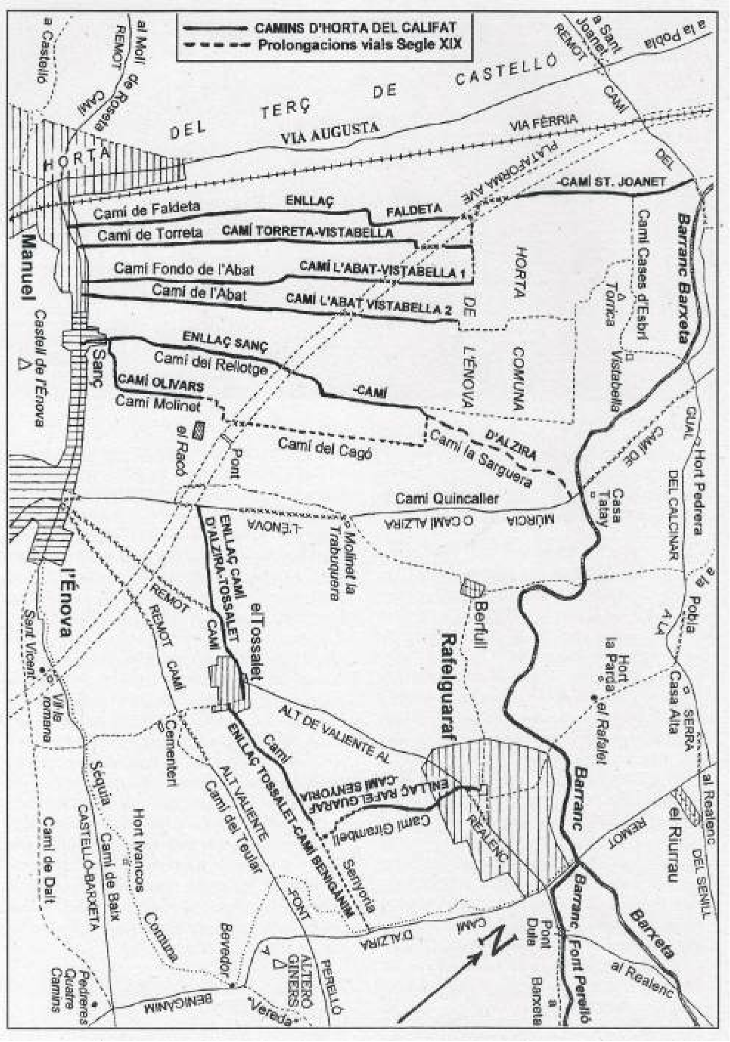

Xarxa de camins antics del Pla d'Énova, segons Joan Català

També és d'època ibèrica i romana el camí de Múrcia, que venia des de Múrcia per Alcoi, el port d'Albaida, l'estret de les Aigües de Bellús (Alboi); la valleta de Bisquert i la partida del Puig, entre Xàtiva i Llocnou d'en Fenollet; el gual de la Barranca (pas del riu de Barxeta) i les cases de Mollà (terme de Manuel). Des de les cases es pujava a la serra pel 'camí vell de l'Énova a Llocnou' i es davallava al poble pel raval de Sant Vicent i el carrer de Sant Antoni, per a eixir pel carreró d'Alzira (punt de partida de l'antic camí reial de l'Énova dels Cristians a Alzira). Des del carreró continuava la ruta pels camins del Quincaller, de Pardo i del Barranquet de la Coma, fins a Carcaixent. Ací enllaçava amb la primitiva Via Heràclia (segle III aC) o Augusta (segle I dC), futur camí reial de València a Castella per Alzira, Manuel i Xàtiva (segles XIII-XVIII), és a dir, la ruta precedent de l'actual carretera CV-41.[37]

En paral·lel a aquest camí de València a Múrcia discorria de sud a nord el camí reial de València a Alacant per Benigànim, molt freqüentat en els segles XVII-XIX. Venia de València per Carcaixent. Travessava pel costat de Rafelguaraf, on encara se'n conserva la denominació, a buscar el Pas Perdut de la serra d'Énova (encara diem 'el Perdut' a aquell paratge). Des d'ací baixava a la vall de Barxeta, creuava per darrere cases de Llocnou d'en Fenollet, recte cap al port de Benigànim i la vila del mateix nom. Des d'ací continuava per Bèlgida i la Travessa d'Atzeneta d'Albaida, per a traure cap a l'alt del port d'Albaida, on enllaçava amb el camí de Múrcia (o camí medieval de València a Alacant i Múrcia per Xàtiva, Albaida, Cocentaina, Alcoi i Xixona). Segons l'arqueòleg Isidre Ballester, aquest camí de Benigànim es troba flanquejat per po-

36 CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, Les Carrilades de l'Énova: notícia d'un camí ben antic, comunicació al *I Congrés d'Història de la Costera,* Xàtiva, 2001; CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les Carrilades de l'Énova: noticia d'un camí ben antic, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 21, Manuel, 2005, ps. 15-16.

37 Més detalls sobre els camins antics, en: CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011.

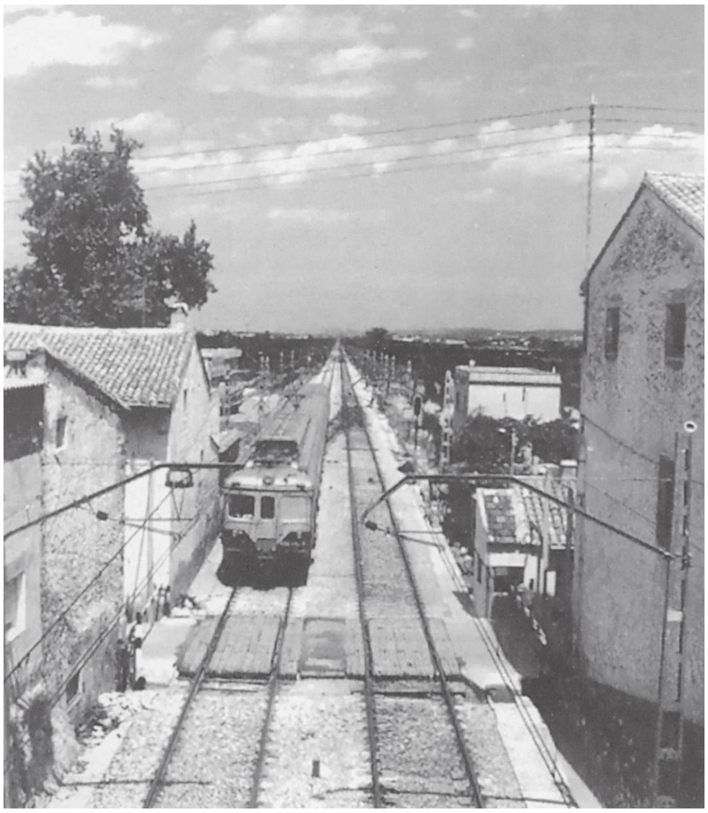
Pas a nivell del ferrocarril per Manuel, en la dècada del 1970

blats ibèrics, cosa que ajuda a datar-lo en una cronologia ben antiga.[38]

Quant a les **vies pecuàries** la més important era l'assegador reial dit de Castella, que, procedent de la Manxa, travessava a la llarga la vall de Montesa. A la Costera de Ranes, servia de divisòria entre Rotglà i Sellent. Des d'ací passava per les Salines de Manuel i travessava el riu d'Albaida pel gual de la Moleta. Des de Manuel fins al Barxeta, recorria tot la carena de la serra de l'Énova, cara a les marjals de la Valldigna, lloc de destinació de bestiars transhumants: d'aquells que passaven l'estiu a la muntanya i l'hivern a la marjal.

Els assegadors locals són tres: 1) el que va de l'alt de Valiente (Manuel) a la font del Perelló (Rafelguaraf) per la plaça d'Énova, el Cementeri i el camí del Teular; 2) el de l'alt de Valiente a la cova de Xàtiva, a través del Tossalet, Rafelguaraf i la casa dels Frares (el Reialenc), i 3) l'assegador de Berfull, des de Sanç a la riba del barranc de Barxeta, pel Molinet de la Trabuquera i el despoblat de Berfull. El punt de partida de tots tres assegadors són els antics poblat del bronze i ibèrics de l'alt de Valiente i el Castellet de Sanç; raó per la qual podem suposar que es tracta de rutes ramaderes d'origen remot.[39]

Pel que fa a les **carreteres**, l'actual CV-41, superposada al traçat del camí reial medieval d'Alzira a Xàtiva, s'adjudicà el 2 de setembre del 1873, per 1.126.000 pessetes, i s'executà en els anys subsegüents.[40] Així, si els carreters de l'Énova volien eixir a una carretera decent, havien d'acostar-se a Manuel. La segona carretera promoguda per l'estat fou l'actual CV-576, que va de l'Énova a la Pobla Llarga pel Tossalet i Rafelguaraf. Es construí en els anys 1887-1889 per enllaçar la banda oriental del Pla d'Énova amb l'estació de ferrocarril de la Pobla, i exportar així millor l'arròs i la taronja.[41] Del primer terç del segle XX és ja la carretera del port del *Sapo,* que prolonga la CV-575 de Manuel fins al Genovés, i la moderna circumval·lació del nucli conurbat de l'Énova-Manuel, que connecta Rafelguaraf i el port del *Sapo,* d'una banda, amb la carretera CV-41 (Xàtiva-Alzira), a l'alçada del carrer de l'Àngel de Manuel. La circumval·lació i les corresponents rotondes s'inauguraren el 3 de desembre del 2010.

Respecte del **trànsit ferroviari**, recordarem la vella línia ferroviària de Madrid a València discorria en paral·lel a la CV-41, pel mig del terme de Manuel, des que fóra inaugurat l'any 1852 el primer ferrocarril: el de Xàtiva al Grau de València. En època contemporània, la perforació dels dos túnels de la serra d'Énova,

38 BALLESTER TORMO, Isidro, Antigüedad remota de muchas vías actuales, dins l'*Almanaque 'Las Provincias',* València, 1934, ps. 425-429.

39 Coincidim en això amb CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló...,* p. 262.

40 NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història,* Edicions 96, Carcaixent, 2003, p. 430.

41 AME, Caixa 115, Expedient sobre camins.

L'estació de tren de l'Énova-Manuel, inaugurada el 2009

prop del Cabeço, i la traça de la nova plataforma de l'AVE (tren d'Alta Velocitat Espanyola, 2003-2008) han desviat el pas de ferrocarrils pel mig del terme d'Énova (2009). La nova ferrovia travessa així la muntanya per a passar de la Torre d'en Lloris (terme de Xàtiva) a la Pobla Llarga. De tal manera que l'antiga estació de Manuel-l'Énova, situada en terme d'aquella localitat ha sigut reemplaçada per la nova i moderna estació de Manuel-l'Énova, en la partida del Racó (inaugurada el 12 de juliol del 2009). De moment solament hi circulen trens convencionals, encara que està adequant-se el traçat perquè hi circule en els pròxims anys el futur AVE de Madrid a València per Albacete.

Quant a la xarxa hidrogràfica, és limita aquesta a una quants barrancs que baixen de la serra, ja que, en la part més plana, les séquies i braçals fan de desaigües artificials. Els **barrancs** pròpiament dits són el barranc del Collado, que rep per la dreta les esporàdiques aportacions dels barranquets del Cuconet, de la Cama Trencada, de Galindo i de Bernat. Més propers al poble es troben el Barranc Llarg i el barranquet del Raval, integrat en el nucli de població. Tots aquests barrancs que baixen de la serra aboquen aigües a la Séquia Comuna d'Énova i la seua prolongació, la séquia mare de Rafelguaraf, que connecten més a vall amb el barranc de Barxeta. Aquest curs és un afluent del riu d'Albaida[42] que travessa la Canyada de Sanç, és a dir, l'extrem septentrional del terme de l'Énova, fitant amb la Pobla Llarga. D'altra banda, val a dir que són estranyes en terme de l'Énova les fonts o naixements d'aigua; encara que a la serra hi ha racons coneguts pels antics pastors, on l'aigua s'entolla i dóna lloc a paratges d'abeurada com és la Clotxa del Baladre.

La fertilitat del terme ha afavorit l'aparició de construccions aïllades. Es tracta d'horts, cases de camp i casetes vinculades a diferents explotacions agrícoles, tant d'horta antiga, com de secà i de regadiu innovat en els segles XIX i XX. Les més importants són l'hort d'Ivancos, l'hort de Galindo, l'hort de Valls, l'hort de Soto i la Casa Blanca, a llevant del poble, i la casa de Tatay, l'hort de l'Advocat Sanç, l'hort de Canyota, l'hort de León i l'hort de les Parres, a la Canyada de Sanç, fitant amb la Pobla Llarga. Després estan també la caseta del Blanco, el corral de Malena, el corral de Nelo, la casa de Casanova, la casa de Marco, la caseta de Barrera, la caseta de Manolo, la caseta dels Quadros i unes altres construccions de menor importància.[43] Vinculats a aquestes explotacions i al reforç en estiu del regadiu antic, trobem els pous de reg a motor anomenats de Nelo, de Galindo, dels Francs, de Barxeta, del *Porvenir,* de Montagut, de Sant Josep, del Tossalet, el número 1 dels Llauradors, el número 2 dels Llauradors i el de l'Aigua Potable. Tots ells es beneficien de l'aigua de l'aqüífer que discorre de ponent a llevant per davall del rocam calcari de la serra d'Énova.

42 No l'hem de confondre amb el riu de Barxeta, que drena la vall d'aquesta localitat i que també conflueix amb el d'Albaida, però aigües amunt i a l'altra banda de la serra d'Énova.

43 Vid. BURGUET DONET, José Antonio, *Toponímia dels pobles valencians. L'Énova,* Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2006.

1.2. LA SÉQUIA COMUNA i LA GESTIÓ DE L'AIGUA

El **clima** de l'Énova afavorí en època romana el cultiu cerealícola, juntament amb l'olivar, la vinya i unes altres produccions de secà extensiu; amb àrees de regadiu destinades al lli. Foren els àrabs, en època medieval, els qui introduïren el regadiu a gran escala, per a solucionar el problema de la sequera estiuenca (el clima mediterrani nega l'aigua a les plantes quan més la necessiten) i permetre conrear més quantitat de productes i en major abundància.

En aquest sentit, el pas del riu d'Albaida per les proximitats del Pla d'Énova –una àrea fàcil de regar– resultà providencial a l'hora de transformar el secà en regadiu. Així les coses, l'aigua del riu ha sigut durant segles una font inexhaurible de vida i d'aliment per a tota la gent del pla d'Énova, ja que les seues aigües –derivades per la Séquia Comuna– han regat durant els últims mil anys les terres de conreu de l'Énova i els altres pobles circumveïns.

L'extensió regada per la **Séquia Comuna d'Énova** –anomenada així perquè rega tot el pla d'Énova, la *Yanubah* dels àrabs– arribà al seu màxim cap al 1918. Aleshores s'avaluà la superfície regada en 21.345 fanecades, repartides pels termes de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, la Pobla Llarga, Sant Joanet, Senyera i Castelló de la Ribera.[44] A banda d'això, les aigües de la séquia movien des d'època medieval les moles de diferents molins fariners i arrossers: els de Benimeixix (molí de Senyera), Roseta (molí de les Penyetes, terme Manuel), la Volta i la Riba (poble de Manuel); Sanç, el Molinet i els Viles (terme de l'Énova), i Berfull (terme de Rafelguaraf).

Tota aquella aigua procedeix de l'assut de la Torre d'en Lloris (poble del terme de Xàtiva): el barratge mil·lenari –renovat en formigó l'any 1944– que desvia l'aigua del riu d'Albaida per dins la Séquia Comuna. La canal discorre per la riba dreta del riu i travessa el riuet de Barxeta –d'on també n'arreplega l'aigua, si cal– per a endinsar-se en terme de Manuel. Abans d'arribar a aquest poble, la séquia disposa de tres almenares de desaigüe que s'obrin per a abocar aigua al riu quan circula per ella de cabal excessiu. La darrera d'aquestes, comportes obertes a torn, és l'Argue (un 'argue' és el torn d'una almàssera de biga), que es localitza cap al final del carrer de la Font, a Manuel. Quan s'obri la comporta, el salt de l'aigua sobre el gorg que forma el riu en aquella raconada, dóna lloc a una bella postal, molt entranyable per als manuelers.

Prop d'allí, la séquia comuna desvia una part important del seu cabal cap a l'esquerra –cap a ponent– a través de la séquia de la Parada, que proporciona aigua a les Foies de Manuel: la partida més privilegiada del reg, i potser la més antiga a regar-se en temps dels musulmans.[45] En el partidor de la Parada, des d'època medieval, es distribueix setmanalment l'aigua de la séquia en dues tandes, sobirana (o de dalt) i jussana (o de baix), consagrades per una sentència del 4 d'abril del 1472: 1) En la tanda sobirana, de dilluns a sol eixint fins a dijous a sol eixint, es regaven les hortes de Manuel, Sant Joanet, la Pobla Llarga, Faldeta, Torreta i l'Abat, i es deixaven certs escorrims o files llavaneres per als pobles d'avall; 2) En la tanda jussana, de dijous a sol eixint a dilluns a sol eixint, es regaven les hortes de Berfull, Sanç, l'Énova, el Tossalet i Rafelguaraf, i es deixava una fila grossa 'de foc i de sang' (apagar incendis, escorxadors i usos domèstics) per als pobles d'amunt.[46]

44 MEDIOS *que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de cultivos en la zona regable,* Ministerio de Fomento, Madrid, 1918, p. 371. Actualment es parla d'unes 30.000 fanecades, producte de modernes extensions del reg.

45 I l'única exempta de pagar talles de sequiatge a la comunitat, segons que ho llegim en MANUEL, dins *Manuel en festes patronals,* 1947, s. p.

46 Per a majors detalls i precisions, vegeu GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione',* Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.

Des de primeries del segle XI, una "frontera" hidràulica, la séquia mare d'Énova, ha fet que cases i pobles s'arrengleren al peu de la serra, a la banda de dalt del caixer. D'ací cap avall s'estén la plana agrícola de regadiu. Foto aèria de l'Énova del 1955, amb alternança d'arrossars, tarongerars i algunes taules d'hortalissa

Al mateix partidor de la Parada, això no obstant, hi ha una primera 'senyal de la fila' que marca fins a on ha d'aplegar el nivell de la séquia per a regar les Foies de Manuel, que tenen un cert privilegi sobre la resta del reg. Així, els hereters de les Foies poden barrar l'aigua de la séquia comuna, durant la tanda sobirana ('els tres dies de barra') col·locant al caixer de la Comuna dos llistons de fusta –fent minvar l'aigua la resta dels regants si cal, en temps de sequera– per a assegurar-se primer que ningú llur dotació d'aigua. Aquest privilegi estiuenc de 'la barra', segurament d'origen àrab, s'explica perquè les Foies ja es regarien

Làpida de la casa de la Comuna de regants, a l'Énova

abans de l'existència de la Séquia Comuna.[47] I quan aquesta es construí (segle XI), els hereters de les Foies acceptaren el nou traçat i llur participació del cabal de la nova séquia, sempre que se'ls respectara el dret de prelació.[48]

Unes desenes de passos més avant, es troba el segon partidor de la Séquia Mare, el del Terç, on la tercera part de l'aigua es desvia cap a l'esquerra per a nodrir la séquia del Terç o de la Vila, que proporciona reg a Senyera, una part del terme de Castelló (sorregada en bona mesura per la séquia d'Escalona, a partir del segle XVII) i algunes terres de Roseta (terme de Manuel), que reguen de la derivació anomenada 'el tercerol' o 'la tortugueta'.[49]

La Séquia Comuna, separada ja de les de la Parada i el Terç, s'enfila per dins el poble de Manuel, darrere les cases del carrer de la Font, per davall d'una volta o gran alcavó que data del segle XIX. En arribar a la plaça del Sol, hi ha una mota, oculta per una trapa, per davall de la qual es deriva una part de l'aigua a certes hortes de Manuel (l'albelló primer de Manuel) i al poble veí de Sant Joanet, que des de temps dels moros gaudeix d'una fila 'llavanera' (dotació mínima, d'aigua constant, per a usos domèstics: beure, llavar i abeurar).

A continuació la séquia forma un angle de 100º i s'encara a llevant per a buscar el raiguer de la serra d'Énova, arrimada a les capterreres i corrals dels antics pobles de Faldeta, Torreta, l'Abat i Sanç. En tot aquest trajecte, la séquia trau braçals llargs i perpendiculars a ella, com ara les séquies de Faldeta, Torreta, Vistabella i l'Abat, en terme de Manuel. Aquests braçals llargaruts o derivacions principals de la séquia mare, s'alimenten mitjançant uns forats redons anomenats albellons, que es clouen mitjançant sengles 'paletes', obertes a torn, i que solen estar protegits per casupetes tancades amb clau.

47 En MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia,* eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario* d'Espanya (Madrid, 1847), vol. 1, p. 338, s. v. 'Énova', llegim: *Del origen y fundación de esta acequia, sólo se sabe por tradición que un moro que vivió en el castillo de Manuel concibió el proyecto de construirla para regar unas tierras establecidas por él mismo. Dio él solo principio a la obra, con cuyo motivo los pueblos que hoy día riegan de ella se unieron para ayudarle, dándole a dicho señor el derecho de* parada o barra, *que actualmente continúa con este segundo nombre, y no es otra cosa que la facultad de formar un dique que hacen los habitantes en ciertos* días determinados, para el riego de unas tierras más altas *de las circunvecinas, y que dicen pertenecieron al moro fundador.*

48 El dret de barra es fa efectiu a partir del primer dilluns posterior a cada 24 de juny, i no abans d'aquesta data.

49 GINER, Rafael, El señor de Manuel, dins *Manuel en festes,* 1997, s. p.

Presa d'aigua del riu d'Albaida, a l'assut de la séquia d'Énova (la Torre d'en Lloris)

En les ordinacions antigues del reg, es parla de 14 albellons amb dret i alguns altres anomenats albellons 'cegos', que només s'obrin de manera eventual, prèvia llicència de la junta de regiment del reg.[50] Els albellons amb dret, fixats per les ordinacions són els següents: 1) el primer de Manuel i Sant Joanet; 2) el primer de la Pobla Llarga o de Montflorit; 3) el segon de Manuel; 4) l'albelló primer de Faldeta; 5) el segon de Faldeta; 6) el tercer de Faldeta; 7) el quart de Faldeta; 8) el de Torreta; 9) el segon de la Pobla o albelló de Vistabella; 10) el segon de Torreta; 11) el del Jesuset (a Torreta); 12) el primer de l'Abat; 13) el segon de l'Abat, i 14) el de Berfull. Després d'aquest l'aigua de la Comuna arriba als partidors de Sanç, on s'assigna una part del cabal al 'tercerol de Berfull' (l'aigua del qual s'ajunta amb la de l'albelló de Berfull, dins la séquia del mateix nom) i una altra

Croquis del traçat de la séquia mare entre Manuel i Sanç, 1730 (Arxiu del Regne de València)

50 I també hi havia algun hort, com ara les dues o tres fanecades de l'hort de la Baronia, pertanyents al senyor de Sanç i annexes a les cases d'aquest poble, que gaudien de privilegi especial de reg.

part a l'estellador de Sanç (per a regar les hortes de Sanç). La resta de l'aigua de la séquia continua avant per la dreta per a traure cap als partidors de l'Énova, vora el molí de Sanç i el llavador de l'Énova. Ací s'acaba la séquia mare, ja que l'aigua es reparteix a proporció entre els regants de l'Énova (estellador de la dreta), el Tossalet o Tossalnou (estellador d'enmig) i Rafelguaraf (boquera de la dreta). Prop d'ací es localitzen dos pous a motor –obra dels anys huitanta– que ajuden a regar, si cal, en temps de secada.

Durant els segles XIII-XIV, quan escassejava la mà d'obra i les terres del regadiu estaven més limitades, l'extensió del regadiu de la Comuna era menor que hui en dia. Els 'soguejaments' medieval, treballs d'agrimensura destinats a imposar sequiatges i repartir l'aigua a proporció, s'expressaven en **jovades** (1 jovada = 36 fanecades) i donaren per resultat les xifres següents: 477 jovades d'horta (17.172 fanecades), distribuïdes entre la séquia del Terç (224 jovades), la séquia de la Parada o de les Foies de Manuel (28 jovades) i la Comuna d'Énova (225 jovades). Cada alqueria medieval disposava d'una horta soguejada en jovades i contribuïa a les despeses corrents (talles del sequiatge) i derrames extraordinàries de la Comuna, segons les jovades, és a dir, a proporció de la terra beneficiada pel reg. A partir de la taula de jovades vigent segons les ordinacions del 1671 (basades en dades d'època medieval),[51] podem fer un exercici de recomposició matemàtica, per a trobar allò que els estudiosos del regadiu anomenen 'la lògica inicial' del sistema de reg:

Reconstrucció hipotètica de l'extensió i distribució original de les terres regades de la Séquia Comuna d'Énova

Pobles o albellons	*Jovades, segles XVI-XVII*	*Jovades originals**	*Joc original de fraccions*
Séquia de les Foies	***28***	***28***	***28***
El Terç – Castelló	60	60	6/18
El Terç – Senyera	30	30	3/18
El Terç – Benimeixix	16	10	1/18
El Terç – Sant Joanet	44	40	4/18
El Terç – Roseta	44	40	4/18
El Terç – la Pobla	30	-	-
Total del Terç	***224***	***180***	***18/18***
Albelló primer de Manuel	4	4	+
Albelló de Sant Joanet	4	4	+
Albelló segon de Manuel	6,5	6	= 1/14
Albellons de la Pobla	26	-	-
Albellons de Faldeta	27	28	2/14
Albellons de Torreta	14	14	1/14
Albellons de l'Abat	14	14	1/14
Albelló de Berfull	10	10	+

* Hipòtesi interpretativa, basada en la lògica aritmètica del repartiment de l'aigua i la terra, arredonint xifres i descomptant l'ampliació que patiria el reg en el segle XIV, arran de la fundació de la Pobla Llarga o 'Pobla de l'Ardiaca Esplugues'.

51 Dades que hem completat per als pobles de la séquia del Terç, acudint als documents estudiats per MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960, i a l'AMSJ, Actes de ple del 1823.

Tercerol de Berfull	9	8	+
Séquia del Tossalet	24,5	24	= 3/14
Séquia de Sanç	43	42	3/14
Séquia de l'Énova	14,5	14	1/14
Séquia de Rafelguaraf	28,5	28	2/14
Total de la Comuna	*225*	*196*	*14/14*
Total Terç + Comuna	*449*	*376*	-
TOTAL GENERAL	*477*	*404*	-

La **lògica aritmètica** que transmet el sistema ens indica que, en algun moment (segle XIII) es regaven 416 jovades, dividides en tres grans partides: les privilegiades Foies de Manuel; les 180 jovades del Terç, que gaudien d'1/3 de l'aigua, i les 196 jovades de la Comuna, que gaudien de 2/3 de l'aigua de la Comuna. En l'ordenació inicial del sistema s'observa que les heretats de la séquia del Terç es trobaven distribuïdes en 18 partides de 10 jovades cadascuna. En canvi, les partides de reg de la Comuna, abans de l'ampliació medieval (fundació de la Pobla Llarga, segle XIV), s'organitzaven en 14 partides de 14 jovades forals valencianes cadascuna; producte d'un 'disseny original' pensat per hidraulistes musulmans, segurament del segle XI.[52]

I és que la jovada foral valenciana fou una mesura ideada durant el repartiment del segle XIII –tal com comenta el propi Jaume I en el 'Llibre dels Feits'– per a fer pràctic i factible el repartiment de terres entre els colons feudals.[53] Així la jovada valenciana de 36 fanecades (29.919,47 m^2) és una mesura equivalent –molt a aproximadament– a 3 'heretats morisques' de 9.937,6 m^2, com les que s'usaven encara a la Vall d'Albaida del segle XVI per a mesurar els secans, i a 12 'quartes' de 2.484,4 m^2, que els mateixos moriscos empraven per a organitzar hortes i tandes.[54] Així les coses, podríem dir que les terres de la Comuna d'Énova (descomptat el Terç i Manuel) foren creades com una subdivisió de 14 partides de 168 'quartes' d'extensió, ja que la Vall d'Albaida era zona depenent de la medina de Xàtiva, i les unitats cadastrals devien ser les mateixes. El guarisme 168 no és aleatori, ja que resulta la xifra ideal –per damunt de qualsevol altra– a l'hora de fragmentar la terra i dividir els drets d'aigua: és múltiple perfecte d'1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 14, etcètera.

El disseny del traçat de certes parts de la séquia pròximes als partidors (amplada, declivi, alçat de la làmina d'aigua fins a les anomenades 'senyal de la fila') permetia als tècnics hidraulistes avaluar si l'any era eixut, de mitjania o plovedor, i alterar la distribució de files d'aigua entre els regants segons la major o menor abundància de cabal. Un d'aquests 'senyals' es trobava en els partidors de Sanç, fitant amb terme

52 Pels indicis arqueològics d'un poblament de l'Énova en els segles XI-XIII. Vid. POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islámica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142

53 Vid. MANRIQUE PESUDO, M., La jovada valenciana, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 15, Castelló de la Plana, 1934, ps. 156-166.

54 Vid. SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *Aielo de Rugat. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament d'Aielo de Rugat, 2007; SOLER, Abel, *Castelló, refugi dels Borja. Història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII,* Ajuntament de Castelló de Rugat, 2009 (en premsa). L'extensió de l'heretat (32.000 colzes califals quadrats) i la de la quarta (8.000 colzes), l'hem poguda calibrar a partir de les dades facilitades per VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, Notas de metrología hispano-árabe. El codo en la España musulmana, dins *Al-Ándalus,* 41, Madrid-Granada, 1976, ps. 339-354; els 'padrons de quartes' del segle XVI (ducat de Gandia) i la lectura del paisatge d'horta de l'ombria de Benicadell.

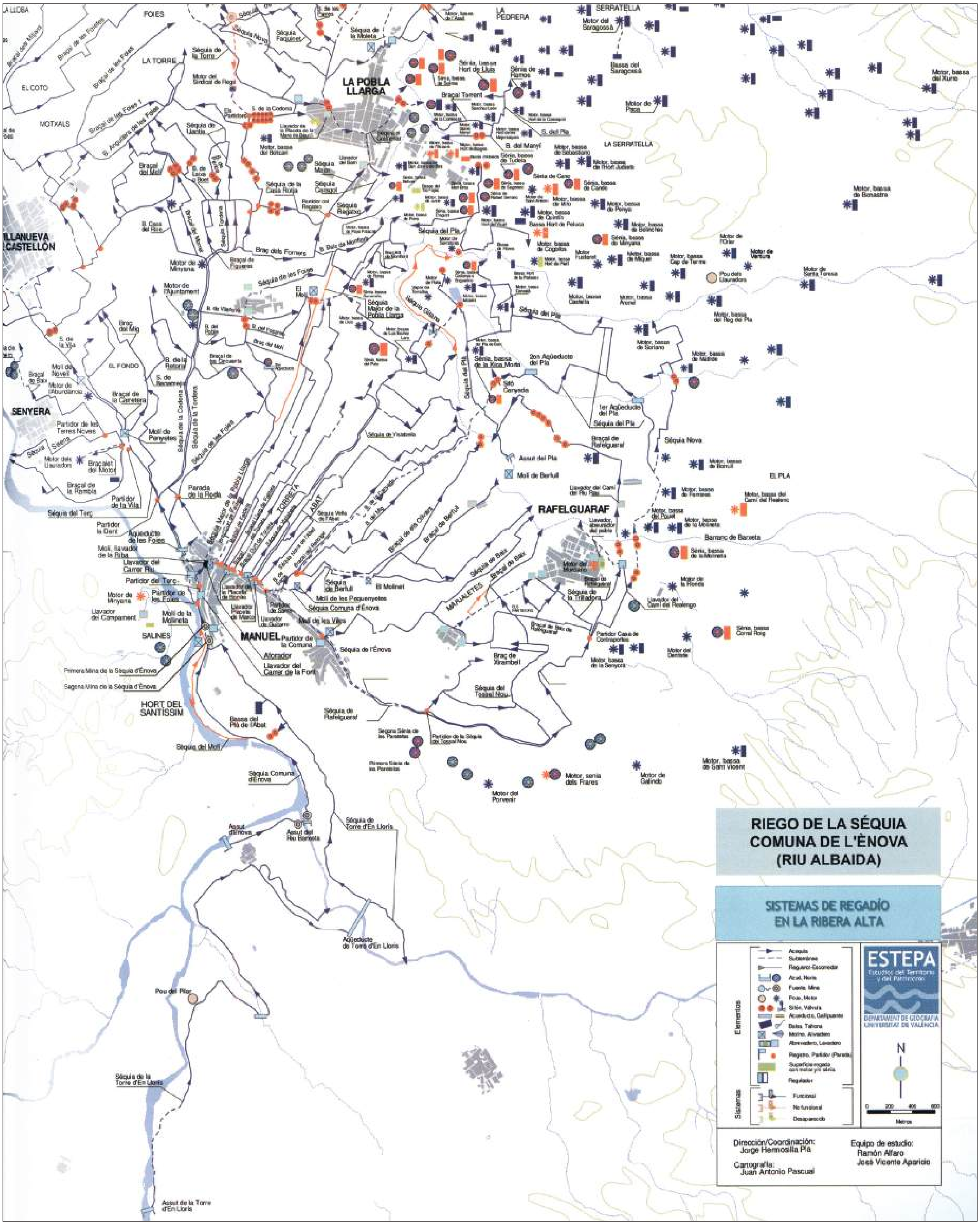

El regadiu del pla d'Énova, segons l'equip Estepa

de Manuel, on s'acabaven els albellons i començava la distribució de l'aigua per boqueres i braçals. En les ordinacions de reg redactades l'any 1845, llegim:

> *Después de estos albañales, y a cincuenta pies del que se acaba de nombrar* [el darrer albelló de Berfull], *se encuentran los partidores llamados de Sanz, que son unas hendiduras o boquetes abiertos por arriba y cerrados con verjas o rejas de hierro por la parte anterior y posterior, en medio de cuyos partidores hay plantada verticalmente una barra de hierro, y en ella hecha una señal que llaman también 'de la fila', a medio pie del enlosado, hasta cuyo punto debe llegar el agua en los días de parada. En estos partidores se divide el agua en tres brazos, sirviendo el que se halla a la izquierda para Berfull, el de en medio para Sanz, y el tercero, que es aún común, sigue su curso para Énova, entrando por la casa y huerto del señorío de Sanz (...) y terminando en los partidores de Énova* [darrere la capelleta de l'Aurora], *que son de la misma forma que los de Sanz, y en los que se vuelve a dividir la acequia en otros tres brazos: el de en medio, para Tosalnou; el de la derecha, para Rafelguaraf, y el de la izquierda, para Énova.*[55]

L'any 1880 s'efectuà un estudi tècnic i una reproducció al mil·límetre, sobre paper, de la senyal de ferro on estava marcada la fila. També s'arreplegaren els testimonis dels vells sequiers, perquè a causa de segles d'erosió s'havia perdut la marca de la fila. Així que, *en vista de haber desaparecido la marca o señal que se encontraba, después de un largo y detenido debate,* s'aprovà en base als testimonis jurats –que coneixien bé la marca i que l'havien vist amidar– tornar-la a marcar als 9 dits forals valencians (mesura de Xàtiva; 1 dit = 1,9 cm) d'alçada respecte el jaç del caixer; *como de inmemorial se ha tenido y se tiene por costumbre, como así se puede acreditar por personas conocedoras de ello.* La senyal es localitza unes passes abans del partidor de Sanç, *en una barra de hierro colocada verticalmente, de forma prismática triangular, a manera de cuchilla, cuyas dimensiones se detallan en el plano, en cuyo hierro es tradición se encontraba grabada una señal que es la llamada de la fila.*[56]

El senyal de la fila és el mínim d'aigua que els regants de les hortes jussanes o de baix (de Sanç a Rafelguaraf) havien de rebre en els dies de tanda sobirana i reg de la Parada, quan Manuel ficava la barra aigües amunt. L'alçada de la làmina d'aigua s'havia de tenir en compte cada any, a l'inici de l'estiu, a efectes de regular la tanda estacional. Es consideraven anys d'escassesa quan corrien per la séquia 29 o menys files; anys de mitjania, els que corrien per la séquia mare entre 30 i 49 files, i anys d'excés d'aigua quan la séquia venia engaltada i duia 50 o més files. De fet, la séquia estava obrada i pensada, des de temps immemorial, per a encabir un màxim de 50 files, sense patir danys ni erosions. Aquest càlcul hidromètric anual es realitzava des d'època islàmica el primer dilluns i el primer dijous immediatament posteriors al solstici d'estiu (o al dia de Sant Joan, que es considerava el del solstici, per tradició romana). L'operació hidromètrica, suposem que es repetia en dos dies diferents de la mateixa setmana per a traure una terme mitjà. I també per ser els dies d'inici de les tandes jussana i sobirana del reg. L'acte s'efectuava en presència dels sequiers i vocals de la Junta de Regiment de la Comuna.

El càlcul solia efectuar-lo, segons la documentació dels segles XVI-XVII, un hidraulista o mestre d'obres de Xàtiva especialitzat en aquests afers. L'expert declarava i jurava davant notari el nombre de files que corrien per la séquia, segons un càlcul de secret professional –transmés oralment– però, òbviament, no revelava com havia arribat a determinar-ho. Per exemple, pels anys 1546-1554 s'ocupava de determinar el nombre de

55 *ORDENANZAS de la Acequia de Énova,* Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847; reed. en la Tipogr. de J. Vila Hermanos, Xàtiva, 1891, i en la Tipogr. Mateu, Xàtiva, 1974, ps. 8-9.

56 ADPV, Caixa 396, exp. 9.020. Els 9 dits forals es corresponen amb 10 dits àrabs (1 dit = 1/32 de colze = 1,7415 cm). Tot seguit tractarem de colzes i dits.

La casa de l'Argue de Manuel, amb una almenara o sobreixidor regulable

Ganxo de sequier

files el xativí Joan Alçamora, *obrer de vila e mestre de aygües e céquies.*[57] Pel 1694 l'expert convocat cada any era un llaurador expert en mesura d'aigües, Vicent Roca, segons relació del qual, *havent medit la aigua de dita céquia en cinch o sis puestos de aquella, trobà ser any estèril lo present, y haver-i en dita céquia quaranta-tres files y mija de aygua. Lo que dix saber just a Déu y a sa conciència, y per la perícia que té en lo medir y partir la dita aygua.*[58] Alguns es coneix que qüestionaven els resultats del procediment tradicional o que no trobaven relació entre les files que trobava aquell mestre i les que consideraven útils per a regar. Raó per la qual els interessats demanaren davant notari al tal Roca que jurara...

> *...que el costum que sempre fins huy ha observat, ha estat y és partir y medir dita aigua de la Comuna de dita céquia de la Énova en los dies de dilluns y dijous immediate següents, venint el dia de Sent Juan ans del dilluns. Y venint aprés del dilluns, en los dies de dijous y dilluns immediate següents, y no en altres dies. Y si creix dita aigua de dita céquia aprés de feta dita mida, es torna a partir aquella a instància de dits interessats y dels pobladors del llochs de Torreta y l'Abat. Y que, en algunes ocasions, ans de dit dia de Sent Juan de juny, no obstant dit costum observat, de tot lo temps de son recort, de provisió de dit noble governador, ha vengut ell, relant, a partir la dita aigua a son arbitre entre els dits interessats.*[59]

57 ARV, Reial Audiència, Processos, part 2a., lletra S, apèndix 29.

58 ARV, Clergat, Sant Miquel dels Reis, Caixes 1.878-1.879, s. n.

59 Ibídem. Vegeu també ARV, Escrivanies de cambra, any 1729, exp. 136, fs. 33-42, 9 de setembre del 1680, on consta també Vicent Roca com a partidor de l'aigua.

Estellador de post

Paleta de l'albelló de l'Abat

Ara bé, què és exactament això de **la fila**? Una fila d'aigua d'Énova s'avalua aproximadament en 2.000 litres per minut, pels hidraulistes moderns. Però hem de tenir en compte que la mesura original no eren els litres, ni cap altra mida de base mètrica contemporània, sinó el colze califal (anomenat 'colze d'aigua' pels sequiers de Xàtiva del segle passat), el patró del qual era una vara de 55,727 cm. Així les coses, podem acostar la fila d'Énova entorn dels 2.076,72 litres/minut (o 34,61 l/seg), que són l'equivalència exacta de 12 colzes califals cúbics per minut. És a dir, que la Séquia Comuna fou pensada pels àrabs per a encabir una mitjana de 40 files, ço és, 480 colzes^3/min, o 1.384,48 litres/segon; amb una cabuda màxima de 50 files, que són 600 colzes^3/min o –en mesures del nostre temps– 1.730,6 l/seg.

El mateix colze califal de 32 dits ens el trobem en unes altres mides i dimensions del sistema de reg. L'assut, per exemple, era un barratge de 50 colzes de longitud, i la séquia mare partia amb una amplada exacta de 12 colzes, útil, doncs, per a calcular el nombre de files (recordem: 12 colzes^3/min). Mirem per exemple els partidors de Sanç o de l'Énova. Si els mesurem amb un metro de butxaca, poca cosa i farem. En canvi, si reduïm les mides en centímetres a mides originals (el colze de 32 dits, i el corresponent 'dit' o submúltiple), podrem reconstruir-ne la lògica original. I així, amb la resta del sistema de reg:

Mesures dels partidors de Sanç i l'Énova

Boquera o estellador	*Mida exacta en cm*	*Mida exacta en colzes*	*Mida en dits (1/32 de colze)*
Tercerol de Berfull	18,58	1/3	10 + 2/3
Séquia de Sanç	76,62	1 + 3/8	44
Séquia Comuna	174,15	3 + 1/8	100
Total partidors de Sanç	***269,35***	***4 + 5/6***	***154 + 2/3***
Séquia de l'Énova	120,74	2 + 1/6	69 + 1/3
Séquia del Tossalet	55,73	1	32
Séquia de Rafelguaraf	130,03	2 + 1/3	74 + 2/3
Total partidors de l'Énova	***306,50***	***5 + 1/2***	***176***

Com s'observa, el 'tercerol' de Berfull, s'anomena així, precisament, perquè l'obertura de la boquera era exactament d'un terç de colze morisc. En el cas dels albellons, la mida andalusina de referència –òbviament– ja no fou el colze d'aigua, sinó el dit, per raons de precisió. Observem-ho:

Dimensions dels albellons de la Séquia Comuna d'Énova

Albelló	*Diàmetre o mides en centímetres*	*Diàmetre o mides en dits moriscs*	*Mides originals hipotètiques**
1. Manuel-St. Joanet	Òval: 23,14 x 48,76	14** x 28 d'alt	14 d'ample
2. Primer de la Pobla	Redó: 28,73	16 + ½	16
3. Segon de Manuel	Redó: 27,86	16	16
4. Primer de Faldeta	Redó: 35,41	20 + 1/3	20
5. Segon de Faldeta	Redó: 26,12	15	15
6. Tercer de Faldeta	Redó: 29,26	15	15
7. Quart de Faldeta	Redó: 29,26	16 + 4/5	16
8. Primer de Torreta	Redó: 32,57	18 + 7/10	18
9. Segon de la Pobla	Redó: 29,26	16 + 4/5	16
10. Segon de Torreta	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
11. El Jesuset	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
12. Primer de l'Abat	Redó: 34,83	20	20
13. Segon de l'Abat	Redó: 30,13	17 + 3/10	17
14. Berfull	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
Suma de l'1 al 14	401,46 cm	230,53 dits	***225 dits***

* Un tant menor que les actuals, per efecte de posteriors alteracions o fraus en l'albelló, durant l'època medieval i moderna, per a obtenir-hi més aigua.

** Segons les ordinacions, no aplega a 14 dits: possible modificació.

El nombre de dits que hem trobat com l'hipotèticament inicial, 225, es correspon exactament amb les 225 jovades d'aigua que –segons les velles ordinacions– es distribuïen pels albellons durant la tanda sobirana: *en el enlosado de costumbre, conocido con el nombre de 'partidor real' (...) su total dotación se dividirá en doscientas veinte y cinco partes iguales, que se conocen con el nombre de 'jovadas', las que se distribuirán en esta forma: cuatro jovadas al lugar de S. Juan y otras cuatro al de Manuel, por el albañal que está...*[60] Observareu també que una cosa eren les jovades de terra –sotmeses al pagament de talles de sequiatge– i una altra cosa era la dotació de jovades d'aigua, que variava segons la partida, potser ja des de temps dels moros. És a dir que, per exemple, a les 8 jovades de terra de l'albelló de Manuel i Sant Joanet pertocaven, no 8 jovades d'aigua –com seria d'esperar– sinó 14. Tot això és producte de les alteracions històriques del sistema, i de compravendes i privilegis que foren fixats en forma d'ordinacions ja en època baixmedieval i moderna.

De la mateixa manera que hem fet una comprovació parcial dels albellons i d'alguns partidors, quan ens cenyim a les dimensions mesurades mil·limètricament per l'enginyer Azofra (1845) i les transportem a la mesura original –el colze califal o *raxxâxí*–, se'ns fa molt pràctica i comprensible la divisió pactada pels musulmans. Aquesta partició d'aigües no és l'original, perquè és evident –per la combinació d'albellons

60 *ORDENANZAS de la Acequia de Énova*, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847, p. 3.

i partidors– que el sistema conegué diferents fases d'ampliació i subdivisió de l'aigua (segles X-XIII). Però sí que posa de manifest la pràctica combinació de fraccions aritmètiques (terços, sisenes i huitenes) amb què treballaven els hidraulistes i sequiers d'al-Àndalus:

<table>
<tr><th colspan="5">Partició de l'aigua de la séquia de l'Énova i Castelló, segons l'amplada dels partidors i estelladors distributius, consignada en colzes califals (1 colze = 55,727 cm)</th></tr>
<tr><td rowspan="8">Séquia d'Énova i Castelló (17 colzes, al 1er partidor reial)</td><td rowspan="2">Presa del Terç i la Parada (6 de 17 colzes)</td><td colspan="3">Séquia del Terç o de la Vila de Castelló (3+7/8 de colze)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Séquia de la Parada de Manuel (2+1/8 de colze)</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Séquia Comuna d'Énova (11 de 17 colzes)</td><td colspan="3">Els Albellons (6+1/6 de colze, en conjunt)</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Séquia Comuna (4+5/6 de colze)</td><td colspan="2">Tercerol de Berfull (1/3 de colze)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Séquia de Sanç (1+3/8 de colze)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Séquia Comuna (3+1/8 de colze)</td><td>Séquia de l'Énova (1+1/6 de colze)</td></tr>
<tr><td>Séquia del Tossalet (1 colze)</td></tr>
<tr><td>Séq. de Rafelguaraf (2+1/3 de colze)</td></tr>
</table>

La Comuna d'Énova fou concebuda i eixamplada, com hem vist, com una màquina lògica i aritmèticament programada. Certament, la séquia i els seus braçals han sigut modificats en alguns punts al llarg dels segles, a base d'ampliacions, prebendes, alteracions i alguna confusió jurídica o tècnica. Tanmateix, ja des del seu principi havia sigut dissenyada per hidraulistes musulmans per tal que fóra un sistema 'agrosostenible' i molt durador. I tan durador! Com a que ha proporcionat aigua, collites i riquesa durant vora mil anys, i sense interrupció. Som al davant, per tant, d'un exemple viu d'economia sostenible i adaptació ecològica als recursos naturals.

Ara bé, l'agrosistema del Pla d'Énova no s'acabava ací. Les sobres d'aigua dels escorredors de la Comuna i els principals braçals, sovint abundants, anaven a parar al barranc de Barxeta (Rafelguaraf-la Pobla Llarga). Allí les arreplegaven els hereters de l'Horta de Cent per a regar les 33,5 jovades de la 'séquia d'Énova de l'Horta de Cent' (actual séquia del Pla, la Pobla Llarga). L'altra séquia mare de l'Horta de Cent, que regava unes altres 213 jovades (part de Castelló,[61] i alqueries alzirenyes de Benimaclí, Ternils, Cogullada i Carcaixent), era la d'Algirós (precedent d'Escalona; s'originava a Senyera, on ara està el mateix assut d'Escalona). La integració ecològica dels

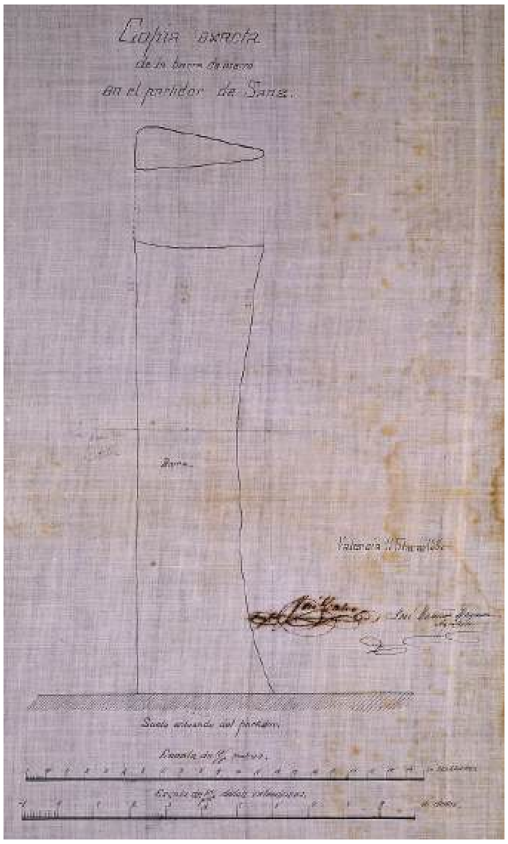

Barra de ferro del partidor de Sanç (Arxiu de la Diputació de València, Mapes i Plànols 28/4.2, any 1880; autors: Josep Calvo i Josep Laymon)

61 Castelló regava 9 dies de la séquia d'Algirós, i 3 dies els d'Alzira.

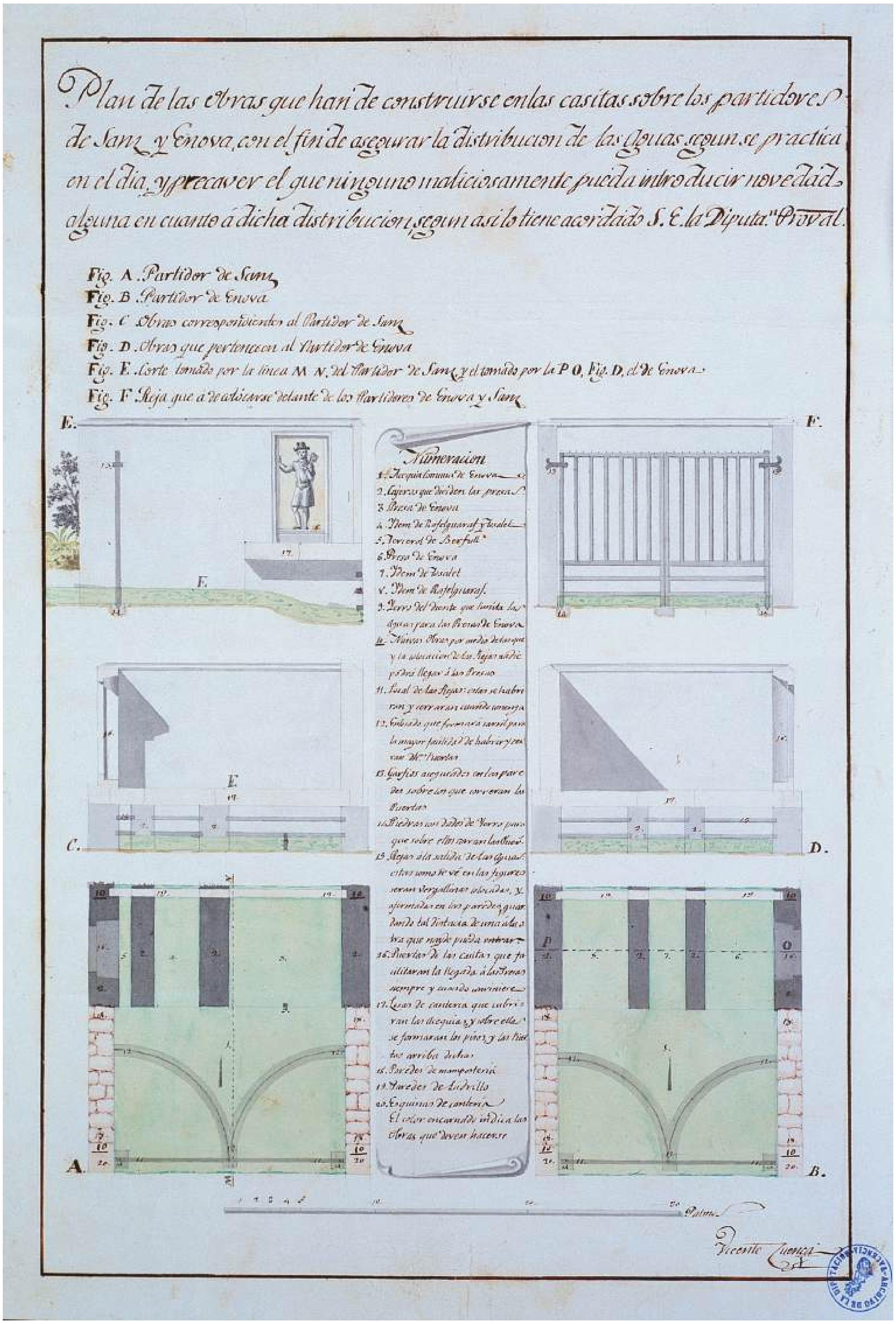

Planta i alçat dels partidors de l'Énova (Arxiu de la Diputació de València, Mapes i Plànols 1/29, any 1838; autor: Vicent Cuenca, arquitecte de Xàtiva)

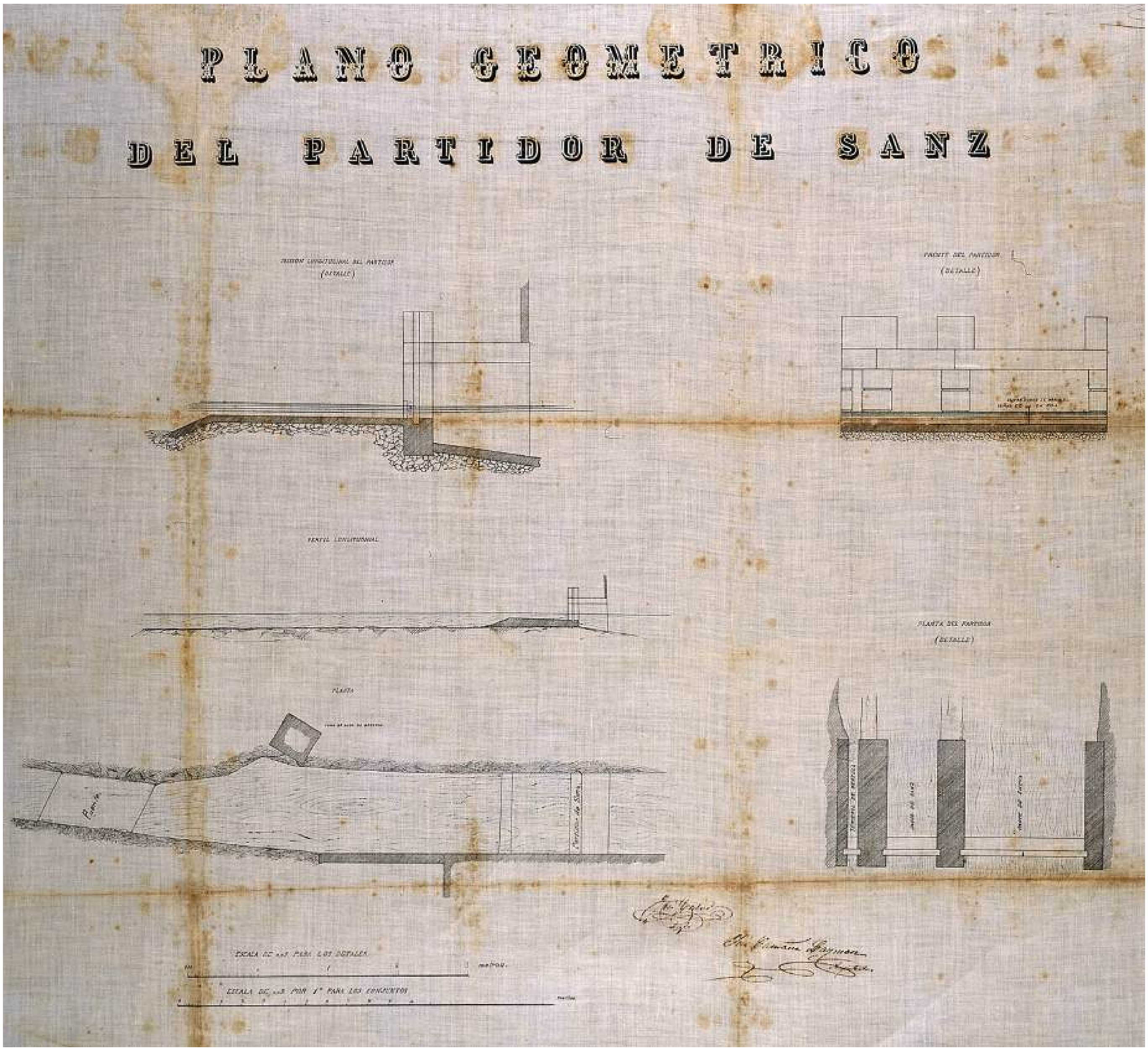

Els partidors de Sanç (Arxiu de la Diputació de València, Mapes i Plànols 28/4.2, any 1880; autors: Josep Calvo i Josep Laymon)

dos sistemes de reg dependents del riu d'Albaida, la Comuna d'Énova (terme de la ciutat de Xàtiva) i l'Horta de Cent (terme de la vila d'Alzira), obligava a reunir-se eventualment els hereters de tota la contrada, per a debatre i aclarir qüestions. Així els trobem, per exemple, l'any 1370, reunits a l'ermita de Sant Roc de Ternils (Cogullada, terme de Carcaixent), per a parlar de sequiatges.[62] Les juntes particulars de la Comuna d'Énova tenien lloc, des del segle XIII, al porxe del Consell de la pobla cristiana de l'Énova, just al lloc on en el segle XIX s'alçaria la Casa de la Comuna, que és encara la seu social de l'entitat.

62 Vid. FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica,* Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74.

Aquelles juntes, des de l'edat mitjana, estaven presidides conjuntament pel jurat en cap del lloc de l'Énova dels Cristians, en representació de la Comuna d'Énova, i el jurat en cap del lloc de Castelló de Xàtiva –vila reial des del segle XVI–, en representació de la Comuna del Terç. A continuació, en les actes, venien relacionats els senyors de la Pobla Llarga, Senyera i Benimeixix, Roseta, Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç, Berfull, el Tossalet i Rafelguaraf, que eren els titulars directes de les distintes dotacions d'aigua de reg, mesurades en 'jovades'. Encara que aquests senyors territorials, sovint absentistes, solien enviar a les juntes el seu batle (agent senyorial) o algun jurat del poble, en representació seua, a les reunions ordinàries. També solia donar-se el cas que no acudien tots els 'síndics elets' o representants dels pobles convocats, sinó tan solament la majoria, o els interessats en allò que havia de debatre's. Cada any, el comú dels regants elegia un sequier major i un sequier menor –auxiliar del major – encarregats de vigilar el bon funcionament de les tandes i de recórrer el traçat de la séquia comuna, a fi d'evitar que es cometera cap frau.

No sempre era fàcil resoldre els molts conflictes i litigis que, per causa dels drets d'aigua, solien produir-se entre particulars o entre pobles veïns. L'any 1323, per exemple, el rei **Jaume II** intervingué per queixes d'uns regants. Denunciaven que uns altres havien dividit en diferents braçals una séquia dita 'del Roll' de l'horta d'Énova –el braçal del Racó de Sanç– per beneficiar diferents regants. I suposem que pera regar antics secans. Tot això, sense permís del monarca, que envià el batle de Xàtiva a investigar el cas. Els denunciants eren els usuaris de la séquia del Bany, que per altres documents sabem que es correspon amb l'actual séquia de Sanç. El rei deixà l'assumpte en mans del batle de Xàtiva, amb facultat d'arreglar-ho a bones.[63]

Al cap de dos anys tornaria a intervenir Jaume II per a ratificar el dret dels regants de la séquia de la Vila de Castelló a detraure "un terç" de l'aigua de la séquia per a regar les seues heretats. En el mateix privilegi reial, es prohibeix la construcció de nous molins en el traçat de la séquia, ja que la proliferació d'aquests aparells destorbava els drets dels regants i la tanda de l'aigua. La prohibició afectava a la "séquia anomenada d'Énova i Castelló": *cequia vocata de Enova et de Castilione, termini Xative.*[64] Al cap d'uns quants anys aquesta prohibició seria revocada i donaria lloc a la construcció de nous molins, com el de Sanç, edificat l'any 1348 per Bernat Sanç, fill de Berenguer, en la séquia dita 'dels Banys' (la mateixa dita 'del Bany' en un escrit del 1325 adés referit), en terres de la seua alqueria. Es tractaria del molí de Sanç.[65]

El 20 de març del 1455, els senyors de les alqueries de moros (entre elles, Manuel), el batle de la Pobla i la 'universitat' o municipi de l'Énova dels Cristians, demanaren a la justícia reial que es revisara la distribució de l'aigua per dentells *distinctos et separatos*, per tal d'ajustar-la proporcionalment al nombre de fanecades i jovades irrigades. La modificació, que no fou acceptada fins al 1472, consistiria a transformar la partició d'aigües de la tanda jussana (Sanç, l'Énova, Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull), que fins aleshores regarien segurament per albellons –com els de la tanda sobirana–, per una partició proporcional de dentells: els actuals partidors de Sanç i de l'Énova. Es coneix que els vells albellons havien sigut trucats o eixamplats fraudulentament. I, com que ningú no en coneixia la mida original o la lògica, els senyor optaren per demanar l'establiment de partidors a proporció justa; procediment que hagué de comptar amb l'assentiment dels hereters moros, i on s'aplicaren –com hem vist més amunt– els patrons mètrics dels musulmans.[66]

---

63 ACA, Cancelleria Reial, reg. 181, f. 72v. Més detalls, en la part històrica del llibre.

64 Document 1 de l'apèndix.

65 ACA, Cancelleria Reial, reg. 887, f. 16r/v. La correspondència de l'actual Sanç amb l'alqueria de Bernat Sanç, en: ARV, Mestre Racional, 3.015, f. 123 (any 1406), citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (p. 445).

66 ARV, Reial Audiència, processos, part 3a., 1376; comentat per FURIÓ, A. – MARTÍNEZ, L. P., De la hidràulica andalusina..., p. 63.

En la **sentència** de la Governació del Regne, **de l'any 1472**, s'estableixen les tandes jussana i sobirana, més amunt comentades, i es defineixen regulades les files de foc i sang, per al servei de la gent dels pobles.[67] També es permeté al senyor de Berfull, Guillem-Ramon d'Esplugues, ajuntar l'aigua de l'albelló de Berfull i la del tercerol de Berfull (partidors de Sanç) en una sola séquia, per a millorar el regatge de la seua senyoria.

Vora un segle després, el 1545, la senyora de Manuel proposa eixamplar la terra regada per la séquia de la Parada, per a beneficiar certs alters de secà; cosa que provocà l'oposició de la resta de la comunitat d'hereters, sobretot quan comprovaren que la senyora havia eixamplat il·legalment la boquera de la Parada. El mateix conflicte tornaria a verificar-s'hi el 1596.[68] Uns altres conflictes eren els generats, segons els regants de Sanç, l'Énova i Rafelguaraf, pels qui regaven dels albellons, per considerar que els havien eixamplat per a llevar-los aigua. Raó per la qual demanaren infructuosament que els albellons foren reemplaçats per partidors 'de fesa' com els de Sanç i l'Énova.[69]

D'aquesta època data certa modificació de costums, que al contrari que l'anterior sí que fou aprovada. Resulta que, fins al 1600 aproximadament, els moriscs –que eren la majoria de regants– havien mantingut la tradició de tallar la séquia per a escurar-la el primer divendres de febrer, i de tornar a omplir-la el primer divendres de març; sent com era el divendres el dia festiu dels musulmans. Aquesta tradició del primer divendres de març, era compartida pels els regants moriscos de la Costera de Ranes.[70] L'any 1600 per decisió dels cristians vells de l'Énova, es traslladà arbitràriament la tallada de l'aigua del primer divendres al 2 de febrer, dia de la Candelària. Els jurats de Castelló protestaren per aquest canvi el 1601 i tornaren les coses a estar com abans: de divendres a divendres.[71] Ja a partir del segle XVIII, potser per intervenció de capellans –i per allò de 'santificar les festes'– es tallaria l'aigua per Sant Antoni (17 de gener) i tornaria a entrar en la séquia per la Candelera; alteració que donaria origen a l'actual fireta o 'porrat de la Candelària' de Manuel.[72]

Poc després de la polèmica pel canvi de data de 'la tallada de l'aigua', succeí un procés (1602-1605) on es posaven en qüestió les files llavaneres (per a usos domèstics i, la sobrant, si n'hi havia, per a regutxar), ja que els hereters les usaven per a renovar l'aigua embassada en els arrossars, que eren des de feia dècades el conreu dominant.[73] Superada la crisi de l'expulsió dels moriscos i la pesta del 1648, sobrevingué una nova fase d'expansió agrícola i, amb ella, noves disputes per l'aigua en anys de sequera.

---

67 Ibídem.

68 MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón,* Tipogr. Nácher, València, 1960, ps. 63-64; GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione',* Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, p. 11.

69 ARV, Reial Audiència, Processos, part 2a., lletra S, apèndix 29.

70 El primer divendres de març els regants de la séquia de Ranes, a la Costera, celebraven un acte semblant i una festa o fireta a l'ermita del Crist de Torrent d'en Fenollet, vora Rotglà i Corberà. Vid. VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes,* València, 2001, ps. 431-456 (ps. 444-445); SOLER, Abel, *Rotglà i Corberà. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Rotglà i Corberà, 2011.

71 Vegeu avall com en les ordinacions del 1671 es parla encara del primer divendres de febrer i el primer de març.

72 VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995,* Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230; VENTURA i CONEJERO, Agustí, Furgant en el passat. Alguns documents inèdits sobre Xàtiva en l'edat mitjana, dins *Xàtiva en la fira d'agost,* 2002, ps. 47-54; SANCHIS TORREGROSA, Dionís, La fireta. El porrat de la Candelera, *Manuel en festes,* 1987, s. p.; PÉREZ, Maruja, *Costums i persones populars pel seu quefer,* Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.

73 GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione',* Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, ps. 14-15.

Els partidors de Sanç

Les discrepàncies vingueren de part de la Pobla Llarga, que pretenia regar simultàniament pels seus dos albellons, en contra de la tradició. El síndic de l'Énova, Jeroni Guerau, explicà que, des de dilluns a l'eixida del sol fins dijous a l'eixida del sol (els tres dies de parada de Manuel i del terç de Castelló), l'aigua que no s'enduia Manuel corria séquia avall per a servir a les jovades dels albellons, però sempre que arribara al 'senyal de la fila' del partidor de Sanç. Si no, s'havien de tancar parcialment els albellons per tal que arribara a la senyal. De tal manera que no els faltara mai, als habitants de Sanç, Berfull, el Tossalet i Rafelguaraf un mínim d'aigua corrent. De dijous a sol eixit a dilluns a sol eixit (els quatre dies de la tanda jussana), Sant Joanet prenia una fila llavanera; la Pobla, dues files i mitja per l'albelló de Faldeta; Faldeta, dues files llavaneres per sengles albellons; l'Abat i Torreta, 8 files en anys 'estèrils', 16 en anys 'de mitjania' o 24 en anys 'fèrtils' i plovedors; per l'albelló de Vistabella, dues files i mitja més, i l'albelló segon de la Pobla o albelló de Montflorit, tancat (en contra del que pretenien els poblatans). La resta de l'aigua, sense limitació, es repartia pels dos partidors de dentell, entre Sanç, Berfull, l'Énova, el Tossalet i Rafelguaraf.[74]

Ho certificaren davant notari diferents perits hidràulics de Xàtiva: Cristòfol Roca, de 74 anys, antic partidor de les aigües; el seu fill i successor, Bertomeu Roca, i els ajudants i substituts d'aquest –en cas d'absència o malaltia–, que eren els també xativins Vicent Mollà; Antoni Tomàs, escultor, i Vicent Roca.

74 ARV, Escrivanies de cambra, any 1729, exp. 136, f. 61 i ss.

Senyal de la fila, al partidor de Sanç

Partidors de Sanç: el "tercerol" de Berfull

Els partidors de l'Énova a cara d'aigua

Tanmateix, els de la Pobla, decidiren continuar pledejant (1669) i prolongant el contenciós fins a ben entrat el segle XVIII (1729). L'obstinació posada pels poblatans obligà a posar per escrit i davant notari moltes coses que fins aleshores havien sigut normes consuetudinàries, de transmissió oral. De manera que es redactaren les **ordinacions** del 22 de gener del **1671**, en les quals estaven tots els pobles d'acord llevat de la Pobla, que rebutjava certs 'capítols' o punts i els sotmetia a la resolució dels dictàmens judicials pendents.[75]

75 Ibídem (doc. 5 de l'apèndix documental d'aquest llibre). Parcialment conservades també en l'AHN, Documents de Sant Miquel dels Reis, Còdex 570-B.

Els partidors de Sanç: braçals resultats

A manera de síntesi, en les ordinacions del segle XVII s'estipulen les obligacions següents: 1) La de convocar els jurats en cap dels pobles als consells de la Comuna; 2) La celebració dels consells *en lo dit Porche de la Énova*, que ocupava exactament el solar de l'actual casa de la Comuna; 3) En cas de retardar-se o no comparéixer algun síndic, que puguen deliberar els presents; 4) La Comuna actuarà contra els qui no paguen la 'talla' del sequiatge i els tancarà l'aigua; 5) Si una volta tallada l'aigua, el morós rega il·lícitament, serà multat amb 50 lliures; 6) El nomenament de sequier es farà el dia de Cap d'Any; 7) Tracta del nomenament de depositaris per a recaptar la talla; 8) Tracta de la comptabilitat i el control dels fons comuns; 9) Ídem; 10) Que els regants del Terç contribuïsquen amb 1/3 de les despeses, i la resta, segons les jovades del reg; 11) Tracta de la formació de vintenes, desenes i trasts –colles de 20, 10 i 5 homes– per a escurar les séquies comunes; 12) L'escurada de la séquia se subhastarà huit dies abans del primer divendres de febrer; 13) L'aigua es tallarà del primer divendres de febrer al primer divendres de març per a escurar séquies i braçals; 14) Sobre denunciar els frontalers que no escuren allò que deuen; 15) Que ningú puga llançar aigua a la séquia en temps de l'escurada; 16) Prohibició de pasturar pel caixer de la séquia; 17) Pena de tres lliures per als qui embruten l'aigua de la séquia; 18) El jurat de l'Énova haurà de fer desbrossar la séquia, amb fons de la Comuna, cada 15 de juny; 19) El sequier tindrà ben estanyades les comportes de les almenares de desaigüe de la séquia mare i les obrirà ràpidament quan calga; 20) Que ningú més no toque les portes de dites almenares; 21) Que se li paguen dietes al jurat de l'Énova encarregat de la séquia, per les gestions i viatges; 22) Tracta de l'organització de la tanda, per albellons, jovades, partidors, etc.; 23) Que Manuel no puga en dies de Parada derivar aigües sobrants a Roseta, Sant Joanet o la Pobla; 24) Sobre les files llavaneres dels albellons; 25) Sancions per als qui òbriguen indegudament albellons quan no toca; 26) Que es puga limitar el dèbit dels albellons per a garantir que tots tinguen un mínim d'aigua, i 27) Per ser oïts pel sequier i recusar una sanció injusta, cal haver-la pagada abans.

L'Arxiu de la Séquia Comuna també s'havia organitzat a mitjan segle XVII: el primer volum conservat conté papers dels anys 1654-1744. El 1717 s'abandonaria parcialment l'ús del valencià pel del castellà, la nova llengua oficial. No obstant això, s'hi conserven escrits en valencià de l'any 1744 relacionats amb la gestió del reg.[76] En els anys 1730-1737 es produiria un contenciós entre la Comuna i el senyor de Manuel, Francesc-Joan Tallada, que pretenia modificar la parada, en detriment dels regants jussans.[77] Un segle després, es contractà l'arquitecte xativí Vicent Cuenca per a planejar el tancament dels partidors de reg en unes casetes de seguretat, que finalment no s'arribaren a obrar (1838). Els regants de l'Énova ho impe-

76 Vegeu, a tall de mostra, la reunió d'una junta de reg del 1668, que reproduïm en el núm. 9 de l'apèndix de SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.

77 ARV, Escrivanies de cambra, any 1730, exp. 84.

diren el 1839[78] i donaren lloc a nous conflictes, en plena revolució liberal (1839-1841).[79] Per exemple, quan el Tossalet s'agregà a Rafelguaraf (1836), els regants d'aquest segon poble derivaven per la seua séquia 6 de les 24 jovades d'aigua que tocaven al Tossalet. De manera que el repartiment inicial (20,5 jovades a l'Énova, 24 al Tossalet, 28,5 a Rafelguaraf) restà alterat: Rafelguaraf s'enduia en realitat 34,5 jovades, segurament per a regar antics alters o secans. El jutge dictaminà que, una vegada partida l'aigua cada municipi –en aquest cas, el de Rafelguaraf-el Tossalet– podia distribuir-la com millor li convinguera.[80]

Per a evitar noves disputes i despeses judicials, tots els regants convingueren en redactar les modernes **ordinacions de reg** (28 de novembre del **1845**; publicades l'any 1847), basades en les del 1671. Començaria també a funcionar en cada municipi –els de l'Énova i Sanç, pel que fa al nostre cas– una Junta Subalterna d'Aigües, encarregada de gestionar la distribució de les aigües al terme, i els interessos dels hereters i regants del poble.[81] A partir d'aquell moment, no era ja tan fàcil alterar les coses. L'alcalde *pedáneo* de Berfull, l'any 1849, tractà d'obrir un portell per a regar un antic secà. L'Énova ho denuncià al Govern Civil i el governador li ho prohibí.[82] El mateix any, certs llauradors de la Pobla volgueren obrir una séquia nova a través del terme de Sanç, per a aprofitar uns certs sobrants d'aigua que anaven a parar al barranc de Barxeta. Però l'alcalde de Sanç s'hi oposà, tot i al·legant que li llevarien aigua de l'última presa del terme, anomenada 'el pantanet del Barranc'.[83]

A mitjan segle XIX es vivia un temps d'expansió agrícola sense precedents i s'estaven transformant en hortes alguns secans alters, per mitjà de derivar braçalets o de construir **sénies metàl·liques**, com les tres que existien en el terme de l'Énova: la sénia del Camí de Dalt o de les Paretetes, la sénia del Camí de Baix, la sénia dels Quatre Camins, que compta fins i tot amb un aqüeducte, i la sénia i bassa de la Xica Morta, a la Canyada de Sanç.[84]

En aquestes terres novament colonitzades s'arrancaven oliveres, vinyes i garrofers per a plantar tarongers. De particular importància serien les **ampliacions del regadiu** tradicional efectuades en la segona meitat del segle XIX i la primera del XX. En primer lloc, l'any 1871 un grup de propietaris, encapçalats per Vicent Pallàs Soler –el procurador dels Ivancos– derivaren de la Séquia Comuna l'anomenada **Séquia Nova dels Francs**, de vora 3 km de longitud, per a regar 297,5 fanecades d'aquesta partida i plantar horts de tarongers. La derivació era possible gràcies a la construcció de *un sifón sobre la acequia del término de Rafelguaraf.* Simultàniament, a l'altra banda del terme, un grup de 36 llauradors comprà aigües sobrants de la Comuna i, per mitjà d'un sifó, les conduí a l'altra banda del barranc de Barxeta, per a regar 605 fanecades d'antics secans de la Canyada. Havia nascut la **séquia de la Canyada de Sanç,** els regants de la qual disposaven d'una tanda pròpia, de 27,45 hores (1871).[85] Amb aquestes ampliacions, el terme d'Énova comptava l'any 1880 amb 4.215,50 fanecades d'arrossar, tarongerar i policultiu d'horta.[86] El regadiu antic, el de la Séquia Comuna, suposava el 51% del total, si sumem les 1.352,75 fanecades de Sanç i les 803,5 de l'Énova, comptabilitzades l'any 1887.[87]

78 ADPV, E.3.1, Caixa 13, exp. 137bis; Caixa 14, exp. 164.

79 ADPV, E.3.1, Caixa 16, exp. 196; Caixa 28, exp. 430.

80 ADPV, E.3.1, Caixa 24, exp. 386.

81 AMM, Caixa 772, doc. 1, Actes de la Junta Subalterna, del 1885 endavant.

82 ADPV, E.3.1, Caixa 90, exp. 1.701.

83 ADPV, E.3.1, Caixa 100, exp. 1.872.

84 HERMOSILLA, Jorge (dir.), *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos,* Conselleria de Cultura i Educació, València, 2006, P. 365.

85 AME, Caixa 60, Documents diversos sobre el reg; Caixa 192.

86 AME, Padró de riquesa del 1880.

87 AME, Caixa 59, Repartiment de la talla del reg de la Comuna.

Molí de Sanç, l'any 2007

L'any 1911 es donaria una passa més en la transformació i millora de regadius –alguns d'ells ben precaris– amb la perforació i posada en marxa del **pou del *Porvenir***: un punt d'elevació d'aigua a motor de vapor, entre la lloma del Baladre i la partida de la Barraca, que beneficiava una vintena de propietaris dels Francs.[88] Amb el pas dels anys, el pou seria aprofundit i millorat (1927-1928). El motor de vapor seria reemplaçat per un de gas pobre i, més endavant, per l'actual motor de gasoil, que proporciona aigua a un miler de fanecades de les partides de la Barraca i les Solanetes.[89] En la mateixa primeria de segle es perforà el **pou** particular **de l'Hort de Galindo**, amb un motor a vapor decorat per un esvelt fumeral de secció octogonal. Ja en dècades més recents es perforarien el pou de l'aigua potable, al vessant de la serra (1955); el Pou Primer dels Llauradors (1983) i el Pou Segon (1993), per a reforçar la dotació de la Séquia Comuna, i unes altres motobombes de propietat particular. I l'any 1958 es renovà el sifó que duia les sobres de l'aigua de Sanç, per baix del barranc de Barxeta,[90] als horts de tarongers de la Canyada: l'hort de les Parres, l'Alteró de Mortero, l'hort de Leon, la caseta de Gil, l'hort de Canyota i l'hort de la Carn (dit antigament 'de l'advocat Sanz').[91] L'any 1975 es regaven un to-

88 AME, Caixa 60, Còpia de l'escriptura de constitució de la societat del Pou del *Porvenir*, 1911.

89 HERMOSILLA, J. (dir.), *Las Riberas del Xúquer...*, p. 365.

90 AME, Caixa 202.

91 Segons ens comenta Custodio Cuenca Navarro.

tal de 5.126 fanecades,[92] que augmentaren a 5.174 fanecades pel 1994.[93] Els moderns sistemes d'irrigació localitzada gota a gota, d'altra banda, han possibilitat transformar en regadiu alguns erms i secans més.

Quant als **braçals** que distribueixen l'aigua de la Séquia Comuna, els principals són els següents: 1) la séquia de Sanç, d'on deriven els braçals del Rellotge, el Mig, de l'Olivar i del Racó, que reguen l'horta vella de Sanç; 2) la séquia de Berfull, que s'adreça al territori d'aquest antic llogaret; 3) la séquia del Pla de la Pobla i el braçal del Mig de Rafelguaraf, que reguen terres d'allà baix a la Canyada de Sanç, i 4) la séquia de la Barraca o de l'horta vella l'Énova, d'on deriven els braçals de la Fesa, de Pastrana, de les Foies i dels Alters (o la Figuereta). La séquia de Sanç s'origina al nucli del mateix nom, mentre que la séquia de la Barraca naix dels partidors de l'Énova, situats –com més amunt apuntàvem– darrere de la capella o ermita de l'Aurora Divina.

Totes aquestes séquies comunes i principals eren simples caixers de mota de terra. Fins a l'any 1955, quan es revestiren de ciment i passaren a ser séquies d'obra.[94] En conjunt foren revestits 17 km de séquies, en una superfície agrícola de 230 hectàrees, i entre tots podien evacuar un cabal màxim de 180 litres per segon. Tot això segons les dades tècniques del projecte, elaborat en els anys 1946-1948. En l'actualitat, el futur del reg tradicional és ben incert.

A banda del reg, cal precisar que les séquies tradicionals aprofitaven també per a moure els rodets de diferents molins hidràulics fariners. En l'actual terme de l'Énova n'existiren tres. El primer, seguint el traçat de la Séquia Comuna era el **molí de Sanç**, construït l'any 1348, per privilegi reial atorgat per Pere II el Cerimoniós (IV d'Aragó) al senyor de Sanç, el veí de Xàtiva Bernat Sanç, fill de Berenguer.[95] Se'l reconstruí, segurament, poc després del 1454, per part del senyor de Sanç, el cavaller Pere Ferrer, que comptava amb privilegi reial d'establiment signat a Nàpols per Alfons el Magnànim.[96] Es localitza l'arruïnat casal molinar baix mateix del nucli històric de Sanç, damunt la séquia de Sanç, coneguda en el segle XIV com la séquia dels Banys, per haver ací uns banys àrabs. Al voltant del 1797 s'usava per a escorfollar arròs i era propietat d'Antoni Climent.[97] Segons dades del 1877 era molí fariner i disposava de dues moles. Funcionava entre tres i sis mesos a l'any, i el moliner s'anomenava Vicent Lluch Llorens.[98] Pels anys 1891-1895 era propietat de Francesc Pallàs, que el tenia arrendat al moliner Josep Lluch Sanchis.[99] L'any 1899 estava registrat a nom d'Alexandre Tomàs Martínez.[100] Devia ser un casalet minúscul amb anterioritat al 1932, quan se li afegí el magatzem annex de darrere, per iniciativa del seu propietari, el moliner Genís Muñoz Bernabé.[101] Deixà de funcionar en la dècada del 1970, però es conserva en peu l'edifici.

---

92 PIQUERAS, Juan – BEÜT, Emili, Enova, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, vol. 4, València, 1975, p. 123.

93 PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografia de les comarques valencianes*, vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss. (p. 262).

94 AME, Caixa, 250. Els diners per a fer-ho possible s'havien sol·licitat el 1949.

95 ACA, Cancelleria Reial, reg. 887, f. 16r/v.

96 BRANCHAT, Vicente, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia, y de la jurisdicción del intendente como subrogado en lugar del antiguo bayle general*, Tipogr. de Josep i Tomàs de Orga, València, 1784-1786, vol. 1, p. 317.

97 FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2, fs. 395v-396.

98 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1877.

99 AME, Caixa 261, Consums (1891-1909).

100 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1899.

101 AME, Llibre 17, Acta de ple del consistori de l'11 d'agost del 1932.

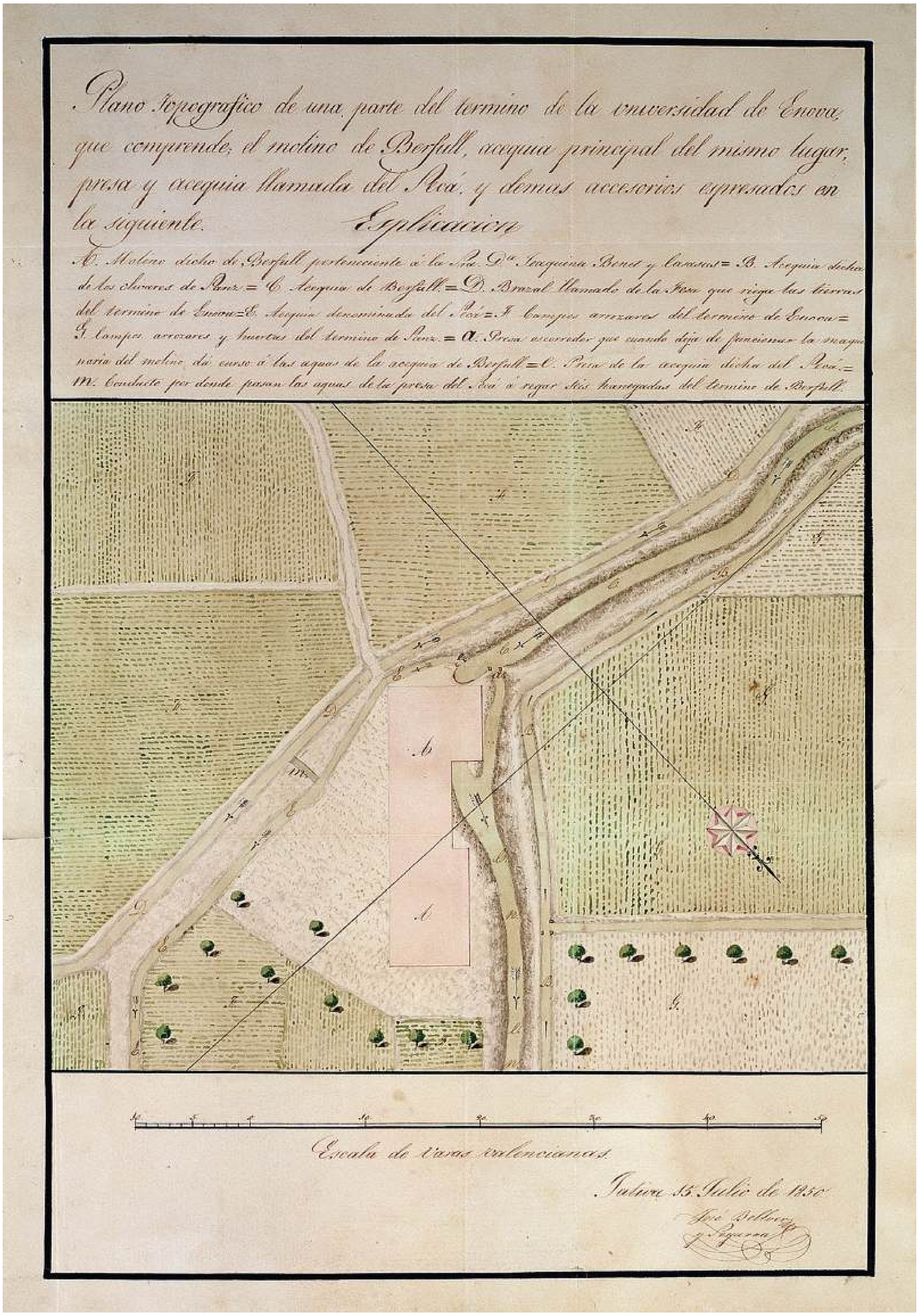

El desaparegut molinet de la Mola o de Berfull (Arxiu de la Diputació de València, Mapes i Plànols 4/12, any 1850)

Un segon molí era el desaparegut **molinet de la Mola,** de la Trabuquera o de Berfull, emplaçat sobre la séquia de Berfull, en el punt on el camí del Molinet es desvia del camí del Quincaller. Es trobava, doncs, enmig de l'horta i més prop del poblet de Berfull que no de Sanç –d'on prenia l'aigua– ni de l'Énova. Pertangué històricament a la senyoria territorial de Berfull, a manera de regalia feudal, i donà nom al camí de la Mola o del Molinet: un tram del que duu de Sanç a Berfull. Era molí dedicat sobretot a 'blanquejar' l'arròs, és a dir, a escorfollar-lo o traure-li el corfoll per fricció; dit d'altra manera: a transformar l'arròs roig en arròs blanc per al consum. Segons consta per dades del 1822, la molinera Pasquala Pérez, més coneguda com 'la tia Trabuquera', podia optar alternativament per blanquejar arròs o moldre blat, suposem que canviant la mola de dalt amb ajuda de la grua.[102] L'any 1847 es produí un conflicte en aquest molí 'de Berfull', quan l'arrendatari del molí tapà una boquera de cert braçal per on regava Francesc Ferrandis. Aquest ho portà a juí. El jutge de primera instància de Xàtiva li donà la raó. El moliner recorregué al *Jefe Político* de València (governador civil), el qual es posà del seu costat. Finalment, el 15 de setembre del mateix any, el ministre de la Governació es pronuncià a favor de la sentència judicial.[103] En una estadística del mateix 1847 se'l qualifica d'arrosser.[104] En canvi, en dades municipals del 1877, quan pertanyia a Vicent Alberola, se'l denomina com fariner.[105] El mateix Vicent Alberola Bertomeu continuava molent ací pel 1899.[106] En les primeres dècades del segle XX deixaria de funcionar per no poder competir amb els moderns molins industrials, com el de l'Énova. En la dècada del 1920 encara es trobava sencer, però arruïnat.

Un tercer molí del terme, localitzat a l'horta de la Fesa però molt arrimat al nucli antic, és el **molí de l'Énova,** Molí Arrosser, molí de Vila, dels Viles o de Fusta. Aquest ha sigut un establiment de majors dimensions i importància que els dos anteriors, i es localitza sobre la séquia de l'Énova. Deu datar de l'edat mitjana, encara que en tenim escasses referències documentals. Sí que sabem que en el segle XVIII era ja molí arrosser i pertanyia en propietat a les monges franciscanes del monestir de Santa Elisabet de la ciutat de València.[107] L'any 1822 l'amo s'anomenava Josep Montagut. Constava el casal molinar d'una mola de moldre blat i una altra de blanquejar arròs, que treballaven alternativament. La contribució que se li aplicava al propietari, això no obstant, era quasi de 130 rals, quasi el doble que la corresponent al molinet de la Trabuquera (70 rals).[108] Pel 1846 era propietat de Vicent Montagut[109] i el 1877, de Vicent Bellver Navalon. La descripció és la següent: *Molino de presa, con una piedra para moler grano, que muele más de tres meses y menos de seis y otra para descascarar arroz, y máquina para blanquear y satinar el arroz.*[110]

Pel 1891 era moliner Francesc Roca,[111] a qui succeí el seu gendre Francesc Richart Roca, que s'ocupava de la molta pel 1899. Encara que el propietari del casal era Lluís Ferreres Soler.[112] Aquest home modernitzaria i industrialitzaria les instal·lacions, l'any 1905, amb la construcció de nous edificis i un fumeral,

102 AME, Caixa 115, Contribució industrial del 1822.

103 *'La Esperanza. Periódico monárquico',* Madrid, 29 de setembre del 1847.

104 FERRI, Marc, Molins i moliners al segle XIX. Notes entorn al cens dels moliners de la província de València de 1847, dins GLICK, Th. F. – MARTÍNEZ, L. P. (eds.), *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social,* Alfons el Magnànim, València, 2000, ps. 451-482.

105 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1877.

106 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1899.

107 FABIÁN, F., *Relación hecha...,* fs. 395v-396.

108 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1822.

109 Ibídem, any 1846.

110 Ibídem, any 1877.

111 AME, Caixa 261, Consums (1891-1909).

112 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1899.

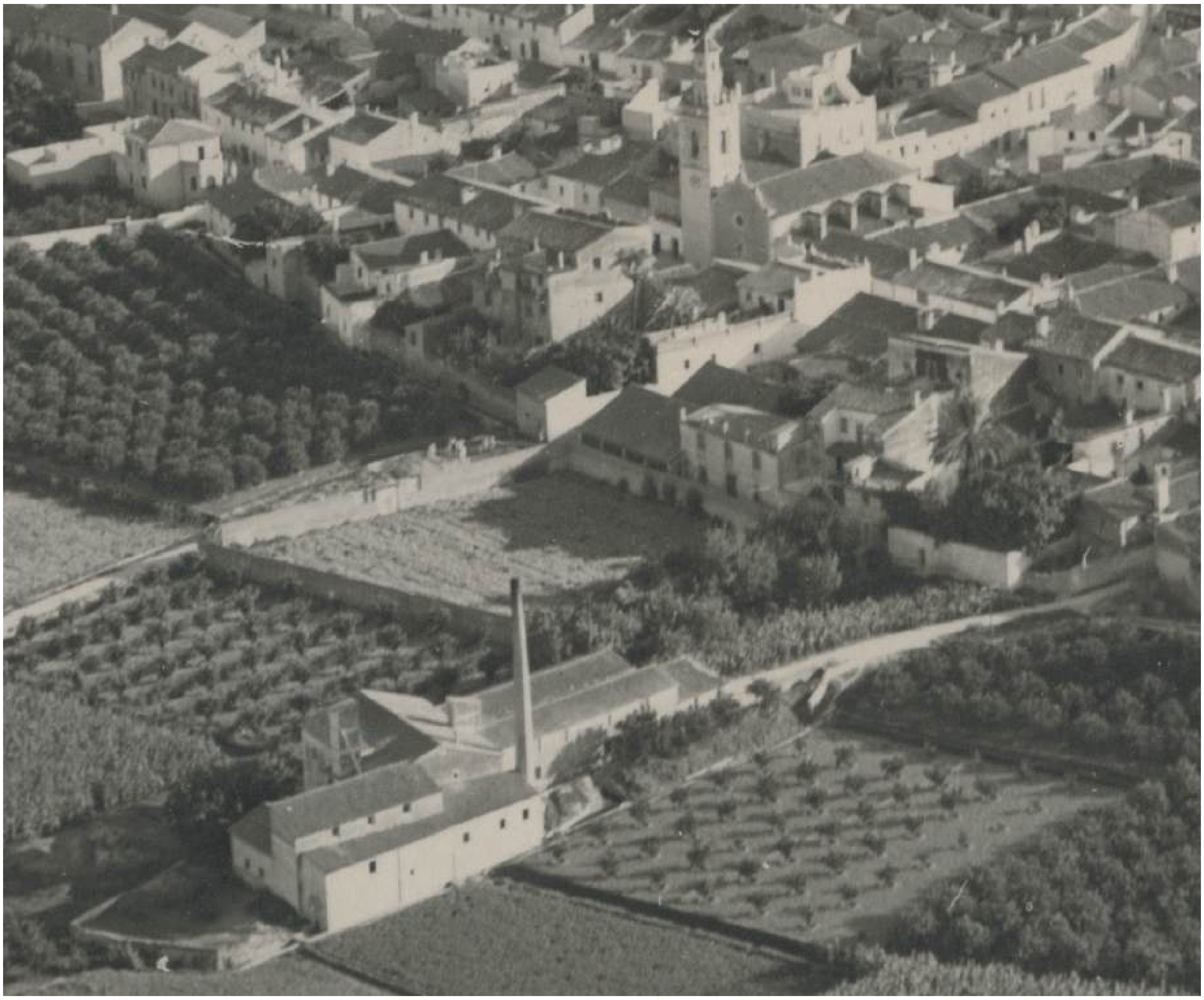

El molí de l'Énova, en fotografia aèria del 1955

i amb la instal·lació d'una màquina de vapor de la casa 'La Primitiva' de València: *de tipo horizontal, con fuerza de seis caballos nominales, destinado a la elaboración de arroces, fábrica de harinas y demás productos.*[113] El mateix corfoll de l'arròs s'aprofitava de combustible per al motor.[114] L'any 1921 els moliners Richart optaren a la propietat de la fàbrica. En la postguerra el molí continuava sent bàsicament arrosser i processava cada any uns 1.000 quintars mètrics d'arròs. La producció del 1951 fou de 630 Qm d'arròs blanc de primera qualitat, 81,9 Qm de mitjans (grans d'arròs trencats), 126 Qm de morret (trencalls més menuts) i 252 Qm de sèmola.[115] En les dècades del 1930-1950 era propietat d'Eduard Vila Richart,[116] encara

113 AME, Caixa 146, Instància del moliner Francesc Richart, 1905.

114 ESTRELLES, Ana – MARTÍNEZ, José Manuel – SERRA, Joan-Josep, *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta. El patrimoni cultural i ambiental de la Ribera Alta,* Mancomunitat de la Ribera Alta – Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Alzira, 2007, p. 81.

115 BV, Manuscrits, núm. 953, fs. 10-12.

116 *La SANIDAD rural, vista por el farmacéutico. Trabajos de los farmacéuticos titulares,* Colegio Oficial de Farmacéuticos, Valencia, 1955, p. 496.

El molí, una insòlita fita industrial enmig de l'horta

que també hi tenien part el seu germà Víctor i el seu cosí Vicent Vila. D'ací que se'l coneguera popularment com el molí de Vila o dels Viles, sent l'única indústria del poble. Deixà de funcionar l'any 1962,[117] ja que el 1963 no hi hagué collita d'arròs al terme.[118]

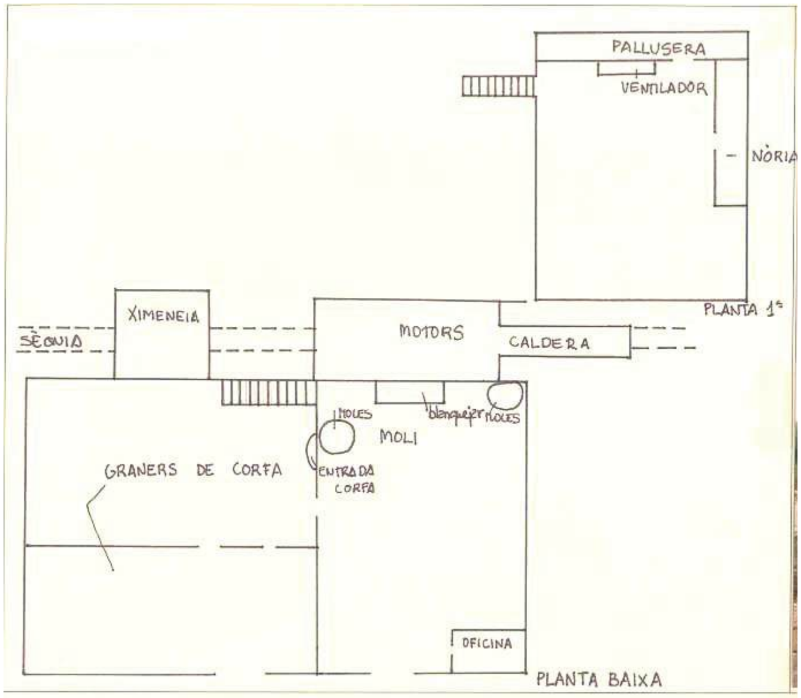

Croquis del funcionament del molí, segons l'equip Estepa

117 Segons la fitxa de la Direcció General del Patrimoni, de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, realitzada per Assumpta GALAN i Ana SABATER, el 1995, i publicada en la pàgina web del mencionat organisme públic (consultada en desembre del 2010).

118 BELTRAN FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano,* Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980, ps. 305-307.

Aspectes de l'exterior i l'interior del vell molí arrosser

1.3. L'AGRICULTURA i ELS CONREUS AL LLARG DEL TEMPS

Amb independència de les possibilitats que oferia el regadiu de la Séquia Comuna (introducció de conreus tropicals, verdures variades i fruites portades de l'Orient), val a recordar que en època musulmana i medieval es conreaven sobretot els **cereals**. Els grans es multiplicaven amb escreix en terra de regadiu, on solien plantar-se uns altres productes que després serien de secà, com ara oliveres i vinyes. Els **olivars** de regadiu abundaven a les hortes de Sanç per l'any 1481; d'on ve la denominació del braçal de l'Olivar.[119] Cap al 1520, en terres del Pla d'Énova, hi predominaven els sembrats de forment, els arrossars, les oliveres i les vinyes.[120] Avançat el segle XVI l'**arròs** començaria a imposar-se com el conreu més rendible econòmicament parlant, i el més profitós per als diferents senyors i per als moriscos.[121] Ja durant el segle XVII, un altre conreu molt apreciat des del XV, com era la **morera** –per a alimentar els cucs de seda de les andanes de les cases–, es trobava en plena expansió. Segons el viatger francés A. Jouvin, que travessà per ací l'any 1672, els llauradors de la zona...

> *...crien cucs de seda. I també veiérem allí boscs de moreres, regats per alguns rierols [les séquies]. Les seues fulles són l'aliment d'aquells cucs, dels quals en veiérem una gran quantitat, en grans magatzems, damunt de canyissos, on s'encarreguen de criar-los, que és la faena de les dones fadrines i casades del Regne de València.*[122]

En les últimes dècades del segle XVII, l'increment del consum d'arròs per les classes populars de València i Castella afavoriria l'expansió de l'arrossar per tot arreu del Pla d'Énova. Segons un memorial de l'any 1751, a l'horta de Sanç es comptaven 703 fanecades d'arrossar i 802 de morerar, encara que també es plantava arròs en algunes terres morerars (en 50 fanecades, concretament). L'Énova comptava amb 400 fanecades d'arrossar i 500 morerar, amb 44 d'aquestes últimes plantades també d'arròs.[123] Les moreres de l'Énova estaven més ben procurades que no les de Sanç: produïren 815 càrregues de fulla, per alimentar els cucs, i 1.222 lliures de seda filada, l'any 1738. Els colliteres de Sanç produïren 430 càrregues i 645 lliures de seda. Aleshores la Ribera Alta produïa 198.000 càrregues de fulla i 296.000 lliures de seda, xifra equivalent al 34% de la producció valenciana; però que es reduiria a 233.000 lliures en temps de Cavanilles (1792), el 28% del total valencià.[124] Unes altres dades dels anys 1749-1755 situen entre 1.000 i 1.300 lliures la 'collita' de seda de l'Énova i entre les 950 i les 1.900 lliures, segons els anys, la de Sanç.[125]

Les principals produccions de l'Énova i Sanç segons l'il·lustrat bocairentí Josep-Joaquim Castelló (1783) eren les d'arròs, seda, cànem, blat, fruites i hortalisses a l'horta, i oli d'oliva i garrofes al secà.[126] El botànic Cavanilles, l'any 1792, diu que les 100 famílies de llauradors de la parròquia de l'Énova, Sanç i

---

119 ARV, Manaments i empares, any 1659, llibre 3, mà 31, f. 5.

120 Vegeu TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002)*, Benifaió, 2004, ps. 137-161.

121 Vegeu el document 7 de l'apèndix del llibre SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Manuel, 2008.

122 GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar Eds., Madrid, 1952, vol. 2, p. 828.

123 RIERA, Juan, *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII)*, Universidad de Valladolid, 1982, p. 68.

124 FRANCH BENAVENT, Ricardo, La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución, dins *Noticiario de Historia Agraria*, 8, Múrcia, 1994, ps. 67-98.

125 RIBES IBORRA, Vicent, La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià, dins RIBES IBORRA, V. (ed.), *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià (1710-1939)*, col·l. Gramalla, 4, Ajuntament de Xàtiva, 1994, ps. 13-160 (p. 94).

126 CODINA, Juan (ed.), *Descripción geogràfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos de Dn. Josef Castelló, de la Real Academia de la Historia (1783)*, Diputació de València, València, 2000, p. 191.

L'Énova, entre arrossars, dècada del 1960

l'Abat plegaven entre tots una quantitat indeterminada de seda i hortalisses, a banda de 3.600 cafissos d'arròs, 360 de blat i 120 de dacsa.[127] L'arròs era l'or blanc de la Ribera de Xúquer i el pla de Xàtiva, encara que causara moltes morts per ajudar a propagar el paludisme. I, encara que les estadístiques oficials del 1796 xifren en 300 fanecades les de l'arrossar de Sanç, n'hi havia més del doble. Les dades subministrades pel municipi de l'Énova, 461 fanecades, s'acosten més a la realitat.[128] La monarquia absolutista tractava de frenar i limitar l'extensió del conreu, per raons sanitàries, i enviava inspectors als pobles. L'any 1802, per exemple, un enviat del capità general trobà 85,5 fanecades de tancades il·legals d'arròs en els termes de Sanç i l'Énova. El 1804 n'hi havia 213,75 fanecades il·legals solament en l'horta de l'Énova, en les partides de la Fesa, les Foies, Pastrana, els Alters, el Camp, el Taronger, la Barraca i el Colmenar. El 1823 serien denunciats 24 propietaris de l'horta de Sanç –veïns de l'Énova quasi tots– per haver plantat arròs on no tocava, en les partides del Racó, els Olivars i el Rellotge.[129]

El diccionari de Pascual Madoz, editat l'any 1847, confirma la progressió del conreu arrosser fins a convertir-se pràcticament en un monocultiu. La Séquia Comuna fertilitzava unes 18.000 fanecades, *que cuasi todas se hallan dedicadas al cultivo del arroz.* El terme d'Énova produïa també, però en menor quantitat, seda, blat, dacsa, fesols, oli, vi, garrofes i hortalisses, i hi havia algun ramat d'ovelles i cabres. El

127 CAVANILLES, Antonio-Josef, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia,* Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. 2, p. 203.

128 MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo,* Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 165.

129 AME, Caixa 63, Documentació sobre arrossars, segle XIX.

Enovers plantant arròs, dècada del 1950

terme de Sanç produïa, a banda de l'arròs, seda, blat, fesols, vi i oli, i sostenia algun ramat de cabres.[130] Les xifres oficials del 1861, producte d'acurats treballs d'agrimensura i cartografia, confirmen la gran extensió ocupada per l'arrossar: a Sanç hi havia 96 propietats que contenien entre totes 1.168 fanecades de terra d'arròs; a l'Énova, 1.080 fanecades més.[131]

A partir del 1871, amb la traça de la Séquia Nova dels Francs i la séquia de la Canyada de Sanç s'introduiria amb força el conreu del **taronger**; això sí, en terres marginals i perifèriques, regades de sobrants o recent transformades en regadiu. No debades, l'arròs continuava pagant-se molt bé i la citricultura era una activitat més aïnes complementària. Al cap de pocs anys ja es trobaven centenars de fanecades d'hort de tarongers localitzades en les partides dels Francs (a l'est de l'Énova) i la Canyada (tirant cap a la Pobla), i distribuïdes entre una vintena de propietaris. La majoria d'ells posseïen unes 10 o 20 fanecades de tarongerar, però n'hi havia un que en posseïa 92. El reg en la majoria dels casos s'efectuava amb ajuda de les modernes sénies metàl·liques. La implantació de la citricultura, basada en l'experiència de les seniades citrícoles de pobles propers com ara Carcaixent, fou espectacularment ràpida i resultà una autèntica revolució econòmica per a la localitat; en particular per als llauradors benestants del poble i els propietaris burgesos forasters. Heus ací la distribució de conreus del 1880, una miqueta més diversificada que no la del 1847:

130 MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario* d'Espanya (Madrid, 1847), vol. 1, p. 338, s. v. 'Énova'; vol. 2, p. 133, s. v. 'Sanz'.

131 AME, Caixa 63, Documentació sobre arrossars, segle XIX.

Els conreus del terme de l'Énova, segons el padró del 1880[132]

TIPUS DE TERRA i CONREU	*extensió en fanecades*	*renda en pessetes*
horta de dret amb fruiters i tarongers	68,5	2.036
horta de reg eventual amb fruiters i tarongers	282,25	6.089
horta de dret amb blat i uns altres cereals	442,50	11.962
horta de reg eventual amb blat i uns altres cereals	88,75	1.422
horta de dret amb arrossar	1.766,50	52.675
horta de reg eventual amb arrossar	167,50	3.285
horts de tarongers regats de sénia	1.399,50	6.402
TOTAL REGADIU	***4.215,50***	***83.871***
secà plantat de fruiters	2,50	8
secà amb vinyes de raïm de cup	147,75	243
secà amb oliveres	565,25	1.117
secà amb garrofers	230	365
secà de sembrats amb algunes figueres	26,25	61
*TOTAL SECÀ**	***971,75***	***1.794***
TOTAL TERRA LLAURANTIA	***5.187,25***	***85.665***

* El pare Sucías, pel 1900, diu: *En la parte del secano se ven algunas viñas y olivares, pero todos raquíticos, pues ya tenemos dicho que todo el secano es flojo.* Vid. SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 224.

La memòria mèdica sobre l'impacte epidèmic del còlera del 1885 enumera les collites següents: la d'arròs com a principal, i les de blat, dacsa i cacau; faves, fesols, pésols, pebres, tomaques, bledes i unes altres verdures; garrofes, olives, figues, raïm, taronges, magranes, albercocs i unes altres fruites.[133] Tornant a les dades del quadre, observarem que el 61,5% de la renda agrícola de l'Énova depenia de la collita de l'arròs, i un important 16% de la collita de blat i de dacsa. Els tarongers, recentment introduïts, proporcionaven ja el 17% de la renda agrícola. Tot aquest percentatge era riquesa creada en pocs anys. Ara bé, quasi tot aquest benefici econòmic se n'anava fora del poble. En certa junta general de propietaris de tarongers, celebrada a la localitat l'any 1882, comptem 15 terratinents de Xàtiva, 2 de Carcaixent, 2 de Manuel i un de la Pobla Llarga, 10 llauradors de Rafelguaraf, i 13 més de l'Énova i Sanç; en total, 42 colliters. Els convocats a la reunió ho havien fet a petició del *lobby* citrícola de la Ribera de Xúquer, amb seu a la ciutat d'Alzira, conegut com la Comissió Defensora de la Producció Tarongera.[134]

Entre els allí reunits es trobava Eduard Pallàs, llaurador benestant de l'Énova, que posseïa un hort de tarongers a la partida de la Barraca. En realitat l'hort era de sa mare, Josepa Montagut Pastor, dels 'Montaguts', una altra família acomodada del poble, però a la reunió del 1882 havia acudit Eduard en representació d'ella. El camp dels Pallàs passaria després a Vicent Pallàs i al fill d'aquest, Sal·lustià Pallàs Egea (l'Énova, 1863-1923), el qual es dedicava a collir i comercialitzar la taronja dita 'comuna', d'aquelles

132 AME, Caixa 222, Padró de riquesa del 1880.

133 AME, Caixa 235, Memòria del còlera del 1885.

134 AME, Caixa 146, Junta de propietaris de tarongers del 1882.

antigues que treien pinyol. Un bon dia del 1891 comprovà que s'havia produït una mutació somàtica en dos rames d'un dels seus tarongers, que treien una fruita diferent:

> *Un día primaveral de marzo, durante la recolección del citado huerto, uno de los recolectores sintió deseos de refrescarse, eligiendo al azar una buena naranja. Y, al comerla, notó que era diferente: su carne, finísima, con mucho jugo y dulzor, carente de huesos, le produjo una impresión gratísima. Seguidamente, lo comunicó a sus compañeros de cuadrilla y al señor Salustiano, que fueron probándolas y confirmando el hallazgo, coincidiendo todos con la excelente exquisitez. Fijándose en el árbol, vieron que una mitad tenía la piel y hojas de las rama algo diferentes, y de éstas nacía la hasta entonces desconocida naranja.*[135]

Tastaves i tornaves a tastar, i veies que aquella taronja mutant no treia cap pinyol i, sorprenentment, oferia bona cosa de suc. Així consta escrit en el 'Llibre d'or de la taronja sal·lustiana' que conserva la família Martínez.[136] L'amo de l'hort la donà a tastar a diferents persones del veïnat i la fruita descoberta tingué una gran acceptació: *El suceso se comentó entre los amigos del señor Pallás, que, para darlo a conocer, ató en las felices ramas unos nudos de paja de arroz, de la que usaba para lecho de la naranja recién cortada.*[137] Havia nascut la **taronja 'sal·lustiana'**, que tindria prompte una gran difusió:

> *Al llegar mayo, tiempo oportuno, con su aprobación, se sacó la posible* 'llavor', *injertándose algún naranjo en los huertos con el fin del consumo casero, extendiéndose por todo el término el naranjo 'salustiano'. Mientras se reproducían se notaba que la fruta era resistente a los vientos, debido a su fuerte pezón, por lo que no se desprendían del árbol, y que se podían comer al comienzo de la maduración, debido a la cantidad de azúcar, poca acidez y mucho zumo, condiciones éstas que indujeron a transformar algún huerto de blancas en salustianas, para su posible comercialización; al mismo tiempo que se hacían los primeros viveros para nuevas plantaciones, por el famoso en su época, injertador y podador de naranjos, Vicente Tormo Moreno. Éstas se iban extendiendo a otros huertos, en términos vecinos como Rafelguaraf, Puebla Larga, Carcagente, Alcira; llegando hasta la Plana, en Burriana y Villarreal, etc.*[138]

Fou una taronja amb fàcil i ràpida eixida comercial als mercats estatal i internacional. No debades era més sucosa i aromàtica que la taronja comuna o blanca, no criava pinyol i tenia la corfa més dura, cosa que la feia òptima per a l'exportació. El primer hort a ser empeltat de la nova varietat en terme de l'Énova fou el camp del *tio* Fons (que després seria de Germà Fons i d'un dels seus fill), situat en la partida de la Caseta, vora el camí del Molinet (que tira cap a Berfull).[139] I els primers exportar-la a l'estranger foren Josep Martínez Cebrià i els seus fills, i els germans Martínez Climent, veïns de l'Énova. Tot això ha derivat en donar a conéixer el poble de l'Énova com 'el bressol de la taronja sal·lustiana': *L'Énova antiga i hortolana, on nasqué la taronja sal·lustiana,* diuen.[140] Martínez Cebrià fou el qui patentà l'any 1947 el nom de 'sal·lustiana' per a deixar memòria del *tío* Salustiano. El Sindicat Nacional de Fruits franquista, que enregistrà aquell any la patent, definia la varietat citrícola d'aquesta manera:

---

135 CLEMENTE RICART, Filiberto, Énova, cuna de la naranja salustiana, dins *L'Énova en festes,* 1974, s, p.

136 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, p. 157.

137 CLEMENTE, F., Énova, cuna..., s. p.

138 Ibídem.

139 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 1, p. 2.

140 CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra,* Manuel, 1992, p. 325.

Séquia de caixer de terra, 1955

Séquia pendent de ser escurada, 1955

Salustiana.- Naranja de tamaño mediano o grande, de forma redondeada, que toma color naranja intenso en maduración, constituida por 11-12 gajos de promedio, que encierran pulpa de color anaranjado, con membrana fina, que contiene gran cantidad de zumo, llegando a alcanzar el 60 por cien del peso de la fruta. Rica en azúcar y de baja acidez. Ninguna semilla. Pudiendo consumirse desde primeros de noviembre al mes de marzo.[141]

L'any 1973, cinquanta anys després d'haver mort Sal·lustià Pallàs, el taronger de sal·lustiana ja s'estenia per tot la regió citrícola valenciana i per l'estranger. Solament a la província de València es comptaven 89.000 fanecades de plantacions d'aquesta varietat.

Tornant al fil de la història agrícola de la localitat, observem els anys 1919-1920 com els de l'inici d'una nova fase

Séquia obrada l'any 1955

141 CLEMENTE, F., Énova, cuna..., s. p.

d'expansió citrícola, superada la crisi de demanda internacional provocada per la I Guerra Mundial (1914-1918). En resposta a la nova conjuntura expansiva, es constituí a l'Énova el Sindicat Agrícola 'Santíssim Crist de la Salut' (1920) i es construí un magatzem cooperatiu de taronja (1922), que suplia la mancança d'iniciatives privades en la comercialització de la fruita.[142] La part central i millor regada del terme encara estava ocupada per unes 1.949 fanecades d'arrossar (dada estadística de l'any 1910), que produïen cada any uns 6.000 Qm d'arròs.[143] No obstant això, els horts de taronger començarien a reemplaçar antics arrossars a un ritme accelerat en les dècades del 1920 i 1930, tot començant per la banda nord-est del terme i avançant a poc a poc cap al poble. Aquestes noves plantacions s'efectuaven sobre peu amarg de taronger, que es criava millor en aquest terreny, i també per evitar el mal de la 'gomosi'.[144]

Al magatzem de taronja, dècada del 1950

L'Énova és el bressol de la taronja sal·lustiana, producte d'una mutació del 1891

L'any 1938, enmig d'una situació productiva un tant irregular com era la Guerra Civil (1936-1939), solament restaven en terme de l'Énova 210 fanecades d'arrossar, que produïen 105.000 kg d'arròs; enfront de les 4.949 fanecades de taronger, amb una previsió prevista de 250.000 arroves (vora 3,2 milions de quilos). També hi havia 450 fanecades de sembrats de forment, que produïen 112.500 kg de blat; 220 de dacsar, amb una collita de 52.500 kg; 270 de creïlles, que produïen 18.900 arroves, i 20 de cacauet, amb 7.500 kg.[145]

Durant la postguerra es viuria una situació inversa a la de la II República. La situació d'aïllament internacional i autarquia econòmica, d'una banda, afavorien la producció d'aliments bàsics com l'arròs o el blat, que es pagaven molt bé en el mercat negre de l'estraperlo. D'altra banda, la II Guerra Mundial (1939-1945) i la postguerra europea jugaren en desfavor de la demanda citrícola, que no es recuperaria

142 AME, Caixa 264, Estatuts del Sindicat Agrícola, 1920.

143 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 152.

144 CLEMENTE RICART, Filiberto, Nuestro campo y sus cultivos, dins *L'Énova en festes,* 1984, s. p.

145 AME, Caixa 261, Documents del Comité Agrícola (1938-1939).

fins als anys 1948-1952. Tot plegat explica l'extensió de **l'arrossar** de l'Énova a 568 fanecades l'any 1944 i a 823 l'any 1959. Ara bé, el canvi de rumb de l'economia i l'obertura de mercats feren caure a plom el preu de l'arròs a partir del 1960, quan encara se'n plantaren 665 fanecades. A la campanya següent, sols se'n plantaren 120; l'any 1962, 210, però el 1963 ja no hi hagué collita d'arròs a l'Énova. La inèrcia històrica i l'abundància d'aigua d'alguns anys portaria a replantar arròs escadusserament: 103 fanecades l'any 1966, 13 el 1967, 5 el 1973 i 41 l'any 1976, l'últim en què es dedicaren alguns agricultors enovers a la sega d'arròs del mes de setembre.[146] El repunt final dels anys setanta coincideix amb la crisi de la 'tristesa' del taronger, que tot seguit comentarem. Comsevulla que siga, l'arrossar no tenia futur a l'Énova. L'increment del preu dels jornals i dels fertilitzants –molt necessaris– i la caiguda de preus havien fet poc o gens rendible un conreu amb vora cinc segles d'implantació i continuïtat a la subcomarca.

Segons estadístiques agrícoles del 1951, l'Énova produïa 893 Qm de taronja, en uns horts que *son de los mejores que existen en toda la parte de la Ribera,* segons el secretari municipal de l'època. La collita d'arròs s'elevava a 5.888 Qm; la de cereals, a 342 Qm; la de creïlla, a 240 Qm; la de cacau, a 180 Qm, i la de carxofa, a 72 quintars mètrics més. Antics productes com eren l'oli d'oliva, el raïm de cup i la garrofa, havien desaparegut feia anys per a ser reemplaçats per la taronja. Pel que fa a la ramaderia, que sempre havia sigut poc important, es comptaven 222 ovelles, 138 cabres, 31 porcs criats per a la matança; 40 vaques i bous, també criats per les cases; 32 haques i rossins, 14 matxos i mules, i 32 ases i rucs, tots ells animals de llaurada i tragí. Pels corrals domèstics, a més a més, campaven unes 2.000 gallines, que produïen 14.000 dotzenes d'ous cada any, i uns 300 conills. Els melers del poble, d'altra banda, treballaven amb 300 ruscs abellars o *colmenes* fixes, i amb 200 caixes o ruscs dels anomenats 'mobilistes'. Produïen cada any 10.000 kg de mel i 500 kg de cera. Finalment, cal destacar que els agricultors de l'Énova, que treballaven els seus horts i hortes com si foren jardins, intensament, nodrien cada any a la terra amb 128.273 Tm de fertilitzants naturals (fem, guano) i artificials.[147]

Les varietats antigues, com la taronja de la sang (dominant en la zona més càlida i arrimada al poble, la partida del Racó) i la taronja comuna o blanca (en terres més fredes i apartades del poble), desapareixerien a poc a poc en les dècades del 1950-1960, en ser reemplaçades per la sal·lustiana i per unes altres varietats comercials.[148] Mentre es criaven els nous peus de taronger, s'aprofitava per a criar hortalissa i uns altres productes als fraus, entre reng i reng d'arbres, ja que aquesta pràctica no perjudicava gens el planter. Les xifres de conreus manejades l'any 1958 eren les següents: 3.490 fanecades de tarongers, 715 de dacsar, 554 d'arrossar i 90 de 'cacau' (és a dir, cacauet). Els índex de producció per hectàrea eren de 60 Qm de dacsa, 60 Qm d'arròs, 18 Qm de cacauet i 300 Qm de taronja. Al secà restaven solament 144 fanecades d'olivars, amb una producció de 25 Qm d'oli per hectàrea, i 96 de garrofers, que treien 60 Qm per hectàrea.[149]

Pels anys 1968-1969, quan ja s'havia consolidat l'Énova com un poble eminentment citrícola, i que a més a més tenia en l'agricultura la seua principal base econòmica, vingué la crisi. I vingué de la mà d'una plaga fitosanitària **–la 'tristesa' del taronger–** que afectà molt negativament els arbres. Tota la regió citrícola valenciana patí la plaga, però aquesta afectà amb major intensitat les terres del Pla d'Énova: Rafelguaraf, l'Énova, Manuel i Sant Joanet. Pobles de l'Horta de València, com ara Torrent, no foren afectats

146 BELTRAN FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano,* Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980, ps. 305-307.

147 BV, Manuscrits, núm. 953, fs. 9-10.

148 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 13.

149 SERRANO TOMÁS, Alfredo, Énova, dins *Diccionario Geográfico de España,* Ediciones del Movimiento, Madrid, 1959, vol. 9, ps. 396-397.

ni molt menys, com ho fou el terme de l'Énova i els pobles circumveïns. Diuen que el mal entrà ací per la zona des del Pinar dels Frares, i arrasà de llevant a ponent amb tots els peus de taronger amarg, que encara eren molt abundants. Solament se salvaren els peus dolços. Les fulles dels arbres anaven engroguint-se a poc a poc. De vegades veies un arbre afectat, un altres, dos mes..., però en arribar l'estiu, regaves el bancal i als 15 o 20 dies tot el fullam s'amerava de grogor. Les fulles queien i els arbres s'assecaven. Milers de tarongers secs foren arrancats i cremats en enormes fogueres. La tristesa del taronger era també la tristesa del llaurador.

L'Enginyeria Agronòmica, atesos els resultats de major resistència que presentaven els patrons de peu dolç, prohibí l'amarg, i s'ocupà en règim de monopoli de subministrar plançons dels seus vivers. El lent procés de repoblació, afrontat en els anys 1972-1975, donaria lloc a plantar, mentrimentres, carxofars, tomaqueres, melonars i taules de verdura. Amb la tristesa desaparegueren per complet les taronges comunes, de la sang, sanguinel·li, mandarina comuna i verna, i foren reemplaçades definitivament per la navel·lina, la sal·lustiana, la clementina, la satsuma, etcètera.[150]

Els anys més crítics, els de les grans fogueres al camp i els plors i laments a les cases, foren el 1970 i el 1971. Molts llauradors que havien dedicat tota la seua vida i experiència a la citricultura s'hagueren de buscar la vida en unes altres faenes i pobles, en la temporada de l'arròs, o en l'emigració. Sempre hi havia llauradors que s'atrevien a experimentar amb productes com ara la maduixa, que donaren bon resultat i atenuaren un poc la crisi.[151]

En les dècades del 1980-1990, la crisi general del camp, per la caiguda de preus dels productes agrícoles, faria de l'agricultura una activitat subsidiària, on s'ocupaven persones majors i treballadors d'uns altres sectors a temps parcial. Segons dades del 1993, predominava més que mai el conreu citrícola (4.488 fanecades), seguit de lluny pels albercoquers i les pruneres o *ciriuelers* (241 fanecades), i les hortalisses.[152] Les estadístiques manejades el 2009 pel Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí, eleven a 5.715 les fanecades de tarongerar; més 396 fanecades repartides a parts iguals entre els fruiters de pinyol, les oliveres i les hortalisses.

En l'actualitat, l'agricultura continua ocupant un percentatge molt elevat de treballadors a l'Énova. I és previsible que en les pròximes dècades es redimensionen les explotacions per a fer-les rendibles, i evitar així que mig terme es quede erm, després de tants segles, per la situació d'abandonament que comencen a presentar alguns horts i bancals.

150 CLEMENTE RICART, Filiberto, Nuestro campo y sus cultivos, dins *L'Énova en festes*, 1984, s. p.

151 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 13

152 PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografia de les comarques valencianes*, vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss. (p. 262).

1.4. EL NOM i L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL POBLE

El **nom de del poble**, l'Énova, és d'etimologia llatina i troba origen, per tant, abans de la conquesta àrab. En qualsevol cas, els primers escrits on es fa menció del topònim es remunten a fa 1.000 anys, quan el Califat de Còrdova caigué víctima de la *fitna* (1010) o caos polític que el portaria a dissoldre's (1031), després d'haver-se disgregat en diferents regnes de taifa. El saqueig dels palaus califals de *Madînat az-Zahrâ'* (Còrdova) portà a molts polítics i literats palatins a exiliar-se temporalment a Xàtiva. Allí estigué refugiat, entre d'altres, el prestigiós historiador i literat **Ibn Hazm** de Còrdova (994-1064), autor d''El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants', que és una de les obres clàssiques de la literatura àrab.[153] Estant a Xàtiva, conegué Ibn Hazm la distingida família dels *Banû Mufawwis,* que li aportaren la genealogia de la família, com a descendents d'àrabs vinguts a al-Àndalus en els anys de la conquesta (segle VIII) i establits en terres de *Yanubah*[154] (pronunciat segurament [yénova]), que és com els àrabs anomenaven el Pla d'Énova sencer. La família en qüestió continuaria sent molt influent a Xàtiva en els segles XII-XIII. Fins al punt que un tal Almofois (*al-Mufawwis*), segons el 'Llibre dels feits' de Jaume I negocià amb el rei Conqueridor la rendició de la ciutat i el castell, l'any 1244.

Dos segles després de la dissolució del Califat visqué l'historiador i geògraf andalusí ***Ibn Sa'îd*** *al-Magribí* (1213-ca.1280), oriünd d'Alcalá la Real (Jaén). En la seua obra *Al-Mugrib fî hulâ al-Magrib* ('El que tenen d'extraordinari les joies d'Occident') fa menció del text d'Ibn Hazm i a la família en qüestió, i la fa oriünda del *hisn Yânaba* o "castell d'Énova" (transcripció de la pronúncia local [yéneva]), que situa en la comarca de Xàtiva.[155] La fortalesa a què fa referència el polígraf deu correspondre's amb l'actual Calvari de l'Énova, tal com comentarem amb major deteniment planes avall.

És evident per als filòlegs i especialistes en toponímia, que *Yanubah* i *Yânaba* són transcripcions a l'àrab del vocable romanç *Yánova, que és una evolució tardana del llatí clàssic IANVA. El vocable que usaven els romans fa referència habitualment a la 'porta de casa', que era protegida, segons la religió dels llatins, per un déu de dues cares anomenat *Ianus,* és a dir, Janus. Era la divinitat del Cap d'Any, a la qual està dedicat el primer mes del nostre calendari: de *Ianus* > *mensis ianuarii* > mes de gener. Es considerava que, pel solstici d'estiu (pel 21 de juny; 24 de juny, segons la tradició antiga) era Janus el qui obria la porta de l'Infern (*Ianua Inferni*) per a donar pas a l'estiu. D'ací que, amb la cristianització de la societat romana s'assimilara 'Janus' a 'Joan' el Baptista, conegut en la València medieval com 'sant Joan de juny'. Quan venia el solstici d'hivern (21-24 de desembre) el mateix Janus obria la Porta del Cel (*Ianua Coeli*). Com a cosa d'interés per al cas de l'Énova, afegirem que el déu Janus dels romans era el protector dels constructors i pedrapiquers.

Els portuguesos conserven el mot *janela,* 'finestra', que és diminutiu derivat de *ianua,* i en català pirinenc, segons Joan Coromines, es conserva el mot 'ginella' (< diminutiu llatí *ianuella*) per a designar una 'portella'. Però a banda del significat primigeni de *ianua* com a 'porta d'un edifici', la paraula havia adquirit a la Hispània romana el significat d''estret' a través del qual un riu passa d'una vall a una altra. Així s'observa

153 IBN HAZM DE CÓRDOBA, *El collar de la paloma,* a cura d'E. GARCÍA GÓMEZ, Alianza ed., Madrid, 1952; IBN HAZM de Còrdova - Antoni MARTÍNEZ de Xàtiva, *El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants,* Eds. del Bullent, Picanya, 1994.

154 TERÉS, Elías, Linajes árabes en Al-Ándalus según la "Ÿamhara" de Ibn Hazm (I), dins *Al-Ándalus,* XXI, Madrid-Granada, 1957, ps. 55-111; (i II) dins *Al-Ándalus,* 22, 1957, ps. 337-376 (p. 349); VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, La división territorial en la España musulmana. La cora de "Tudmir", dins *Al-Ándalus,* 37, Madrid-Granada, 1972, ps. 145-189, p. 140, n. 12; RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Míkel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII),* Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987, p. 32.

155 IBN SA'ÎD, *Al-Mugrib fî hulâ al-Magrib,* a cura de S. DAYF, Dâr al-Ma'ârif bi Misr (2a ed.), El Caire, 1964, vol. 2, p. 393.

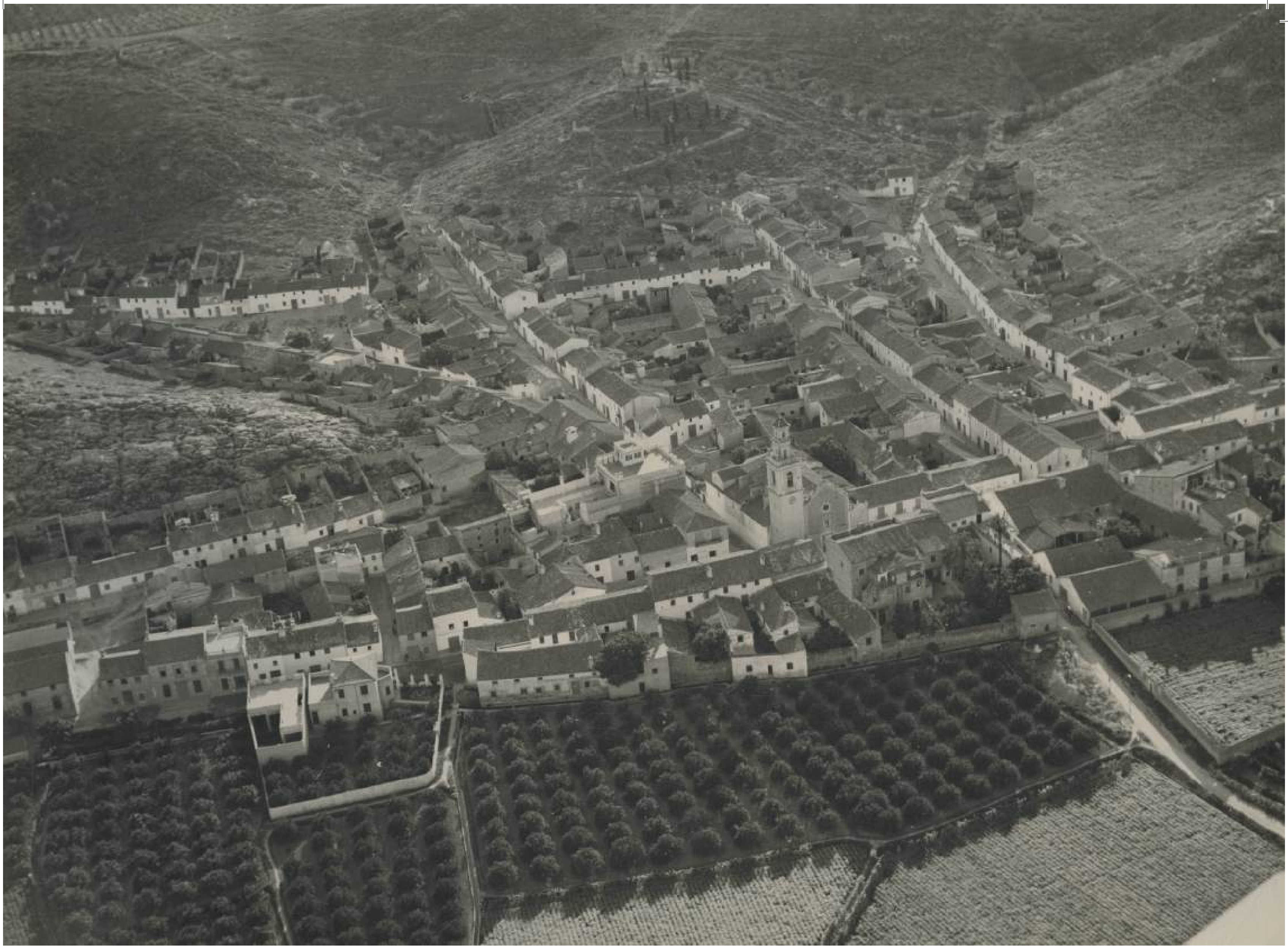

L'Énova fou una important alqueria islàmica del terme de Xàtiva, vinculada a la séquia comuna, que Jaume I va arrasar el 1248 per a transformar-la en una pobla de colons cristians

quan es compara la *Ianua* de l'Énova amb uns altres topònims semblants: al poble de Jánovas (Sobrarbe, Aragó) es troba la fos del riu Ara; a Yanguas de Eresma (Segòvia), l'estret del riu Eresma, i a Yanguas (Sòria), la gorja o congost del riu Cidacos.[156] Les comparances posen en evidència que el nom romanç de **Yénova* (que conservava la 'yod' en posició inicial; com el vocable mossàrab *yenáyr,* 'gener') s'aplicava concretament al pas intramuntà del riu d'Albaida, entre el Pla de Xàtiva i la Ribera de Xúquer.[157] És a dir, que els romans anomenarien *Ianua Saetabensis* ('la Porta de Xàtiva') molt probablement, el paratge del riu d'Al-

156 Vegeu COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana,* Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995, vol. 4, ps. 65-66.

157 Com proposa, molt encertdament, VENTURA CONEJERO, Agustí, Apunts sobre l'Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p. Només cal observar en *Google Maps* el paral·lel topogràfic entre les Yanguas i Jánovas del nord d'Espanya i l'estret de Manuel, per a descartar la proposta que fan CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011, p. 262, d'identificar la *Ianua* dels romans amb el portet del Raval de Sant Vicent (la senda o camí vell de Llocnou).

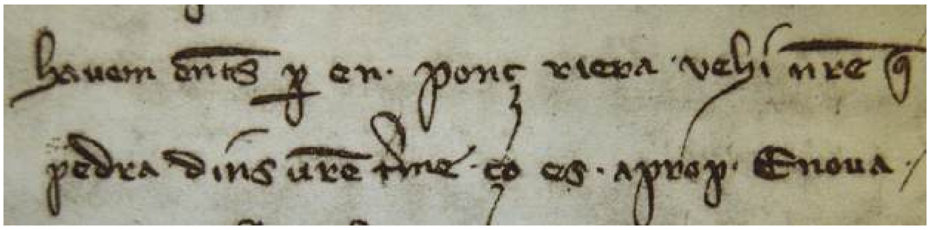

Extracció de "pedra dins vostre terme [de Xàtiva], ço és a prop Énova" (1325, Arxiu Municipal de València)

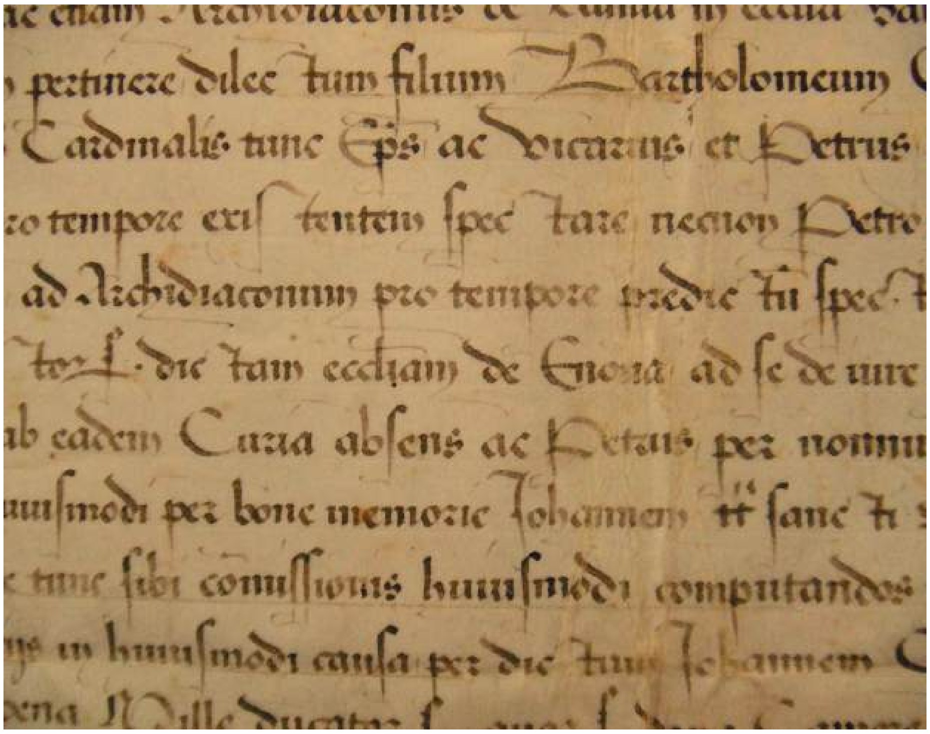

Butla pontifícia del 1447 a favor de l'església d'Énova ("ecclesiam de Enova", es llig). Arxiu de la Catedral de València

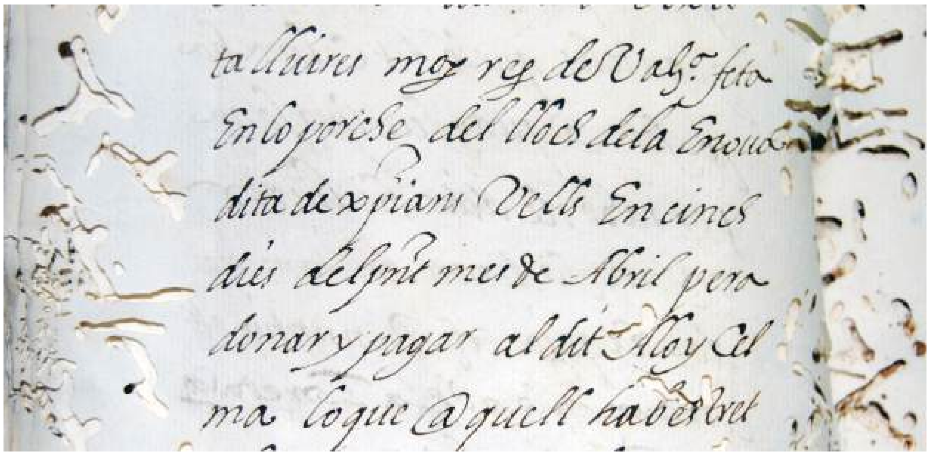

"En lo porche del lloch de la Énova dita 'dels Christians Vells'". Document notarial del 1593, Arxiu de Protocols del Patriarca (València)

baida, en terme de Manuel, per on la Via Augusta passava de la Ribera de *Sucro* al camp de *Saetabis,* i, per extensió, a tota la plana agrícola que segles després seria coneguda com 'el Pla d'Énova'. I si ara el nom de l'Énova se l'ha quedat el poble que ens ocupa, és perquè en el segle XIII el rei Jaume I elegí aquest lloc per a fundar la pobla d'Énova dels Cristians: l'Énova per antonomàsia, el cap i casal de les terres dites 'Énova'.

Tal com explica el romanista Joan Coromines, el romanç parlat en l'alta edat mitjana pels enovers evolucionà de manera molt semblant a l'alt aragonés, però amb una intervenció de la imela –tendència fonètica de l'àrab– que féu que els musulmans ja arabitzats pronunciaren [yénova] o [yéneva]. D'ací que els escrivans catalans i aragonesos del segle XIII dubtaren a voltes si escriure *Yénova* o *Yéneva,* o deixar-ho com Énova, per semblar-los estrany el so inicial; de la mateixa manera que dubtaven si escriure *Xàteva* o *Xàtiva, Ròtova* o *Ròteva, vànova* o *vàneva.*[158] En efecte: en el 'Llibre del Repartiment' de València (donacions del 1248), trobem escrit Énova, Yéneve i *Yéneva.*[159]

158 COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 4, ps. 65-66.

159 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Vicent Garcia eds., València, 1979, assentaments núms. 2.625, 3.027 *et passim.*

Repoblada Xàtiva amb cristians i fundada la pobla cristiana d'Énova (l'actual plaça de la Constitució de l'Énova), els primers valencians començaren a parlar en singular de 'la partida d'Énova' o 'el quarter d'Énova', dins el terme de Xàtiva. Però també de 'les alqueries d'Énova', per a abreujar, o, simplement 'les Énoves' (en un document del 1312).[160] De la mateixa manera, es parlava a Xàtiva de la partida de Rahana, la Costera de Rahana, les alqueries de Rahana o, simplement, 'les Rahanes' (Ranes, a partir del segle XVI, com la Costera de Ranes).[161] I si ací es parlava d'una alqueria major de Rahana o Rahana per antonomàsia (l'actual Rotglà, on es trobava la mesquita aljama), al pla de les Énoves hi havia també una Énova per antonomàsia, un cap i casal, conegut com l'Énova dels Cristians (l'actual localitat de l'Énova), perquè la resta de llocs eren de moros. Un tercer cas de comparança el trobem en les terres de Xàtiva situades en vall d'Albaida, a la vora d'un riu d'Albaida que els àrabs anomenaven 'Guadasseca'. Els poblets d'aquell riu eren coneguts a Xàtiva com la partida de Guadasseca, les alqueries de Guadasseca o, per a simplificar, 'les Guadasseques'; d'on deriva el nom actual del poble de Guadasséquies.[162]

Per a fer-ho didàctic i resumit, podríem reproduir un diàleg a la Xàtiva del segle XIV com aquest: "On teniu vós la terra: a les Énoves, a les Rahanes o a les Guadasseques? –Doncs, a les Énoves la tinc. –Però la teniu en l'Énova dels Cristians o en alguna altra alqueria d'Énova? –En l'Énova d'en Manuel la tinc, que és una de les Énoves dels moros." Aquesta alqueria donaria nom a l'actual nucli de Manuel, perquè el seu propietari s'anomenava Manuel Sanç.[163] És voler dir que les altres Énoves menudes i habitades per moros perderen l'apel·latiu de l'Énova perquè els cristians s'hi referien amb el cognom del cavaller o ciutadà propietari de terres i cases: en Torreta, en Faldeta, en Manuel, l'Abat del monestir, etc. En canvi, l'Énova dels Cristians conservaria el nom fins als nostres dies; en paral·lel amb Sant Joan d'Énova, poble que popularment –i oficialment des del 2010– denominem 'Sant Joanet'.

L'apel·latiu 'dels Cristians' aplicat a l'Énova actual es posaria de moda en el segle XVI, en un temps en què la comunitat cristiana o valenciana del regne s'autoafirmava enfront 'els altres', els moros. Sobretot a partir del 1521, quan els musulmans foren batejats per la força i obligats a comportar-se com a 'nouconvertits' al cristianisme, 'cristians nous' o moriscos. Així, en la 'Crònica de València' de Martí de Viciana, publicada en castellà l'any 1564, es fa referència a Énova de los Christ*ianos.*[164] En un acta notarial del 1593 es parla d'una reunió dels síndics de la Comuna *en lo Porche del lloch de la Énova dels Christians Vells* (pronunciat [kristiáns]). La precisió seria necessària, segons el notari que ho redactà perquè si posava solament 'dels Cristians' no estava clar si feia referència als 'cristians nous' (els moriscos) o als 'cristians de natura' o 'cristians vells', que eren els qui vivien al lloc de l'Énova.[165] El cronista Gaspar Escolano, en les seues 'Dècades de la història de València' (1611) tracta del *partido que llamamos 'Las Énovas', que es propio de la contribución de Xátiva, y a quien dio nombre un lugar de hasta 34 casas de christianos viejos, llamado 'Énova', el qual, des de la mesma conquista, se pobló dellos.*[166] En realitat ara sabem que fou al revés: és la subcomarca la que cedí el nom al poble.

---

160 PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana,* 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202 (p. 200).

161 Vegeu SOLER, Abel, *Rotglà i Corberà. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Rotglà i Corberà, 2011.

162 Més detalls, en: SOLER, Abel, *Informe per a la normalització lingüística del nom de 'Guadasséquies',* Mecanoscrit de l'Arxiu Municpal de Guadasséquies, 2008; SOLER, Abel, *Sempere. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Sempere, 2011 (en preparació).

163 Vegeu SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.

164 VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia,* Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972, vol. 3, p. 330.

165 APPV, Protocols notarials de Jaume Martí, núm. 26.594, 10 d'abril del 1593. En un altre escrit notarial del 1596, PASCUAL BELTRÁN, V., Algo de toponimia..., p. 200, llig *les Énoves dels Christians,* en plural.

166 ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, llibre 9, col. 1.197.

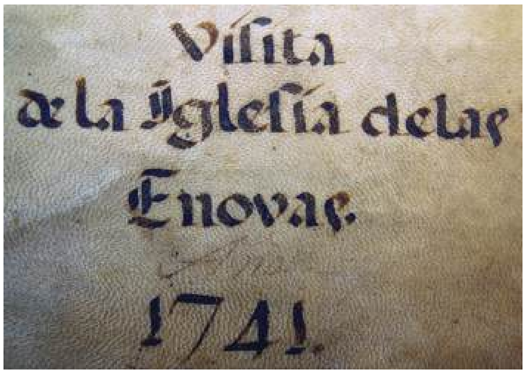

"Visita de la Iglesia de las Énovas, 1741"
(Arxiu Parroquial de l'Énova)

Parla la caixa de cabdals o caixa de tres panys de la Claveria Comuna, i diu: "Soi del Gov[ierno] de la Énova. Año 1750". Es conserva a la casa consistorial

La memòria oral i la tradició folklòrica donarien origen a la dita popular de 'L'Énova dels Cristians i Rafelguaraf dels Moros', per ser Rafelguaraf un topònim de clares ressonàncies aràbigues.[167] L'any 1748 el rector mossén Josep Salvador, coneixedor de la dita, ho explicava dient que, *estando toda España inundada de los moros, esta parroquia siempre se conservó de christianos. Por esso se dize comúnmente 'Énova de los Christianos'.* Es tracta d'una deducció inspirada en el passatge bíblic de l'Arca de Noè, però sense cap fonament històric.[168] Expulsats els moriscos l'any 1609, a més a més, l'apel·latiu 'dels Cristians' deixaria de tenir sentit. I alhora que les altres Énoves anaven quedant-se amb les denominacions d'antics propietaris (Sanç, Faldeta, l'Abat, etc.), l'Énova actual s'apropiava del nom del pla. A partir del 1707, després d'haver-se oficialitzat el castellà a l'antic Regne de València, els escrivans vacil·laren sobre si escriure *La Énova* o Énova en escrits redactats en llengua espanyola. Amb la constitució del municipi liberal, l'any 1835, s'elegí la forma senzilla, Énova, en detriment de la determinada per l'article.

Vingué un segle després la II República (1931...) i començaren a aparéixer propostes de normalització de la toponímia valenciana. Tot això, en previsió de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia del País Valencià (1936), frustrat per causa de la Guerra Civil. Així les coses, l'any 1935, el lletraferit Nicolau-Primitiu Gómez Serrano i els filòlegs valencianistes Manuel Sanchis Guarner i Josep Giner Marco publicaren una proposta de denominació oficial per als *municipis de llengua valenciana,* en la qual figurava *l'Ènova,* amb accent obert, en contra de la pronúncia autòctona.[169] L'accentuació oberta de la vocal fou per una suposició dels filòlegs, que pensaren que era la més 'lògica' en valencià. Aquest error ha portat, una vegada recuperada l'autonomia per a València (1982), a normalitzar el topònim en valencià com 'l'Ènova', i a deixar pendent per a l'actualitat (2017) els tràmits necessaris per a accentuar el nom com toca: 'l'Énova'.[170]

La proposta de retolar l'Énova amb accent tancat, però, no és d'ara, sinó de fa unes dècades, quan el filòleg català Joan Coromines, especialista en toponímia, recorregué la comarca i oí dir sempre [é] i no [è]. Així ho escriu en la seua monumental obra *'Onomasticon Cataloniae':*

---

167 SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, p. 79.

168 APE, *Libro de cargos de la iglesia de la universidad de Énova, que empiesa en 1748.*

169 GINER, Josep – SANCHIS, Manuel – GÓMEZ, Nicolau-P., Llista de noms de municipis de llengua valenciana, dins la revista *Timó,* núms. 6-11, València, desembre 1935-maig 1936; reproduït en GINER i MARCO, Josep, *Obra filològica (1931-1991),* a cura d'A. FERRANDO, 10 Denes, València, 1998, ps. 433-444.

170 Tan com ho han proposat i argumentat recentment CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló...,* p. 262. Els tràmits del 2017, com advertíem en la introducció del llibre, deriva d'un informe corrector de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua: MOLLÀ VILAPLANA, Maria Teresa, *Informe lingüístic sobre el nom del municipi "l'Énova"*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2011.

Énova, pronunciat pertot amb e tancada, v labiodental, etc. Quant a l'ús amb article o sense, en les enquestes fetes l'any 1962 allí i en cinc pobles de la rodalia, vaig constatar vacil·lació: a Manuel ho deien amb article, decididament; a Carcaixent i a l'Énova mateix, explicaven: "Uns diuen Énova i altres l'Énova". *També vacil·laven a Sant Joan. A Sumacàrcer, sense; a Barxeta, en conversa: "el barranc de la Vereda ve d'Énova", "seguirem el camí a Énova" (...). També en altres pobles de la Ribera i comarca de Xàtiva ho vaig oir amb é tancada (enlloc d'amb è). Ja en els anys 1935 i 1958 els amics valencians (Sanchis Guarner, Josep Giner i Marco, etc.) estaven d'acord que l'ús antic era amb article, i aquesta és l'ortografia adoptada per Sanchis Guarner en el nomenclàtor de 1966.*[171]

Comptat i debatut, que allò que els romans anomenaven *Ianua* ('la Porta' de Xàtiva; l'estret del riu d'Albaida), els seus descendents de l'alta edat mitjana ho transformaren en *Yánova* i, una volta arabitzats, en *Yénova.* Els primers valencians de Xàtiva ho alteraren com *l'Énova,* i els qui escrivien en castellà no sabien si posar *Énova* o *La Énova.* Els filòlegs valencians del 1930 pensaren que es pronunciava *l'Ènova,* però després s'adonaren que en realitat es tractava de *l'Énova,* amb accent tancat; tal com ho hem escrit en aquest llibre.

Menys complicat per als filòlegs ha sigut trobar el gentilici 'enovers / enoveres' per als habitants del municipi. Encara que els pobles circumveïns els anomenen tradicionalment *bolos* ('mentiders, contadors de boles o mentides').[172] Manuel Sanchis Guarner, en 'Els pobles valencians parlen els uns dels altres', recull a Alcàntera de Xúquer la cançoneta següent: *Els de l'Énova són bolos; / en Rafelgorap, rifenyos; / en Maniuel, abellotes, / i en Castelló, formatgeros.*[173]

I el **nom** del poble **de Sanç**, que és l'altre que constitueix el municipi, juntament amb l'Énova? Doncs, sembla evident que es tracta de l'Énova de Sanç o alqueria de Sanç. Un document del 1348 ens informa que l'alqueria es trobava 'en l'horta d'Énova'. Hauria pertangut a Berenguer Sanç i ara la posseïa el seu fill Bernat Sanç.[174] Pel 1373 torna a aparéixer en escrits com l'alqueria de Bernat Sanç, cavaller de Xàtiva,[175] i novament l'any 1406.[176] Després passà la senyoria a mans dels Ferrer de la mateixa ciutat. El cavaller Pere Ferrer, després de participar en les guerres d'Itàlia, colze a colze amb Alfons el Magnànim, tornà de la conquesta de Nàpols l'any 1445 amb un privilegi de plena jurisdicció baronial sobre l'alqueria de Sanç, que el mateix Pere havia renomenat –significativament– 'lo lloc de Castellnou'. Amb tot, l'aspecte decoratiu que presenta el palau de Sanç fa pensar en una intervenció important duta a terme en l'edifici entre el 1490 i el 1520 aproximadament. Així mateix, les restes de l'arc d'accés a Sanç parlen també d'una intervenció de ben entrat el segle XVI.

En qualsevol cas, sembla lògic pensar que fou el Ferrer del segle XV, el nouvingut de Nàpols, qui reconstruí el poblat, cosa que podia permetre's, econòmicament parlant, després d'haver tornar victoriós –i amb un sucós botí– de la conquesta de Nàpols. Abans de tornar-se'n a Xàtiva, Pere Ferrer i el seu germà Jaume –que era cambrer del rei[177]– residien al 'Castellnou' de Nàpols: el palau reial conquerit per Alfons;

171 COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 4, ps. 65-66.

172 CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra,* Manuel, 1992, p. 334.

173 SANCHIS GUARNER, Manuel, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres,* L'Estel, València, 1968, vol. 5, p. 127.

174 ACA, Cancelleria Reial, reg. 887, f. 16r/v; ARV, Manaments i empares, 1645, núm. 6.

175 ARV, Mestre Racional, 10.866.

176 ARV, Mestre Racional, 3.015, f. 123 (any 1406), citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes,* València, 2001, ps. 431-456 (p. 445).

177 I que aconseguí el privilegi, segons LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, La Corona y las jurisdicciones señoriales en el Reino de Valencia durante el reinado del Magnánimo, dins *En la España medieval,* 26, Madrid, 2003, ps. 127-166 (p. 134).

Vista de Sanç en la dècada del 1980
(foto: Mario Guillamon, Biblioteca Valenciana)

La placeta de Sanç

conegut pels italians pel nom de *Castel Nouvo*. La casa de senyor de Sanç, de planta quadrada i aspecte de fortalesa, i el lloc sencer, rebrien aquesta denominació de 'Castellnou' en memòria de l'afortunada aventura italiana. És molt improbable, d'altra banda, i en contra d'algunes elucubracions –sense fonament arqueològic– fetes al respecte, que es parlara de 'Castellnou' per oposició al Castellet de Sanç, és a dir, un presumpte 'castell vell' o fortalesa dels moros de l'alt de la serra.[178] Ací el terme 'castellet' (com en molts altres castellets i castellars arqueològics) fa referència simplement a l'existència de les runes d'un poblat emmurallat de l'edat del bronze.

De tota manera, el canvi de denominació proposat pels Ferrer no tingué èxit i durà poques dècades. En el segle XVI, els habitants de la comarca continuaven referint-se a la senyoria de Ferrer amb l'antiga denominació de 'Sanç'. Així, per exemple, Martí de Viciana, en la seua 'Crònica de València' (1564) parla del lloc de Sanç, propietat del cavaller Lluís Ferrer.[179] Els moriscos ho pronunciaven dialectalment com [xáns] –igual que havien fet amb **Sètaba* > *Xâtiba* ho transcrivien *Xans*. Així ho escrivia l'alamí de Gavarda, l'any 1576, en una lletra remesa al tender de Sanç. L'escrit en alifat l'interceptà i l'arxivà la Santa Inquisició.[180] Ja en el segle XVIII, tant el cognom valencià 'Sanç' com el nom del poble es castellanitzaren com *Sanz*. En valencià, lògicament, continuem escrivint-ho *Sanç*. Pel que fa al gentilici, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua no s'ha pronunciat sobre el particular. A nosaltres, ens sembla adient parlar de 'sancins / sancines', en tant en quant els gentilicis acabats en *–í són ben comuns en valencià i, particularment, en els pobles que estigueren durant segles habitats per musulmans; donat que l'àrab usa la mateixa desinència per als gentilicis (v. gr. Xâtiba > xâtibí >* xativí).

178 En diem presumpte perquè, malgrat que el geògraf àrab *Ibn Sa'îd* esmente l'existència en el segle XIII d'un 'castell d'Énova', els arqueòlegs que visitaren el jaciment abans de la seua destrucció per a fer el depòsit, no hi trobaren cap fragment de ceràmica islàmica. Vegeu GARCÍA, Francisco Ma. - SERRANO, Daniel, Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia), dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics, 2*, Alzira, 1986, ps. 87-118.

179 VICIANA, M. de, *Crónica de la ínclita...*, vol. 3, p. 330.

180 AHN, Inquisició, llig. 552, doc. 14, Procés a Miquel Leplit; transcrit per BARCELÓ, Carmen – LABARTA, Ana, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana (1401-1608),* Universitat de València, 2009, doc. 92.

* * *

Vista ja l'etimologia i l'evolució dels topònims 'l'Énova' i 'Sanç', ens centrarem en la qüestió dels **orígens** d'ambdós nuclis de població i de llur evolució històrica, abans i després de la unió municipal del 1869. Per començar cal advertir sobre la discontinuïtat existent en territori valencià entre el poblament romà i el poblament islàmic, que és la base de l'actual. Arran de la caiguda de l'Imperi Romà (segle V), es despoblaren les vil·les de l'Antiguitat, com la de les Paretetes-els Alters de l'Énova, i esdevingueren ruïnes, llocs abandonats per a sempre. Així ho testimonien topònims com les mateixes Paretetes de l'Énova, Pardines (llatí *parietines,* "paretetes"), Antigons, l'Antigor, les Parets dels Moros, etcètera.

Quan els musulmans d'al-Àndalus colonitzaren el territori traçaren séquies i vincularen el poblament al traçat de l'aigua, com és mostra en la localització dels pobles del Pla d'Énova. En aquest sentit, i generalitzant, podem dir que Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull, l'Énova, Sanç, el Racó de Sanç (jaciment arqueològic), l'Abat, etc., foren en origen poblats de llauradors musulmans d'aquells que s'anomenaven rafals (àrab *rahl,* 'heretat o finca particular') o alqueries (àrab *al-qarya,* 'el poble'). Per bé que tot això ho deduïm de documents dels segles XIII-XV, on es fa esment de múltiples alqueries dites 'les Énoves', algunes de les quals desaparegueren en l'edat mitjana. Certament, caldria efectuar un treball de recerca i documentació arqueològica exhaustiva de la subcomarca per determinar amb exactitud quins dels poblats de l'edat mitjana i moderna (agrupats ara en tres municipis: Manuel, l'Énova i Rafelguaraf) es constituïren com a tals en els segles VIII-XIII.

La mateixa lògica ens duu a pensar en l'existència d'una alqueria major o principal, i d'una mesquita aljama, que serien elegides per Jaume I l'any 1248 per a fundar-hi, respectivament, **la pobla cristiana d'Énova** i l'església parroquial de Santa Maria d'Énova. No debades, les fundacions dels anys 1248-1249 solen correspondre's amb els nuclis més estratègics i millor poblats, on la població islàmica fou reemplaçada per colons catalans i aragonesos. També era costum que el rei Conqueridor dedicara a la Mare de Déu –a Santa Maria– les mesquites d'aquestes noves localitats colonials.

La morfologia de la Constitució i el Carrer Major de l'Énova, amb cases alineades de planta rectangular, s'adiu molt bé amb l'aspecte regular i ortogonal –propi de l'urbanisme feudal, europeu i occidental, que solien adquirir les pobles i vilesnoves fundades per Jaume I. Raó per la qual podem pensar que el Carrer Major, l'església i la Plaça constituïren el nucli fundacional de l'Énova del 1248. I és probable també que, mentre s'arrasava amb l'urbanisme islàmic per a construir les noves cases, els colons s'assentaren provisionalment a la recent descoberta alqueria àrab del Racó. Des d'allí es traslladarien poc després a la població de nova planta. Seria un procediment paral·lel al de la fundació d'Albaida, el mateix any 1248. En aquest cas, Jaume I ordenà als colons que passaren a viure en les velles alqueries dels moros, que serien abandonades –com el poblat del Racó– mentre procedien a construir les cases de la nova vila d'Albaida.[181] En el cas de l'Énova, el trasllat dels colons des del Racó a la pobla o lloc nou donaria origen a una antiquíssima tradició fundacional, transmesa oralment i escrita en el segle XVIII, sobre el trasllat de la Mare de Déu des de l'Énova 'la Vella' (el Racó) al temple de l'Énova 'la Nova'. Ignorem quin seria el nombre de cases inicialment previst, però és probable que s'acostara a les 40 cases existents al tram antic del Carrer Major i la Plaça. Posteriorment, la xifra es duplicaria, amb la construcció del carrer perpendicular de Sant Cristòfol, fins assolir les 70 o 80 cases de les dècades del 1370-1420.

181 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979, núm. 2.803. La qüestió de les cases provisionals ja fou advertida per TORRÓ, Josep, Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització a la Vall d'Albaida (1245-1295), dins TEROL, Vicent (ed.), *750 anys com a valencians. Albaida i la vall, 1245-1995.* Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1995, ps. 93-110 (ps. 93-94).

Vista de l'Énova des del Calvari, amb el pla agrícola i les serres al fons

Si resseguim el traçat del parcel·lari vell o 'fòssil' en el cadastre i en la fotografia aèria vertical, comprovarem que la forma primitiva de l'Énova fundada per Jaume I era un espai tancat, relativament allargat i en forma de fus. Feia 100 alnes o vares forals valencianes d'amplada (91,2 m) per 250 vares (228 m) de longitud, i disposava de tres portes o accessos principals: 1) el portal de Xàtiva, tres cases després de la capella de l'Aurora (per on ix a l'horta el camí del Llavador); 2) el portal de Barxeta, que és el que tancava la Plaça, a l'extrem oposat de l'anterior, i 3) el portal d'Alzira, que es localitzaria al carreró que encara diem 'd'Alzira'.[182] Després hi hauria una portella oberta pel costat de l'església, per al camí que donaria lloc al futur Raval de Sant Vicent (pujada al portet de la serra, cap a l'actual Llocnou i la partida xativina del Puig); una altra portella d'eixir al molí fariner medieval (futur molí arrosser de Vila) des de mitjan Carrer Major, i una tercera portella que donaria a la serra i que es correspon amb l'accés a l'actual carrer del Calvari.[183] La Plaça Major, per cert, és un rectangle de 16 x 40 vares (mida de Xàtiva; 1 vara = 91,2 cm) i el Carrer Major, una calçada de 8 vares d'amplària. Tot això, comptat i debatut, manifesta l'ús per part dels planejadors de la 'pobla' d'un cordell d'agrimensor marcat amb senyals en segments de 4 o 8 vares de distància. Aquell espai urbà primigeni –planejat a cordell, com hem vist– estaria protegit per una muralla de tàpia, a ma-

182 D'ací partia el camí reial d'Alzira a l'Énova, en l'edat mitjana (actual camí del Quincaller).

183 Aquest carrer era encara un camí l'any 1798, quan es construïren ací les casetes del primer Calvari, traslladades un segle després al tossalet de la serra.

nera de cercavila, constituïda tal volta per les capterreres dels corrals de les mateixes cases. De nit es tancarien els portals, per raons de seguretat.

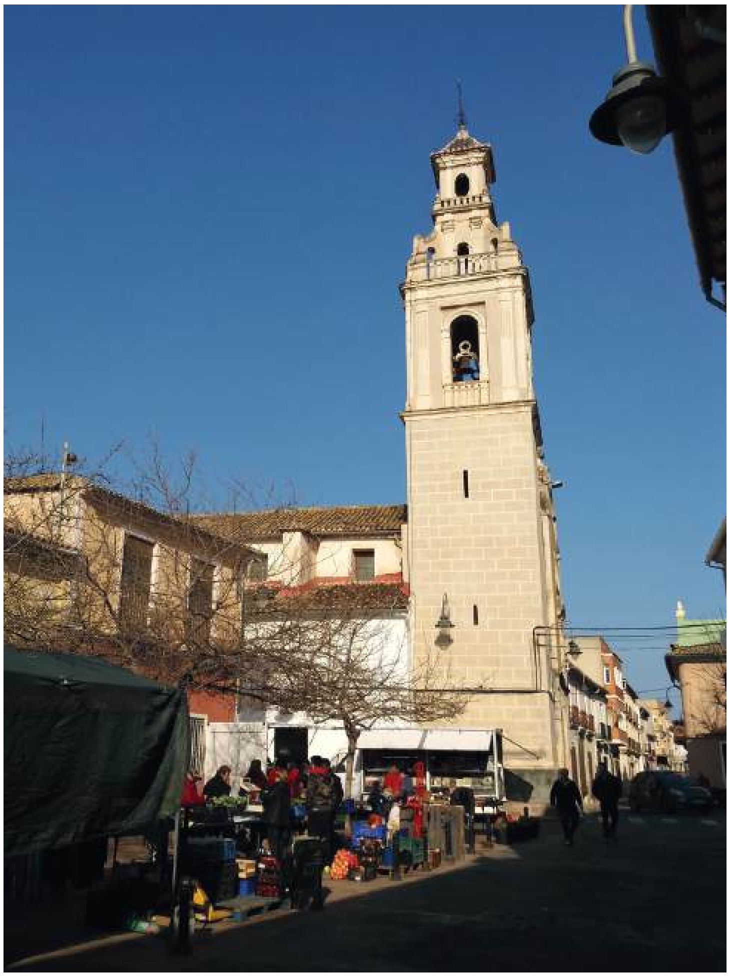

La plaça on se celebra el mercat, és la més antiga del poble

El principal edifici de la pobla medieval de l'Énova dels Cristians era l'església parroquial, que se suposa que existia des del 1248, encara que el primer document que tenim de la rectoria data del 1295.[184] Devia ser la parròquia i el 'lloc' (que no 'vila') de l'Énova dels Cristians un poblet molt menut, d'a penes una vintena de cases en els segles XIII-XV: la Plaça i la part antiga del Carrer Major. En l'acta de la visita pastoral del 1401 consta de l'existència d'una esglesieta amb dos altars, que estaria als peus de la nau del temple d'ara; un fossar darrere, que ocuparia el solar de les capelles laterals de l'epístola, la capella de la de la Comunió i la capçalera del església (vora la placeta que diem 'de les Ànimes').[185] L'abadia medieval i casa del delme (magatzem fortificat, on alçar tots els delmes i primícies del quarter de les Énoves) es correspon amb l'actual ubicació de casa rectoral, si bé disposava aquesta un corral molt gran que continuava fins a darrere de l'actual ajuntament. A la fi del segle XIX, el rector vengué una part del corral al municipi.[186] L'església s'allargava de manera perpendicular a l'actual, però era més menuda (un rectangle de 10 x 20 vares), exempta i inscrita en el clos del fossar. L'accés seria, com era comú en les esglésies valencianes 'de conquesta', per un dels laterals de la nau, cosa que el fa coincidir amb l'actual porta. Per altres documents sabem de l'existència d'un Porxe medieval –d'arcs apuntats o gòtics– localitzat enfront de la porta de l'església, cantoner respecte de la placeta del Pou. Com en uns altres pobles, era aquest el lloc de reunió del Consell de Prohoms i dels Síndics de la Séquia Comuna, així com el lloc on se celebraven subhastes i s'impartia justícia. Dalt dels porxes medievals de consell solia haver una cambra dels forments, on el municipi alçava una reserva de grans, per si venia un desastre o una anyada molt mala, que no faltara la farina ni el pa. El Porxe del Consell de l'Énova subsistí fins el segle XIX, quan fou reemplaçat per l'actual Casa de la Comuna.

184 ACV, Pergamins, núm. 1.259.

185 El fossar, que antigament ocupava 2 fanecades de terreny, encara es conservava parcialment, i amb l'aspecte de recinte tancat darrere l'església, per l'any 1880. Cfr. AME, Caixa 222, Padró d'habitants del 1880. També en parla SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, que documentà l'obra pel 1900.

186 CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCÁ, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV),* Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996, ps. 333-335.

Arxiu Parroquial

Quant a la demografia de la localitat, el quadern d'acapte de l'impost del morabatí (recaptat de 7 en 7 anys) de l'any 1373 ens informa de l'existència de 95 caps de casa o contribuents.[187] Existiria ja, doncs, el carrer de Sant Cristòfol, com a eixample perpendicular al Carrer Major i solució al creixement demogràfic. El morabatí del 1421 redueix la xifra a 71 famílies (uns 300 habitants), però amb el detall que ací figuren els noms i cognoms dels diferents caps de casa. Així les coses, podem conéixer alguna cosa més sobre l'origen i procedència del veïnat enover de l'edat mitjana. Deduïm que tan sols un 1,5% eren d'ascendència castellana i llinatge Quilis; un 1,5%, d'ascendència occitana[188] i cognom Brit; un 14% de probable origen aragonés (Belsa, Garcia, Pèrez, Ximeno i Sogorb), i el 83% restant, d'ascendència catalana (Savall, Gallac, Cerveró, Saurí, Prat-Llong, Domènec, Fuster, Andreu, Escrivà, Canut, Mates, de Pedra, Sanç, Bernat, Castell, Rugat, Abat i Català).[189] La repetició reiterada d'uns 20 llinatges entre 70 nuclis familiars és indicativa de l'arrelament d'aquests almenys durant tres generacions. De manera que els fills i néts del primer Cerveró o els del primer Castell haurien tingut temps de constituir unitats familiars pròpies. També podem pensar en una certa endogàmia i en què molts dels veïns del poble es trobarien emparentats entre ells.

El predomini dels catalans entre els repobladors de la zona explica que fóra el valencià la llengua parlada a l'Énova medieval. La mateixa llengua valenciana continua parlant-s'hi en l'actualitat. Si bé que els cognoms enovers dels segles XIX-XXI no mantenen cap vincle genealògic amb els de l'edat mitjana. Les pestes del segle XV, que deixaren causaren estralls, i el paludisme endèmic dels arrossars dels segles XVII-XVIII, que estigué a punt de tornar a despoblar el lloc, expliquen la discontinuïtat total de famílies i de línies genealògiques entre l'edat mitjana i els nostres dies. Això no ocorre en unes altres viles fundades per Jaume I en els anys 1248-1249, com ara Ontinyent, Albaida o Gandia. Allí es conserven encara molts llinatges presents en els segles XIII, XIV i XV. Ací, no. De manera que els enovers medievals, històricament parlant, no són en absolut 'els avantpassats' dels actuals enovers. Dit d'altra manera: les famílies enoveres d'ara descendeixen majoritàriament d'immigrants o nouvinguts al poble en els segles XVIII, XIX i XX.

Pel que fa als habitants de Sanç, que també figuren amb noms i cognoms en el morabatí del 1421 i que sumaven 27 famílies (uns 140 habitants), val a dir que eren musulmans i araboparlants. Ho continuarien sent –malgrat els intents de conversió– fins a l'expulsió dels moriscos, l'any 1609. Una cosa d'interés és que l'urbanisme de l'alqueria islàmica de Sanç fou esborrat a mitjan segle XV per a reemplaçar-lo per un 'lloc nou' o poble de nova planta. Dels possibles atzucacs o cases de famílies musulmanes patriarcals, amb pati central, típics de l'urbanisme andalusí, solament resta a Sanç la planta irregular –i potser algun mur o fonament– de les cases de la banda dreta de la placeta del Pou, mirant de dalt cap avall, que són deixalles de l'urbanisme andalusí preexistent.

187 ARV, Mestre Racional, 10.866.

188 És a dir, d'Occitània, la terra de la llengua d'oc (actual Sud de França).

189 ARV, Mestre Racional, 11.780, fs. 21-22v.

La Creu de terme, vora les eres, en la dècada del 1950

La resta del lloc fou reedificat amb criteris propis del dirigisme 'feudal' i amb un plantejament ortogonal i 'occidental', d'habitatges unifamiliars alineats i rectangulars. El promotor del projecte fou el cavaller Pere Ferrer, que només tornar amb el botí de guerra de la conquesta de Nàpols i el privilegi d'alta jurisdicció d'Alfons el Magnànim (1445),[190] rebatejà Sanç com 'lo lloc de Castellnou', El terme foral 'lloc' és de major categoria que no el d''alqueria', i remet a la voluntat de l'amo de constituir ací un poblet amb terme i castell propis (el símbol de la nova potestat adquirida i del seu *status* de cavaller); que ja no fóra més 'una Énova de moros qualsevol', és a dir, que no fóra una simple alqueria del terme de Xàtiva.[191] El cavaller Ferrer –com encara es pot deduir per allò *que resta– reconstruí Sanç. Qui sap si fou ell el qui manà tancar la plaça senyorial amb* portals de mig punt, *alla romana*, com el que es conserva parcialment.[192] El que és més segur és que marcara les entrades del poble amb escuts heràldics (un dels quals s'ha conservat, venint de l'Énova, al cantó del forn de la senyoria) i qui construïra un palau o 'castell' (que encara està, enfront mateix de l'església) i dotà amb un hortet privilegiat d'aigua.

El resultat fou una placeta del Pouet (ara, de Jaume I) tancada per baix, en l'eixida a l'horta, per un portal monumental en arc de mig punt –una part del qual encara es conserva–, i tancada per dalt per la nova casa de senyor, de planta quadrangular, amb pati central i una bellíssima decoració tardogòtica a l'interior. En mig de la placeta es trobava, fins a fa poques dècades, el pouet de Sanç. Pel carreró del costat de ca la senyoria es pujava a la plaça triangular de Sanç, on es trobava la mesquita o oratori local, precedent de l'actual esglesieta de Sant Josep, la qual es trobaria exempta (cosa molt habitual en les mesquites d'alqueria). La plaça seria més tancada per dalt i donaria eixida a la serra a través d'un segon portalet. També semblen disseny del segle XV el tram estret del Carrer Major, en l'eixida cap a l'Abat i Manuel, on hi hauria un tercer portal, i la part estreta de l'antic carreró del Forn, en l'eixida cap a l'Énova, on es trobaria un quart portal. El senyor celebrà l'obtenció de la jurisdicció col·locant a les entrades de Sanç les seues armes heràldiques. L'únic escudet esculpit en pedra que resta, es troba encastat a la cantonada que mira al Carrer Major i antic camí de l'Énova, cobert per múltiples capes d'emblanquinada de calç. És un bonic detall patrimonial d'art gòtic, que espera ser restaurat. A no ser que l'arranquen o el llancen a perdre, com

190 Molt semblant al projecte renovador d'uns altres companys d'armes, els Malferit senyors d'Aielo, en terme de Xàtiva també. Vegeu SOLER, Abel, *Aielo de Malferit. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament d'Aielo de Malferit, 2011.

191 ARV, Cancelleria Reial, reg. 496, fs. 374-378, any 1445; ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, núm. 1.376, f. 85v, any 1472.

192 Les restes de l'arc de Sanç podrien ser de ben entrat el segle XVI, quan l'arquitectura vitrubiana s'havia difós. Tanmateix, podrien haver sigut també –qui sap– un caprici arquitectònic per part d'una família que coneixia bé les modes arquitectòniques de la Itàlia d'Alfons V d'Aragó. Caldria estudiar-ho amb deteniment, és clar.

Panoràmica de l'eixida del poble cap a llevant en la dècada del 1980 (foto: Mario Guillamón, Biblioteca Valenciana)

tantes coses que s'han llançat a perdre del patrimoni historicoartístic de l'Énova en les últimes dècades. Qui siga, que s'entenga.

Les pestes bubòniques de mitjan segle XV, tornant al fil de la història local, deixaren estancat Sanç en unes 33 famílies de moros, segons el cens del 1510, però l'Énova dels Cristians quedà dessolada, amb moltes cases arruïnades i amb tan solament 19 famílies (uns 80 habitants).[193] Segurament el moment més crític de la història del poble es visqué l'any 1475, quan la pesta delmà la població del Pla d'Énova. L'epidèmia deixà despoblada l'alqueria de Roseta (terme actual de Manuel) i molts altres pobles de la Ribera de Xúquer. Afectà també considerablement l'Horta de València, on deixà també molts despoblats.[194] I és probable que la dalla de la Mort reduïra la població de l'Énova de 80 a 20 famílies: un terrible colp, del qual tardaria segles a recuperar-se la localitat. Les dades proporcionades per un frare inquisidor l'any 1528 situen en 20 el nombre de cases habitades de l'Énova i en 33 les existents a Sanç, habitades per moriscos. El frare localitza el poble de Sanç a la distància d'*un tret e mig de balesta de Énova*. El Tossalet es trobava a dos trets de ballesta.[195]

Pels anys 1562-1574 l'Énova continuava estancada en les 20 cases (la Plaça i poc més).[196] La resta de cases de l'antiga pobla de Jaume I, fins a les 80 que hi havia en el segle XV, estarien reduïdes a allò que s'anomenava aleshores 'casals': muntons de runa, parets, antigues cases usades de corrals, etc., esperant ser reconstruïdes en els segles XVIII i XIX. Així, mentre que el poblat cristià es mantenia sense créixer i amb un aparença urbanística tètrica, d'abandonament i ruïna, el poblat morisc de Sanç passava de les 43 famílies del 1563 a les 56 (uns 280 habitants) expulsades al Magrib l'any 1609.[197]

Comptava l'Énova dels Cristians amb 34 cases el 1610, segons fonts de l'arquebisbat de València, [198] quan els Montpalau repoblaren la seua senyoria de Sanç amb algunes famílies de cristians de natura. El cronista Escolano, en la seua història, publicada el 1611, ens confirma la xifra anterior: *lugar de hasta treyn-*

193 VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó,* Universitat de València, 2002, p. 531.

194 Vid. ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía,* 39-40, València, 1986, ps. 125-155.

195 SALVÁ BALLESTER, Adolfo, Los moriscos valencianos en 1527 y 1528, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura,* 16, Castelló de la Plana, 1935, ps. 363-376 (p. 376). Un tret de ballesta calculem que podia abastar poc més de 300 metres.

196 FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2, fs. 395v-396.

197 LAPEYRE, Henri, *Geografia de la España morisca,* Diputació de València, València, 1986, p. 53.

198 FABIÁN, F., *Relación hecha....,* fs. 395v-396.

ta y quatro casas de cristianos viejos, llamado Énova.[199] *És probable que* ja existiren en aquell temps dos dels tres pous públics amb que comptava l'actual municipi: el pou de Sanç, en la placeta del Pouet (actual plaça de Jaume I), i el pou de l'Énova, en la placeta del Pou (actual replaça d'accés a l'ajuntament), davant mateix de l'antic Porxe medieval, que era un immoble cantoner. El tercer pou, el de la plaça de Sant Vicent, és ja una cosa del segle XIX, producte de l'eixample del poble cap amunt. També es trobaria entre Sanç i l'Énova, a l'entrada d'aquest segon poble, un peiró o creu de terme que encara es conservava en peu abans de la Guerra Civil.[200] Apareix dibuixada la creu en un plànol de l'Arxiu Municipal, de l'any 1867, que la situa només eixir de les cases antigues del Carrer Major a mà dreta, entre el camí de Sanç –actual carrer– i la Séquia Comuna, que aleshores corria per allí al descobert.[201]

L'expulsió dels moriscos i els processos repobladors de la dècada del 1610 tronaren a perjudicar la demografia de l'Énova, per la marxa de llauradors a poblar els llocs abandonats pels moriscos. Això explica que a l'hora de constituir-se l'any 1625 la confraria parroquial del Roser, l'Abat comptara amb 12 caps de casa apuntats de confrares, Sanç amb 19 i l'Énova tan solament amb 22. És probable que l'antic poble dels Cristians Vells haguera perdut 12 de les 34 famílies dels anys precedents, és a dir, el 35% dels efectius demogràfics. Els llinatges de l'Énova eren els de Soler, Roca, Torrosella, Borja, Mollà, Torres, Contamina, Garcia, Delgado, Santandreu, Abat, Gil, Diego, Canet, Ximeno i Muntanya. Poca cosa a veure, doncs, amb els del segle XV. Els de Sanç eren els Lledó, Daroca, Sarrió, Aguiló, Solàs, Ballester, Aparici, Fullana, Quintana, Garcia, Roca, Montsó, Calsena, Tormo, Ibanyes, Torró, Molina, Espés i Verger.[202] Així com a l'Énova es repetien alguns cognoms, a Sanç no, per ser tots repobladors nouvinguts, no emparentats encara entre ells.

La sequera dels anys 1618-1622 encara perjudicà la demografia local, en deixar reduït Sanç a 15 famílies i l'Énova a 18, l'any 1626.[203] A mitjan segle XVII Sanç es mantenia amb 17 cases, però l'Énova havia augmentat a 27 (cens del 1646).[204] Tanmateix, l'extensió de l'arrossar i la proliferació de mosquits transmissors del paludisme acabaren prompte amb les esperances d'un reviscolament demogràfic paral·lel a la resta del regne. L'any 1672 comptava l'Énova tan solament amb 21 famílies i Sanç amb 15.[205] Deu anys després les xifres eren de 19 i 16, respectivament. Els cognoms dels enovers eren els de Solàs, Martínez, Molina, Casiades, Ferrandis, Cursa, Garcia, Ballester, Llopis, Barberà, Bou, Carreres, Borda, Llagària, Bru, Mengot, i els de Sanç, Junià, Sanç, Garcia, Richart, Solàs, Agustí, Moreno, Daroca, Ribera, Martí, Navarro, Mateu, Carbonell i Soses. Les diferències existents respecte dels pobladors del 1625 i del 1646 es deuen a que, segons anaven morint de paludisme o emigrant els jornalers que vivien a l'Énova i Sanç –on la terra era quasi tota de propietaris de Xàtiva–, se'ls reemplaçava senzillament per noves famílies de jornalers pobres de la mateixa Xàtiva, disposades a venir-se'n a viure ací.

Durant el segle XVIII, una vegada superats els efectes nocius de la Guerra de Successió (1702-1714), la població valenciana es multiplicà. La d'Énova, no. Segons els estudiosos de la demografia històrica, ací es produïa una elevadíssima taxa de mortalitat infantil: moria el 23,3% dels infants de curta edat.[206] El nombre de defuncions de la parròquia (l'Abat, Sanç i l'Énova) superava el de naixements en el període

199 ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, llibre 9, col. 1.197.

200 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 2, ps. 18-21.

201 AME, Caixa 115, Projecte d'obra d'eixample del camí de l'Énova a Sanç, 1867.

202 APE, Llibre de la Confraria del Roser (1625-1720).

203 AHMX, Llibre 1.101, Impost de menjadors del 1626.

204 ARV, Generalitat, llibres 4.825, fs. 84-87v.

205 AHMX, Llibre 1.101, Impost de menjadors del 1672.

206 MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo,* Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 103.

El Carrer Major, amb boniques cases dels segles XVIII i XIX

1716-1785, de manera que continuava produint-se una creixement vegetatiu negatiu, que s'afrontava amb la immigració de nous pobladors. Suposem que la introducció de la quina del Perú –únic remei conegut contra el paludisme– i l'assoliment d'algunes millores higièniques afavoririen la recuperació de la població a partir del 1785. Pensem que entre el 1716 i el 1785 nasqueren un total de 1.671 parroquians, però se'n morien 1.784; amb la qual cosa el balanç negatiu era de 113 ànimes. En canvi, en l'etapa 1786-1820 en nasqueren 920 i en moriren 911; amb un saldo positiu de 9 persones, que tampoc es pot dir que es tracte d'un gran avanç.[207]

No obstant aquelles dificultats, els enovers dels anys 1720-1753 afrontaren la construcció de l'església nova.[208] El nombre de famílies de la parròquia, segons un 'veïnatge' de l'any 1758, era de 9 a l'Abat, 24 a Sanç i 17 a l'Énova.[209] I el nombre d'habitants, segons el cens d'Aranda (1768), era de 172 per a l'Énova i de 176 per a Sanç.[210] El rector que envià les dades del poble al ministre qualificà l'Énova com *la capital del riego* de la Comuna. Però evidentment es tractava d'una capital minúscula, que conservava aquest privi-

207 Ibídem, ps. 179-180.

208 Document 6 de l'apèndix.

209 BV, Manuscrits, núm. 953, f. 70.

210 ARDIT, Manuel – BADENES, Miquel-Àngel – BERNAT, Joan-Serafí, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768),* Universitat Jaume I – Universitat de València, València, 2001, ps. 228-229.

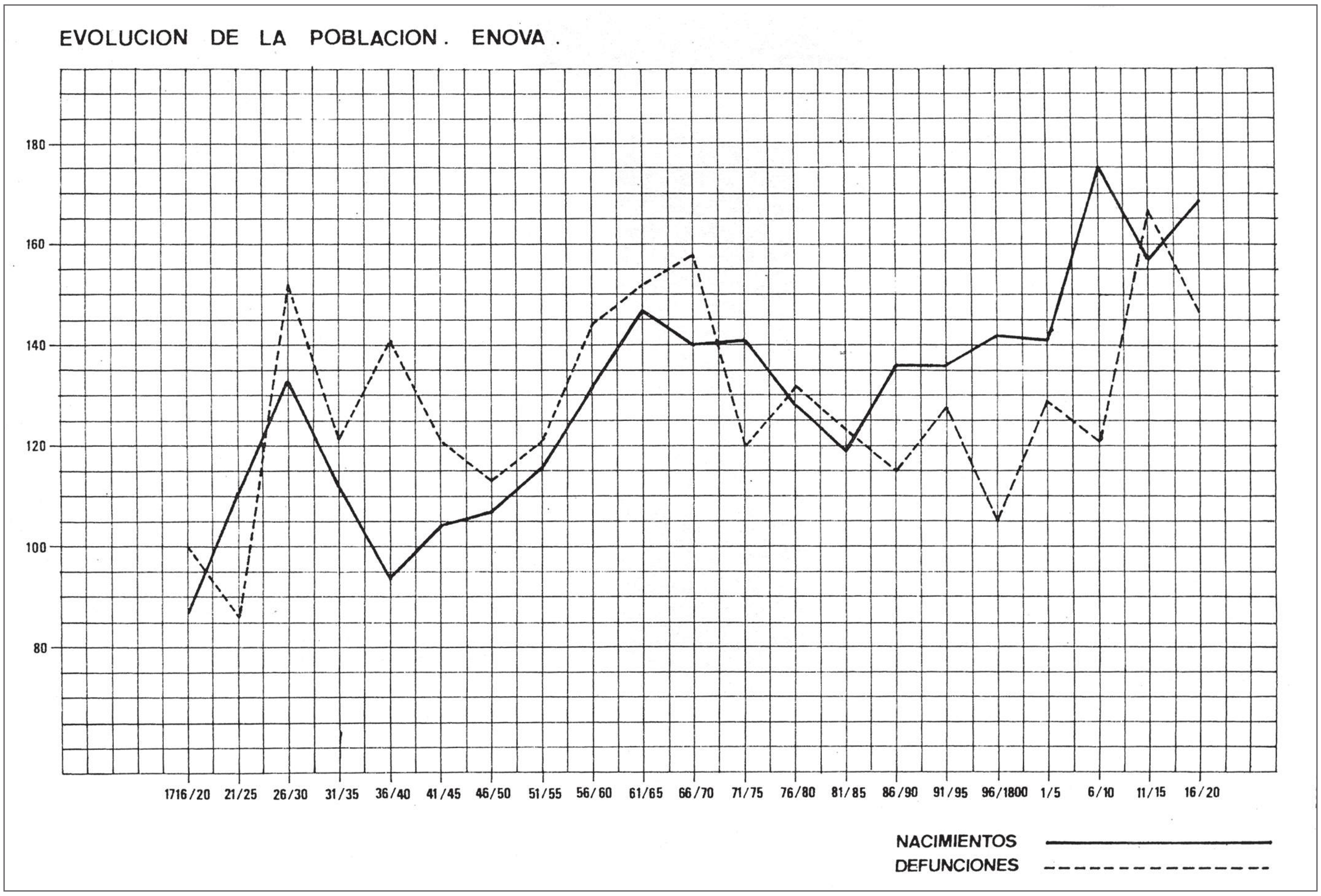

Evolució de la població enovera en el segle XVIII, segons Enric Mateu

legi dels temps de Jaume I, però que no tenia res a veure amb el projecte de pobla de cristians, amb un mínim de 40 cases, que havia concebut el rei Conqueridor per a presidir i dominar la subcomarca moruna del Pla d'Énova. La decadència de l'Énova, iniciada en el segle XV, encara continuava en el XVIII.

El cens de Floridablanca, del 1787, xifrava en 231 els habitants de l'Énova i en 150 els de Sanç. De manera que ací comença a decaure la població de Sanç en profit d'una incipient expansió demogràfica de l'Énova.[211] Quan el botànic il·lustrat Cavanilles visità la zona lamentà que l'hagueren transformada *en pantanos,* i que fóra *perdida y despreciada la salud de todos los habitantes para engrosar a quatro ricos y diezmeros; desatendida la razón y la experiencia, la muerte en fin y las enfermedades que acaban con los naturales y advenedizos, miradas sin horror y con indiferencia.*[212] Notem com el científic distingeix entre els naturals, que morien sovint víctimes de febres terçanes i quartanes, i els nouvinguts o *advenedizos* de què parlàvem adés: aquells pobres que venien de Xàtiva o d'uns altres llocs a omplir el buit, i a continuar llaurant, plantant, segant i aventant l'arròs en terres de propietaris rics i forasters.

En la primeria del segle XIX, la Guerra del Francés (1808-1814) i la postguerra no ajudaren gens a

211 CASTELLÓ TRAVER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787),* Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978, p. 270.

212 CAVANILLES, Antonio-Josef, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia,* Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. 2, p. 203.

l'avanç demogràfic. En els anys 1812-1813, els de l'ocupació napoleònica, el nombre de difunts (43 i 41, respectivament) duplicà les xifres habituals. L'any 1816, acabada ja la guerra, moriren 47 persones, la majoria d'elles albats: xiquets de curta edat, víctimes d'una de les múltiples epidèmies infantils que s'enduien desenes d''angelets' al Cel.[213] En aquesta època els llinatges predominants eren els Marco, Pallàs, Sanchis, Pèrez, Martínez, Tormo i Calatayud, presents també a la ciutat de Xàtiva i a poblacions pròximes i molt relacionades amb la nostra, com ara Manuel.[214] La distribució de cases i famílies per carrers era la següent, l'any 1820 (sols disposem de les dades de l'Énova, i no de les de Sanç, que era municipi distint):

Cases i famílies de l'Énova el 1820, abans de l'annexió de Sanç[215]

via urbana	*cases*	*famílies*
la Plaça i el Carrer Major	31	33
el carrer de Sant Cristòfol	21	21
el carrer del Cementeri Vell (ara, de Sant Antoni)	15	16
el carrer del Calvari	4	5
el molí de Montagut (ara dit 'dels Viles')	1	1
total	***72***	***76***

A banda d'aquests carrers, es nomenen en un escrit del 1836 la placeta de la Figuera (la de les Ànimes, darrere l'església i l'antic fossar) i el carrer de Barxeta, és a dir, les primeres cases de l'actual carrer de Cervantes, només eixir de la Plaça.[216] Des del punt de vista quantitatiu, s'estaven tornant a assolir xifres de població del segle XIV, després de vora quatre segles de despoblació i aspecte ruïnós del solar urbà. Però com diuen que 'a gos flac, puces amb ell', les epidèmies impedien anar més a pressa: solament el còlera del 1834 s'emportà 75 vides en poc més de dos mesos i en una localitat d'uns 400 habitants.[217] És allò que els historiadors de la demografia qualifiquen com una mortalitat 'catastròfica'. Els supervivents, això no obstant, apostaven per procrear famílies nombroses per a fer front als atzars de la vida i la mort. I així s'assoliren les 99 famílies i 569 habitants del cens del 1842, a l'Énova, i els 40 caps de casa i 175 habitants, a Sanç.[218] El padró del 1857 ens reporta les xifres de 687 i 197 habitants, respectivament, per a l'Énova i Sanç.[219] L'Énova continuava creixent a ritme accelerat (719 habitants el 1860), mentre que Sanç es quedava estancat (192 habitants, en la mateixa data). Després de l'annexió d'aquest últim municipi al primer, l'any 1869, disposem de la xifra del cens del 1877, on s'enregistren 1.105 habitants, i la del 1887, en plena fase d'expansió arrossera i citrícola, quan el municipi de l'Énova-Sanç comptava ja amb 1.105 habitants.

Els pobles de mitjan segle XIX encara mostraven un aspecte tancat, determinat per l'existència de murs perimetrals de capterreres de corral i portals que es tancaven de nit. Els dos carrerons que donaven

213 APE, *Quinque Libri*, núm. 6 (1798-1821), f. 33v i ss.

214 AME, Caixa 220, Llista de contribuents del 1820.

215 AME, Caixa 222, Padró de caps de casa del 1820.

216 AME, Caixa 119, Elecció d'alcalde, 1836.

217 APE, *Quinque Libri*, núm. 7 (1821-1835), f. 61 i ss.

218 MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario* d'Espanya (Madrid, 1847), vol. 1, p. 338, s. v. 'Énova'; vol. 2, p. 133, s. v. 'Sanz'.

219 ADPV, Padró de població del 1857.

eixida a la serra des dels carrers del Cementeri Vell (c/ de sant Antoni) i de Sant Cristòfol, foren tancats en els anys 1852-1853, per raons de seguretat col·lectiva, ja que podien ser un colador de roders.[220] L'any 1864 es canvià la denominació del carrer del Cementeri Vell per una no tan lúgubre: carrer de Sant Antoni Abat.[221] I el 1867 es planejà l'eixample del camí –carreter, però estret– que unia antigament Sanç i l'Énova;[222] un projecte que s'executaria tot coincidint amb la unió municipal d'ambdós pobles, l'any 1869. El decorat del camí entre poble i poble el constituïen els olorosos *acopios de estiércol y tierra* que depositaven allí els llauradors, i que l'ajuntament del 1875 encarregaria retirat, per raons d'higiene i salubritat.[223] La situació de Sanç, poble de 32 famílies (pràcticament les mateixes del segle XV), era la d'un raval de jornalers pobres, amb algunes cases buides i deteriorades. L'any 1874 s'acordà assolar les cases 9 i 21 del Carrer Major de Sanç per trobar-se en situació de runa.[224]

En el transcurs dels anys 1874-1881, per a absorbir la creixent població, es desenvoluparia a la part alta del poble un Raval. Abans del 1874 ja hi havia dues cases, les números 54 i 56, que se n'eixien del traçat del carrer de Sant Antoni per a buscar l'orientació del camí del Portet de la serra o camí vell de Llocnou d'en Fenollet. A aquestes primers dues cases, propietat respectivament de Josep Vicens Andrés i Vicent Garzó Calatayud, s'afegirien en aquesta àrea, i en els anys 1874-1881, una dotzena de cases de nova planta: les

L'Albereda vora la séquia de l'Énova, quan discorria al descobert (dècada del 1950)

Aspecte dels carrers en la dècada del 1950

Corral domèstic en la dècada del 1960

220 AME, Caixa 146, Documents diversos d'urbanisme, segle XIX.

221 Ibídem.

222 AME, Caixa 115, Projecte d'obra d'eixample del camí de l'Énova a Sanç, 1867.

223 AME, Caixa 115, Expedient sobre camins, 1875.

224 AME, Caixa 146, Documents diversos d'urbanisme, segle XIX.

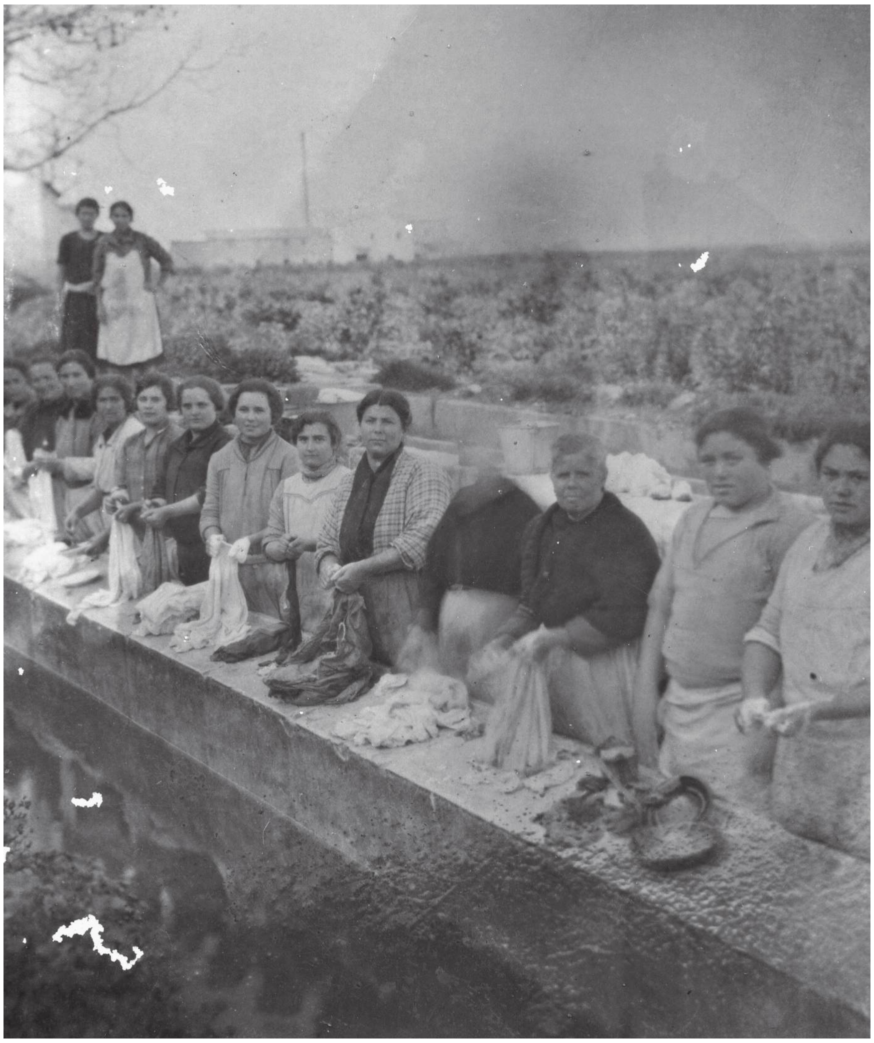

Dones en un dels llavadors de la séquia, dècada del 1920

de Baltasar Pastor, Josep Cebrià, Josep Marco, Josep Sanchis, Francesc Vidal, Josep Moscardó, Olegari Garzó, Càndid Bellver, Pasqual Moscardó, Salvador Navarro, Josep Isern i Baptista Moscardó. Tant les 2 velles, com les 12 noves, com les altres que estaven projectant-se en aquell Raval nou, constituirien la plaça de Sant Vicent. L'ajuntament aprovà la denominació oficial en sessió plenària del 3 de desembre del 1881, i a proposta del veïnat ravaler: *varios propietarios de las referidas casas le han manifestado* [a l'alcalde] *los deseos que tienen de que, en la aglomeración de las mismas se les dé el nombre de 'plaza de Vicente Ferrer', y se les fige la numeración correspondiente*. Les 12 primeres cases no eren les de la pujada a la plaça, sinó les situades pujant a mà dreta, en la mateixa plaça, a les quals se'ls aplicaren números de policia parells; a l'espera que s'edificaren les previstes cases de la galta esquerra, que lluirien números imparells.[225]

En el padró del 1880 figuren la plaça ja dita 'de la Constitució', el carrer de Barxeta, el Carrer Major, el de Sant Antoni, el de Sant Cristòfol, el del Calvari i el Carrer Nou, que com hem vist es dedicaria a Sant Vicent. Al nucli de Sanç existien la plaça del Pou (ara, de Jaume I), la plaça de l'Església (ara, de Sanç), el Carrer Major (eixida cap a Manuel) i el carrer del Forn (eixida cap a l'Énova).[226] El camí que connectava l'Énova i Sanç es transformaria en un 'passeig', l'any 1884, gràcies a la plantació d'un reng d'eucaliptus.[227] En lloc dels arbres, en l'actualitat es troben ací les cases de la part ampla del Carrer Major. La reforma la justificaven els germans Feliu i Hilari Ivancos Lòpez, alcalde i tinent d'alcalde respectivament, per la voluntat d'*hermosear la entrada de la población* i també *por ser beneficioso para la salud pública.* En la primavera del 1885, per continuar amb les reformes, l'ajuntament repartí calç debades als pobres de la localitat perquè emblanquinaren les fronteres de les cases.[228]

Segons la memòria sanitària sobre l'impacte local del còlera del 1885, existien al terme de l'Énova 250

225 AME, Caixa 3, Acta de ple del 3 de desembre del 1881.

226 AME, Caixa 222, Padró d'habitants del 1880.

227 AME, Caixa 5, Acta de ple del 9 d'agost del 1884.

228 Ibídem, Acta de l'11 d'abril del 1885.

edificacions habitades, 17 d'elles escampades per l'horta; 8 carrers, 4 places, 6 carrerons i 20 quadres amb ramats.[229] Un poble tan gran requeria un ajuntament nou, amb aules escolars i casa dels mestres, que fou construït en els anys 1893-1895 amb plànols de l'arquitecte Lluís Ferreres (1892). La nova casa consistorial ocupava el solar de l'actual.[230] L'any 1895 s'instal·laren els mobles i l'arxiu, i es féu un inventari de béns mobles coincidint amb la inauguració de l'edifici.[231]

Pel 1897 els avanços mèdics en la prevenció i tractament del paludisme donaren un gran salt, que permetria eradicar el mal en les primeres dècades del segle XX.[232] Amb la qual cosa s'afavoriria la reducció de la mortalitat, i el creixement natural de la població local, entrebancat com ara veurem per noves crisis i cicles migratoris. Respecte de la qualitat de l'aigua que consumia el veïnat, el sacerdot enguerí Pedro Sucías, que visità l'Énova pel 1900, comenta: *Los vecinos se surten de las aguas de un pozo que hay frente a la iglesia, de malísimas aguas, lo cual no quieren se les diga, pues las tienen por clase superior.* També dóna idea de la configuració urbana que havia fet dels antics nuclis separats de Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç i l'Énova, pràcticament un sol poble: *Todas estas poblaciones se encuentran a muy corta distancia unas de otras, que más bien que pueblos diferentes parecen todos una calle. Pues los hay que se distinguen unos de otros por los colores del alumbrado público.* Es refereix el capellà als fanals d'oli d'oliva i de carbur (petroli), ja que l'enllumenat elèctric encara tardaria alguns anys a implantar-s'hi.[233]

L'Énova passaria del 1.312 habitants del 1900 als 1.405 del 1910. En els anys següents, la crisi d'exportacions i de preus dels aliments coincident amb la I Guerra Mundial (1914-1918) propiciaria l'emigració de molts jornalers a França o a l'Argentina. Amb la qual cosa la població es quedà en 1.348 habitants (1920), per a pujar de nou a 1.465 hb el 1930. Aquest últim any, els llinatges predominants eren els de Sanchis, Marco, Tormo, Abril, Benavent, Canet, Casanova, Cebrià, Donet, Esparza, Garcia, Garzó, Martínez, Montagud, Pallàs, Ricart, Vicens i Vila.[234] En molts casos es tractava de néts i besnéts de segadors 'muntanyesos' dels segles XVIII i XIX (de les antigues 'Muntanyes de València': la Vall d'Albaida i l'Alcoià-Comtat), d'aquells que venien en qualitat de plantadors i segadors de l'arròs –els anomenats 'blavets'.[235] Era corrent que es posaren a festejar amb alguna fadrina sancina o enovera, i es quedaren a viure ací. Els Benavent, per exemple, se'n baixaren de Quatretonda; els Canet, de Llutxent; els Donet, de Barx, i els Casanova, d'Agullent.

Amb l'arribada de la democràcia i la II República, l'any 1931, els noms dels carrers es polititzaren, d'acord amb el poder assumit al poble per la Coalició Republicanosocialista. La plaça de la Constitució passà a ser 'de la República'; i els carrers, dedicats abans a sants, foren dedicats ara a Nicolás Salmerón

---

229 AME, Caixa 235, Memòria del còlera del 1885.

230 AME, Caixa 196, Projecte de la nova casa consistorial, 1892.

231 AME, Caixa 222, Inventari de mobles i arxiu, 1895.

232 BENAVENT NÁCHER, Mª. del Pino, Importancia socio-laboral del paludismo en la sociedad agrícola valenciana (1880-1936), dins BERNABEU-MESTRE, Josep – ESPLUGUES, Josep-Xavier – PASCUAL, Mercedes – TEROL, Vicent (eds.), *Salut i societat als municipis valencians: una perspectiva històrica. Seminari d'Estudis sobre la Ciència (Ontinyent, 2008),* Denes, Paiporta, 2008, ps. 153-169.

233 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 221.

234 AME, Caixa 117, Cens electoral del 1930.

235 El terme 'blavets' l'aplicaven els de la Ribera Baixa, sobretot, als de la Marina, tal com figura en els diccionaris valencians; però els del Pla d'Énova, l'aplicaven, juntament al de 'muntanyesos', als de la Vall d'Albaida: CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra,* Manuel, 1992, p. 131. Segons BOSCH y JULIÁ, Miguel, *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864, presentada al Ministerio de Fomento,* Imprenta Nacional, Madrid, 1866, p. 245, els anomenaven així *por la chaqueta azul que suelen vestir.*

La plaça de Sant Vicent, e la dècada del 1960

Detall del pou que hi havia

(un dels presidents de la I República), Pablo Iglesia (fundador del PSOE i la UGT), Nákens (destacat periodista anarquista i anticlerical), Galán y García Hernández (herois republicans; militars afusellats per la monarquia en vespres de la proclamació de la II República), Vicent Blasco Ibàñez (escriptor i líder polític del republicanisme valencià), Karl Marx (filòsof alemany, inspirador del marxisme, doctrina que donà origen al socialisme i al comunisme), Emilio Castelar (un altre dels presidents de la I República), Ramón y Cajal (prestigiós científic) i Pérez Galdós (escriptor també de prestigi).

Acabada la Guerra Civil, comptava el poble amb 1.490 hb, però els anys de la fam, la nova crisi citrícola (1939-1948), i la inexistència de manufactures i indústries –per estar l'Énova apartada de ferrocarrils i carreteres–, propiciaren un degoteig migratori cap al poble veí de Manuel o cap a diferents ciutats. De manera que el municipi minvà dels 1.447 hb del 1950 als 1.412 hb del 1960; amb algunes novetats en dotacions, com són el pou de l'aigua potable i unes escoles de nova planta (1955). Ja en la dècada dels seixanta, quan l'economia de la taronja era el motor econòmic de la localitat (1.505 hb –el màxim històric– l'any 1970), vingué la crisi de la tristesa del taronger (1970-1975) i es produí una nova diàspora migratòria, que deixà la població reduïda als 1.348 hb del 1975 i als 1.232 hb del 1981. Molta gent hagué d'anar-se'n a buscar faena on fóra. Alguns anaven a la temporada de l'arròs, que ja no es plantava ací al poble. Uns altres treballaven en la construcció o en els serveis. I uns altres optaven per anar a la verema de les vinyes de França, o directament a establir-se per Alemanya o Suïssa.

En les dècades del 1970-1990 s'alçarien noves construccions entre l'Énova i Sanç, fins a fusionar per complet els dos nuclis de població. I el 1988 s'afavoriria la connexió del carrer de Sant Ramon amb el de Sant Antoni, a través d'un passatge que dóna a la placeta de les Ànimes.[236] En paral·lel, la zona d'eixida del poble cap a Rafelguaraf s'adequava per a noves edificacions (c/ del mestre Ramis i col·laterals), jardins i serveis comunitaris: camp de futbol, piscina (2004-2005), escoles, auditori, recinte de la vil·la romana, etcètera.

No obstant això, el ritme d'edificacions fou insignificant durant anys, perquè continuava perdent l'Énova població a poc a poc (un 33% en 25 anys!): 1.189 habitants l'any 1990, 1.040 hb el 2000[237] i 936 hb el 2016.

236 El projecte és del 1986. Cfr. AME, Caixa 281.

237 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, p. 13.

Aspecte modern de la plaça de Sant Vicent

En un poble gens industrialitzat, dependent de l'agricultura i la construcció, les perspectives de futur eren poques. La major disponibilitat d'habitatges de construcció per a paralles de novençans i l'emigració laboral de gent jove, a més, han tingut com a seqüela creixent no sols l'estancament demogràfic, sinó també el relatiu envelliment de la població. D'altra banda, la immigració d'estrangers per motius laborals –romanesos– en temps d'expansió (primeries de segle) ha sigut molt inferior a la mitjana autonòmica. Se situava l'1 de gener del 2008 en un 3,2% del cens (32 persones), però ha descendit també, com la xifra de població autòctona, a conseqüència de la crisi econòmica dels anys 2007-2014.

Ara fa uns anys, es buscava fer front a la decadència –i eixir del clot econòmic– formigonant el paisatge muntanyenc immediat al poble i participant de la 'bambolla' immobiliària dels anys 1996-2007. La construcció en la lloma de la Vessana d'una urbanització de xalets promocionada com 'Besana Golf' (sic) i iniciada en octubre del 2005 –en plena fase d'especulació immobiliària–, es quedaria lamentablement a mitjan acabar, i continua encara per acabar de solucionar actualment, pel 2017... La caiguda a plom del sector de la construcció (segon semestre del 2007), immediatament anterior a la crisi mundial del 2008 i a la recessió econòmica de la qual sembla començar a escapar l'economia de l'estat espanyol, tenen la culpa de l'actual situació de punt mort. Resulta difícil pensar que, al llarg dels pròxims anys, es tornen a superar els 1.000 habitants. Encara que és probable que es milloren aspectes com ara la qualitat de vida dels residents, la restauració del patrimoni i la dinamització del turisme.

El poble, vist des de l'ermita del Calvari, dècada del 1950

El Calvari, vist des de l'església

Inici de les obres d'urbanització a la Vessana: "Besana Golf", novembre del 2005

La catàstrofe està servida: estat de la urbanització pel 2007

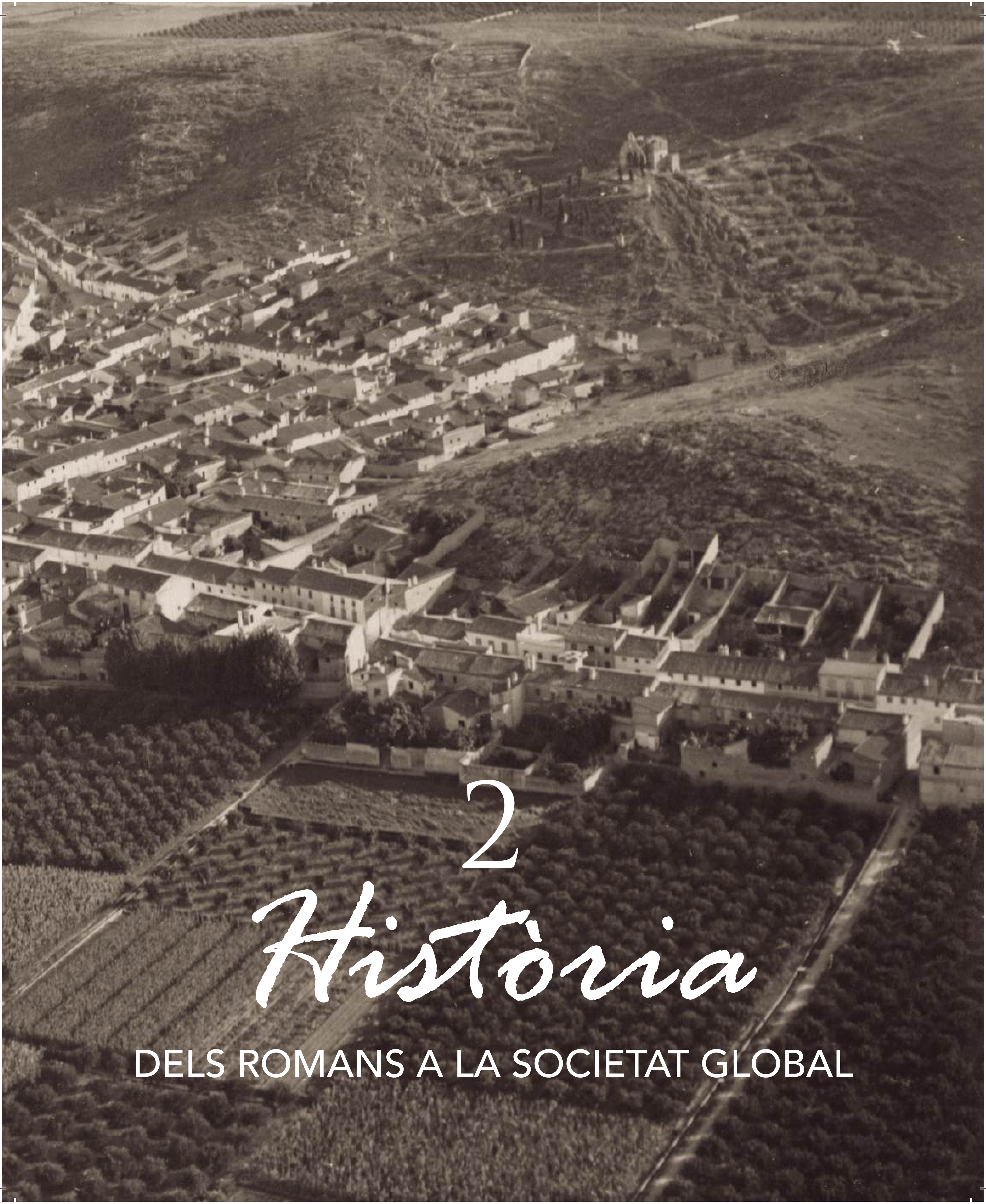

2

Història

DELS ROMANS A LA SOCIETAT GLOBAL

2.1. LA VIL·LA DE *CORNELIUS* i LES ALQUERIES ÀRABS

Durant la prehistòria, el Pla d'Énova fou una zona d'aiguamolls i vegetació natural, escassament cultivada. Els llocs preferents d'habitatge se situaven a la vora dels rius (els poblats de cabanes del neolític) i en puntals de la serra (els poblats fortificats de l'edat del bronze). La formació en temps de crisi climàtica d'una societat tribal, que guerrejava pel control dels recursos –pastures, fonts, terres de llauró– propiciaria en el II mil·lenni abans de Crist la construcció de poblats de muntanya. El Castellet de Sanç, un cim estratègic, situat a 132 m d'altitud, dalt del poble de Sanç, fou un dels llocs elegits durant l'edat del bronze (1800-1200 aC) per establir-se un grup de caça-recol·lectors, pastors d'ovelles i cabres, i sembradors i segadors de cereals. Coneixem aquest detall per haver sigut visitat el jaciment per arqueòlegs, abans que fóra arrasat per a construir allí un gran depòsit d'aigua potable. Coses que passen.

Els habitants del Castellet, que havien aprés les tècniques metal·lúrgiques arribades de l'Orient, i que manufacturaven una bella ceràmica, visqueren allí dalt en temps del 'bronze inicial ple' (1700-1600 aC).[1] Uns altres habitaren la muntanya de la Terra-rossa, al Reialenc de Rafelguaraf (1800-800 aC), etc. Al Castellet de Senyera (Castelló) existí en el bronze ple un dels poblats més importants de la zona, amb casetes de sòcols de pedra, de planta quadrada, i una muralla que els protegia pel vessant sud.[2] A l'alt de Valiente (serra de Manuel- l'Énova), vora la granja, s'han trobat indicis d'un poblament del bronze, que seria l'antecedent immediat del poblat ibèric, que és molt millor conegut. Aquells agricultors i pastors del bronze caçarien ànecs al riu amb els seus arcs de fletxes de sílex, i portarien vaques i bous per la vora del riu.

Transcorregueren els segles i arribaren a les marines de Cullera i Dénia unes gents, els fenicis i els grecs, que portaven modernes armes de ferro, monedes i un alfabet. Els habitants de la regió no tardaren gaire temps a aprendre la metal·lúrgia del ferro, l'escriptura sobre plom, la ceràmica al torn finament decorada, i altres modes que s'estilaven a la Mediterrània Oriental: com ara, beure vi per a celebrar festes, practicar l'equitació, depilar-se els homes, teixir lli les dones i posar-se els guerrers una mena de granera damunt del casc, a imitació dels militars de les democràtiques polis de Grècia. Vegeu si no l'aspecte filmogràfic del guerrer votiu de Moixent...

Emperò la civilització dels ibers (segles VIII-II aC), lluny de ser democràtica com la d'Atenes, es caracteritzà per l'existència d'una classe guerrera, aristocràtica i fortificada –els habitants de la ciutadella de *Saiti*/Xàtiva–, que preponderava, econòmicament i políticament, sobre els llauradors i ramaders de les nombroses masies de la Costera i de bona part de la Ribera Alta.[3] Al nostre terme, es conrearia sobretot el lli de les apreciades tovalloles iberoromanes de *Saetabis*. En el segle I aC les comprava i utilitzava l'aris-

1 MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, *Carta arqueológica de la Ribera,* Alzira, 1984, p. 115; MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, La cultura del bronce valenciano en la Ribera, dins *Al-Gezira,* 1, Alzira, 1985, ps. 13-112 (p. 51); GARCÍA, Francisco Ma. - SERRANO, Daniel, Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia), dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics, 2*, Alzira, 1986, ps. 87-118; Fitxa del Castellet de la plana web del Patrimoni Cultural Valencià, de la Conselleria de Cultura (consultada en desembre del 2010), redactada per A. MARTÍ i Mª. J. RODRIGO; CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134.

2 Ibídem.

3 PÉREZ, José – BORREDÀ, Reyes, Un assaig sobre el territori i el poblament ibèric de Saitabi, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 125-140.

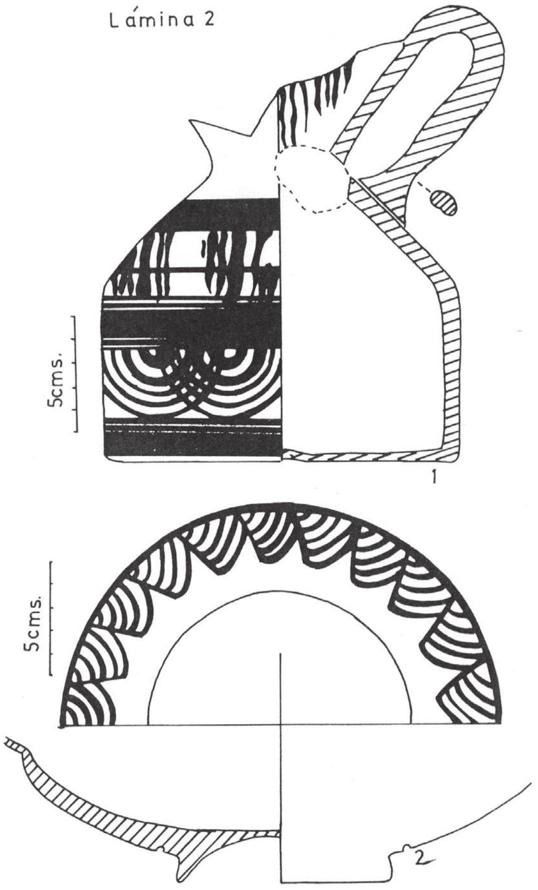

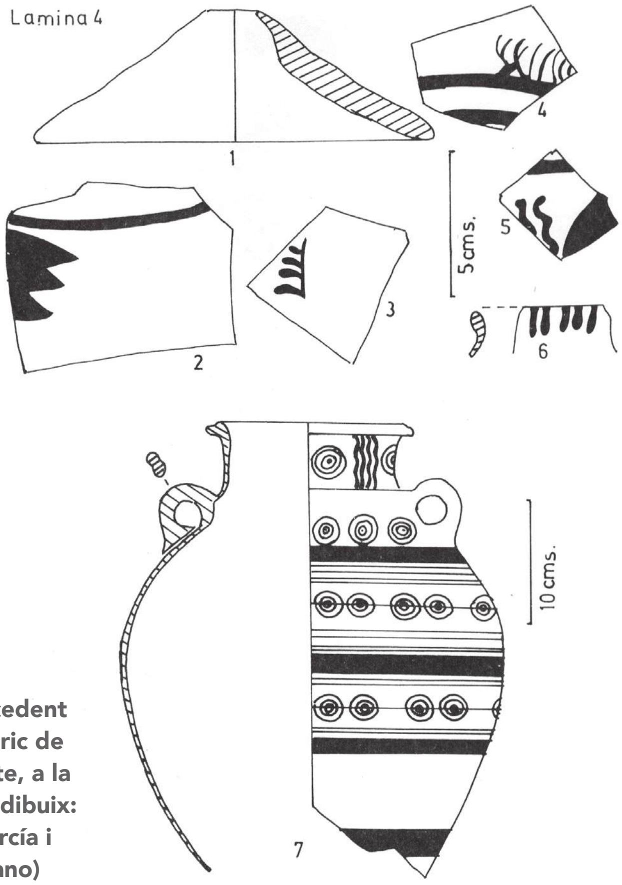

Ceràmica procedent del poblat ibèric de l'Alt de Valiente, a la serra d'Énova (dibuix: Francisco García i Daniel Serrano)

tocràcia de Roma per a tapar-se les vergonyes als banys públics i en les festes privades –segons consta per diversos poemes de Catul i per testimonis d'uns altres autors coetanis.[4] El lli conreat a la nostra comarca s'amerava en basses o ameradors com els identificats al terme d'Alberic.[5] En el cas de la vil·la romana de l'Énova, les basses adjacents a la *pars urbana* o zona luxosa, malgrat el criteri d'alguns arqueòlegs,[6] no s'haurien de considerar basses d'amerada de lli o espart, ja que aquesta activitat generava males olors. A més, semblen vinculades a una àrea enjardinada i d'esbarjo, incompatible amb l'amerat de fibres tèxtils. Aquests processos es realitzarien al riu d'Albaida, aprofitant el corrent constant d'aigua neta i rica en calç, al mateix riu o en depòsits adjacents.[7]

4 Vegeu VENTURA, Agustí, Les fonts clàssiques de Xàtiva, dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (abril, 1971),* Universitat de València, 1980, vol. II, ps. 301-312; ÍDEM, *Játiva romana,* serie de "Trabajos varios", 42, SIP-Diputació de València, 1972.

5 RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, Valencia), dins *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester,* 'Trabajos Varios' del SIP, núm. 89, València, 1992, ps. 397-410; RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Sáitabi,* Universitat de València – Biblioteca Valenciana, València, 2007, p. 16.

6 ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, p. 58.

7 Així ho explica, raonablemet, MARTÍ MATÍAS, Miquel-Ramon, *El genoma de una ciudad: Valencia (Bioarquitectura: orígenes hasta época foral),* Tesi doctoral, Departament de Construccions Arquitectòniques, Universitat Politècnica de València, València, 2014. Ara bé, una làmina d'aigua decorativa podia servir, eventualment, no per a mantenir la fibra "coent-se" i generant olors pudents durant molts dies, sinó per a arremullar-hi breument la matèria *tèxtil* ja tractada en el moment previ al seu ús, a fi de retornar-li humitat i poder teixir millor la llata d'espart o preparar filatura de lli. De manera que la precisió etnogràfica de Martí és compatible amb les troballes de fibres tèxtils –probades en laboratori i positivament constatades pels arqueòlegs que excavaren la vil·la– en dites basses de jardí. Els esparters valencians empraven un cossi per a amerar les menades d'espart; els serfs de la vil·la, lògicament, farien ús eventual d'aquestes bassetes domèstiques amb idèntic propòsit.

Reconstrucció de com era la vida dels ibers pel SIP de València. Bastida de les Alcusses (Moixent), 2011

A l'interessant poblat ibèric de l'Alt de Valiente (serra de Manuel-l'Énova, segles V-III aC) s'han exhumat testimonis materials que ens donen a conéixer la plenitud de la cultura ibèrica al nostre entorn: ceràmica grega de luxe, monedes escrites en iber, peces de teler de lli, etc. El poblat es repartia en dos nuclis: un rectangle de 1.500 m^2 protegit per un mur i un altre rogle més extens de cases. El jaciment, descobert l'any 1972 l'arqueòleg Antoni Martínez Pèrez, que era mestre d'escola a Manuel, quedaria mig destruït l'any 1982.[8] Feia falta construir una rampa d'accés per a la granja que un particular construïa a la zona i la pala excavadora s'emportà per davant les cases ibèriques. Així consta en un article de F. Ferri, titulat 'Cultura ibèrica a Manuel' (1999), títol que no sabem si fa referència exactament als ibers o al de la pala mecànica...[9]

Els ibers, polèmiques a banda, foren una civilització relativament avançada, d'una economia en fase de monetarització, i d'una societat complexa, jerarquitzada; preocupada per la qualitat del tèxtil per a la llar, els diners, l'urbanisme, el consum d'alcohol, l'estètica facial i el culte al cos, l'adquisició de productes exòtics, i el luxe com a signe de poder i distinció. És a dir, una civilització molt semblant a la nostra en alguns aspectes. Si més no, pel que fa als sentiments i la intel·ligència, aquells humans eren 'iguals' a nosaltres. Quan us despulleu de robes i tecnologies per a prendre el bany, penseu-ho.

En els segles III-II aC Xàtiva estava aliada amb els cartaginesos, que disputaven als romans l'hegemonia sobre la Mediterrània occidental. Fins que els romans guanyaren la II Guerra Púnica (198 aC), ocuparen el país i el colonitzaren. L'abandonament de l'Alt de Valiente (c.209 aC), forçat o no per l'arribada dels soldats romans, coincideix amb la conquesta i amb la derrota cartaginesa. Els vencedors, els romans, instal·laren tropes i guarnicions a les fortaleses de Xàtiva i Sagunt, i en un estratègic campament de *Sucrum* (l'Alteret de la Vint-i-huitena, Albalat de la Ribera) que edificaren a la vora del Xúquer, i repartiren terres a colons procedents d'Itàlia. Establiren els itàlics colònies a València, Elx i unes altres ciutats. Les ompliren de temples dòrics i jònics, a l'estil de la Grècia clàssica. Construïren còmodes calçades, com ara la Via Augusta (remodelació de la Via Heràclia d'ibers i cartaginesos), que passava per Carcaixent, Manuel i la IANVA o 'estret' del riu d'Albaida. I, com que parlaven llatí, acabaren llatinitzant i romanitzant els ibers de la Ribera.

Quant a l'entorn rural de l'Énova, cal advertir l'existència al Pla de Ianua (> *Yénova* > *l'Énova)* de diverses *villae* romanes: establiments rurals de tipus mas, amb una finca o heretat adjunta, i cases de colons adjacents. A destacar, entre elles, la luxosa vil·la del les Paretetes-els Alters de l'Énova) descoberta arran de

8 MARTÍNEZ, A., *Carta arqueológica...*, p. 162.

9 FERRI, Felo, Cultura ibèrica en Manuel. El primer llogaret, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 8, Manuel, 1999, ps. 3-5

les obres de l'AVE (2003); els indicis d'una altra vil·la, de menor rellevància, a les hortes de Faldeta (terme de Manuel, tirant cap a Sant Joanet, vora la Via Agusta i l'antiga ferrovia; punt quilomètric 9,6 de la CV-41) i la necròpoli romana de les Foies (Manuel), jaciments de què tractarem tot seguit.[10] Els arqueòlegs, a banda de les catorze *làpides trobades al pla d'Énova*,[11] han documentat també uns altres jaciments a la zona.

De tots aquests jaciments el més espectacular, sens dubte, és la vil·la del pròcer setabità Corneli, que és la joia del patrimoni arqueològic de la Ribera, i un dels jaciments romans més interessants de l'antiga *Hispania.*[12] Ens referim a la residència exhumada parcialment en els Alters, al costat del cementeri, l'any 2004. S'excavaren, simultàniament a les obres de l'AVE, vora 3.000 m^2 dels 10.000 m^2 que es calcula que ocupaven les construccions romanes. En aquest espai s'identificà una àrea de tallers, però també un espai residencial –que assolí el major esplendor en el segle II dC– decorat luxosament: amb revestiments de marbre i pintures als murs, escultures, frisos decoratius, columnes, ceràmica sumptuària, unes magnífiques termes, un templet dedicat a Hèrcules... Comptat i debatut, es tractava d'allò que els especialistes en arqueologia romana denominen una "vil·la suburbana",[13] vinculada al moment de major esplendor de la ciutat de Xàtiva, la *Saetabis* dels romans, cap i casal d'un extens *Ager Saetabensis*.

Tot i la urgència amb què es realitzà la intervenció arqueològica de salvament, resultà suficient per conéixer molts aspectes d'aquesta vil·la d'edat imperial (segles I-II dC). En la segona meitat del segle II, en el seu moment àlgid, la finca era propietat d'un opulent magnat de la ciutat de *Saetabis* (Xàtiva), membre de la distingida família del *Cornelii*: pertanyia a Publi Corneli Junià (*Publius Cornelius Iunianus,* en llatí).[14] El seu germà Marc Grani Superestes tenia dedicada al fòrum de *Xàtiva una estàtua eqüestre de bronze (una de les 20 que s'han* documentat en tota la Hispània) i se suposa que era l'home més ric i poderós de la ciutat. D'un altre germà de Publi, Gai Corneli Junià, es conserva una inscripció trobada a Roma (CIL VI 16247): *C. Cornelius C. F. Iunianus, ex Hispania Citeriore, Saetabitanus*. La filla de Publi i neboda de Marc, Licínia Marcel·la, i el marit d'aquesta, Titus Licini, també residien a la vil·la de l'Énova. Tot això, ho coneixem a través d'inscripcions llatines i gregues que han arribat fins als nostres dies; com ara aquelles que contenen els noms de Natali, un dels esclaus de Publi, mort als 60 anys d'edat, i de Rhodine, una esclava grega de la casa, morta als 26 anys, a qui el propietari –que se l'estimava molt– dedicà una preciosa ara funerària, de quasi dues tones de pes, de 'marbre' de la pedrera dels Quatre Camins, localitzada en la veïna partida dels Francs.[15]

Precisament, la part més substancial de la riquesa acumulada pels *Cornelii* sembla que procedia de l'explotació de les pedreres de 'marbre' rosat i groc de Buixcarró (Barxeta-Quatretonda i, potser, la mateixa Éno-

10 Revista *La Bellota,* 8, Manuel, octubre del 2003; ídem, núm. especial 19, Manuel, juny del 2004; PÉREZ BALLESTER, J., De la Saitabi ibérica a la Saetabis romana, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva,* Universitat de València, 2006, ps. 137-164; ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

11 CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori,* Nau Llibres, València, 1994; FERRI, Felo, Pedres tallades que fan pensar, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 16, Manuel, 2003, ps. 9-12.

12 Tal com consta en l'article dedicat per la revista de divulgació *ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa,* 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005.

13 CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, *Saetabis* y el comercio del Buixcarró, dins *Lucentum*, 27, Alacant, 2008, ps. 199-211. Sobre la caracterització especial de les residències periurbanes luxoses –no solament destinades a l'explotació agropecuària de l'*ager*–, vegeu BUZÓN ALARCÓN, Manuel, Reflexiones acerca del suburbio en la ciudad romana, dins *Romula*, 10, Sevilla, 2011, ps. 7-42.

14 Els *Cornelii* i els *Iunianii* eren les dues famílies més influents i poderoses de Xàtiva. Els Cornelii, a més, pertanyien a la tribu Galèria, una de les 12 que fundaren Roma.

15 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, p. 249.

Perspectiva aèria de l'excavació arqueològica de la vil·la romana de Corneli, als Alters, vora el cementeri (2003-2004)

va). Les carrilades que baixen des de la vall de Barxeta al pla d'Énova buscaven enllaçar amb la Via Augusta, que passa per Manuel, i la vil·la dels Corneli controlava tot aquest trànsit de tresors en brut. Des d'aquestes pedreres –encara en explotació[16]– s'exportava pedra, passat prèviament per la vil·la de l'Énova, a moltes ciutats dels districtes o *conventi Carthaginensis*, *Tarraconensis* i *Caesaraugustanus*.[17] La pedrera de l'Énova no és de 'marbre' calcari, com les des Buixcarró, sinó de calcària grisa de menor qualitat i preu, usada per a construccions i àmbits no sumptuaris, però també degué ser explotada, lògicament, pels *Cornelii*.

El jaciment romà de l'Énova era conegut des de sempre. El que passa és que ara el coneixem molt millor, gràcies a la labor dels arqueòlegs. L'existència de 'paretetes' de moros als Alters, és a dir, de restes de l'assentament romà, donà lloc segles arrere a algunes llegendes i contalles. Així, quan el rector mossén Josep Salvador prengué possessió de la parròquia a mitjan segle XVIII, li contaren els vells que la Mare de Déu de Gràcia (obra gòtica, del segle XIV) *se venerava antes de los moros en su iglesia propia, que estava sita junto a los secanos de la abadía, camino (del) Realenco de por medio* [el camí de Baix], *asia la mano*

16 Vegeu SOLER, Abel, *Barxeta. Patrimoni rural i oficis ancestrals*, Ajuntament de Barxeta, 2006.

17 CEBRIÁN, R., *Saetabis* y el comercio..., *op. cit.*: "[El buixcarró], como material epigráfico, lo encontramos en Saguntum, Edeta, Valentia, en el territorio de Dianium, en Villajoyosa, Lucentum, Ilici, Segobriga, Laminium, Maqueda (Toledo) y, sobre todo, en Saetabis (...). A partir de Augusto, el valor del *marmor* de Saetabis debió ser lo suficientemente alto como para emplearse en la talla de monumentos epigráficos asociados a emperadores y miembros de la familia imperial (...). La utilización del *marmor* en la decoració arquitectónica de ambientes privados se convirtió a partir del siglo I y, sobre todo, durante el siglo II d. C., en una expresión del poder económico y social de su propietario".

Reconstrucció idealitzada de la part noble de la vil·la

derecha, enfrente de la senda que se encamina a la Torre de Lloris, és a dir, la pujada del port del *Sapo.*[18] Els secans de l'Abadia, propietat de la parròquia, era una terra 'altera', on la séquia no aplegava a regar. A més a més, era, plens de pedres amb escrits de moros –làpides romanes– i de paretetes que dificultaven la llaurada, i que donaren origen al mite de l'església antiga. El trasllat de la Mare de Déu d'aquella església vella a l'actual en temps de Jaume I, que també formava part de la tradició oral, pot deure's a una confusió amb l'alqueria islàmica derruïda del Racó (recent excavada). Aquest, i no els Alters, seria el lloc on s'assentaren els colons del segle XIII, en temps de la conquesta, mentre construïen la nova 'pobla' de l'Énova.

En el segle XIX, aquell secà de l'església continuava tenint un escàs valor. D'ací que fóra el lloc elegit per a edificar el cementeri parroquial. La resta del terreny a penes es treballava i s'usava més que res per a dur-hi ramats a pasturar. De manera que en la documentació municipal de l'època se'l denomina la *redonda del Cementerio.* Tanmateix, el valor de la parcel·la s'incrementà notablement a partir de l'any 1871, quan un grup de terratinents i llauradors traçaren la Séquia Nova dels Francs i possibilitaren que fóra regada. Eren els temps de la ràpida expansió dels horts de tarongers. Aleshores, el rector, mossén Ramon Quilis, que vivia en una abadia vella i deteriorada, proposà subhastar la parcel·la per a traure diners i rehabilitar la casa rectoral. L'ajuntament de l'Énova, en sessió de l'11 de gener del 1879 atorgà el vist i plau a la proposta.[19] I encara que

18 Document 6 de l'apèndix.

19 AME, Caixa 3 (Actes de ple, 1861-1890), Acta de l'11 de gener del 1879.

El procés d'excavació (fotos: Arqueonova)

Bloc de marbre extret del jaciment

en principi sorgira algun dubte i debat sobre quin títol de propietat posseïa la parròquia sobre dites terres, el rector recordà als edils del consistori la llegenda –sense cap fonament històric– del poble vell i el poble nou:

> *...lo es notorio y público, esto es, que es tradición que la abadía estaba fundada sobre el indicado terreno en tiempos antiguos. Y después de abandonar los moradores la antigua población, de la que no quedan más que cimientos, los habitantes de aquella formaron el pueblo nuevo y el cura erigió dicha casa en cuestión, que actualmente habita, abandonando aquella pero conservando siempre la propiedad.*

Efectuada la subhasta, fou el mateix ajuntament el qui adquirí la propietat, encara deixant la terra en usdefruit de la parròquia. D'ací que l'any 1893 rompera la parcel·la –abans erma– el sagristà, per a treballar-la, suposem que a manera de retribució pels seus serveis eclesiàstics. En sessió plenària de l'ajuntament del 14 de febrer del 1894 es comentà que era finca exempta de contribució i es parlà d'una prevista ampliació del cementeri. Però ja no es comentà més l'afer.[20] *Sí que sabem per altres fonts –el pare Sucías, per exemple– que les làpides romanes que apareixien en aquell terreny de la parròquia les duien al poble per a encastar-les en la frontera del campanar, com encara s'observa, o per a convertir-les en el banc de la canterera de cal rector: la otra,* diu Sucías referint-se a una de les inscripcions procedent dels Alters, dedicada al difunt Leonas, *está guardada en la casa abadía y sirve de banco para sostener los cántaros. Estas dos lápidas* –la del campanar i l'altra– *fueron encontradas en un campo hace ya más de 40 años* [Sucías escriu pel 1900], *en la partida del Cementerio.*[21]

L'excavació arqueològica parcial efectuada per causa d'afectar el jaciment el traçat de l'AVE –intervenció no exempta de polèmica conservacionista (2003-2004)[22]– posà de manifest la rellevància patrimonial de la vil·la de l'Énova. A banda de constatar qui fou l'amo de l'heretat i alguns dels seus habitants de l'era clàssica, es pogué constatar que el lloc estigué habitat des de la construcció de la vil·la (al voltant del 65 dC) fins a la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident (pel 450 dC). Encara que tan sols s'excavaren 2.600 m^2 dels 10.000 m^2 que es calcula que ocupa el jaciment, fou suficient per a documentar detalladament com era la

20 AME, Caixa 4, Acta de ple del 14 de febrer del 1894.

21 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 318.

22 De la qual donarem detall en la part del llibre on tractem de la històrica contemporània del municipi.

Dormitori decorat amb paviment de marbre de Buixcarró (foto: SIP)

Vestíbul d'un dormitori decorat amb mosaics

Localització de la vil·la d'Énova, vinculada al traçat de la Via Augusta, que travessava per Manuel

part residencial –la més luxosa– i un sector de la zona de treball.

Foren excavades unes magnífiques termes amb sòls folrats de plaques marmòries, i amb els corresponents caldari, tepidari, frigidari i vestidor; una piscina decorativa de 40 metres de longitud i una altra de forma circular, amb funció d'*impluvium*. Eixiren a la llum vint-i-quatre estances, una d'elles amb el sòl complet pavimentat de plaques bicolors de marbre, i unes altres, amb diferents mosaics de motius geomètrics i vegetals. El templet familiar, decorat amb estuc pintat al fresc, contenia una escultura d'Hèrcules, damunt d'un pedestal amb inscripció dedicada a l'heroi. També hi havia una extraordinària lluerna o cresol tallat en marbre, dins el templet, per a funcions de culte.

La vil·la romana dels Alters respon a les recomanacions que feien els agrònoms clàssics del temps en què fou edificada. Per exemple, les de Luci Juni Columel·la (Cadis, 4-ca.70 dC) en el llibre primer (cap. II) dels 'Dotze Llibres d'Agricultura', on tracta de l'emplaçament idoni d'una vil·la:

> *I si la fortuna ajuda els nostres desigs, la tindrem* [la vil·la] *en clima saludable i en terra fèrtil, una part al pla i una altra part en llomes amb declivi suau; encarada a llevant o a migdia. Hi haurà trossos de terra de conreu i uns altres de silvestres i aspres; no lluny de la mar o d'un riu navegable que facilite l'exportació dels fruits i la importació de les mercaderies que calguen. Més avall de la casa de camp hi haurà una planura distribuïda en prats; terres de llauró, salzedes i canyars. Algunes llomes estaran desproveïdes d'arbres, a fi que siguen tan sols per a la sembra de grans; els quals, això no obstant, es donen millor en terres planes, mitjanament eixutes i agraïdes, que en costeres amb molt de rost. Per tant, les terres panificades, fins i tot les més elevades, han d'ocupar planes o, com a molt, sòls de declivi suau i agradable posició, a manera de vega. A banda d'això, unes altres llomes es cobriran*

d'oliveres i vinyes, i d'arbres que puguen proporcionar vares. Unes altres proporcionaran fusta i pedra per a obres, quan calga; com també pastures per al bestiar menor. Cal disposar, així mateix, d'un naixement d'aigua d'on es deriven regadores per a regar prats, horts i salzedes. I no han de mancar els ramats de bestiar i de quadrúpedes, pasturant per terres de correu i pel matollar.[23]

Les heretats de l'època romana s'anomenaven *fundus* (latifundis, si eren particularment extenses) i disposaven d'un terreny de conreu, l'*ager,* i d'un espai erm i silvestre anomenat el *saltus.* La vil·la pròpiament dita (*villa*) o espai d'habitatge solia trobar-se, lògicament, i com és el cas de l'Énova, fitant amb l'*ager.* Comprenia una àrea residencial senyorívola (*pars urbana*); la zona residencial de l'estatger, els lliberts i els esclaus (*pars rustica*), i una zona de producció, obradors i emmagatzematge (*pars fructuraria*). La part urbana, on passaven part de l'any Corneli i la seua família, s'articulava al voltant d'un pati quadrat (*peristylum*), de 128 m^2, porticat per columnes amb fust de 24 cm de diàmetre. Les columnes eren de pedra de Buixcarró, com els frisos, decorats amb raïms i pàmpols de vinya; els capitells, d'estil corinti i de marbre blanc.[24] Al mig hi havia un estany circular (*lacus* o *impluvium*), que recollia l'aigua de pluja.

Des del peristil s'accedia a les principals dependències: la capella (*aedicula*) dedicada a Hèrcules, els dormitoris (*cubicula*), els rebedors (*tablinum* i *oecus*), el menjador (*triclinium*) i les termes principals (*balnea*), que constaven de diverses recambres: el *caldarium*, amb aigua calfada per un forn (*praefurnium*) i distribuïda per un soterrani (*hypocaustum*); la sala d'aigua tèbia (*tepidarium*); la sala d'aigua freda (*frigidarium*); el vestidor (*apodyterium*), i *àdhuc una sauna o sudatorium.*[25] Al sud-oest de la vil·la aparegueren les restes d'una altra zona de banys, amb infraestructura termal, així mateix, se suposa que destinada al servei del personal subaltern o servil de la casa.

S'ha trobat un dels vidres translúcids –ornament de luxe– que cobrien les finestres amb vistes al jardí (els pobres les tancaven amb paper encerat); a més de preciosos paviments de mosaic i de marbre de colors, ceràmiques d'importació d'origen divers (*tarraconensis*, africana...), fragments d'escultura decorativa de marbre i de pintures murals, ampolletes de vidre, lluernes (cresols), agulles per al cabell, pesets de teler, pinzes de bronze, un punxó per a l'escriptura i 55 monedes, entre les quals un sesterci de Neró molt ben conservat i de gran bellesa. Les restes d'escales indiquen que existí també un nivell superior.

Destacava en la planta baixa d'aquesta *pars urbana* una gran sala (*oecus*), similar a les de les *domus* pompeianes. Connectava amb l'extens *hortus* o jardí que envoltava la vil·la pel sud i per l'est. Ací es trobava el templet, decorat amb una combinació de marbres blancs, rosats i grocs. Contenia una escultura amb el bust d'Hèrcules, de cap cobert per la pell del lleó de Nemea, realitzat amb marbre blanc d'importació. La inscripció celebrava aquest heroi mitològic amb rel renom d'"Hercules invicte". La connexió entre les estances del peristil i el jardí d'esbarjo recorda les descripcions de les vil·les luxoses de Roma que trobem en les lletres de Plini el Jove (segle I dC).[26]

El proveïment d'aigua corrent per a aquelles instal·lacions (algun hortet d'on proveir-se d'hortalissa,

23 COLUMELA, Lucio Junio, *Los doce libros de agricultura que escribió en latín Lucio Junio Moderato Columela,* trad. a l'espanyol de Juan María ÁLVAREZ DE SOTOMAYOR, Extramuros, Mairena del Aljarafe (Sevilla), 2008. La traducció al valencià és nostra.

24 CEBRIÁN, R., *Saetabis* y el comercio..., *op. cit.*

25 ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

26 *Epistolae* V, VI, 23-25: "En un cantó del pòrtic, una amplísima estança dóna al menjador. Unes finestres miren a la terrassa, d'altres al prat. Davant de les finestres, a la banda de baix, s'obri un estany que és regal per a l'oïda i la vista, ja que l'aigua, en caure des de dalt i colpejar el marbre, esdevé blanca". I també en *Epistolae* I, III, 1-2: "Digues: ¿com es troba Como [ciutat de la Gàl·lia Transpadana], delícia teua i meua? ¿Com està eixa vil·la deliciosíssima als afores de l'urbs, i eixos porxes on la primavera regna tostemps, i eixe platanar tan frondós, i aquell canal d'aigües verdes i cristal·lines, i el llac que s'esté als peus i contribueix a l'encís, i els camins per on passejar en llitera sobre un terrey suau i alhora ferm, i els banys inundats endins per un sol abundant i banyats pel mateix sol per la banda de fora, i els menjadors per a l'ús general o privat, i els dormitoris per a la migdiada o per al descans nocturn?"

la llarga bassa o làmina d'aigua especular del jardí, els banys, els abeuradors de bestiar, etc.) és segur que venia d'alguna canalització derivada del riu d'Albaida: una séquia una miqueta més elevada que la Comuna dels moros, i precedent per tant d'aquesta. Tal volta existí algun xicotet aqüeducte per elevar l'aigua del riu en la rodalia de Manuel (més prop que no l'assut dels moros, emplaçat allà amunt, a la Torre d'en Lloris) i portar-la més alta que no la de la séquia mare que hui coneixem. No cap una altra possibilitat ací. No es coneixen naixements abundants d'aigua a la serra que permeteren alternatives més econòmiques. En qualsevol cas, cal pensar que el regadiu d'època romana –a diferència de l'islàmic– es limitaria a reforçar esporàdicament i artificialment la saó d'alguna partida plantada de lli, i a regutxar algunes taules d'hortalissa per a casa (*hortus conclusus*), i poc més.

El lli requereix de precipitacions d'uns 400-450 mm (litres/m^2) per any, i els índexs actuals de pluja a la zona van dels 450 mm de Manuel als 650 mm del Reialenc de Rafelguaraf.[27] Ara bé, hem de tenir en compte que aquestes xifres anuals amaguen una variabilitat estacional i interanual considerable. En alguns anys les precipitacions es concentren en la tardor o en èpoques que no afecten favorablement al creixement de lli. A banda d'això és típica del clima mediterrani una certa oscil·lació d'anys que diem 'plovedors', amb uns altres 'de mitjania' i uns altres –òbviament perjudicials per a la quantitat i la qualitat de la collita de lli– que anomenem 'eixuts'. De manera que, en anys de sequera seria oportú recórrer a l'aigua del riu d'Albaida per a salvar la collita de lli i proporcional artificialment el que la natura negava. La mateixa aigua corrent del riu, en rebalsos naturals i/o artificials, seria ben útil per a mantenir la producció de lli amerada. No té sentit pensar que les basses adjacents a la part luxosa de vil·la –com proposa algun arqueòleg mal informat– tingueren res a veure amb els processos de preparació del lli, que provoquen un olor desagradable.[28]

Que hi haguera alguna canalització destinada a proveir d'aigua corrent la vil·la i els seus habitants no significa que hi haguera tandes, braçals i sequioles en època romana; ni una cultura hidràulica com la coneguda ací des de temps d'al-Àndalus. El regadiu extensiu no forma part de la tradició ni del llegat de Roma. Cereals, oliveres, vinyes, garrofers, figueres, etc., es conreaven en secà. Les viles romanes localitzades en terres valencianes estan desvinculades, topogràficament parlant, del traçat de séquies islàmiques com són la Comuna d'Énova, la séquia de Ranes a la Costera, les de l'Horta de València i moltes altres. De fet, els romans usaven el terme masculí, *hortus,* per a referir-se a espais regats molt concrets, foren de lli o del que foren. Els seus rebesnéts hagueren d'usar l'augmentatiu femení *horta* –que no trobareu als diccionaris de llatí clàssic– per a designar una gran extensió irrigada a la manera d'Orient.

Emplaçada als peus de la serra d'Énova i prop de la *Ianua Setabensis* o 'Porta de Xàtiva' –l'estret de Manuel–, el Pla d'Énova era un solar ben elegit des del punt de vista agrícola: producció de lli, cereals, oliveres, vinyes, etc. A més a més, discorrien per ací dos camins molt importants: el tram de la Via Augusta que connectava Xàtiva (*Saetabis*) amb Albalat de la Ribera (*Sucrum*) i València (*Valentia*) per Manuel (la CV-41), i el camí ibèric dit en l'edat mitjana 'de València a Múrcia' pel portet d'Énova (plaça de Sant Vicent cap amunt), l'estret de les Aigües (Bellús) i el port d'Albaida. D'aquest camí, que coincideix amb l'actual del Quincaller, ens resta el record toponímic del carreró d'Alzira: l'antiga eixida del camí reial de l'Énova a Alzira, deutor de la ruta iberoromana.[29]

---

27 Vegeu, sobre açò, les observacions de GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo, El paisaje y la unidad de producción, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 28-36.

28 Com adés exposàvem, en explicar l'economia dels ibers de l'Alt de Valiente.

29 Més detalls sobre els camins antics, en: CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011.

Ara bé, la vil·la de l'Énova tenia una peculiaritat d'interés, que la diferenciava d'unes altres de l'*Ager Saetabensis* o 'Camp de Xàtiva', i era el fet de ser el punt d'eixida d'una lucrativa producció de blocs de pedra, lloses i làpides de 'marbre' (calcària massiva, en realitat). El *marmor saetabensis,* de fet, era molt apreciat en les ciutats més pròximes. S'explotà intensivament durant els segles I-II dC, precisament els de l'època d'esplendor de la vil·la de Corneli i de la cultura romana en general. Les pedreres explotades eren: la pedrera del Boscarró o "Buixcarró" (Quatretonda-Barxeta), que dóna nom al 'marbre de buixcarró' (varietats rosa, crema i blanc), la del Barranc del Llop (camí de Barxeta a Simat)[30] la de la Judia (enfront de Barxeta, a l'altra banda del riu) i el Llosar dels Quatre Camins (o pedrera dels Francs, l'Énova). La primera era la més famosa i explotada, pel fet de proporcionar el marbre rosa de buixcarró, que era el més apreciat. En la segona, això no obstant, s'ha trobat una làpida romana, i en la de l'Énova, uns altres indicis que tot seguit comentarem d'extraccions d'època romana. La peça de marbre de buixcarró més antiga que s'ha pogut datar amb certesa, és dels anys 6 aC-4 dC aproximadament.[31]

Les *officina* o obradors dels pedrapiquers i lapicides es trobaven al peu mateix de cada pedrera. Ací es carregaven les peces en carros de bous, sota la supervisió de Corneli i els seus parents –predecessors i successors en el negoci– i s'enviaven als punts de destinació. Normalment,

Pedrera dels Quatre Camins, pròxima a la vil·la i explotada des d'època romana

Carrilades per a facilitar la baixada de marbre del Buixcarró (vall de Barxeta) cap al pla d'Énova, la vil·la de Corneli i la Via Augusta

30 Vegeu SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta,* Ajuntament de Barxeta, 2004; SOLER, Abel, *Barxeta. Patrimoni rural i oficis ancestrals,* Ajuntament de Barxeta, 2006.

31 VELASCO, Ángel, El *marmor* de Sàetabis, dins VILLAVERDE, Valentín – PÉREZ, José – LEDO, Antonio Carlos (coords.), *Historia de Xàtiva, II. Prehistoria, Arqueología y Antigüedad,* Ajuntament de Xàtiva, 2008, ps. 391-400.

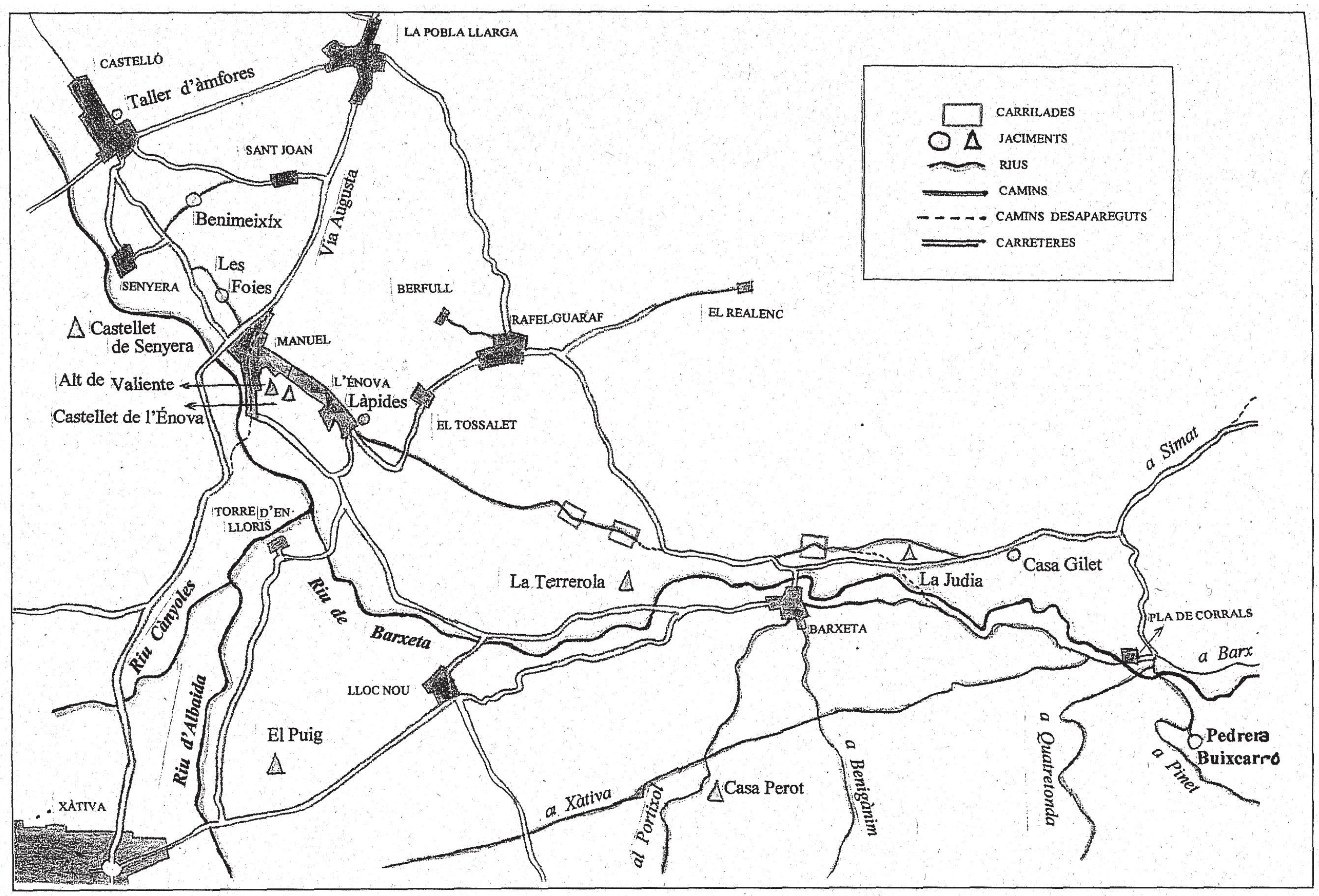

Localització de les restes de carrilades i del carril romà, segons Joan Català

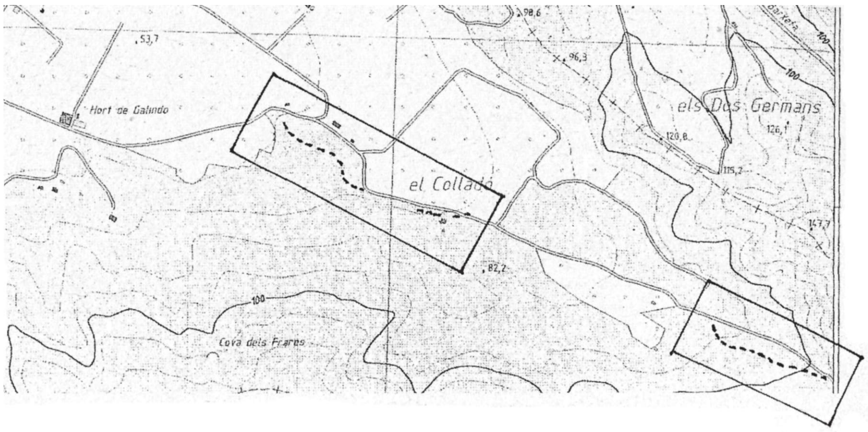

els compradors es trobaven a Xàtiva, Sagunt, Elx, València o unes altres ciutats properes.[32] Però també es pavimentà el teatre de *Caesaraugusta* (Saragossa) amb pedra de la vall de Barxeta portada pel mar i pel riu Ebre, o uns altres edificis de les demarcacions o *conventi Carthaginensis*, *Tarraconensis* i *Caesaraugustanus*. S'ha trobat marbre de buixcarró fins i tot a Mulva, l'antiga *Muniga* dels romans, en l'actual província de Sevilla.[33] *Publius Cornelius Iunianus* n'usà tanta com en volgué, per raons de proximitat o –molt probablement– per ser propietat de la seua família aquelles pedreres. Així ho donaria a entendre el soterrament d'un tal *Caius Cornelius Murranus,* de la tribu Galèria, a la pedrera del Barranc del Llop o 'de Tarrara' (Barxeta);[34]

32 Vegeu, per exemple, CEBRIÁN, R.–ESCRIVÁ, M. I., La piedra de Buixcarró en las obras públicas de *Valentia,* dins *Saguntum,* 33, València, 2001, ps. 97-110.

33 VELASCO, A., El *marmor* de Sàetabis..., op. cit.

34 CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori,* Nau Llibres, València, 1994, ps. 104-105.

personatge del segle I dC que potser tinguera alguna relació de clientela o de parentiu amb els *Cornelii* de Xàtiva i l'Énova.[35]

Tal com ho han donat a conéixer l'arqueòleg Miquel Martí[36] i els estudiosos de la història comarcal Joan Català i Vicent Sanchis,[37] les quatre pedreres romanes de Barxeta i l'Énova es trobaven connectades per una calçada, carretera –en el sentit antic del terme– o camí de carros, que les connectava i que treia cap a la mateixa vil·la romana de Publi Corneli Junià. Aquell camí, millorat amb alguns trams d'enllosat –desapareguts– i uns altres trams de carrilades –conservats–, partia de l'extrem oriental de la vall de Barxeta, al barranc del Llop. Des d'ací aprofitava una part del traçat del que seria en l'edat mitjana el camí reial de Xàtiva a la Valldigna, per a tirar després per darrere de la pedrera de la Judia: ací s'ha conservat un tram de carrilades, enfront del poble de Barxeta, creuant el barranc del Molinet. Des de la Judia s'enfilaven els carros cap al pas del Collado (límit de Barxeta i l'Énova) i continuaven per la part ferma i rocallosa del Pi d'Ambrósio i el pla del Collado, on també es conserven unes boniques carrilades impreses en la roca. La direcció de les carrilades apunta a la pedrera dels Quatre Camins, on la ruta enllaçaria amb el traçat de l'actual camí de Baix. Aquest camí travessa per la mateixa vil·la romana per a entrar al poble de l'Énova. Des d'ací continuarien rodant els carreters per l'actual Carrer Major, Sanç, etc., cap a la Via Augusta (Manuel). Una vegada a l'actual plaça del Sol de Manuel, podrien optar per dues direccions: 1) en direcció sud-oest, cap a *Saetabis*/Xàtiva o la Manxa, o 2) em direcció nord-est, cap a *Sucrum* (Albalat de la Ribera) i *Portum Sucrone* (Cullera), per a l'exportació marítima[38] a València, Sagunt, la vall d'Ebre, la vall de Guadalquivir i altres contrades llunyanes.

Les carrilades ens donen a entendre que els carros usats pels romans tenien un eix aproximat de 1,18 o 1,19 m (distància entre rodes), mentre que l'ample de les roderes oscil·la entre els 17 i els 35 cm, amb una profunditat que pot abastar fins a 25 o 30 cm. El fet de reforçar clots posant-hi reble i excavar els punts alts es feia per a aconseguir una major horitzontalitat en la ruta i una major eficiència en l'esforç de transportar un material tan pesant. La distància entre rodes, en efecte, fa pensar en una mesura romana com és el peu (*pes*, en llatí), que feia 16 dits o 29,57 cm. Així les coses, tenim que els carros que s'usaven disposaven d'eixos de 4 peus romans, o 118,28 cm.

En la pedrera dels Quatre Camins o Llosar dels Francs, segons Miquel Martí, es troben clares mostres d'haver sigut explotat el recinte en època romana. S'hi conservaria, fins i tot, un pedestal inacabat de l'era clàssica.[39] La qüestió de l'explotació romana, en efecte, ve testimoniada per diferents peces de pedra –lloses, làpides, elements constructius– que s'utilitzaren en les obres de la vil·la de Corneli, per òbvies raons de proximitat: no aplega a un quilòmetre, per camí planer i en línia recta. Les carrilades que venien de les pedreres del Buixcarró i Barxeta, d'altra banda, travessaven pel costat mateix de la pedrera de l'Énova. Així

35 Tal com suggereixen CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida)*, Diputació de València, València, 2011, p. 267.

36 MARTÍ MATÍAS, Miquel-Ramon, *El genoma de una ciudad: Valencia (Bioarquitectura: orígenes hasta época foral)*, Tesi doctoral, Departament de Construccions Arquitectòniques, Universitat Politècnica de València, València, 2014.

37 CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, Les Carrilades de l'Ènova: notícia d'un camí ben antic, comunicació al *I Congrés d'Història de la Costera*, Xàtiva, 2001 (reed. en la *IX Assemblea d'Història de la Ribera*, Benifaió, 2002); CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Les Carrilades de l'Ènova: noticia d'un camí ben antic, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, ps. 15-16; CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló...*, ps. 261 i 267.

38 El port més pràctic on embarca la pedra era el de *Portum Sucrone*, perquè la Via Augusta era una calçada molt apta per a carros de bous. A més, la baixada d'Albalat a Cullera s'efectuava ja en barca. En canvi, la via ibèrica i secundària que connectava Xàtiva amb el port de Dénia era, en bona part del traçat, un camí de ferradura, apte només per a cavalleries.

39 MARTÍ, M.-R., *El genoma de una ciudad..., op. cit.*, dedica un capítol específic a aquesta pedrera.

que resultaria fàcil i pràctic extraure materials d'ací i exportar-los a través de la Via Augusta. D'altra banda, les característiques de la roca són molt semblants a les que presenten les vetes de l'altra banda de la serra.[40]

Ara bé, cal tenir en compte que l'anàlisi arqueològica de les restes d'una pedrera troba dificultats de contextualització cronològica, per no trobar-se en un context estratigràfic o associat a materials ceràmics. De fet, la pedrera en si –el buit excavat i les restes visibles hui– no pot ser considerada plenament com a "romana", perquè el que s'observa ara en superfície pot respondre a processos de treball –que no havien canviat gaire en molts aspectes– dels segles XIV al XIX, en els quals es documenta per escrit l'extracció de pedra.

Pensem que la pedrera dels Quatre Camins fou explotada per pedrapiquers dels segles XIV al XVI (amb documents dels anys 1325 i 1515 que ho testimonien a les clares), per a proporcionar pedres a obres efectuades en la Ribera i en la ciutat de València.[41] En el segle XVIII també s'extragué molta pedra dels Francs; com ho demostren les mateixes lloses de les estacions del Calvari de l'Énova.[42] A més a més, els Ivancos de l'Hort proper al tall de la pedrera la compraren l'any 1860 i també l'explotaren sistemàticament durant molts anys, per a traure carros de lloses de pedra i posar-la a la venda. En el transcurs de tots aquests segles, s'empraven tècniques d'extracció molt semblants a les d'època romana. Així que seria lògic pensar que quasi totes les marques d'extracció deixades pels romans haurien sigut esborrades per les successives mampreses extractives dels segles XIV al XIX. Així les coses, a troballa ací d'una cunya metàl·lica de 3,150 kg de pes (= 1 lliura foral valenciana), atribuïda a l'època romana, per exemple, hauria de ser posada en qüestió.[43]

Una cosa ben curiosa ens queda per dir: Martí documenta l'existència a la pedrera d'una capelleta o templet excavat en la mateixa roca dels Quatre Camins, idèntica a unes altres capelletes documentades en pedreres romanes. Es tractaria, amb tota probabilitat o versemblança, d'una *aedicula* dedicada al culte del deu Janus bifront, el *Ianus* o IANVS dels romans. És conegut que aquesta divinitat protegia els constructors i els pedrapiquers. Com evident és també que el nom del Pla i del poble de l'Énova deriven de IANVA, que pot ser interpretat –com proposen els més prestigiosos filòlegs– en relació amb 'l'Estret' del riu d'Albaida, entre la Ribera i el Pla de Xàtiva. Però que també pot ser interpretat, sense una necessària relació amb la topografia de la zona, com 'la terra de Janus', la terra i la vil·la consagrades al déu protector dels pedrapiquers. Així les coses, tindríem una proposta alternativa per a l'etimologia del topònim local i subcomarcal: del déu romà *Ianus* > *Ianua* (la terra de Janus) > **Yénova,* per als moros > l'Énova dels Cristians, per als valencians de l'edat mitjana.[44]

Feta explicació d'aquest aspecte peculiar de l'economia romana de la zona, cal advertir que, amb tot, la base econòmica de la riquesa i el poder en l'Imperi Romà descansava sobre l'agricultura. De fet les principals ocupacions dels habitants de les vil·les del Pla d'Énova serien les relacionades amb la producció

40 Vegeu *ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa,* 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005; CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló...,* ps. 263-264.

41 Cfr. AMV, Sign. A-1, Manual de Consells dels anys 1306-1326, f. 234v (any 1325); ed. facsímil de ANYÓ GARCIA, Vicent (ed.), *El primer 'manual de consells' de la ciutat de València,* Ajuntament de València, 1997, on tracta de la companyia de pedrapiquers del valencià Ponç Riera; AME, Caixa 3, Acta de ple del consistori del 19 de març del 1864, on es parla de *las continuas carretas que conducen piedras de gran peso de las canteras de este término* a l'entrada del poble pel camí de Barxeta.

42 SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

43 Per pes i format, podria ser perfectament del segle XIX, com les que estudiàrem arran de la publicació etnogràfica de YAGO, Ramon, L'art de traure i picar la pedra, dins JORDÀ, Rafa – YAGO, Ramon – SOLER, Abel, *El mirador de la vall. Patrimoni historicoartístic i tradició artesanal d'Atzeneta d'Albaida,* Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida, 2002, ps. 261-276.

44 La cosa estranya és que Martí atribuïsca la capelleta al déu *Erriapus,* protector dels pedrapiquers, que no és un d*éu romà. Els templets d'Erriap* es localitzen en pedreres dels Pirineus, Aquitània i el País Basc, terres on es parlava dialectes bascs i on Erriap era una divinitat indígena. El mateix mot, començant per 'Erri-', respon a una arrel filològica basca. Així que no té cap sentit buscar ací un déu *euskaldun.*

dels aliments bàsics de la tríade mediterrània (blat, oli, vi), una part dels quals es destinarien a l'exportació, i d'una fibra tèxtil molt important: el lli. Ja des d'època ibèrica, la regió ibèrica de *Saiti* (Xàtiva) destacava per la seua producció de tovalloles de lli, tal com més amunt apuntàvem. Els autors de l'antiguitat, com ara Plini, el qualifiquen com el millor de tot Europa.

Durant els segles I-II dC, en plena romanitat, aquesta producció arribaria al seu moment d'esplendor. Una part important del Pla d'Énova, en particular la més arrimada a la serra i a una probable canalització per a reg eventual, estaria dedicada al conreu llineter. Així ho testimonia, per exemple, la bassa d'amerar lli (mantenir-lo a remulla, per a reblanir-lo i fer-lo útil per als processos tèxtils) exhumada amb motiu de l'excavació de l'alqueria andalusina del Racó, prop de la nova estació de ferrocarril. *És a dir, a una distància suficient de la part luxosa de can Corneli per a no perjudicar l'atmosfera amb emanacions i olors desagradables.* Era aquesta –n'hi hauria moltes més al Pla d'Énova– una bassa de certa superfície pavimentada i impermeabilitzada (20 x 5 metres), però d'escassa profunditat. Se la data en els segles I-II dC, gràcies a la ceràmica d'aquesta època trobada al mateix lloc i que permet contextualitzar-la arqueològicament.[45] Cosa important a tenir en compte és la següent*: si ací enmig del pla, al Racó, no hi havia cap font i els romans encara no usaven les sénies de cadufs dels àrabs (un invent egipci del segle VI dC), d'algun lloc hauria de procedir l'aigua. Així que torna a demanar-nos la lògica la presumpta existència d'*algun aqüeducte i d'una canal romana de reg eventual, amerada de lli i proveïment de la vil·la de Corneli. La canal prendria l'aigua del riu d'Albaida i l'acostaria fins ací, per un nivell lleugerament més alter que el de la Séquia Comuna d'Énova.

No cap dubte que la fertilitat de la terra d'Énova i la seua contigüitat a la Via Augusta portaria els romans a conrear-la intensament. No sols els de la vil·la de l'Énova, sinó també els de la vil·la de menor importància que, per evidències arqueològiques, sabem que existia vora la Via Augusta, en els horts baixos de Faldeta (terme de Manuel). L'arqueòloga Manuela Raga la situa concretament en el punt quilomètric 9,6 de la carretera CV-41, prop de la fita de termes entre Sant Joanet i Manuel, travessada per la carretera i per l'antiga via del tren, i la data en època romana imperial (segles I-III dC, aproximadament).[46]

Entre ambdues vil·les romanes s'estén un terreny que en algun temps conrearien els ibers de l'Alt de Valiente, despoblat pel 209 aC, en temps de la conquesta romana. Els romans expropiarien aquestes terres i les atorgarien a diferents propietaris, fins a concentrar-se en poques mans, a mitjan segle I, quan es construí la vil·la de Corneli. Aleshores és probable que tota la terra fóra sotmesa a operacions de cadastració –regularització parcel·laria i fiscal– a gran escala, com era costum entre els romans.[47] De fet, sols amb pujar a l'alt de la serra d'Énova i mirar cap al Pla, trobareu uns camins molt rectes i un parcel·lari molt ortogonal, que no són producte –per descomptat– de l'atzar ni de la natura.

Els topògrafs, agrimensors o *gromatici* romans dibuixaren al Pla d'Énova ens han deixat 'fossilitzades' dues grans formes geomètriques, resseguibles sobre el cadastre i la fotografia aèria vertical quan hi apliquen les unitats d'agrimensura romanes. La primera forma és un extens quadrat que va des del camí de l'Abat (fita de termes entre Manuel i l'Énova), pel nord-oest, fins a la vil·la de Corneli i el Tossalet (terme de Rafelguaraf), pel sud-est. De sud-oest a nord-est, el quadrat s'estén des dels carrers majors de l'Énova i Sanç, quasi fins a Berfull. Cada costat del quadrat marca una distància de 40 *actus* romans (1 *actus* = 120 peus = 35,484 m).

45 GALLEGO ÚBEDA, Aquilino, Una alquería islámica en el término municipal de l'Énova, dins *La Bellota*, 32, Manuel, 2010, ps. 22-24; CATALÀ, J. – SANCHIS, V., *La subcomarca de Castelló...*, ps. 268-269.

46 Fitxa corresponent del Catàleg del Patrimoni Cultural Valencià, datada el 2005; en la plana web de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana (consultada en desembre del 2010).

47 Sobre les tècniques d'agrimensura romana i els seus resultats en territori valencià, vegeu, respectivament FLACCUS, Hyginius i Siculus, *Opuscula agrimensorum veterum,* a cura de M. J. CASTILLO, Universidad de La Rioja, Logroño, 1998; ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M., *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España,* Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1974.

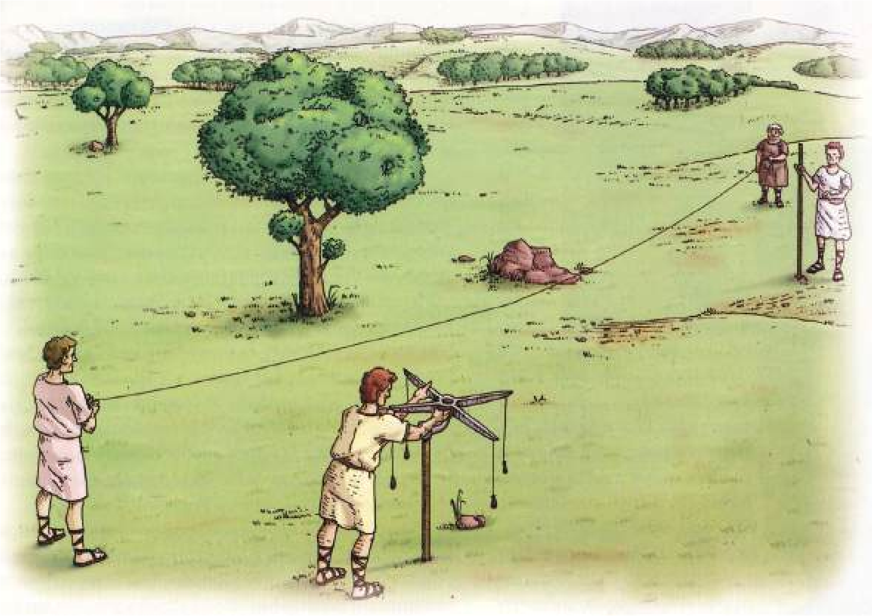

Agrimensors romans

Empremtes del cadastre romà al pla d'Énova (foto de la dècada del 1960): camins romans i séquies àrabs rectilínies

Amb la qual cosa es podria pensar en la delimitació de l'*ager* o espai agrícola de la vil·la de Corneli, a efectes fiscals i d'organització racional de la producció, com un requadre de 40 x 40 *actus* (= 1.600 *actus* quadrats = 4 centúries, unitat bàsica dels grans cadastres romans; extensió equivalent a 2.424 fanecades forals valencianes). Aquest quadrat pensem que estaria subdividit, per lògica, en 4 quadrats menors, d'una centúria cadascun.

El quadrat major o *ager ianuensis* en general, sí que consta que el partia exactament per la meitat un eix longitudinal que ix del carreró d'Alzira de l'Énova (l'antic camí reial d'Alzira), situat exactament a 20 *actus* de distància de la vil·la romana. Significa això que aquell camí medieval d'Alzira ja seria un eix viari de certa rellevància en època romana: una travessa que possibilitava la connexió directa amb la Via Augusta –en direcció nord– a l'alçada de Carcaixent. Tal volta la pedra eixiria en carros fins a Manuel, per ser millor la Via Augusta per al trànsit rodat de matèries pesants, però les collites de la vil·la potser trobaven una eixida més directa per l'eix central de l'explotació, encarat a Carcaixent i al Xúquer, des d'on s'arribava fàcilment a *Portum Sucrone* (Cullera): un punt d'exportació marítima de mercaderies. A més a més, la ruta l'Énova-Cullera era tota costera avall, per terreny planer, i una part en barca: la de *Sucrum* (Albalat de la Ribera) a la desembocadura de Xúquer. Finalment, hem de tenir en compte que la ruta del carreró d'Alzira formava part d'un vell itinerari ibèric que venia de la Vall d'Albaida i el pla del Puig (Xàtiva), a través del portet del

Raval de Sant Vicent, cara a la Ribera. Així que, el camí ibèric i futur camí d'Alzira –preexistent a la vil·la dels Alters– hauria sigut rectificat i millorat pels Corneli per a convertir-lo en l'eix central del seu espai agrícola.

A efectes de planejament topogràfic, el Carrer Major de l'Énova –antic camí de Manuel, d'orientació ESE-ONO– acompliria les funcions de *decumanus*. Un segon eix de referència seria el –hui parcialment esborrat– camí vell d'Alzira, antic *kardo* o eix d'orientació SSO-NNE, pres de referència per a ordenar ortogonalment la resta del parcel·lari. En paral·lel amb aquest *kardo*, i a distància de 10 *actus* a l'est i 10 a l'oest, detectem l'existència de dues rectes paral·leles, que també podrien ser camins estructuradors de l'espai agrícola romà. Els camins paral·lels al *decumanus*, si n'hi havia, són més difícils de detectar, perquè la xarxa de reg no ha ajudat a fossilitzar-los amb la mateixa intensitat que els paral·lels al *kardo*. La segmentació de 10 en 10 *actus* podria fer pensar en una subdivisió de les 4 centúries en 16 quadrats de 10 x 10 *actus*, contenint cadascun d'aquests 100 *actus quadrati*, que són un *laterculus* (= ¼ de centúria). La topografia s'adiu bastant bé, comptat i debatut, amb les recomanacions tècniques dels manuals clàssics d'agrimensura romana, i amb altres centuriacions coetànies. Encara que tot açò requeriria ser estudiat amb un major deteniment, i recorrent a cadastres i fotografies aèries de les dècades del 1940-1970.

Una segona forma topogràfica o geomètrica atribuïble a l'època romana és la d'unes franges rectilínies d'horta que sumen 800 *actus* quadrats (= 2 centúries), entre el camí de l'Abat i la Via Augusta (CV-41). Es corresponen amb les antigues hortes de l'Abat, Torreta i Faldeta, en terme de Manuel. Aquestes terres formen un trapezi, a manera de ventall, amb les següents delimitacions: el costat llarg per la banda SE és el camí de l'Abat; el costat llarg per la banda NO és la Via Augusta; el costat més curt, el de la banda SO és el carrer de l'Abat i Torreta; el costat oposat a aquest, pel NE, estaria prop de la divisòria entre les hortes de Torreta i l'Abat (terme Manuel) i l'horta de Vistabella (terme de la Pobla Llarga); l'angle nord-oest d'aquesta centuriació, fitant amb la mateixa Via Augusta, l'ocupen les restes arqueològiques de l'anomenada vil·la romana de les Hortes de Faldeta (km 9,6 de la CV-41). De manera que l'associació entre aquest *ager* i la vil·la existent ací en època imperial sembla bastant evident.

Pel que fa a l'ordenament intern del parcel·lari d'aquest *ager*, és prou amb mirar una fotografia aèria per comprovar l'existència d'un ventall de 5 camins que, seccionen el territori en franges estretes i llargues, més o menys paral·leles a la Via Augusta. Cada franja contindria 160 *actus* quadrats (40 *heredia*). Diem que són 'més o menys' paral·lels els camins, perquè no ho són exactament: s'obrin en ventall per a adaptar-se a la forma de trapezoïdal de l'espai agrícola. Estarien condicionats, doncs, pel traçat lleugerament divergent de la gran via de comunicació i del camí de l'Abat: la línia que marcaria el límit entre la propietat dels Horts de Faldeta, a ponent, i la dels *Cornelii* dels Alters, a ponent.

No cal ni dir que els àrabs aprofitarien l'existència d'aquestes línies longitudinals per a traçar els braçals que deriven dels albellons de la Séquia Comuna. No serien, doncs, els camins de l'aigua els que determinarien la fesomia ortogonal del parcel·lari de Manuel i l'Énova, sinó els camins romans els qui facilitarien als *muhandis* o hidraulistes andalusins, la traça de séquies i braçals rectilinis en els segles XI-XIII. D'altra banda, la continuació de l'activitat agrícola i hortícola ha permés perpetuar fins als nostres dies una part de l'obra executada pels *gromatici* que en el seu dia contractaren Corneli i companyia.

Una altre patrimoni que ens han deixat els romans de *Ianua*, la terra de Janus, és el de la col·lecció de làpides amb inscripcions llatines i gregues que s'han salvat de la destrucció després de dos mil anys d'avatars. El qui fou cronista de l'Énova en dècades passades, Lino Martínez, deixà constància en els seus escrits de l'admiració que produïa als forasters que visitaven el poble trobar-se per ací amb testimonis arqueològics de cert interés:[48]

48 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985.

Todo el pueblo las conocía [les làpides] *y sabía dónde estaban colocadas. La piedra que se ve en la otra parte del campanario, sí que al principio del siglo XIX, por el 1810, se ocupó de ella el arqueólogo Villanueva, que ya la vio en un paraje determinado. Y el epigrafista Hübner la dio a conocer en el número 3.653 (...). Pero la piedra de P. Cornelii en la torre la encontró el padre del tío* Quico 'l'Escolà'. *Su padre fue muchos años el sacristán de la parroquia de l'Énova. Hombre de corta estatura y mucha viveza, labrador, emprendedor y buen cristiano, ayudaba en la mesura en que podía al rector párroco. Y muy cerquita del cementerio, terreno yermo y pedregoso, se sirvió rebalsarlo, golpe a golpe de pico* [l'any 1893, com déiem més amunt]; *de barrenos, sudor y arañando lo que era sierra, y logró un pequeño campito. Allí se encontró 'su piedra', la que referimos, y la guardó en su casa mucho tiempo* [tres anys, en realitat].

Cuando se remodeló la fachada de la iglesia y el campanario, en 1896, tarea que quedó en manos del tío Nelo 'l'Obrer'(*D. Manuel Aznar, abuelo de D. Joaquín Casanova Aznar y de sus hermanos Manuel, Amparo, Trini*), *el tío* Quiquet *(abuelo de las dos hermanas Natividad y Rosita, cariñosamente nombradas y conocidas como* 'les Escolanes'), *una vez terminada la obra, le presentó la piedra al señor cura, que la colocó (...) en la fachada del campanario. Y lleno de orgullo decía:* "És la meua pedra, és la meua pedra." *Así de satisfecho la mostraba a todo el pueblo. Y la que registró el arqueólogo Hübner también fue ubicada en la otra parte de la fachada del campanario (...).*

La piedra que está aún en el jardín de la casa abadía, siempre la vimos en la sacristía, en el lugar de los monaguillos, en la parte de afuera. Lo único que se ve es el orificio al centro suyo, dando a entender que había un grifo (una aixeta) *y una pila que recogía el agua que no servía para nada. Fue arrancada de la pared y transportada al corral de la casa abadía.*

Les recents excavacions de la vil·la romana de l'Énova han incrementat a 13 el nombre d'inscripcions o làpides romanes conservades. La xifra és important, si tenim en compte que representen els dos terços (62%) de totes les inscripcions romanes trobades a la Ribera de Xúquer: 21 en total. Algunes de les de l'Énova són il·legibles del tot; d'altres sols conserven una part del camp epigràfic. Les ha estudiades sistemàticament Josep Corell:[49]

1. Una inscripció votiva, en pedra arenosa i groguenca, apareguda junt a la capelleta de la *pars urbana* de la vil·la de Corneli, on es llig *'Herculi / invic-/-to'*, és a dir, '(Dedicat) a l'invicte Hèrcules', semidéu o heroi de l'antiguitat. Deu datar, segons Corell, del segle II dC.

2. Una ara de marbre de buixcarró, amb base i cornisa, trobat a la vil·la, on es llig: *'I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salu-/-te Corneli / Iuniani / Vib(ius) Eutychus'*, que vol dir '(Dedicat) a Júpiter Òptim Màxim, per la salut de Corneli Junià. Vibi Eutic (ho dedica)'. Deu datar de les acaballes del segle II. L'oferent devia ser un esclau o llibert de Corneli Junià, l'amo de la vil·la, a qui li desitja salut.

3. Un dels blocs de marbre encastats en la façana de l'església, parcialment desgastar per haver servit de llosa de llavador en el segle XIX. Conté la següent llegenda epigràfica, de tipus sepulcral: *T(itus) (?) Licninius [- fi(ilius)] / Gal(eria tribu) · Priscus / [L]icinia M(arci) · filia · / Marcella uxo[r]*. Que vol dir: 'Titus (?) Licini Prisc, fill de ..., de la tribu Galèria. Licínia Marcel·la, filla de Marc, la seua esposa (ho dedica)'. Deu datar de la primera meitat del segle I.

4. Un fragment d'inscripció sepulcral, en calcària groguenca, aparegut en el recinte de la vil·la, on solament es llig C*(ai) · l(ibertus/-a) · Inve [- - -]*, és a dir: '...Inve-..., llibert/-a de Gai'.

49 CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori*, Nau Llibres, València, 1994, ps. 135-148.

5. Una inscripció sepulcral en pedra de buixcarró, usada de font a la sagristia i conservada ara a l'hort de l'abadia, on es llig: *Leonas / P(ubli) Corne(li) / [Iuniani · ser(vus)] / [an(norum) --- · h(ic) · s(itus) · e(st)] (?).* És a dir: 'Leonas, esclau de Publi Corneli Junià, de ... anys és ací sepultat'. Deu datar de la fi del segle II.

6. Una inscripció sepulcral amb base, cornisa i frontó, encastada en la façana del campanar –la del *tío* Quico l'Escolà– on es llig: *Natalis / P(ubli) · Corn(eli) / Iuniani · ser(vus) / an(norum) · LX h(ic) · s(itus) · e(st).* Que significa: 'Natal, esclau de Publi Corneli Junià, de 60 anys, és ací sepultat'. És de les acaballes del segle II.

7. Una inscripció sepulcral, de les exhumades al sòl de la vil·la, de marbre de buixcarró; amb base, cornisa i frontó. Diu: *Rhodine · P(ubli) · C(orneli) · Iu-/-niani · liber(ta) · / an(norum) · XXVI · h(ic) · s(ita) · e<s>t / sit · tibi · ter(ra) · levis.* I significa: 'Rodine, lliberta de Publi Corneli Junià, de 26 anys, és ací soterrada. Que la terra et siga lleugera'. Deu datar, com moltes de les altres, de les acaballes del segle II.

8. Una altra inscripció treta de la vil·la, en caràcters grecs i en marbre blanc, fragmentada i parcialment conservada. Els caràcters grecs que conté, 'Υ⌈|❙ὸ∫[---]?/ ὦ™∑ ἐ❙ἀ[\|]/ ἐ⌇⌈⟨J ❙ῶ[⌇]/ ™∑|⟨||[❙ὠ]', traslladats a alfabet llatí, es lligen *'Imetós [---] óde 'eta[fe] / 'eniautó[n] / dekaok[tó]'.* Així sonava i açò significa: 'Hímet... / és ací soterrat. / Tenia dihuit anys'. És tracta d'una de les escasses inscripcions gregues trobades en territori valencià. Sols se n'han trobat una més a Elx, dues a Alacant i dues a Sagunt. Data del segle II.[50]
9. Una fragment d'inscripció en marbre de buixcarró procedent de la vil·la dels Alters, conté la llegenda *'- - - - - - ? / [- - -]+++E[- - - ?] / [- - - a]nn(orum) · p(lus) · m(inus) [- - - ?] / [- - -]ssius · L(uci) · [- - -] / - - - - - -'*, i del poc que es pot llegir ('... de més o menys ... anys, / ...-ssi ... de Luci, ...') es dedueix que es tracta d'una altra làpida sepulcral, datable a cavall entre el segle II i el segle III.

10. La part de dalt d'una inscripció perduda, de marbre de buixcarró a manera cornisa i frontó, que es reaprofità per a l'obra d'un mur de la vil·la. Datable en els segles II-III.

11. Una altra peça semblant de buixcarró, però en aquest cas en forma de basa de pedestal, sense cap inscripció, apareguda també al jaciment. Segles II-III.

12. Una tercera peça semblant de buixcarró apareguda al sòl de l'església de l'Énova, en unes obres de reforma del 2000. Es conserva a l'ajuntament i deu datar dels segles II-III.

13. Un segell de plom trobat l'any 1837 *entre los pueblos de Énova y Manuel, junto al cráneo de un cadáver contenido en un antiguo sepulcro.* Fou donat a la Universitat de València per Josep Gregori Fuster. És circular, amb doble cara i fa 8 cm de diàmetre. Per un costat es troba escrit *L(ucius) · Lucil(ius) · f(ecit),* és a dir, 'L'ha fet Luci Lucili', i baix del nom, la representació d'un gripau mirant cap amunt. En el revers es troba tallada la figura d'una dona sedent, que Josep Corell identifica amb la deessa Fortuna, amb el governall a la mà esquerra. La mà dreta, estesa cap al davant, es troba esborrada. Es tracta d'un element datable en les acaballes del segle I aC i serviria per a segellar objectes elaborats o manufacturats pel mateix Lucili. L'afegiment d'un símbol, en aquest cas el gripau, es feia per a donar a conéixer un doble missatge: la lletra escrita per als lectors o persones lletrades, i l'animalet per als illetrats o analfabets.

50 Es troba inclosa en el catàleg d'HOZ GARCÍA-BELLIDO, María Paz, *Inscripciones griegas de España y Portugal*, Real Academia de la Historia ("Bibliotheca Archaeologica Hispanica", 40), Madrid, 2014, ps. 264-265.

Fragment del cap d'Hèrcules, de l'altar de la vil·la romana

Fris decorat amb pàmpols i raïms, en baix relleu marmori

Flor d'àbac d'un capitell corinti, de la columnata que decorava el peristil de la vil·la

Capitell de pilastra de roca calcària de Buixcarró, del peristil de la vil·la

Làpida romana de la façana de l'església

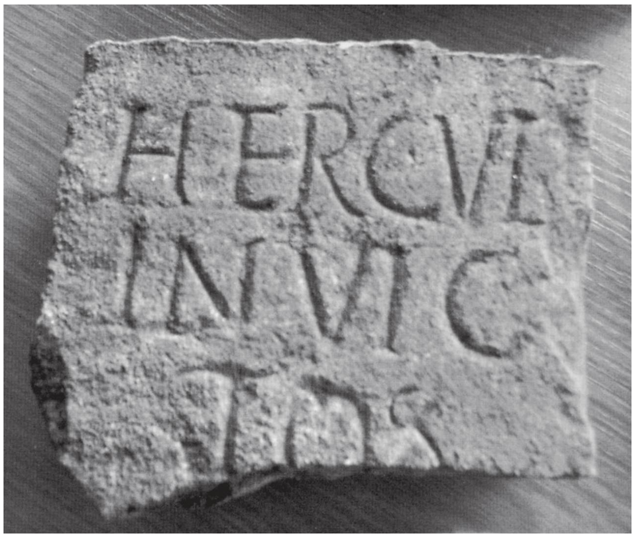

Inscripció votiva del templet d'Hèrcules Invicte

Monument sepulcral de Rhodine: una lliberta grega, de 26 anys, molt estimada per l'amo

Inscripció en alfabet grec

Làpida romana de la façana de l'església

El "segell romà de l'Énova" o de Lucili

Sesterci de l'emperador Neró, de l'any 64

Tots aquests personatges, amos, lliberts, esclaus, grecs, romans, indígenes, etc., convisqueren al Pla de Ianua en la plena romanitat. Després d'un temps d'esplendor imperial, el de la Pau Augusta (segles I-II dC), la vil·la de Corneli patiria els avatars de la crisi de mitjan segle III. La vil·la romana de Castelló de la Ribera fou destruïda violentament aleshores.[51] És a dir, que alguna banda organitzada, alguna rebel·lió d'esclaus o algun conflicte social que agità la regió, provocaren l'abandonament brusc d'aquella vil·la, durant la primera gran crisi de l'Imperi Romà. Tan grau degué ser la situació d'inseguretat col·lectiva, que motivà el desplaçament fins a Xàtiva d'un destacament de la *Legio VII Gemina* que donaria nom a la ciutat de Lleó, comandat pel beneficiari consular Valerius Paternus. Una làpida d'aquells anys ens informa d'aquesta presència dels militars.[52] Es restablí la pau i Xàtiva recobrà l'esplendor perdut. S'hi edificà un temple de grans dimensions, amb capitells corintis (*circa* 200-225)[53] *i la família propietària de la vil·la d'Énova* tornà a prosperar.

Tal volta foren els hereus de Corneli els qui subministraren la pedra del temple i invertiren els beneficis obtinguts en la reforma i embelliment de la vil·la, operació que daten els arqueòlegs en el primer terç del segle III. D'aquesta època daten els mosaics geomètrics i d'animals, les pintures murals, els frisos de marbre, etc. També pertany al segle III (*circa* 280-300) la necròpoli de les Foies de Manuel, pròxima a la Serreta, i possiblement vinculada amb la continuïtat del poblament romà a la vil·la de les Hortes de Faldeta –més amunt comentada– que es localitzava prop de les Foies, entre Manuel i Sant Joanet. La presència de restes d'àmfores pels voltants de la necròpoli és indicatiu de la continuïtat de l'exportació de vi des d'aquesta vil·la i a través del camí romà. El jaciment es descobrí l'any 1951, en una finca que fou de Gonçal Micó. Es tracta d'una àrea de soterrament col·lectiu de cadàvers coberts amb *tegulae*.[54]

A la part urbana de la luxosa vil·la de l'Énova s'esdevingué un incendi cap al 350 dC, de causa desconeguda, que seria el principi de la fi de tant d'esplendor. Unes generacions després (*circa* 420-440 dC), en plena onada de saqueigs perpetrats pels vàndals, i en plena 'caiguda' de l'Imperi Romà, fou abandonada la vil·la. S'havia acabat el poder de Roma, però –curiosament– encara hi quedaven romans. Els supervivents a la crisi, llauradors llatinoparlants i cristianitzats molt superficialment, construïren cabanes al costat de les runes de la vil·la. Excavaren allí mateix unes sitges per a emmagatzemar grans (*ca.* 450-550 dC). Tanmateix, la guerra entre visigots i bizantins pel control del territori de Xàtiva i Dénia (*ca.* 554-620)[55] provocà l'abandonament del poblat, segurament per motius de seguretat. Testimoni de les dificultats per què passaren els supervivents del caos tardoromà a la Ribera Alta, són les galeries subterrànies –refugis, amagatalls col·lectius– localitzades a l'Olivar de Poveda, en la partida de la Falquia de Beneixida (segles III-VI), a pocs quilòmetres d'ací.[56]

Durant el segle VII, quan els visigots ja controlaven plenament la comarca, el Bellveret de *Sètaba*/ Xàtiva no passava de ser una ciutadella episcopal de poques cases i moltes ruïnes, custodiada per una

51 MARTÍNEZ i GARCIA, Josep-Manuel, Un taller ceràmic de l'època romana a Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes,* 1989, ps. 23-28.

52 CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, Un *beneficiarius consularis* documentado en Saetabi, dins *Saguntum,* 28, València, 1995, ps. 275-278.

53 CHINER MARTORELL, Paloma, Un capitel corintio del Museo de Játiva, dins *Saguntum,* 24, València, 1991, ps. 173-175.

54 SANTACREU, M. C., *La necrópolis romana de les Foies (Manuel),* dins Archivo de Prehistoria Levantina, 11, València, 1986; SENTANDREU GIMENO, María del Carmen, La necrópolis romana de 'Les Foies' (Manuel, Valencia), dins *Manuel en festes,* 1993, ps. 6-7.

55 Vegeu VALLEJO GIRVÉS, Margarita, *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea,* Memorias del Seminario de Historia Antigua, IV, Universidad de Alcalá de Henares, 1993.

56 PLA, Enric – MARTÍ, Bernat, L'arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació, dins *L'escenari històric del Xúquer. Acte de la IV Assemblea d'Història de la Ribera (l'Alcúdia, 1986),* Ajuntament de l'Alcúdia, 1988, ps. 35-46.

guarnició de soldats. Només la presència de prestigiosos bisbes terratinents, com foren Muttu (560-600) i Atanasiu (653-675), garantia la continuïtat del llegat legislatiu i cultural dels romans.[57] Però la realitat demogràfica i social era crua, i els indicadors climàtics relativament més freds que el de segles precedents.

Entre mitjan segle VIII i la primeria del XVII, el Pla d'Énova estigué habitat majoritàriament per musulmans. Interior de la mesquita de Xara, a la Valldigna

L'any 700, en aquesta perifèria mig despoblada del regne visigot, els juncars i els carrascars, les albuferes i els aiguamolls fangosos s'haurien ensenyorit de bona part de l'antiga terra de llauró. El terme de l'Énova devia ser un erm ple de malesa, amb uns camins deteriorats i solsits, de trànsit un tant insegur. De l'esplendor de la romanitat, a penes els quedarien en peu les columnes i capitells de la vella *Saetabis*; carrilades sense carros que les transitaren; planures ermes i telers corcats; ameradors reblits i monedes ocultes, i una llengua llatina que cada vegada es parlava pitjor...

* * *

Fi d'un món, inici d'un altre. En efecte, un bon dia del segle VIII després de Crist, entraren en escena unes tropes de genets orientals disposats a posar ordre militar i econòmic a la regió. Eren membres de l'exèrcit islàmic, desplaçat fins a Hispània des de l'Orient Mitjà. Eren musulmans, parlaven àrab, estudiaven l'Alcorà del profeta Mahoma, i buscaven l'aigua de les fonts d'al-Àndalus, per a traçar séquies i irrigar els camps en la mesura de llurs possibilitats.

Tal volta, algunes de les séquies del pla hortícola de Xàtiva date ja d'aquesta època primerenca. La Xàtiva musulmana, *madînat Xâtiba,* existia ja com a entitat urbana en el segle IX, com ho dóna a entendre la troballa de monedes dels emirs 'Abd ar-Rahman II (822-852) i Muhàmmad I (852-886), aparegudes al sòl de l'actual carrer de Sant Josep.[58] En cròniques emirals del 900, apareix documentada com una ciutat com un emplaçament estratègica. Alzira de Xúquer (citada en cròniques de l'any 896), el castell de Sumacàrcer, d'on depenia la vall de Càrcer, i la pròpia fortalesa de Xàtiva resistiren per la força a les tropes de l'emir 'Abd ar-Rahman III, que s'autoproclamaria califa a Còrdova l'any 929. Aquest mateix any havia capitulat

57 Sobre aquesta època, vegeu LLOBREGAT, Enric, *La primitiva cristiandat valenciana,* l'Estel, València, 1977; SOLER, Abel, Els bisbes visigots i la toponímia llatina del País Valencià: Ontinyent, Moixent i Marinyén, dins *XXV Col.loqui de la Societat d'Onomàstica. V Col.loqui d'Onomàstica Valenciana* (Sagunt, 26-27.02.1999), revista *Braçal,* 21-22, Sagunt, 2000, vol. 2, ps. 563-568.

58 NAVARRO OLTRA, Vicent-Carles, Hallazgo de dírhemes en Játiva, dins *Gaceta Numismática,* 97-98, Madrid, 1990, p. 126; DOMÉNECH BELDA, Carolina, *Dinars, dírhames y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano,* Universitat d'Alacant, 2003, p. 50.

Els *Banû Mufâwwiz* de *Xâtiba*/Xàtiva foren una de les grans famílies terratinents de la zona de *Yânubah*/Énova

el castell xativí davant l'exèrcit cordovés, després d'un duríssim setge de vora cinc anys de durada (924-929).[59] A partir d'aleshores es viuria una llarga etapa de pau i de desenvolupament econòmic i demogràfic a tot al-Àndalus.

En aquell moment, ja existiria una freqüentada xarxa de comunicacions entre Xàtiva i Alzira, per l'estret de *Yanubah* (Manuel). La proximitat d'ambdues ciutats afavoriria la proliferació d'alqueries al camp; la difusió de la religió del Déu únic, Al·là, i la nova llengua de govern i de cultura, que era l'àrab. Ja en el segle X la reorganització d'un nou estat central fou possible sobre la base d'un cert rescalfament climàtic, que proporcionà bones collites de cereals –com en la plenitud romana– i ajudà a créixer la població durant els segles X-XI. Eren aquells els temps d'allò que els historiadors denominen la 'revolució agrícola' de l'Islam.[60] Potser la primera partida del Pla d'Énova on s'experimentà aquesta revolució, fou la del regadiu de les Foies de Manuel, que potser date ja del segle X, ja que és la partida més 'privilegiada' en aigua i 'diferent' del sistema de reg de la Comuna.[61] Aquesta horta estava vinculada a dues alqueries: Manuel, que no sabem com s'anomenava en àrab, i *Raxîda* (nom de dona), la *Reseta* del segle XIV, despoblada en el XV, que ara és la partida de Roseta, terme de Manuel.

A la introducció de noves espècies hortícoles de procedència oriental (safrà i albargines, albercocs i bresquilles, melons d'Alger i de tot l'any, nyespres i dàtils, espinacs i carxofes, prunes i nous, arrossos i canyamels, gínjols i codonys, llimes i taronges...), cal afegir el domini de noves tècniques d'agricultura intensiva de regadiu: files i tandes, séquies de regatge (*as-sâqiya*); assuts per a derivar els rius i barrancs (*as-sudd*); sénies de cadufs accionades per cavalleries (*as-sâniya, al-qadûf*); nores o rodes hidràuliques (*an-na'ûra*); galeries de captació de tipus alcavó (*al-qabû,* "la volta") i molins fariners de cup.

La Xàtiva del segle X produïa cada any centenars de raimes de paper, que els mercaders distribuïen per tot al-Àndalus, l'Europa feudal més arrimada, i el Magrib.[62] Per a produir el paper es necessitava molt de lli –matèria primera– i els inversors urbans compraren finques al camp, anomenades rafals (àrab *rahl,*

59 IBN HAYYÂN de Córdoba, *Crónica del califa Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis, V),* trad. i ed. a cura de M. J. VIGUERA i F. CORRIENTE, Anubar, Saragossa, 1981, ps. 181-182; RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Míkel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII),* Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987, ps. 51-52.

60 WATSON, Andrew M., *Agricultural innovation in the Islamic world. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100,* Cambridge, 1983; traduïda a l'espanyol com *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico. Difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas, del año 700 al 1100,* Universidad de Granada, 1998.

61 Us remetem a la part geogràfica de l'obra.

62 BURNS, Robert Ignatius, *Societat i documentació. Diplomatarium I: Introducció,* 3 i 4, València, 1988 (1a. ed., en anglés, 1985); SISTACH, Carmen, El papel árabe en la Corona de Aragón, dins *Actas del II Congreso Nacional de Historia del Papel en España,* Diputación de Cuenca, 1997, ps. 71-78.

literalment, “corral”, però també “heretat particular”) per a conrear aquest i uns altres productes. Potser provinga d'ací l'explicació etimològica del nom de Rafelguaraf: en la documentació antiga, *Rafalguarap* (1427), *Raffalgarrap* (1451), *Rafalgarab* (1499), *Rafalguarap* (1510), *Rafalguarap* (1535) i *Rafelguarac* (1564),[63] és a dir, *Rahl al-Warrâq,* “l'heretat del Paperer”.

Entre els magnats de Xàtiva que invertiren diners al Pla d'Énova, es trobaven els *Banû Mufâwwiz,* una poderosa família que dominava encara la política local en temps de Jaume I (al ‘Llibre dels Feits' es parla del xeic Amofois, és a dir, *al-Mufâwwiz*). Doncs bé, quan es produí a Còrdova la *fitna* o anarquia del 1010, anunciadora de la fi del Califat Omeia (1031), entre els dignataris cordovesos refugiats a Xàtiva es trobava el cronista Ibn Hazm, que arreplega en el seu ‘Tractat de noblesa' la genealogia dels Mufàwwiz.[64] Aquest fet és interessant, perquè aquest autor era especialista en la història de les famílies àrabs andalusines, i desemmascarava aquells que sense ser vertaders àrabs d'origen, pretenien provar-ho ideant falses genealogies.

Diu el tal Ibn Hazm[65] que els de l'Énova eren àrabs de pura sang, i que en temps de la conquesta islàmica (segles VIII-IX) el fundador del llinatge s'havia assentat a *Yanubah,* que és el nom que rebia aleshores el Pla de les Énoves (Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, etc.). D'aquell fundador del segle VIII, anomenat Ja'far ibn Mufàwwiz, descendia el seu fill Salam, que engendrà Mudrik; aquest engendrà Sawab; Sawab engendrà ‘Abd ar-Rabih; ‘Abd ar-Rabih engendrà Gaful; Gaful engendrà Mufàwwiz; Mufàwwiz engendrà ‘Abd ‘Al·là; ‘Abd ‘Al·là engendrà dos fills, un dels quals se n'anà a estudiar a Còrdova. A partir d'ací la genealogia obri un ventall de savis en dret, teologia, poesia, etc., que foren professors a les madrasses de Còrdova i uns altres llocs. Parents d'aquests savis optaren per la política i destacaren en el govern de les ciutats de Xàtiva i Alzira, durant els segles XI al XIII. Tots aquells literats i aristòcrates de la família de *Yanubah,* ja des d'abans de l'any 1000, exhibien l'arbre genealògic com a prova del seu origen àrab (de la tribu dels *ma'âfirins* del Iemen), un origen que compartien amb els seus parents de València i Jaén.

Entre els noms de la genealogia d'aquells *Banû Mufawwiz,* destaquen alguns avantpassats anomenats *Gafûl,* que donen sentit al nom de Berfull, *Verfull* en la documentació medieval: tal volta de l'àrab *Wird Gafûl,* ‘l'Abeurador d'en Gafull', emplaçat en el límit antic de l'horta i el prat pastorívol.[66] I és probable, fins i tot, que algun d'aquells Mufàwwiz antics fóra el *warrâq* o ‘fabricant de paper' que donà nom a Rafelguaraf.[67] La riquesa obtinguda amb aquest producte hauria permés el clan prosperar, estudiar i ocupar llocs de poder.

El primer ulema o savi alcorànic de la Xàtiva del segle X, Jà'far ibn Mufàwwiz, havia viatjat a Còrdova per a estudiar amb el tradicionalista Wàhab ibn Masarra de Guadalajara. En tornar ací es féu famós per la seua vida ascètica i morí l'any 1021, ja molt vell. Deixà tres nebots, deixebles seus, que serien cèlebres

63 Respectivament: ARV, Mestre Racional, 10.871 i 10.874; Real, 514ter, f. 18; Mestre Racional, 10.888, i VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia,* Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972.

64 Vegeu RIBERA y TARRAGÓ, Julián, Nobleza musulmana en el Reino de Valencia. Los Beni Mofaguaz de Játiva, dins *El Archivo. Revista de ciencias históricas,* dir. per Roc CHABÁS, Impr. de Pedro Botella, Dénia, 1887-1888, t. 2, ps. 49-53; reimpr. facsímil, Alacant, 1986; TERÉS, Elías, Linajes árabes en Al-Ándalus según la “Ŷamhara” de Ibn Hazm (I), dins *Al-Ándalus,* XXI, Madrid-Granada, 1957, ps. 55-111; (i II) dins *Al-Ándalus,* XXII, 1957, ps. 337-376 (p. 349).

65 Conegut més aïnes per ser l'autor del ‘Tractat de la Coloma': IBN HAZM DE CÓRDOBA, *El collar de la paloma,* a cura d'E. GARCÍA GÓMEZ, Alianza ed., Madrid, 1952; IBN HAZM de Còrdova - Antoni MARTÍNEZ de Xàtiva, *El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants,* Eds. del Bullent, Picanya, 1994.

66 Per a conéixer millor el poblat, vegeu SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Adéu a Berfull (Fàtima, morisca del quarter de l'Ènova),* La Xara, Simat de la Valldigna, 1998.

67 Sobre Rafelguaraf, vid. SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995.

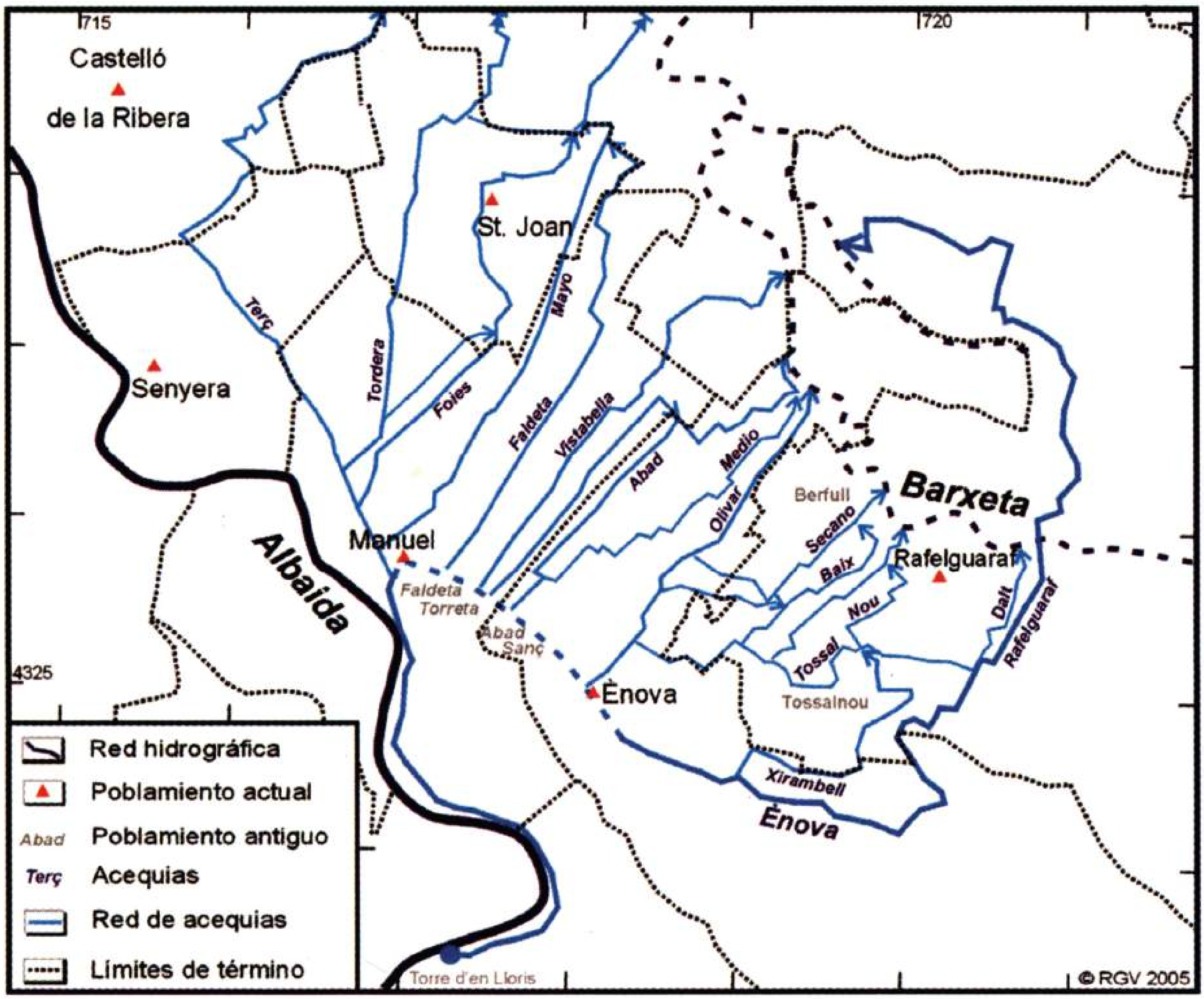

El paisatge agrícola de séquies associades a poblets esparsos del Pla d'Énova és una herència de la civilització d'al-Àndalus. Xarxa de séquies de Castelló i les Énoves, derivada de la Séquia Comuna d'Énova, segons R. González Villaescusa

també (Tàhir, Hàidara i 'Abd 'Al·là), encara que no tant com el seu epígon Abú Umar ibn 'Abdu-l-Barr. Els fill d'Hàidara, foren cadis (jutges) i alfaquins (lectors d'Alcorà) a les mesquites de Còrdova, Xàtiva i Alzira (segle XII). I així és com es perpetuà el prestigi del llinatge fins als temps de Jaume I.[68]

Un altre personatge de l'Énova, Abú 'Abd 'Al·là Muhàmmad ibn Khalsa, més conegut com 'el Cec de *Yanubah'*, triomfaria com a poeta cortesà de la taifa de Dénia, en temps del rei 'Iqbal ad-Dawla 'Alí ibn Mujàhid, i li dedicaria poemes al conqueridor de la ciutat, al-Muqtàdir de Saragossa (segona meitat del segle XI).[69] La dissolució del Califat i la institució dels regnes de taifa –el de València-Xàtiva pel que fa al nostre cas– coincidí amb un moment de bonança climàtica, abundància de mà d'obra i expansió agrícola. La diàspora de tècnics (hidraulistes, arquitectes), funcionaris palatins i notables cordovesos cap a les ciutats

68 Ibídem, ps. 71-73.

69 Vid. RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Míkel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987.

perifèriques, com ara Xàtiva, ajudà a posar en marxa grans obres i projectes d'irrigació molt ambiciosos, a partir de l'any 1010.[70]

Séquia de l'Énova quan discorria al descobert (dècada del 1950)

Potser date d'aquesta època el projecte d'intensificació sistemàtica de l'agricultura local que donà origen a la Séquia Comuna d'Énova (*Sâqiyat Yanubah,* en àrab). Al llarg de la séquia mare i els seus braçals s'arrengleraven una vintena d'alqueries minúscules (àrab *al-qarya,* poble de llauradors) i rafals (*rahl,* finca privada) que són a la base de l'actual estructura del poblament. Ens referim, concretament, a Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç (on existien uns banys àrabs, segons documents del 1325 i el 1348[71]), el Racó de Sanç (alqueria excavada el 2008, dels segles XII-XIII), l'Énova, el Tossalet, Rafelguaraf, Berfull, Palmella (Riu-rau, terme de Rafelguaraf), el Rafalet (la Parta, Rafelguaraf), el Rafalet de les Foies (Manuel), Sant Joanet i potser alguna altre punt; més les diferents alqueries del Pla de Castelló, beneficiades de la séquia del Terç. En el 'Llibre del Repartiment' (segle XIII), solament es fan mencions explícites de Roseta i a cert Rafal Alarof (< *Rahl al-Arûf,* 'l'heretat de la Carxofa' o 'del Carxofar').[72] Els escrivans ho anomenàvem tot plegat 'la partida de Yénova', Yéneva o Énova.

En cert document del 1264 es nomena un *Rahal Sac Biyeus,* de 12 cases, que possiblement siga una lectura romanç de l'àrab *Rahl Ishâq Abî-Yawx,* en referència al nom del propietari. És possible que el propietari fóra algun jueu de Xàtiva, si fem cas de l'ús de l'hebreu *Abî* en lloc de l'àrab *Abû,* 'el pare de', i de l'antropònim Isaac. Queden en el mapa els noms de Rafelguaraf i Berfull, que són àrabs, però desconeixem la resta de denominacions aràbigues dels poblets de la séquia, ja que els primers documents que testimonien llur existència es remunten al segle XIV, quan ja s'anomenaven amb el nom dels respectius propietaris cristians: Sanç, l'Abat, Manuel, etc. Pel que fa a 'la torre [de Xàtiva] que fou de l'alcaid [del castell, i que està] prop d'Énova', mencionada també en el 'Llibre del Repartiment', es tracta l'actual Torre d'en Lloris, coneguda encara en el segle XV com 'la Torre de Xàtiva' per antonomàsia.[73]

70 Vid. GUICHARD, Pierre, Crecimiento urbano y sociedad rural en Valencia a principios de la época de taifas (siglo XI después de J. C.). Traducción y comentario de un texto de Ibn Hayyân, dins GUICHARD, Pierre, *Estudios sobre historia medieval,* Eds. Alfons el Magnànim, València, 1987, ps. 153-174.

71 ACA, Cancelleria Reial, reg. 181, f. 72v (1325); reg. 887, f. 16r/v (1348).

72 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979, assentaments núms. 1.891, 2.487 i 3.012.

73 Vegeu SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni,* Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004, p. 33.

Esquelet gitat de costat i mirant cap a l'Alquibla (la Meca), d'acord amb el ritus islàmic. Necròpoli dels Alters, associada a l'alqueria àrab de *Yânubah* (l'actual Énova). Foto: Aquilino Gallego

L'escassa entitat dels assentaments medievals fa pensar en la Séquia Comuna com una séquia de rafals o heretats particulars, latifundis de regadiu, posseïts per l'aristocràcia urbana i treballats per colons o mitgers, que partirien collites amb l'amo a la meitat o al terç. La séquia mateixa degué ser el producte d'una forta inversió de capital urbà, en el segle XI, desenvolupada pels notables de la 'república islàmica' de Xàtiva, que s'associaren en la dècada del 1010 a la taifa de València.[74] Els xeics xativencs i els dignataris cordovesos exiliats ací, efectuaren des de Xàtiva una expedició a Andalusia per a situar en el tron un nét d''Abd ar-Rahman III i restaurar així el Califat Omeia (1018). Derrotats en una batalla, se'n tornaren a Xàtiva i es dedicaren a administrar els quantiosos imposts que generava la regió (uns 50.000 dinars cada mes)[75] i a fomentar-ne l'economia agrícola. Segons els càlculs efectuats pel Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona, les restes humanes exhumades a la necròpoli islàmica dels Alters (l'Énova, vora l'actual cementeri i la vil·la romana) daten dels anys 1019 al 1186 dC, molt aproximadament.[76] La primera data és molt interessant, ja que coincideix amb la definitiva organització de la taifa de València-Xàtiva (1018) i amb la mort del venerat alfaquí Ibn Mufàwwiz (1021), que, com hem vist més amunt, era un dels terratinents de *Yanubah.* Aquesta necròpoli estaria en relació amb l'existència en els segles XI-XIII d'una important alqueria islàmica de l'Énova, amb una mesquita aljama convertida pels feudals en església parroquial, on abans de la conquesta acudirien cada divendres els musulmans de 'les Énoves' a celebrar assoc o mercat (*as-sûq*) i practicar la *salâh:* l'oració comunitària dels fidels.

Ben coneguda és també la necròpoli de l'alqueria de Sant Joan d'Énova o Sant Joanet, localitat anomenada així des del segle XIV; de manera que en desconeixem el nom àrab que tindria. Parcialment excavada l'any 2004, el registre ceràmic de la necròpoli de Sant Joanet revela l'existència ací d'una entitat de poblament andalusí almenys des del segle XII.[77]

74 RUBIERA, M. J., Una república musulmana en Xàtiva (s. XI), dins *Fira d'agost,* Xàtiva, 1985, ps. 101-104.

75 RUBIERA, M. J. - EPALZA, M. de, *Xàtiva musulmana...,* p. 64.

76 POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islámica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

77 ALGARRA, Víctor – VALCÁRCEL, Amparo, Arqueologia. La necròpoli musulmana, dins SOLER, Abel (coord.), *Sant Joanet. Aproximació a la història de Sant Joan d'Énova,* Ajuntament de Sant Joan d'Énova, 2011 (mecanoscrit inèdit).

En terme de Manuel, tenim notícia de l'existència d'unes altres àrees d'inhumació o necròpolis islàmiques, associades a diferents alqueries o rafals, però sense datacions científiques ni constatacions arqueològiques. Una d'elles es localitza a la banda de dalt de la placeta de Faldeta, on aparegueren els cadàvers en fer els fonaments d'algunes cases. Una altra es troba a l'actual carrer de Sant Antoni, associat a l'antic assentament de l'Abat. Segons les fonts parroquials del segle XVII, la parròquia de Manuel posseïa un bancal de moreres *que es el simenterio de los moros,* i que el rector mossén Climent ensenyà a un rajoler basc, perquè muntara allí un forn de rajoles i teules, al servei de la construcció de l'actual església.[78] Aquest últim fossar morisc, no molt apartat de l'església, és el *campo secano plantado de moreras, que antes era cementerio de moros,* que apareix mencionat en una visita d'amortització de l'any 1740.[79] L'any 1867 aquest secà de l'església, que estava plantat d'oliveres, fou donat per Joan Moreno a l'ajuntament, per a construir allí –al final de l'actual carrer del Riu o '5é de Sapadors'– un hospital de pobres i transeünts.[80]

S'organitzaria així el paisatge agrícola, en els segles XI-XII, amb alqueries de regadiu i producció hortícola intensiva, poblats de llauradors i àrees de soterrament, una miqueta separades de les alqueries. Amb ocasió de la tallada de l'aigua –primer divendres de febrer, abans del segle XVIII– i el reinici de la temporada hortícola –primer divendres de març– se celebraria una mena de fira a Manuel, que seria el precedent de l'actual fireta o porrat de la Candelera (festa traslladada al 2 de febrer a partir del segle XVIII). També tenim constància de l'explotació pels musulmans de la Salina Vella de Manuel, que Jaume I transformaria en monopoli reial (1263) i que Pere I completaria amb la creació de les Salines Noves (1283). El comerç de la sal (*milh,* en àrab) de les Salines (*al-Mal·lâha*), tindria per destinació principal la ciutat o medina de Xàtiva.[81]

Els desordres polítics dels segles XI-XIII, i, sobretot, l'amenaça feudal que s'acostava en vespres de la caiguda de València a mans de Jaume I (1238), potser obligaren els moros de les Énoves a construir una mena de castellet (torre refugi més recinte o albacar). Aquest castell apareix citat en una compilació de biografies del savi Ibn Sa'ïd al-Magribí (1213-*ca.* 1280), natural d'Alcalà la Real (Jaén), amb la denominació d'*hisn Yânaba,* és a dir, 'el castell d'Énova'. El mateix autor el situa en la comarca de Xàtiva.[82] Així que no cap el dubte: hi hagué un castell en algun lloc de la serra d'Énova, probablement edificat en vespres de la conquesta feudal (segle XII o primeria del XIII), on residiria un alcaid i una xicoteta guarnició. Sota la potestat d'aquest alcaid estaria un districte que es correspondria amb l'actual Pla de l'Énova, és a dir, els termes de Sant Joanet, Manuel, l'Énova, Rafelguaraf i el Reialenc de Xàtiva. D'aquest castell no queden murs en peu, però sí del castell veí de Castelló de Xàtiva (ara dit 'de la Ribera'), que troba emplaçament en una estratègica muntanya i que seria més antic i més important que no el de l'Énova. El seu nom és encara romanç, i no àrab: **Qaxtilyûn* (del llatí *Castellione*), i apareix citat com *Castejón* en el *'Cantar de Mío Cid'*. De manera que suposem que fou construït en temps dels primers regnes de taifa (primeries del segle XI), per a defensar l'accés a la vall de Xàtiva des del nord i per a protegir les Salines: tot un tresor.

Alguns autors han caigut en la toponímica temptació de localitzar el *hisn Yânaba* en la punta del Castellet de Sanç (132 m), on, abans de la construcció del depòsit d'aigua potable es veien les restes

78 APM, Llibre de fàbrica de l'església (1664-1798), f. 7.

79 ARV, Batlia, Lletra A, exp. 1.337.

80 AMM, Caixa 99, doc. 1, Actes de ple del 1861-1870, Acta del 1867, gener 19.

81 Sobre el funcionament de les salines andalusines, vegeu QUESADA, Tomás, El agua salada y las salinas, dins MALPICA CUELLO, A. (ed.), *El agua en la agricultura de Al-Ándalus,* Lunwerg eds., Barcelona, 1995, ps. 57-80.

82 IBN SA'ÎD, *Al-Mugrib fî hulâ al-Magrib,* a cura de S. DAYF, Dâr al-Ma'ârif bi Misr (2a ed.), El Caire, 1964, vol. 2, p. 393.

Emplaçament de l'alqueria perduda del Racó de Sanç (segle XII-XIII), pròxima a l'estació de tren i excavada el 2008. Foto: Aquilino Gallego

d'una muralleta i les runes de construccions de l'edat del bronze.[83] Els pastors valencians de segles arrere, quan trobaven algun jaciment d'aquests el solien anomenar 'castellet dels moros', 'castellar', etcètera. Però això no vol dir que fóra realment un jaciment d'època musulmana. En el cas del Castellet de Sanç és evident que no ho era. Així ho exposaren els arqueòlegs que visitaren el solar abans del seu arrasament: era un jaciment prehistòric, no pas medieval.[84] Tampoc creiem que fóra el Castellet un punt idoni per a construir una fortalesa islàmica, ja que es tracta d'un emplaçament amb bones vistes però d'accés planer i difícilment defensable, en cas de ser sotmés a una operació d'assalt.

Aleshores, on havia d'estar el 'castell' dels moros de Yénova? Només cal observar l'entorn per a trobar l'emplaçament idoni: al Calvari de l'Énova (85 m), on ara es troba l'ermita del segle XIX. És a dir, dalt mateix de la principal alqueria del Pla i dalt mateix, també, del lloc elegit pel rei Conqueridor per a fundar l'Énova dels Cristians. Es tracta del tossalet de dalt la Séquia Comuna que ofereix millors possibilitats de defensa, ja que sols és accessible còmodament a peu pla per darrere. Des del punt de vista de la poliorcètica l'emplaçament és molt millor que no el del Castellet prehistòric. A més a més, els arqueòlegs han constatat pels voltants de l'ermita una certa abundància de ceràmiques medievals vidriades (islàmiques i gòtiques) que són fragments d'olles, plats, etc. Vol dir això, segons ho expliquen A. Martí i Mª. José Rodrigo, que *devia existir un petit despoblat medieval, si tenim en compte les abundants restes ceràmiques que encara hui poden arreplegar-se en superfície. Actualment hi ha un calvari i les restes d'una antiga ermita.* Però en temps del geògraf Ibn Sa'ïd, no. En temps d'Ibn Sa'ïd és ací on es localitzaria el castell de l'Énova o *hisn Yânaba.*

83 VENTURA CONEJERO, Agustí, Apunts sobre l'Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.; CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134 (p. 133).

84 Vegeu l'observació que fan al respecte GARCÍA, Francisco Ma. - SERRANO, Daniel, Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia), dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics, 2*, Alzira, 1986, ps. 87-118.

Atifell de cuina de l'alqueria del Racó de Sanç

Les ceràmiques que afloren al tossalet, al voltant de l'ermita del Salvador fan pensar en l'ús continuat, durant els segles XIII i XIV, d'una torre amb recinte annex, a manera de talaia heretada dels moros. Segurament seria arrasada a posta la fortalesa en el segle XIV, per disposició del rei Pere II el Cerimoniós: de la mateixa manera que ordenà el rei destruir el castell veí de Castelló de Xàtiva (ara, de la Ribera) l'any 1358, per tal que no se n'apoderaren els castellans, en el transcurs de l'anomenada Guerra de Castella. No és lògic que es destruïra aquell castell i uns altres de la Ribera, i es deixara en peu aquest.[85]

Una altra descoberta d'interés que ens ha proporcionat l'arqueologia, és la d'una de les alquerietes –potser fóra un rafal particular– que existien en època musulmana i que foren despoblades l'any 1248 per a donar lloc a la fundació de l'Énova dels Cristians. Ens referim a l'alqueria

85 Cfr. MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón,* Tipogr. Nácher, València, 1960, p. 219.

Recinte arqueològic de l'alqueria, d'on destaca el fonament de la torre defensiva (fotos: Aquilino Gallego)

Estances de cases de la mateixa alqueria

Estat actual dels fonaments de la torre islàmica

del Racó de Sanç, localitzada en la rotonda de darrere de la nova estació de ferrocarril, en l'antiga horta de Sanç. S'excavà l'any 2008 i, en una àrea d'uns 3.000 m^2, aparegué el fonament d'una torre-graner de caràcter defensiu (d'aquelles que es construïen en temps dels almohades, segle XII) i sis habitatges distribuïts al llarg d'un sol carrer o eix central. L'assentament allí d'aquestes sis famílies de musulmans a penes durà unes dècades, si fem cas del registre ceràmic (pels anys 1170-1248).[86] Després d'això, l'alqueria fou víctima de la neteja ètnica decretada el 1248 per Jaume I i romangué arruïnada, per a deixar pas a la fundació de l'Énova dels Cristians: la plaça, església i Carrer Major de l'actual poble de l'Énova.

Les cases, segons l'arqueòleg Aquilino Gallego, eren tancades a l'exterior però disposaven d'un pati central distribuïdor, per on s'accedia a estances principals i secundàries. La planta de les cases era rectangular i el costat més llarg s'orientava de nord a sud. La troballa d'un nombre molt abundant de teules moruna indica que les cobertes eren de teulades. Els objectes domèstics trobats ací són olles, cassoles, gerres, ataifors, pitxerets, etc. Dit això, trobem suggerent l'observació feta per Joan Català i Vicent Sanchis:

> *Aquest antic nucli habitat, que nosaltres designarem com 'el rafal del Racó', i que sembla sols tingué una vida aproximada de 70 anys, segurament fou una escissió del Sanç musulmà, com així ho pareix indicar el seu abastament de reg, el braçal del Racó, una derivació de la Séquia Comuna de l'Énova que no ix de cap partidor oficial, com els altres nuclis pertanyents a aquest sistema, sinó que pren l'aigua per mitjà d'un 'roll' o orifici practicat a l'alçada de Sanç en el caixer de la conducció principal: una presa diferent, que sembla posterior a la distribució originària del cabal. És un fet que encaixa bastant bé amb la tardana aparició del lloc.*[87]

Raó per la qual aquests autors s'inclinen per pensar que no seria una alqueria vinculada a un o més clans de llauradors lliures (*al-qarya*), sinó un nucli construït per algun personatge notable. Sols algú amb recursos econòmics i amb una certa influència social hauria pogut impulsar la deriva d'un nou braçal de la séquia, per a regar un rafal o finca privada, que l'amo adornaria amb una torre de vigia i refugi i eventual, en cas de perill (incursió de tropes feudals), i amb les sis cases de colons o mitgers: els llauradors de la finca.

Ni les torres ni els castells, això no obstant, podrien impedir l'avanç inaturable d'una societat expansiva i agressiva –el feudalisme europeu– sobre el cos debilitat d'una societat islàmica desmilitaritzada. La ciutat de València, una de les metròpolis de l'antic al-Àndalus, caigué a mans del rei d'Aragó i comte de Barcelona, Jaume I, en la tardor del 1238. L'endemà mateix, com aquell que diu, pel maig del 1239, el Conqueridor estava acampat a Sellent amb les seues mainades, disposat a preparar el setge de Xàtiva. Però, com que mai no l'havia vista mai, la ciutat, acordà pujar-se'n de vesprada al cim on ara està l'ermita de Santa Anna, dalt de la Llosa de Ranes. La panoràmica la descriurà molts anys després, per a incloure-la en la seua crònica autobiogràfica o *Llibre dels feits:*

> *E anam llà a aquell coll agut qui és (a)part del castell, e veem la pus bella horta que anc havíem vista en vila ni en castell, e que hi havia més de dues-centes algorfes per l'horta, les pus belles que hom pogués trobar, e les alqueries entorn de l'horta, moltes e espesses.*[88]

Les Énoves o alqueries de Yénova, moltes i espesses també, potser disposaren ja d'un verdíssim re-

86 GALLEGO ÚBEDA, Aquilino, Una alquería islámica en el término municipal de l'Énova, dins *La Bellota,* 32, Manuel, 2010, ps. 22-24.

87 CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011, p. 269.

88 SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques,* Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), cap. 318, p. 284.

gadiu de 225 jovades (8.100 fanecades valencianes), que eren la base del repartiment medieval de talles de sequiatge i tandes d'aigua de reg, i que perviurien segles després. Encara parlen els vells de la zona de les 'jovades' del reg, mal que alguns ho pronuncien [juáes].

L'any 1244 es produí el segon la ciutat de Xàtiva, que capitulà davant el nou rei cristià de València, per no poder fer-li front. En un principi, la rendició fou a canvi de respectar les vides i béns, els costums i la religió dels vençuts, que passarien a ser súbdits de Jaume I.[89] Tanmateix, la revolta del xeic al-Àzraq a les muntanyes (1247) serví d'excusa al rei Conqueridor per a procedir a la neteja ètnica: milers de musulmans foren expulsats de la medina de Xàtiva, el Pla d'Énova (recordem el cas del Racó de Sanç), de la vall d'Albaida, d'Ontinyent, de Bocairent, etc. Els llocs més estratègics serien transformats en vilesnoves de colons cristians (1248-1249).[90] Simultàniament, i mentre els seus cavallers i peons combatien els moros rebels, Jaume I anava embargant alqueries senceres i repartint-les als guerrers que l'acompanyaven, per a pagar-los i recompensar-los. Les anotacions d'aquestes donacions foren arreplegades en uns quaderns que es cosiren i donaren lloc al 'Llibre del Repartiment'.[91]

De l'anàlisi de les dades del 'Repartiment' es desprenen dos grans projectes del rei Jaume I a la subcomarca de Castelló i les Énoves, realitzats (amb algunes limitacions, respecte de les previsions inicials) a partir del 1248. El primer era la fundació d'una gran pobla cristiana dita 'Castelló de Xàtiva', en terme del *hisn Qaxtilyûn.* El segon era la fundació d'una altra pobla dita l'Énova 'dels Cristians', baix mateix del *hisn Yânaba* o castell d'Énova. Era aquesta la idea i la política del rei: elegir el millor lloc de cada terme i de cada vall (Alzira, Corbera, Xàtiva, Gandia, Albaida, Castelló, l'Énova, etc.) i assentar una nodrida colla de colons –excombatents de guerra– per a controlar el país.

En el primer dels casos comentats, el rei volia reemplaçar les alqueries esparses de Castelló per una vilanova cristiana important, on residiren almenys 200 famílies de colons. Els castellonencs haurien de mantenir conreades les 600 jovades de regadiu i secà que, aproximadament, contenia el Pla de Castelló. Pel que fa les hortes de la Comuna de *Yénova,* el rei desposseiria els musulmans de la meitat de la terra (113 jovades, 5.085 fanecades) per a donar-les a 45 colons.[92] Aquests últims, els primers valencians, s'assentarien al voltant de l'actual Plaça i Carrer Major de l'Énova, i fundarien allí una 'pobla', amb església i Porxe del Consell (a partir de març-agost del 1248, data de les donacions). A la fi, pareix que el nombre de fundadors de l'Énova fou d'uns 40.

Trenta d'aquells fundadors de la pobla o 'lloc' de l'Énova dels Cristians venien en companyia d'un tal Doménec de Montsó, i reberen 2 jovades cadascú. Les 112 jovades restants del reg de la Comuna –les Énoves dels sarraïns, segons el vocabulari de l'època– romandrien a mans dels aborígens musulmans, que continuaren parlant l'àrab fins a l'expulsió del 1609. Roseta, el Rafalet de les Foies, Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, eren algunes d'aquelles 'Énoves' dels moros, transformades després en microsenyories del terme de Xàtiva. Començava aleshores la història del Regne colonial de València.

---

89 VENTURA i CONEJERO, Agustí, La capitulació de l'alcaid de Xàtiva Abu Bequer Banu Isa al rei Jaume I, dins *Fira d'agost,* Xàtiva, 1996, ps. 69-78.

90 JAUME I, *La guerra contra al-Azraq segons el 'Llibre dels Fets',* adaptació al valencià actual per Víctor GÒMEZ, Generalitat Valenciana, 2005; LLULL, José, *Al-Azraq, visir i senyor de Gallinera,* CEIC 'Alfons el Vell' – Unió Cultural d'Amics de la Vall de Gallinera, Gandia, 2008.

91 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979.

92 L'anàlisi del repartiment de la zona l'efectua FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica,* Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74 (p. 52).

2.2. JAUME I i L'ÉNOVA MEDIEVAL 'DELS CRISTIANS'

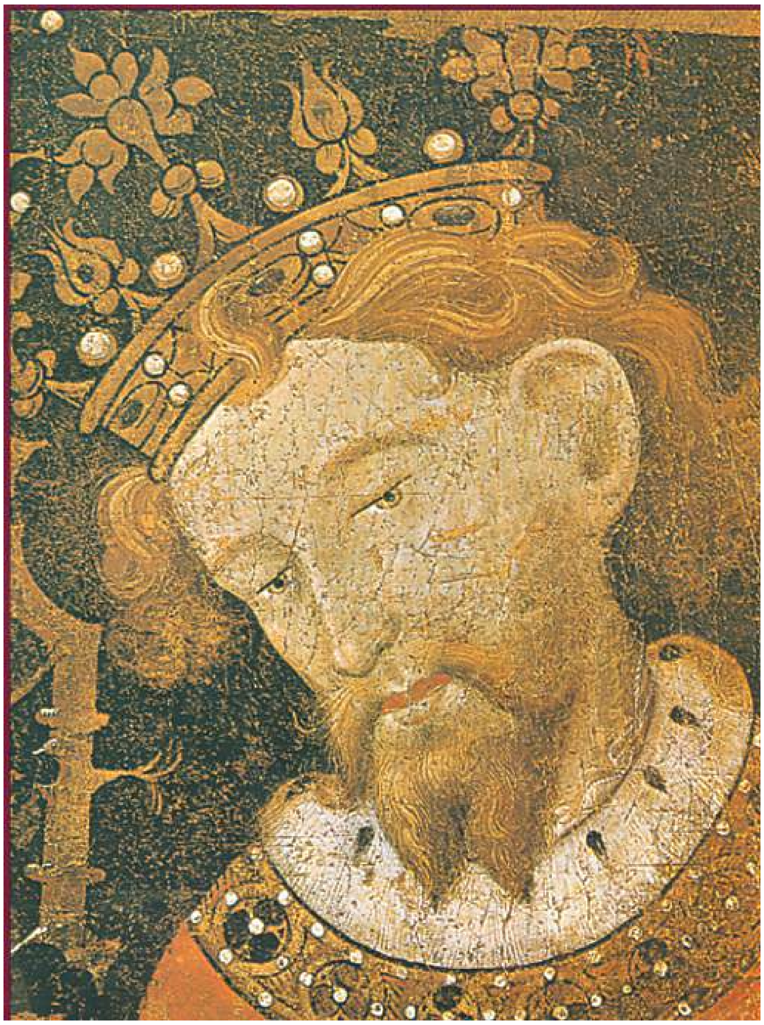

Jaume el Conqueridor, fundador, l'any 1248, de la pobla de l'Énova dels Cristians i la seua església de Santa Maria

Durant segles, l'Énova ha conservat la memòria històrica de la seua fundació en el segle XIII pel rei Jaume I el Conqueridor, a qui la tradició oral atribueix la portada al poble de la imatge de la Mare de Déu de Gràcia (escultura del segle XIV, en realitat). Així consta en els goigs que es canten en llaor de la Verge: *Es común tradición / que esta imagen celestial / colocó en este sitial / don Jaime, rey de Aragón, / siendo desde aquella hora / hasta hoy engrandecida.* En la mateixa volta de l'església, en unes meritòries pintures al fresc del segle XVIII, apareix el rei Jaume portant a braç la imatge de la Mare de Déu, per a traslladar-la de l'església vella a l'església nova.

La llegendària existència d'una Énova 'la Vella' i d'una església antiga, des d'on es traslladà la imatge al nou temple parroquial, formava part en els segles XVII i XVIII d'una antiquíssima tradició oral. Cert capellà del barroc –que plasmà per escrit la llegenda medieval[93]– véu en les ruïnes romanes de la vil·la de Corneli (els Alters–les Paretetes), en terres que eren propietat de la parròquia, l'evidència d'aquella vella Énova i de l'església medieval abandonada. Cosa que l'excavació arqueològica de la vil·la, en els anys 2003-2004, ha portat a descartar per complet. De tota manera, és sostenible que haguera existit una mesquiteta beneïda –església provisional, amb altar de la Mare de Déu– l'any 1248, així com un assentament provisional dels primers colons. Però aquest no es localitzaria als Alters, sinó al Racó de Sanç (a 500 m del nucli antic): l'alqueria àrab abandonada en aquesta època, i redescoberta arqueològicament el 2008. Aquesta Énova 'vella' o provisional duraria els mesos en què es tardaren a construint la tanca o cercavila de la pobla nova, així com l'església, el Carrer Major, les cases, etc. L'església, concretament, s'hauria construït al cap d'uns anys d'existir el poble i sobre el solar d'una antiga mesquita. Així que, l'acabament del nou temple se celebraria solemnement, amb el trasllat d'una imatge de la Mare de Déu precedent de l'actual (o ja amb l'actual imatge, si és que s'acabà l'església gòtica a mitjan segle XIV). Aquell acte de trasllat restaria imprés en la memòria col·lectiva i, amb el pas dels segles, donaria lloc a la comentada llegenda.

Cronològicament parlant, les donacions de terres per Jaume I a diferents pobladors en els mesos de

93 Document 6 de l'apèndix.

març a agost del 1248 situen en aquest any la fundació de l'Énova. Més concretament, la decisió del rei de fundar entre les Énoves dels moros una Énova dels Cristians –així denominada *a posteriori*– la prengué el 23 de març del 1248, quan efectuà una donació col·lectiva de terres a 31 colons encapçalats per Domingo de Montsó; dels 40 que aproximadament acabarien assentant-se al poble nou dels cristians. Així figura anotat en el 'Llibre del Repartiment de València': *Domingo de Montesono, cum triginta sociis suis, LX iovatas terre in alcheria Yéneve, in termino Xative, XXX solidos pro censu. Datum in Luxén, X° kalendas aprilis.* És a dir: "A Domingo de Montsó, amb trenta companyons seus, 60 jovades de terra a l'alqueria d'Énova, en terme de Xàtiva, amb 30 sous de cens. Dat a Llutxent, el 23 de març [del 1248]."[94]

Com s'observa, les donacions del rei s'efectuaven, com és aquest cas, a un cap de companya d'homes de vila (host de les viles reials) o d'almogàvers (àrab *al-mugâwwir,* 'el devastador'), d'aquells que s'incorporaven a l'exèrcit reial per a avançar contra 'la frontera dels sarraïns' i obtenir botí de guerra (béns mobles, diners, joies, esclaus...) i recompenses de la corona (béns immobles). En aquest cas, el cap de la mainada de 30 homes era oriünd de la vila aragonesa de Montsó, on es parlava un dialecte aragonés medieval molt semblant al català de Lleida i a l'actual valencià. Es parla també d'una 'alqueria de Yénova' per antonomàsia, que és com dir 'l'alqueria major', el principal assentament del pla. La resta d'assentaments àrabs de la zona serien molt pareguts al jaciment del Racó de Sanç: rafals o finques particulars, amb 6 o 10 cases de colons, una torreta defensiva i una curta extensió de terres. En canvi, l'alqueria buidada de musulmans i repoblada amb cristians, l'actual Énova, devia tenir una major entitat demogràfica. D'ací que fóra elegida com el lloc on establir la pobla.

Les terres que treballaven els llauradors de l'alqueria de Yénova, 60 jovades (2.160 fanecades), havien sigut expropiades per la corona als moros expulsats d'ací, i ara serien donades a propietaris cristians. No per a llaurar-les ells, que eren gent de guerra i poc aficionada a la rella, sinó perquè les donaren a procurar a llauradors de les alqueries pròximes (Sanç, Rafelguaraf, Berfull, el Tossalet, etc.), que no havien sigut afectades per la neteja ètnica. No debades, el rei havia de deixar a la comarca una quantitat suficient de musulmans que garantira el manteniment de la terra ben treballada. La mà d'obra, fóra o no musulmana, era la base imprescindible de la riquesa al si de la societat feudal. Pel que fa als nous propietaris enovers, aquests haurien de pactar amb els llauradors moros la partició de collites i rendes que veren oportuna.

Més observacions: la donació de terres per part de la corona era pràcticament franca. Solament exigia el rei als colons, des del punt de vista fiscal, el pagament d'un simbòlic cens anual –col·lectiu– de 30 sous. El lloc on s'efectua la donació és el setge del Castell Vell de Llutxent, a la Vall d'Albaida (març-abril del 1248). Feia pocs mesos que el xeic de les muntanyes al-Àzraq ('el Blau'), que tenia el seu palau al castell d'Alcalà (la vall de Gallinera), havia declarat la guerra als feudals. Bona part de la Vall d'Albaida tornava a ser controlada pels moros i de la caiguda de Llutxent a mans del rei depenia que tornara a ser controlada pels cristians. Així que, en l'operació de setge i assalt a fortalesa participà personalment el rei, recolzat per una nombrosa host de cavallers i peons, ja que els refugiats al castell oferiren una gran resistència. Els participants en el setge de Llutxent, entre ells els fundadors de l'Énova, foren recompensats pel rei –durant la mateixa campanya, com hem vist– donant-los terres en terme de Xàtiva, al qual pertanyia 'la partida de les Énoves'.

Entre els cavallers aragonesos que s'assentaren a la Xàtiva fundacional del 1248 –i que s'ocuparen d'organitzar el repartiment de terres, en nom del rei– es trobaven els Sanç. Segons Gaspar Escolano (que escriu pel 1610), als membres d'aquesta família *les cupo tan grande parte de la huerta de Xátiva, que no se les yguala*

94 FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979, assentament núm. 2.625.

Ballesters i llancers catalans, a la conquesta de València.
Sala del Tinell del Palau Reial de Barcelona

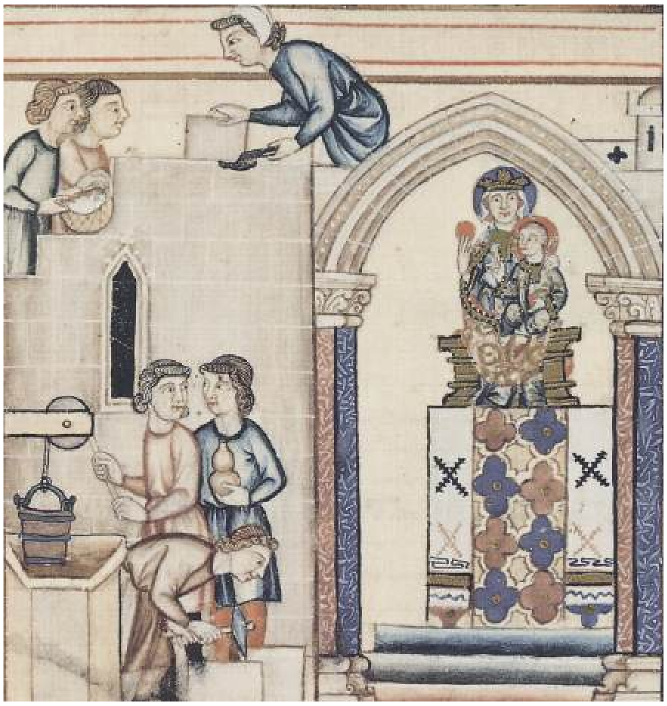

Construcció d'una església dedicada a la Mare de Déu *(Cántigas de Santa María,* segle XIII)

ningún otro linage de los heredados en ella.[95] Entre les terres que reberen al terme es trobaria, segurament, l'alqueria i horta de Sanç (actual terme de l'Énova), que apareix lligada a aquest llinatge –com veurem en acabant– en documents de la primera meitat del segle XIV. També posseïen els Sanç dels segles XIII-XIV, a la subcomarca de les Énoves, els actuals termes de Sant Joanet i Senyera (amb el despoblat de Benimeixix).[96]

També eixiren beneficiats de les donacions dels anys 1247-1249, enregistrades en un desaparegut 'quadern del Repartiment de Xàtiva', els pares predicadors que fundaren el monestir de Sant Domènec de Xàtiva. Aquells frares dominicans reben del rei Jaume una extensa heretat de 200 jovades (7.200 fanecades) de pastures, boscs i muntanyes ermes, que donaria origen a l'heretat del Reialenc o del Pinar dels Frares, situada entre Rafelguaraf i la Valldigna. En el segle XIX, una part d'aquella heretat –que és una illa territorial encara del terme de Xàtiva– seria transformada en una plantació de tarongers; amb la qual cosa s'incrementaria considerablement el seu valor econòmic.[97]

Finalment, el 'Repartiment' consigna la donació d'unes altres terres al Pla d'Énova a diferents colons que, majoritàriament, s'assentaren a la vila de Xàtiva –ciutat des del 1348– on també reberen cases franques, de les que s'havien deixat buides els moros foragitats.[98] Vegem-ho succintament:

95 ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 5, llibre 9, cols. 1.103-1.104.

96 Vid. SOLER, Abel, *Senyera. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Senyera, 2007; SOLER, Abel (coord.), *Sant Joanet. Aproximació a la història de Sant Joan d'Énova,* Ajuntament de Sant Joan d'Énova, 2011 (mecanoscrit inèdit).

97 Vegeu SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, p. 333; CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011, ps. 294-299.

98 FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...,* assentaments núms. 2.814, 2.590, 1.907, 3.024, 3.022, 2.742, 2.743, 3.027, 2.562, 2.762, 2.487, 2.825, 2.518, 2.522, 2.524-2.527.

1. A Pere Borau, 2 parells de cases a Xàtiva; més mitja jovada de vinya, i 2 jovades i mitja d'horta a la partida d'Énova,[99] i un hort junt a la muralla de Xàtiva. Llutxent, 23 de març del 1248.

2. A Tomàs de Mollà, una casa a Xàtiva i 3 jovades a la partida d'Énova. Llutxent, 2 d'abril del 1248.

3. A Andreu Magaix, 2 jovades de terra a la partida d'Énova. 1 de maig del 1248.

4. A Berenguer de Sa Rovira, una casa a Xàtiva i 3 jovades a la partida d'Énova, amb cens de 10 sous per cada jovada. 17 de maig del 1248.

5. Domingo de Montsó i 18 companys seus –18 dels 30 assentats a l'Énova?–, un tros de terra (de secà) a cadascú, per a plantar vinya, a l'alqueria de l'Énova. Els quals trossos de terra serien francs –d'ací, la denominació de la partida dels (Mallols) Francs– fins al moment en què els mallols foren ceps adults i començaren a donar bona cosa de raïm: *Dominico Monzo, cum se decimo octavo: unam peciam terre in Xativa, in alqueria de Enova, ad faciendum vineas, ita quod nullum tributum dent nobis pro ipsa quousque dicte vinee fructum dederit. XIIII kalendas iunii.* És a dir: "A Domingo de Montsó, i 18 més amb ell: un tros de terra a Xàtiva, a l'alqueria de l'Énova, per a fer vinyes; de manera que cap tribut ens donen per aquestes, fins que dites vinyes donen fruit. 17 de maig (del 1248)".

6. A Domingo de Montsó, Pere Cristià, Joan Torpe i Guillem de Vesià, una molí en terme de Xàtiva (el molí de Roseta, terme de Manuel), que està entre la partida d'Énova i la de Castelló. 19 de maig del 1248.

7. Al joglar Ferran, 2 cases a Xàtiva i 2 jovades de terra en el terme de l'Énova, i mitja jovada de vinyes. 25 de maig del 1248.

8. A Pere d'Entença, Pere Bardaxí i Bernat Bardaxí, sengles cases a Xàtiva i 2 jovades de terra al pla d'Énova per a cadascú, al costat de la torre o heretat de Bernat Guillem de Montsó (que deu ser l'alqueria buida del Racó de Sanç, l'element més vistós de la qual era la torre), i sengles jovades més de vinya en terres de Xàtiva, prop del Puig Gros. 28 de maig del 1248.

9. A Ferrer de Cloquer, una casa a Xàtiva, i 12 jovades i 2 fanecades, i un real (hort enjardinat), i 3 fanecades més d'hort; 3 jovades d'aquestes estan en l'horta de Xàtiva, i les 2 vinyes i 3 jovades més, en terme d'Énova. 22 de juny del 1248.

10. A Pere Rosselló, una cas a Alzira i 3 jovades de terra al Rafal Alarof, i una jovada a les vinyes ermes que estan en la mateixa alqueria. 21 de maig del 1249.

11. A Pere Granells, Ramon de Gallac i Domingo Marqués de Torralba, a cadascú, una casa a Xàtiva i la torre que fou de l'alcaid (la futura Torre d'en Lloris), prop (de la partida) d'Énova, amb dues jovades entre terres (d'horta) i vinyes. 10 de juliol del 1249.

12. A Arnaldó, fill de Ferrer des Cloquer, una casa a Xàtiva i 3 jovades a la partida d'Énova; casa i terres que havien sigut assignades ja a Pere Boix, ballester de Lleida, i que aquest Boix havia deixat a son pare. 11 d'agost del 1249.

13. A Pere de Mont-roig, una casa a Xàtiva i 3 jovades de terra a la partida d'Énova. 20 d'agost del 1249.

99 En les anotacions del Repartiment es fa referència a 'Énova' o 'el terme d'Énova', que nosaltres traduïm, com feien els xativins del 1300 per 'la partida d'Énova', per a evitar confusions amb la denominació restrictiva de l'actual municipi de l'Énova. Ja que l'Énova del segle XIII era tot el Pla de les Énoves o de la Séquia Comuna.

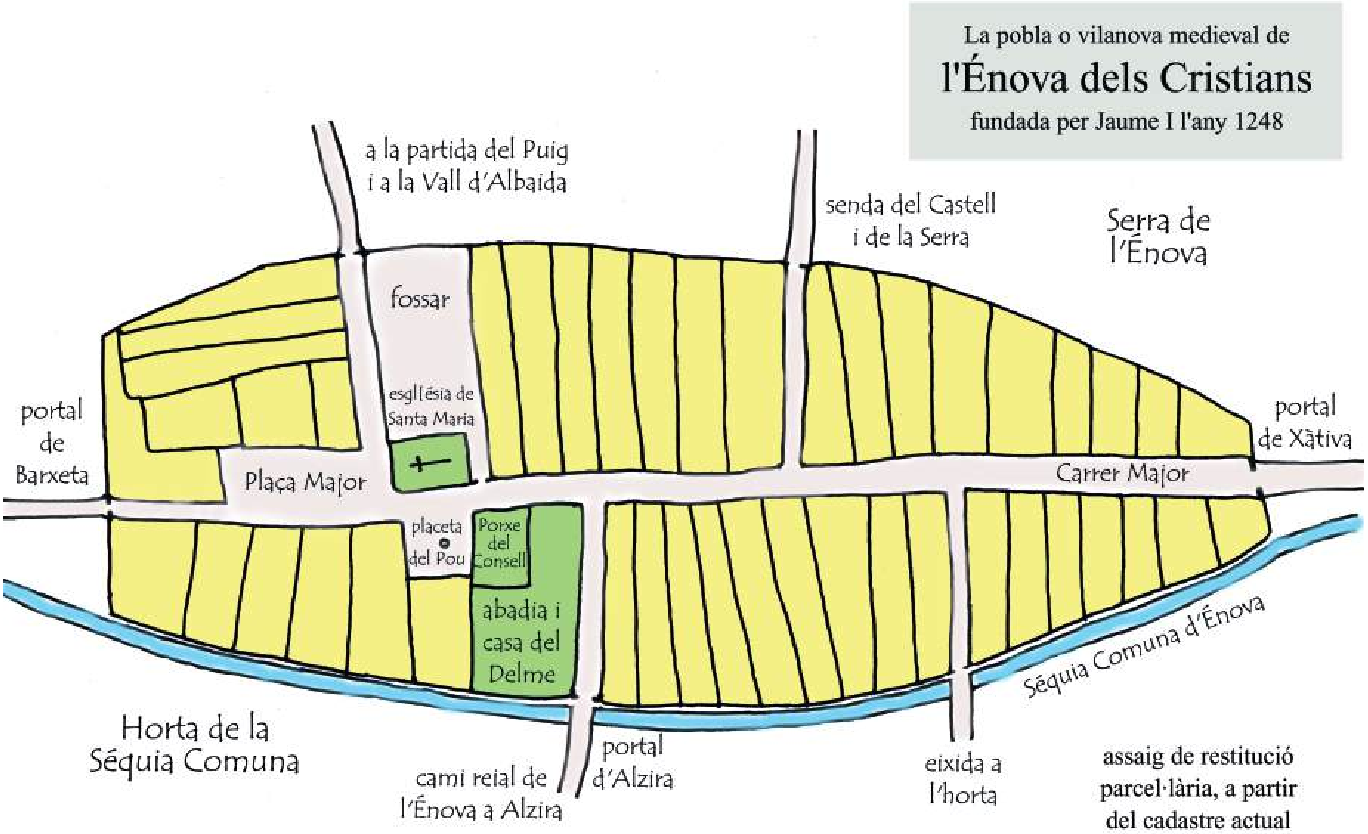

14. A Domènec Esteve, una casa a Xàtiva i 3 jovades a la partida d'Énova. 23 d'agost del 1249.[100]

15. A Guillem de Nargo, 3 jovades de terra a la partida d'Énova. 23 d'agost del 1249.

16. A Miquel Pallarés, Arnau Català i Raimon de Bell-lloc, 3 jovades de terra a cadascú a la partida d'Énova. 23 d'agost del 1249.

La inestabilitat política i la falta d'arrels dels beneficiaris del 'Repartiment' faria que molts d'ells abandonaren el Regne de València i se'n tornaren als pobles d'origen amb el botí de guerra. Uns altres efectuaren vendes, barates, etc., de les heretats. Aquest fet, unit als avatars genealògics i epidèmics del segle XIV, farà que solament els descendents de dos d'aquestes repobladors (Ramon de Gallac i Arnau Català) continuen vivint a l'Énova dels Cristians del 1421.[101] La resta de famílies eren, o bé nouvinguts de feia pocs anys o dècades, o bé descendents d'uns altres immigrants catalans i aragonesos que no havien sigut protagonistes de la conquesta, però que tenien més afició a l'agricultura que no els beneficiaris del 'Llibre del Repartiment'.

El 18 d'agost del 1250, una vegada establits els colons cristians a la vila de Xàtiva, i a les pobles de Castelló de Xàtiva (ara, de la Ribera) i l'Énova dels Cristians (ara, simplement, l'Énova), Jaume I atorgà als xativins un privilegi de mercat setmanal, fira anual i delimitació de termes.[102] A partir d'aleshores, els antics territoris islàmics dels castells de Castelló i l'Énova, passarien a formar part del terme reialenc de la vila de Xàtiva. Els

100 Aquesta donació es troba repetida en el 'Repartiment', com tantes altres.

101 ARV, Mestre Racional, 11.780, fs. 21-22v.

102 ACA, Cancelleria Reial, Reg. 215, fs. 245-246v; confirmació del mateix privilegi per Jaume II. Transcrit per PERIS JOAN, Antoni, El privilegi de la fira, dins *Llibre de la fira d'agost, Xàtiva,* 1979, s. p. Havia sigut ratificat també, el 1286, per Alfons I el Liberal.

Els colons cristians, catalans i aragonesos, se'n vingueren amb les seues famílies: eren els primers valencians, en terra de moros

seus habitants serien considerats xativins a tots els efectes, inclosos òbviament els efectes fiscals. Els justícies o caps locals dels 'llocs' de Castelló i l'Énova serien considerats lloctinents o oficials supeditats a l'autoritat del justícia de Xàtiva, i els mateixos llocs o pobles serien considerats 'carrers' de la vila i futura ciutat de Xàtiva. Aquesta denominació de 'carrer' és una herència del dret foral català, que permetia agregar llocs de la ruralia a una entitat urbana –per exemple, a la ciutat de Barcelona– i considerar-los 'carrers' de la mateixa ciutat. Seria un terme equivalent a l'aragonés d'*aldea* (*Teruel y sus aldeas*) o al castellà de *pedanía,* que ens és més familiar per haver-lo introduït a València la Nova Planta de Felip V, l'any 1707. Comptat i debatut, vol dir això que ni l'Énova ni Castelló gaudirien de termes municipals propis i amollonats, sinó que formarien part del 'terme particular' o 'contribució general' de Xàtiva. Tampoc no tenien Castelló ni l'Énova la categoria de 'viles', com uns altres pobles de cristians establits per Jaume I, sinó de simples 'llocs' (categoria inferior). El terme 'vila' es reservava en el segle XIII al cap i casal del terme, que era Xàtiva.

Una altra cosa era l'organització parroquial, que depenia directament de l'Església i les seues institucions, i no de la corona. En la dècada del 1260, quan s'organitzà la diòcesi de València en demarcacions parroquials i 'delmaris' (districtes de recaptació del delme), el territori 'castral' islàmic de Castelló passà a ser una parròquia o rectoria, i el territori del castell de l'Énova (actuals termes de Sant Joanet, Manuel, l'Énova i Rafelguaraf) constituí una altra rectoria amb seu a l'abadia i església de l'Énova dels Cristians. L'any 1279 l'ardiaca de Xàtiva i col·lector de delmes del sud del Regne de València, mossén Pere Miquel, féu relació escrita de les parròquies de la zona, i anotà que el rector de l'Énova (*a rectore de Enova,* en l'escrit llatí) li havia de lliurar 30 sous 8 diners. Les demarcacions pastorals circumveïnes eren la rectoria de Càrcer (la vall de Càrcer), la de Castelló de Xàtiva, la de la Vall d'Alfàndec (el Ràfol, terme actual de Tavernes de la Valldigna), la de Santa Maria de Xàtiva i la capellania de Ternils (despoblat de Carcaixent), que depenia de la rectoria d'Alzira.[103]

L'any 1295, el bisbe i el capítol de canonges de la Seu de València arrendaren, com tots els anys, la recaptació del delme d'Énova (el delmari del Pla de les Énoves) a un particular, que s'ocuparia de recaptar-lo i vendre el producte, per a obtenir benefici, a canvi de determinats pagaments en diners estipulats en el contracte d'arrendament. El particular en qüestió era un tal Pere Cursà, i el document fou signat a Xàtiva

103 RIUS SERRA, José, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280). I, Cataluña, Mallorca y Valencia,* CSIC, Barcelona, 1946, vol. 2, ps. 257-258.

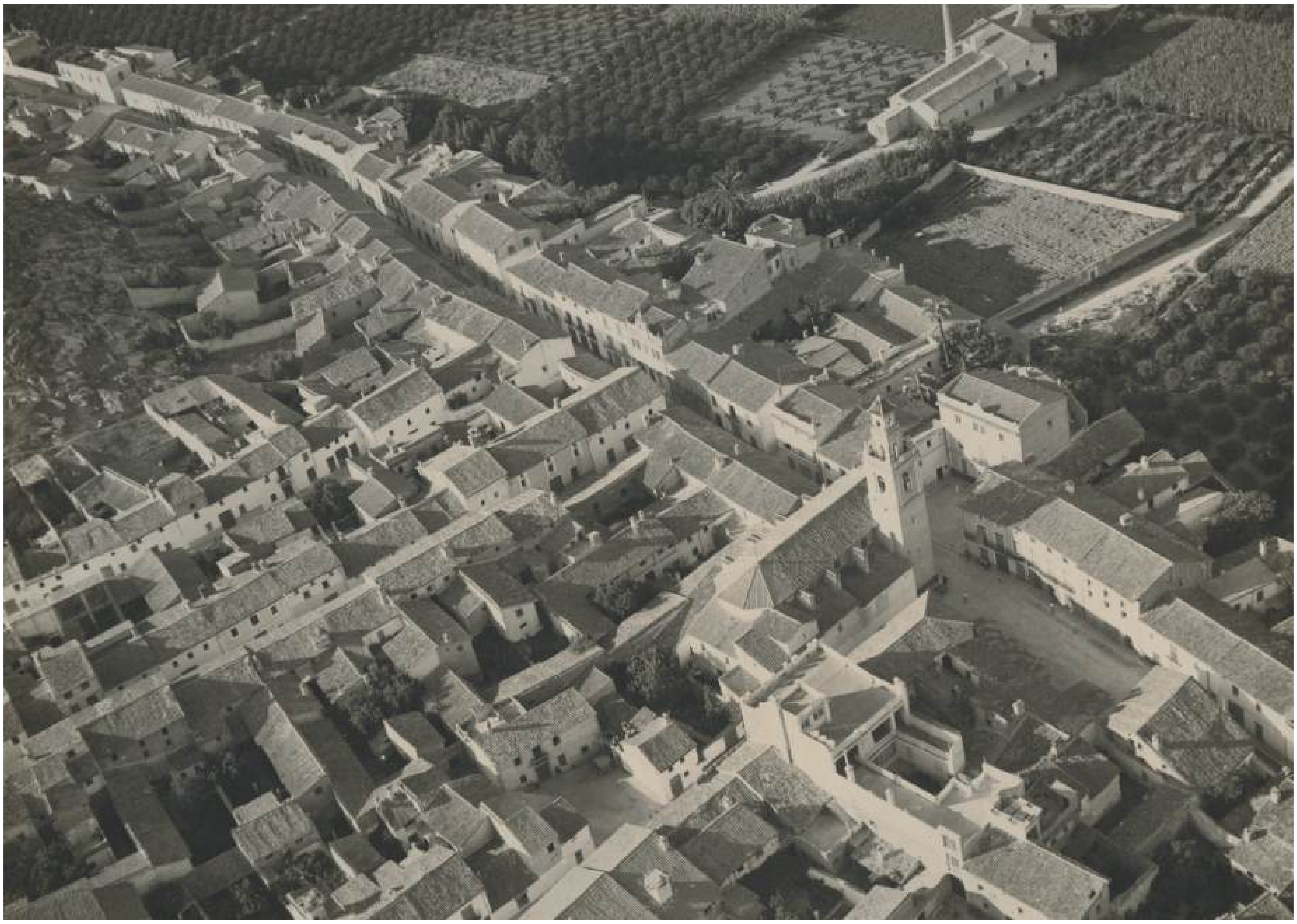

Vista aèria del nucli medieval o fundacional de l'Énova (1955)

el 24 d'abril.[104] L'arrendament incloïa el dret a 'presentar' un vicari per a la parròquia de l'Énova, càrrec que estaria vacant aleshores. És a dir, el dret a designar un parent, amic o conegut per tal que el bisbe de la diòcesi el designara vicari de l'Énova.

El càrrec de rector de Santa Maria d'Énova, en canvi, se'l reservava el bisbat, ja que era una dignitat molt ben remunerada i de prestigi. Així, per exemple, passarien per la rectoria d'Énova eclesiàstics amb una certa preparació intel·lectual. Hem dit que 'passarien' amb ple significat lèxic, ja que quasi tots els rectors de l'edat mitjana residien en àmbit urbà (a València o a Xàtiva) i es limitaven a cobrar les rendes eclesiàstiques de què gaudien, mentre que de la cura d'ànimes de la parròquia s'ocupaven vicaris de vegades analfabets o poc interessats en la religió, però que trobaven en ella una bona manera de viure de rendes. Coses d'aquella societat feudal, basada en els privilegis, i en les relacions personals i jeràrquiques. Un cas de rector absentista dels voltants del 1296 seria mossén Pere Hilari.[105] Anys després, concretament pel 1314, se'l documenta també de rector de Santa Maria d'Albaida, sense haver de renunciar per això a la rectoria

104 ACV, Pergamí núm. 6.307.

105 SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia,* Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922, p. 223.

de l'Énova, que conservava pel 1316.[106] En mateix 1314 fou designat bisbe auxiliar de València, o millor dit, de 'vicari general forà' de la part de la diòcesi corresponent a la Governació Dellà Xúquer (del Riu Xúquer a Xixona, amb capital a Xàtiva).[107] Així les coses, mossén Hilari vivia en una bona casa de la vila reial de Xàtiva. En la futura Seu o Col·legiata, instituí el benifet eclesiàstic de Santa Maria Magdalena, que heretaria la família xativina dels Torrella (senyors de Torrella de la Costera), possibles parents seus.[108]

A partir del segle XVI o XVII, es divulgà la llegenda (sense fonament) d'un Jaume I portador de la Mare de Déu de Gràcia. Així figura en el fresc de la volta de l'església

En paral·lel a l'organització parroquial, els 'veïns' de l'Énova (aquells que hi posseïen terres; els qui no en tenien eren tan sols 'habitadors') s'organitzarien en Consell de Prohoms (del llatí *probos homines,* 'homes bons') i es reunirien en el Porxe del Consell per a tractar d'assumptes relatius a la cosa pública. Cada any elegirien un justícia (jutge local i lloctinent del justícia de Xàtiva), dos jurats (regidors, garants del proveïment de blat i de carn, entre altres coses) i un mostassaf (oficial de pesos, mesures, mercats i aigües). Aquests eren els oficials de la 'universitat' o municipi del 'lloc' o poble de l'Énova. Però també hi havia un oficial del rei, el batle del quarter de l'Énova (demarcació administrativa i fiscal, equivalent en extensió al delmari de la parròquia), que era delegat local del batle reial de la ciutat de Xàtiva. La batlia, en el cas del reialenc xativí i en el d'unes altres terres del patrimoni reial, era la institució encarregada de vetlar pels interessos de la corona: imposts i justícia; inspeccions i sancions; monopolis com ara forns i molins del rei; terres pertanyents a la corona, etc.

De manera que l'Énova del 1300 seria cap i casal de la rectoria eclesiàstica, batlia reial i 'universitat' (= globalitat, municipi) dels cristians residents al quarter de l'Énova (inclòs fins al segle XIX dins el terme de la vila i futura ciutat de Xàtiva). A banda d'això, era el Porxe del Consell de l'Énova el lloc de reunió habitual dels síndics del reg de 'la Séquia d'Énova i Castelló', tal com es coneixia aleshores el conjunt format per

106 FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2, fs. 395v-396.

107 Cfr. Arxiu Municipal de Cocentaina, Llibre de la Cort del Justícia el 1314, f. 48v.; CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCÁ, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV),* Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996.

108 CÁRCEL, Mª. Milagros – PONS, Vicente, La Iglesia de Xàtiva en la época medieval, dins COMPANY, Ximo – PONS, Vicente – ALIAGA, Joan (coords.), *Exposició 'La Llum de les Imatges. Lux Mundi'. Xàtiva, 2007, (Libro de Estudios),* Generalitat Valenciana, València, 2007, ps. 86-103.

la séquia de la Vila o del Terç (Castelló) i la Comuna d'Énova. Els altres caps de quarter de l'extens terme de Xàtiva eren els 'llocs' també cristians de Castelló de Xàtiva, Benigànim i l'Olleria, tots tres voltats d'alquerietes de moros o 'sarraïns'.

Alhora que es consolidava en el segle XIII la pobla cristiana i la parròquia de l'Énova, les alqueries de moros que l'envoltaven anaven sent comprades i venudes per propietaris urbans, cavallers i burgesos de Xàtiva. Tal com havia succeït en època romana (societat esclavista, amb latifundis com el de *Publius Cornelius*) i en època islàmica (societat agromercantil, amb alqueries de llauradors i rafals de propietaris urbans, com els *Banû Mufawwiz*), el Pla d'Énova esdevenia un mapa controlat pels propietaris 'rics' de Xàtiva i treballat pels 'pobres' llauradors d'ací. Els poblats andalusins del segle XIII no disposaven cap terme amollonat, si atenem a la sentència d'un plet que tingué el primer senyor del Genovés amb alguns propietaris de Xàtiva. En aquell dictamen, pronunciat l'any 1269, s'especificava *que qualsevol alqueria del Regne de València no té uns altres termes certs, que no siguen aquells termes que els sarraïns de la mateixa alqueria acostumaven a conrear.*[109]

Aquestes terres pujarien de valor al llarg de la segona meitat del segle XIII, gràcies a la bonança climàtica i econòmica del temps, solament interrompuda per la crisi frumentària del 1275 i la segona guerra d'al-Àzraq (1276-1277). A partir del 1263 començaren a explotar-se sistemàticament les Salines d'Énova (ara dites, de Manuel), en règim de monopoli feudal, i des del 1284 les 'Salines Noves' estarien defeses per 'la Torre Nova', les restes de la qual –molt deteriorades– es coneixen com les paretetes dels moros.[110] Als pocs mesos de la reorganització de les Salines, Jaume I donà féu donació a Alfons de Múrcia d'una propietat del Pla d'Énova anomenada *Rahal Sac Biyeus* (< *Rahl Ishâq Abî-Yawx*), amb facultat per a repoblar-la amb 12 famílies de moros llauradors. Es coneix, per tant, que es trobaria despoblada aleshores i seria voluntat del rei que fóra repoblada, llaurada i posada en valor (1264).[111]

Aquesta alqueria patiria algun assalt pel 1269, quan no cessaven de passar almogàvers (guerrers a la recerca de botí) atrets pels repartiments de terres a Múrcia (els musulmans murcians s'havien alçat contra el rei de Castella i el seu sogre, Jaume I, havia sufocat la revolta el 1266). Alguns dels habitants del rafal, que treballaven per al mencionat Alfons de Múrcia, foren capturats per catalans i venuts com esclaus al mercat de Tarragona. Els hi portaren a vendre juntament amb els moros d'una altra alqueria saquejada, que era propietat de Garcia Llop, de Cocentaina. El senyor del rafal enover, en assabentar-se d'on eren, reclamà que els alliberaren, sense obtenir cap resposta favorable. Finalment, el rei intervingué en l'afer (juliol del 1269) i dictaminà que Alfons obtinguera no els esclaus –que havien sigut adquirits amb títol legítim pels seus propietaris–, però sí una indemnització econòmica per ells.[112]

El rei hi fa referència als "...sarraïns i sarraïnes, amb els seus fills i filles, que eren de la nostra pau [= pacífics, no rebels al rei], llauradors de l'alqueria d'Énova d'Alfons de Múrcia i de l'alqueria de Garcia Llop de Cocentaina, foren raptats i conduïts a Tarragona..." (*sarraceni et sarracene cum filiis et filiabus suis qui erant de pace nostra, agricole alquerie d'Envoa Alfonsi de Murcie et alquerie Garcie Lup de Cocentayna,*

109 *...quod aliqua alcheria Regni Valencie non habet terminos certos, nisi illos terminos tantum quos sarraceni eiusdem alquerie laborare consueverint.* Cfr. BURNS, Robert I., *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València. Societats en simbiosi*, 3 i 4, València, 1987 (1a., en anglés, 1984), p. 317, n. 29.

110 Més detalls sobre les Salines i la Torre Nova, en: SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.

111 ACA, Cancelleria Reial, reg. 12, f. 203.

112 BAÑÓ, Ricardo, Registres de Jaume I a l'Arxiu Municipal de Cocentaina, dins *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos,* 29, Alacant, 1980, ps. 97-111; TORRÓ, Josep (ed.), Llibre de la cort del justícia de Cocentaina (1269, 1275-1278, 1288-1290), Universitat de València, 2009, p. 96 (doc. 248).

furati fuerunt et ducti apud Tarrachonam). Els moros havien sigut portats a vendre en la barca d'Arnau Mataró, per ell mateix, Berenguer Nebot i Bonanat Mercer, i segurament ja haurien sigut venuts i escampats per Gènova i altres punts de demanda esclavista. Així les coses, encara que Jaume I mana cercar-los per terra i per mar *(in mare vel terram),* segurament era ja tard. Potser aquest cas de violència feudal sobre moros agricultors indefensos explique el despoblament i l'abandonament definitiu, a mitjan segle XIII de l'alqueria –o rafal– del Racó de Sanç.[113]

Una altra alqueria –o rafal, més pròpiament dit– posseïda aleshores per la corona era la que havia pertangut al jueu Samuel ben Menaze. El 7 de febrer del 1285 el rei Alfons I de València (III d'Aragó) l'havia venuda a un tal Guillem Escrivà, que residia a Eivissa, quan afegí a la venda (per preu de 20.000 euros) altres alqueries reials de la Ribera Baixa: Benibúquer, l'Alcúdia i Favara. La compravenda s'efectuà a Ciutadella (Menorca) i s'acompanyà d'un manament a l'agent reial Guillem de Torres, per tal que acompanyara Guillem Escrivà a les alqueries i li'n lliurara personalment la possessió.[114] El rafal que posseïa Ben Menaze (< hebreu *Menasseh,* una de les 12 tribus d'Israel) no se sap exactament on estaria. Igual podia ser l'Abat, que Faldeta... Simplement consta que es localitzava *in termino Enove* ('en terme d'Énova').

Per uns altres documents ens consta que el tal Guillem Escrivà era un traficant internacional d'esclaus de l'illa d'Eivissa, molt ben connectat amb el casal reial, que solia prestar diners al tresor del rei. D'ací que la venda anterior encobrira una mena d'hipoteca o de garantia sobre certa quantitat de diners que li devia el rei Alfons. El préstec estava en relació, si mirem les dates, amb el costós finançament de la guerra de conquesta de les illes Balears, llançada per Alfons el Liberal en els anys 1285-1287. Tot això explica que el 21 de novembre del 1287 la corona recupere aquestes alqueries de mans del mercader d'esclaus.[115] Aquest Escrivà, per cert, era parent de dos veïns de Xàtiva anomenats Pere Escrivà d'Eivissa (mort el 1317) i de Francesc Escrivà d'Eivissa, i més endavant s'interessaria per la compra de Murla i Benibrahïm, a la Marina.[116]

Les primeres dècades del segle XIV continuaren sent un temps de prosperitat agrícola, mercantil i demogràfica. Els cavallers Sanç de Xàtiva, senyors de Sant Joan d'Énova i de l'alqueria de Sanç (terme ara de l'Énova), es coneix que intentaren repoblar aquell primer lloc amb cristians –d'ací, el canvi de nom– operació que es frustraria després, per causa d'alguna guerra o epidèmia, i tornaria a ser fins al 1609 un poblet de moros. D'aquella època ha restat en peu, això no obstant, la torre de carreus de pedra calcària de l'antic castell o casa de la senyoria de Sant Joanet. El monument conté una bonica inscripció gòtica, de les poques que s'han conservat a la Ribera de Xúquer, on es llig clarament: EN·P·SANS·ME / FESYT·ANNO·DO- / -MINI·M°·CCC°.VI°. Es tracta d'una referència al senyor del lloc, Pere II Sanç, que impulsà la construcció d'aquella fortalesa. La traducció del text, on es barreja el valencià amb un llatí macarrònic, és: "En Pere Sanç em féu, l'any del Senyor 1306". És la torre qui parla.

En la mateixa època de la refundació de Sant Joanet, s'obriren nous albellons a la Séquia Comuna, amb autorització del rei –per ser una séquia del reialenc– que permeteren transformar en hortes fèrtils els antics territoris erms de Vistabella, Monflorit i la Pobla Llarga. Els dos primers es trobaven encara en terra considerada del terme de Xàtiva; el segon, era ja del terme d'Alzira. L'impulsor d'aquesta novetat

113 Vid. GALLEGO ÚBEDA, Aquilino, Una alquería islámica en el término municipal de l'Énova, dins *La Bellota,* 32, Manuel, 2010, ps. 22-24.

114 ACA, Cancelleria Reial, reg. 64, fs. 151v-152; reg. 71, f. 20v.

115 ACA, Cancelleria Reial, reg. 74, f. 22v. Vegeu també: LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae,* Universitat de València, 2006, docs. 698 i 2.328, *et passim;* GALLOFRE GUINOVART, Rafael, *Documentos del reinado de Alfonso III de Aragón, relativos al antiguo Reino de Valencia y contenidos en los registros de la Corona de Aragón,* València, 1968, les referències a Guillem Escrivà el d'Eivissa.

116 Dades que devem a la gentilesa del cronista de Xàtiva, Agustí Ventura.

L'Énova era una parròquia de cristians subordinada a Xàtiva i envoltada d'alqueries de musulmans en l'edat mitjana. La Salpassa en les *Cántigas de Santa María*

Estel·la sepulcral del segle XIII o XIV, d'algun personatge important, conservada a la sagristia de l'Énova. Es va trobar a l'antic fossar, ocupat ara parcialment per la capçalera del temple

i fundador de la Pobla Llarga –que no existia en temps dels moros– fou un altre magnat de l'època, l'ardiaca d'Alzira (dignatari eclesiàstic) mossén Pere Esplugues. Aquest inversor, animat per la bona marxa de l'economia, adquirí en propietat 40 jovades d'erms i secans (1.440 fanecades), a cavall dels termes de Xàtiva i Alzira. Pretenia transformar-les parcialment en regadiu, mitjançant la compra de drets d'aigua als hereters de la Comuna d'Énova. La traça de les séquies de la Pobla i Vistabella, i la fundació de la 'Pobla de l'Ardiaca Esplugues' s'efectuaren, com era previst, a partir del 1317.[117] El lloc elegit per a fundar la Pobla (*lo lloc d'Esplugues*) era l'anomenat Castell de Térmens, que separava els termes de Xàtiva i Alzira. Al costat de la pobla o lloc nou, l'ardiaca disposava d'una bella heretat d'horta, presidida per una fortificació i anomenada la Torre Formosa, per la seua bellesa.[118]

La construcció d'esglésies gòtiques com les d'Alzira, Castelló de Xàtiva, Sant Roc de Ternils (Cacaixent), etc., les torres de pedra dels cavallers i unes altres obres feren rendibles de nou les pedreres de la zona, com no ho havien sigut des de l'època romana. Una companyia de pedrapiquers de la ciutat de

117 Sobre la fundació de la Pobla, vid. CATALÀ, Joan - CLIMENT, Eva, Els primers poblatans. La Pobla Llarga, any 1399, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1996, s. p.; SERENA PÉREZ, Balbí-Josep, Sobre els orígens de la Pobla Llarga, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1997, s. p.; NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història,* Edicions 96, Carcaixent, 2003; CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les 40 jovades de la Pobla Llarga, la ramaderia i l'antic camí de Múrcia, dins *La Pobla Llarga en festes,* 2006, ps. 51-55.

118 Una curiositat extemporània: les operacions especulatives en l'àrea d'expansió del reg de les Énoves, traçant nous braçals –Na Codona, En Tordera, etc.– i fundant alqueries amb torre, per a treballar les extenses finques, rebien denominacions poètiques (Vistabella, Montflorit, Palmella, Montolivet, Torre Formosa...) que sonen de manera molt similar a la toponímia idíl·lica les promocions immobiliàries del nostre temps: 'Besana Golf'... *Nihil novum sub sole,* doncs.

Fossar medieval de Fontdespatla (la Matarranya, Aragó), similar al que hi hauria darrere l'església de l'Énova

València, dirigida per Ponç Riera, es desplaçaren fins a l'Énova per a tornar a explotar la pedrera dels Quatre Camins, als Francs; suposem que per a alguna obra monumental urbana. Començaren a treballar, quan arribà la notícia a oïdes del justícia de la ciutat de Xàtiva, que –ignorant els furs que beneficiaven els habitants de la capital del regne– trobà que aquella manufactura extractiva era il·legal. Com els pedrapiquers no es donaren per al·ludits, el justícia xativí els embarga els blocs de pedra que havien tallat i se'ls emportà a Xàtiva. Els jurats de València, el 15 de juny del 1325, escrigueren una lletra als seus col·legues de Xàtiva denunciant aquella requisa de pedra, que consideraven il·lícita:

> *Als honrats e discrets lo justícia, los jurats e los prohòmens de Xàtiva, de nós, los jurats de la Ciutat de València, saluts e honor. Ffem-vos saber que havem entés per en Ponç Riera, vehí nostre, que ell tallava e tallar fehia pedra dins lo vostre terme, ço és, prop Énova, et que vós havets embargat a aquell e a la sua companya, e manat que no tallen de la dita pedra. Et encara que alcunes pedres per aquell tallades havets feytes portar a la dita vila de Xàtiva. De la qual cosa, si axí és de vostra discreció, som maravellants, car vós sabets bé que legut li és per fur de València, posat en rúbrica 'De les pastures e del vedat', lo capítol quint que comença: "Donam e atorgam, et cètera". Per què, a conservació del dit fur e a instància del dit vehí nostre, afectuosament pregam e requerim la vostra amistat que vós lexets tallar de la dita pedra al dit en Ponç e sa companya, segons que pot fer, per continència de dit fur, et que li façats restituir e delliurar les pedres que per la dita rahó havets manades pendre de aquell. Et haurem-vos que grair, car nós, en semblants coses e majors som aparellats de fer per vós. En altra manera no poríem deffallir en conservació del dit fur al vehí nostre, de ajudar en son dret. Noresmenys, vos pregam que qualque cosa sobre lo dit feyt farets, que per vostra letra responsiva nos en certiffiquets.* Data Valentie, idus iunii, anno Domini Mº CCCº XXº Vº.[119]

119 AMV, Sign. A-1, Manual de Consells dels anys 1306-1326, f. 234v; ed. facsímil de ANYÓ GARCIA, Vicent (ed.), *El primer 'manual de consells' de la ciutat de València,* Ajuntament de València, 1997.

Presos de l'optimisme vigent al Regne de València en temps del Jaume II (1291-1327), uns altres inversors amb capitals acumulats per la gestió de la terra i el comerç, decidiren arriscar-los traçant noves séquies per a regar antics i edificar nous molins fariners. Així les coses, l'any 1322 certs propietaris de l'horta de Sanç –potser alguns foren de l'Énova– tractaren de millorar el reg de la partida obrint nous braçals des de la séquia del Roll, és a dir, la del Racó de Sanç (la que donava servei a l'alqueria islàmica abandonada tal volta el 1269;[120] redescoberta i excavada arqueològicament l'any 2008).[121] Alguns regants de la séquia es consideraren perjudicats per la novetat, que havia sigut realitzada sense llicència de la corona, i el rei ordenà al seu batle de Xàtiva que investigara l'afer i que manara desfer les séquies noves:[122]

> *Iacobus, etc., fideli nostro baiulo Xative, etc. Cum intelleximus quod cequia del Roll, que discurrit per ortam de Enova fuit mutata sive divisa per aliquos ab alveo solito et antiquo, absque licentia seu auctoritate nostra, in plurimum periudicium et iacturam. Capperet vobis dicimus et mandamus quod, accedendo ad partes predictas, vocatio evocandas, si invenieritis dictam cequiam absque auctoritatem nostram et in periudicium aliquorum fecisse diversam et mutatam, ipsam reduci ad expensas illorum qui ad hoc teneatur ad ea, cum pristinum et antiqum albeum faciatis. Propterea cum appareat quod si aque cequie vocate del Bany, construite in orta predicta defalitur et amitatur, et quod cedent ad plurium valitatem, si convenieretur dicta cequia del Roll, idcirco, vobis dicimus et mandamus quot, vocatis evocandis, si invenieritis hoc fere posse iuste et sine periudicio alicuius, ad per illos quibus inde utilitas pervenient, sed permitatis. Date Barchinone, IIII° mensis ianuarii anno Domini M° CCC° XX° III°.*

La qual cosa vol dir, traduïda del llatí al valencià:

> "Jaume, etc., al nostre fidel batle de Xàtiva, etc. Com hem sabut que la séquia del Roll, que discorre per l'horta d'Énova, ha estat mudada o dividida per uns altres cursos que no són el curs habitual i l'antic, i això sense llicència ni autoritat nostra, i en perjuí i damnatge de molts; comprengueu que us diguem i manem que, després que hàgeu anat a les dites parts que són objecte d'atenció, si trobàreu que dita séquia, sense autoritat nostra i en perjuí d'altres, haguera estat variada i mudada, la fareu tornar al curs correcte i antic, a despesa d'aquells que han intervingut en el cas. Per la mateixa raó, si veieu que l'aigua de la séquia dita del Bany, construïda en dita horta, defalleix i minva, però que la cosa beneficia a molts, vegeu si convé la séquia del Roll. Per això us diem i manem que, vist això, si trobareu que l'afer es pot arreglar justament i sense perjuí de ningú, permeteu-ho per a aquells que provinga utilitat. Dat a Barcelona, el 4 de gener de l'any del Senyor 1323."

És probable que el batle de Xàtiva tinguera mànega ampla –i fins i tot algun interés inconfessable– en aquelles novetats, que al rei de València li quedaven tan lluny de la seua cort. Raó per la qual autoritzaria també algun inversor de la zona a construir molins de nova planta, també sense permís del rei, o amb llicència reial però en perjuí dels regants de la Comuna i el Terç. De manera que aquests s'hagueren d'unir contra les operacions especulatives del ram de la molineria i en defensa dels seus interessos. Entenien que la construcció de nous molins hauria d'entrebancar el lliure curs de l'aigua, sobretot en èpoques de minva i estiatge. Així que obtingueren de Jaume II el Just un privilegi reial (14 d'abril del 1325) on confirmava el dret al terç de l'aigua dels castellonencs i prohibia la construcció de nous molins, sota pena de 500 auris

120 Vegeu el que comentem més amunt sobre el saqueig del Rafal d'Alfons de Múrcia.

121 GALLEGO ÚBEDA, Aquilino, Una alquería islámica en el término municipal de l'Énova, dins *La Bellota*, 32, Manuel, 2010, ps. 22-24.

122 ACA, Cancelleria Reial, reg. 181, f. 72v.

d'or i el rescabalament dels danys ocasionats als regants.[123] El privilegi no venia sinó a refermar la validesa de la sentència pronunciada feia poc, en favor dels regants i en perjuí o detriment dels moliners. El rei diu que "per causa d'una construcció il·lícita efectuada feia poc de temps, d'uns casals de molins a la séquia anomenada d'Énova i de Castelló, en terme de Xàtiva" (*propter illicitam construccionem factam pro quosdam, ab aliquo circa tempore, de casalibus molendinorum in cequia vocata de Enova et de Castillione, termini Xative*), "s'havien seguit molts danys i molèsties per als hereters de dita séquia" (*dampna et tedia plurima subsequita fuisse hereteriis cequie supradicte*) i que els mateixos hereters, que havien obtingut sentència favorable a llur causa, li havien demanat el privilegi reial, i la sanció de 500 monedes d'or per als qui gosaren contradir-lo, per a prohibir la construcció de nous molins en les séquies mare. També li havien demanat que confirmara per escrit la consuetudinària partició d'aigües –heretada dels moros– en raó de la qual 1/3 del cabal de la séquia de l'assut anava cara a Castelló i els 2/3 restants se'ls enduia la Comuna d'Énova: *sic quod hereterii de Enova dues partes et hereterii de Castilione terciam parte ex aqua dicte cequie, iuxta tenores dictarum sentenciarum recipere valeant et habere*. El privilegi fou atorgat a València, en presència de testimonis de primer rang, com era l'infant Pere

Pedrera dels Quatre Camins, explotada en el segle XIV

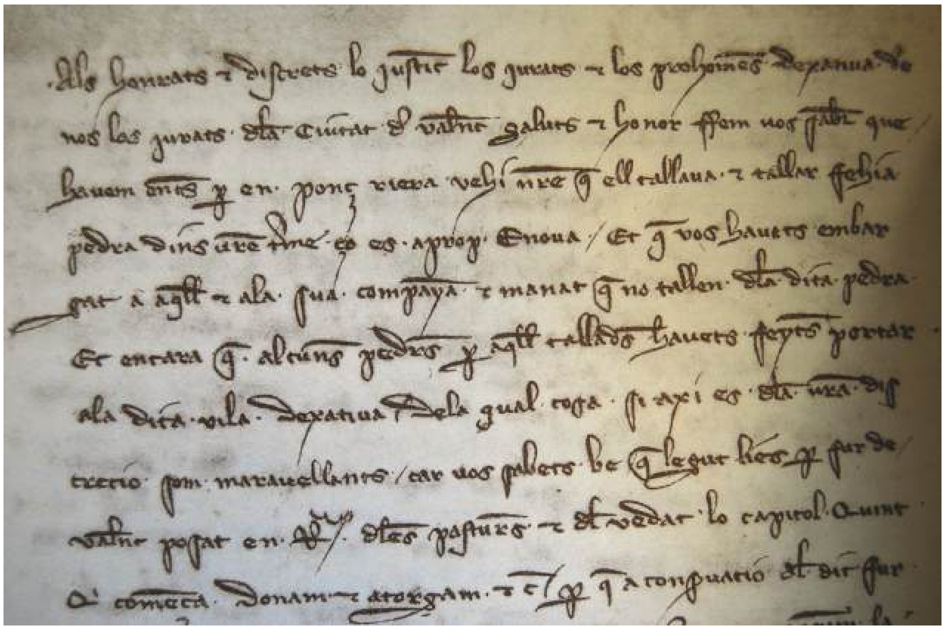

Document de l'Arxiu Municipal de València, del 1325, on es parla d'un tal Ponç Riera que "tallava e tallar fehia pedra (...) a prop Énova"

123 ACA, Cancelleria Reial, reg. 186, f. 3r/v.; *ORDENANZAS de la Acequia de Énova*, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847, ps. 2-3; VICIANO, Pau, La séquia, l'any 1325, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 14, Manuel, 2001, ps. 3-4; GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, ps. 8-9; SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008, document 2 de l'apèndix.

Transport de pedra en carros tirats per bous

(futur rei Pere II el Cerimoniós) i diferents nobles de la cort.

L'interés del rei Jaume i del príncep Pere, que heretaria poc després la corona, per les coses de l'Énova-Castelló deriva de les elevades rendes que obtenien d'aquesta fèrtil partida del terme de Xàtiva. En l'arrendament de les batlies reials dels quatre quarters de Xàtiva, l'any 1326, destaquen els 1.220 sous que oferí Pere Sanç, veí d'Alzira, per la batlia del quarter de Castelló, i els 990 sous oferits per Pere Dassiu per la batlia de l'Énova.[124]

En els anys immediatament posteriors al privilegi del 1325 es verificaren els efectes del canvi climàtic, les primeres manifestacions d'un refredament sobtat de l'hemisferi nord del planeta: les males anyades de la dècada del 1330, la Guerra de la Unió (1347-1348) i la primera gran pesta bubònica o 'Pesta Negra' (1348). La mencionada guerra fou un enfrontament civil entre el bàndol reialista –partidaris del rei Pere el Cerimoniós i la seua política autoritària– i el bàndol unionista: burgesos i cavallers oposats a l'autoritarisme reial. Al costat del rei, s'alinearen la majoria dels nobles valencians, la vila reial de Xàtiva, el senyor de la Pobla Llarga, els cavallers Sanç, etc.; del costat de la Unió, estaven la ciutat de València, una majoria de viles valencianes, entre elles la de Castelló de Xàtiva i, segurament també, l'Énova. Molts vassalls de senyories aprofitaren l'avinentesa per a rebel·lar-se contra els respectius barons.[125]

Una de les principals batalles campals d'aquella guerra, on s'enfrontà la flor i la nata de la cavalleria valenciana, tingué lloc en territori de la Pobla Llarga, a mitjan desembre del 1347.[126] La ciutat de València, que volia socórrer els unionistes de Cocentaina contra el seu baró, envià cap al Sud un exèrcit de 8.000 homes de peu i 400 de cavall, comandats per Arnau de Vic, Francesc d'Olliu i Bernat Sunyer; al qual s'afegí a l'alçada d'Alzira la columna de Bernat de Vic, constituïda per 1.000 peons més i 50 cavallers. En resposta, la Germania Reialista de Xàtiva posà a les ordres de Gilabert de Centelles, Alfons-Roger de Llúria i Guillem de Bellvís, una tropa de 5.000 peons i 150 genets. En arribar a Cogullada (terme actual de Carcaixent), saberen per espies que els de Xàtiva ja avançaven per la Pobla d'Esplugues, on els esperaven.

En això que l'avantguarda reialista, en un acte temerari, llançà un atac contra els unionistes, però fou destrossada completament, de manera que moriren allí molts cavallers fidels al rei; entre ells, el sotsgovernador del Regne de València, Andreu-Guillem Escrivà, i el seu fill Arnau. Acabat aquest combat, els reialistes retrocediren cap a Sant Joanet, alhora que els unionistes passaven per dins de la Pobla, saquejant les cases i el castell-palau de l'Ardiaca Esplugues, que lluitava integrat en l'exèrcit rival. Els de València i Alzira pensaven

124 ACA, Cancelleria Reial, *Varia,* caixa 420, any 1326.

125 Vegeu RODRIGO LIZONDO, Mateu, La Unión valenciana y sus protagonistas, dins *Ligarzas,* 7, València, 1975, ps. 133-166; TEROL i REIG, Vicent, La Guerra de la Unió a la Vall d'Albaida, dins *Almaig. Estudis i documents,* 10, Ontinyent, 1994, ps. 58-66.

126 NAVARRO, J.-L., *La Pobla Llarga...*, ps. 37-39.

continuar cap a Castelló, que havia jurat la Unió. Però en resposta al saqueig, la resta dels reialistes de Xàtiva, en lloc de retirar-se per Sant Joanet cap a Xàtiva, atacaren els unionistes pels afores de la Pobla, on foren detinguts i derrotats estrepitosament. Moriren en aquesta batalla molts cavallers i ciutadans fidels al rei.

L'Énova medieval fou molt afectada per pestes i guerres. "Extrema unció", de Rogier Van der Weyden

A les destrosses ocasionades pels participants en la batalla, que es dedicaren a saquejar la zona, cal afegir les incursions que feien els unionistes de Castelló i l'Énova en les altres alqueries de cavallers reialistes de Xàtiva, inclosa segurament la de Sanç. A fi de protegir-les de les agressions, els de Xàtiva muntaren una 'bastida' sobre les runes islàmiques del castell de Sumacàrcer, i enviaren allí un destacament de mercenaris, que es dedicaven a barrejar de tant en tant el Pla de Castelló i a furtar-los les vaques, als castellonencs (1348).[127] Amb la victòria reialista en la guerra, que es produí el mateix any, tornaria la calma al regne i eixiria reforçada l'autoritat de la Corona. Per la seua banda, el senyor de la Pobla reconstruí el seu 'lloc', el tornà a poblar i pactà amb el conjunt dels poblatans una renovada carta pobla (1348), on s'intitulava aquell lloc amb la sonora denominació de 'les Esplugues de Torreformosa'.[128]

Acabada la guerra, castellonencs i enovers eixiren derrotats i perderen drets, per haver apostat per la Unió, alhora que els cavallers Sanç i uns altres senyors d'alqueries –reialistes refugiats a Xàtiva– obtingueren indemnitzacions i favors per part de la corona. Una d'aquelles compensacions fou l'anul·lació del privilegi del 1325, que impedia edificar nous molins, i la concessió de facultat a Bernat Sanç, senyor de l'alqueria de Sanç, per a construir un molí en la séquia dita 'dels Banys', l'any 1348. Es tracta, doncs, del molí de Sanç, que fou durant segles una regalia o monopoli feudal de la senyoria sancina. Heus ací l'autorització del rei Pere, on se'ns informa que el tal Bernat era ciutadà de Xàtiva i fill d'un tal Domènec Sanç, difunt:[129]

> *Nos, Petrus, etc., viso quondam instrumento publico concessionis haedificandi molendinum, subscriptum in loco inferius expressato per Petrum Fusterii, baiulum Xative, facte vobis, Bernardo Sancii, civis civitate Xative, cuius tenor sequitur in huius modum: "Noverint universi quod ego, Petrus Fusterii, baiulus Xative, attendentes quod (...) ego, auctoritate dicti offici scripsi vobis, Bernardo Sancii, filio quondam Berengarii Sancii, civis Xative, que in cequia qui vocatur dels Banys, in solo vestro, sive in alcharea que habetis in Enova, Orta Xative, absque sunt funditus alieni possetis cosntruere et hedificare unum casale molendinorum bladorum, sub censu medii morabatini domino regi et suis succesoribus. Xative, pridie kalendas iulii [del 1348]." (...).*

La confirmació del rei tingué lloc en desembre del 1348, cinc mesos després de la llicència del batle, quan suposem que ja hauria construït el molí. El text precedent, el podem traduir de la manera següent:

127 ACA, Processos en foli, Caixa 121, document 13.

128 Que coneixem gràcies a la gentilesa de Joan Català: ARV, Manaments i empares, any 1645, llibre 6.

129 ACA, Cancelleria Reial, reg. 887, f. 16r/v.

'Nós, Pere, etc., vist cert instrument públic de concessió per edificar un molí, subscrit al lloc baix expressat per Pere Fuster, batle de Xàtiva, fet a vós, Bernat Sanç, ciutadà de la ciutat de Xàtiva, el tenor del qual és tal com continua: "Sapien tots que jo, Pere Fuster, batle de Xàtiva, atenent que jo, per autoritat de dit ofici, us escriví a vós, Bernat Sanç, fill del difunt Berenguer Sanç, ciutadà de Xàtiva, que en la séquia que diuen 'dels Banys', en sòl vostre, o en l'alqueria que teniu en Énova, a l'Horta de Xàtiva, i no en cap altre lloc, pugueu construir i edificar un casal de molins de blat, sotmés a cens de mig morabatí per al senyor rei i els seus successors. Xàtiva, 31 de juny (del 1348)."'

Una novetat molt important de feia pocs anys havia convertit els propietaris d'alqueries com la de Sanç en 'senyors territorials' i les mateixes alqueries, en 'microsenyories' feudals dins el reialenc de Xàtiva. Això reforçava el paper dinamitzador de l'economia exercit per burgesos com ara Bernat Sanç, que promovien noves séquies i molins, però afeblia la posició política i la influència dels llauradors de llocs de reialenc com l'Énova. La conversió de Sanç, Faldeta, Berfull, etc., en senyories alfonsines, on els amos també exercien una part de la jurisdicció, s'havia efectuat en virtut de l'anomenat Fur del rei Alfons, aprovat en Corts Valencianes el 1328. Aquesta disposició convertia per decret les alqueries de més de 7 cases de moros o més de 15 de cristians, emplaçades en terra de reialenc o dins una baronia, en microsenyories territorials, amb un 'territori' –que no terme amollonat– que sols comprenia les terres de conreu vinculades a la propietat. Els amos de les alqueries passaven així a ser senyors de vassalls –els colons– i a gaudir d'una jurisdicció limitada –la jurisdicció 'alfonsina'– que comprenia la civil i part de la criminal (exclosos ací els delictes amb 'efusió de sang' i la pena de mort) sobre la terra i els seus pobladors.[130] A partir del 1328, així les coses, els moros mitgers de Sanç havien passat a ser vassalls dels nous 'senyors' feudals de la terra.

Es posaria en vigència a Sanç, fins el segle XIX, un sistema de propietat 'emfitèutica' o titularitat compartida de cases i terres (pròpia del sistema feudal), tal com la definien els 'Furs de València': el senyor territorial de Sanç conservava el 'domini eminent' de cases i heretats agrícoles, i els monopolis o regalies feudals (forn, carnisseria, molí...), però cedia el 'domini útil' i a perpetuïtat d'aquelles terres i cases a vassalls 'emfiteutes'. Aquests s'havien de comprometre a dur els bancals 'a ús i costum de bon llaurador', i a reconéixer el domini eminent del senyor, pagant-li uns censos anuals en diners i lliurant-li una part de la collita. En cas que no portaren bé les terres, la senyoria es reservava el dret de comís: l'embargament de l'heretat al vassall. També es reservava la senyoria els drets de fadiga (prelació en la compravenda d'immobles) i de lluïsme (el 10% del valor de les transaccions immobiliàries).

Hem de pensar que la mà d'obra era escassa en aquell temps i que la principal preocupació dels senyors de Sanç seria conservar el nombre mínim de vassalls (7 cases de moros), per a disposar així de la jurisdicció sobre ells. També tindrien mànega ampla en temps de mala collita i els atorgarien préstecs, com solien fer uns altres senyors, per a mantenir-los endeutats i, per tant, lligats al territori. Ja que, segons un altre fur aprovat en el segle XV, els moros que tenien deutes contrets amb un senyor, no podien canviar-se de poble o de senyoria sense haver resolta abans el deute pendent.

Feta explicació de tot això, tornem a les dècades del 1350-1360 per observar algunes novetats. Una d'elles fou l'estrena de la nova imatge gòtica de la Mare de Déu de Gràcia, titular de l'església d'Énova, que estilísticament s'acosta a aquesta cronologia. La Mare de Déu de la Porta dels Apòstols de la Catedral de València, acabada el 1354, serviria de model o font d'inspiració per a l'escultor que obrà la Mare de Déu de l'Énova.[131] Del 5 de desembre del 1363 és la reclamació feta per una tal Gueralda, muller del ciu-

130 GIL OLCINA, Antonio, La propiedad de la tierra en los señoríos de jurisdicción alfonsina, dins *Investigaciones Geográficas*, 1, Universitat d'Alacant, 1983, ps. 7-24.

131 Més detalls en la part del llibre que dediquem als aspectes patrimonials.

La Mare de Déu de Gràcia, una de les joies escultòriques de l'art gòtic valencià, data del segle XIV

tadà de Xàtiva Nicolau de Borja, davant la Cort del Justícia de Xàtiva, de 50 sous que li devia el llaurador de l'Énova Jaume Canut.[132] Del 6 de maig del 1368, el document de compra de l'alqueria de Joan Fabra (l'antic poble i horta de l'Abat, en terme de Manuel) per l'abat del reial monestir de Santa Maria de la Valldigna. El preu de venda era de 26.000 sous i incloïa "tota aquella alqueria que Joan Fabra, donzell [= fill de cavaller] té en la parròquia d'Énova, situada en Regne de València, amb els homes i les dones" que la poblen (*totam illam alquaream quam Iohannes Fabres, domicellus, habet in parrochia de Enova situata, in Regno Valencie, cum hominibus et feminis*).[133] Al cap de dos anys 1371, el mateix cenobi de Valldigna adquiriria del rei Pere II la propietat de Rascanya, a l'Horta de València, per a edificar allí el monestir de Sant Bernat de Rascanya (després, Sant Miquel dels Reis; ara, seu de la Biblioteca Valenciana), de l'abat del qual passaria a dependre després la jurisdicció de l'alqueria de l'Abat d'Énova.

L'any 1373, tot sembla indicar que ja s'havia recuperat la població i l'economia dels plans d'Énova i Castelló, després de la crisi de mitjan segle XIV. Un quadern de recaptació de l'impost reial del morabatí (pagament en diners, per cada casa, de 7 en 7 anys), ens permet conéixer la població d'aquesta plana, regada de l'aigua del riu d'Albaida: el 'lloc' de Castelló contenia 226 cases de cristians (25 d'elles, de pobres de solemnitat, exempts del morabatí); el 'lloc de Sant Joan', 28 cases de moros (6 d'elles, de pobres); Senyera, 14 cases de moros (2 de pobres); Benimeixix, actual terme de Senyera, 10 cases (1 de pobres); 'Reseta' o Roseta (en terme de Manuel, tirant cap a Senyera), senyoria dels hereus de Berenguer Fluvià, 25 cases (7 de pobres); l'alqueria de Vicent Valls (actual Manuel, 7 cases, 1 d'elles de pobres); l'alqueria d'Andreu Esquer (Berfull?, 3 cases); l'alqueria de Pere Llong (en terme actual de la Pobla, 2 cases); l'alqueria de Francesc Ferrer (Faldeta, 18 cases, 2 de pobres); l'alqueria d'en Fluvià (Torreta, 6 cases, 1 de pobres); l'alqueria de l'Abat (15 cases); l'alqueria de Bernat Sanç (12 cases, 2 d'elles de pobres), i el 'lloc' de l'Énova (95 cases de cristians, 11 d'elles de pobres). No hi figura Sanç, per estar exempt del morabatí, o perquè el seu senyor seria el beneficiari d'aquest impost per especial privilegi del rei.[134] Algunes de les alqueries citades, com s'observa, havien sigut rafals islàmics i ara eren simples masos o cases de camp. Estaven treballades per moros, però convivien amb ells alguns cristians, sovint masovers, estatgers de la casa senyorial o guardians de les hortes.

Com s'observa el lloc de l'Énova dels Cristians no era tan important com Castelló de Xàtiva, però hi residia ja vora un centenar de famílies, una xifra que és producte del creixement dels segles XIII-XIV, però que ja no tornaria a ser assolida fins el segle XIX, després d'una prolongadíssima fase de decadència. De moment, res no feia presagiar el declivi del poble. Dimarts 20 de desembre del 1379, en un dels pocs documents de l'Arxiu de la Ciutat de Xàtiva que se salvaren de la crema de Felip V (1707), apareixen els jurats de la ciutat arrendant la recaptació d'imposts del quarter de l'Énova als seus col·legues i subordinats, els jurats del Consell de l'Énova. Vegem-ho:[135]

> Énova
> Die martis XX die decembris,
> anno a Nativitate Domini Mº CCCº LXXº nono.
>
> *Nós, dits honrats en Domingo del Castellar e en Berthomeu March, jurats en lo present any de la ciutat de Xàtiva, per auctoritat de la qual usam, e per lo poder a nós atribuït e donat ab aquesta present pública carta, en per tots temps valedora, de grat e de certa sciència, del dia de Nadal vinent en hun*

132 BATLLORI, M. (dir.), *Diplomatari Borja,* 3 i 4, València, 2002, vol. 1, doc. 11.

133 ACA, Cancelleria Reial, reg. 1.348, f. 247 i ss.; GARCIA-OLIVER, Ferran, *El naixement del monestir cistercenc de la Valldigna,* Universitat de València, 1983.

134 ARV, Mestre Racional, 10.866.

135 BOLUDA PERUCHO, Alfred, *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380),* Diputació de València, València, 1999, p. 271.

any següent e contínuament complit, qui serà al XXVén dia del mes de deembre e començant de l'any de la Nativitat de Nostre Senyor M CCC huitanta, venem, liuram o quasi liuram, en públich encant, axí com a més de preu donants e oferents, ço és a saber, a·n Matheu Pèrez e a·n Guillem Cerveró, jurats del dit loch d'Énova, a obs de la universitat del dit loch d'Énova, terme de la dita ciutat, la imposició del dit loch, exceptat les imposicions de bèsties e bestiars, béns seents e tall de draps. Aquesta venda, a vós e als vostres, en los dits noms, fem, per preu de dos mília e cinch-cents sous reals de València. Et prometem pagar les solucions e pagues de la damunt dita venda de la imposició del dit loch d'Énova, segons que en los capítols d'aquèn ordenats, feits los dits drets, són acostumats de collir e levar, e sots les formes e condicions e districtes que en aquells largament són nomenats e contenguts. Testimonis foren, presents a les dites coses, en Ramon Sanç e en Garcia Medina, pellicer, vehïns de Xàtiva.

La rectoria de l'Énova continuava a mans de capellans absentistes, que delegaven la tasca pastoral en vicaris poc preparats. L'any 1382 s'atorgà llicència als frares Bernat Guillem, Bernat de Pontons i Jaume Taust per ajudar el rector de l'Énova a confessar els feligresos, ja que aquest exercia de 'vicari forà' de la Governació Dellà Xúquer (el sud del regne i de la diòcesi, amb seu a Xàtiva), i tenia massa responsabilitats. Les interessants primícies –1/32 de cada collita, de tot el Pla de la Comuna(!)– que constituïen la 'còngrua' o remuneració del rector, expliquen el fet que passaren per la parròquia alts dignataris eclesiàstics. Eren clergues intel·ligents i molt ben remunerats, dotats amb comeses pastorals com ara la de vicari forà, una mena de bisbe auxiliar del de València.[136]

El visitador diocesà del 1383 comunicà al rector de Xàtiva que havia de cobrar una sanció de 8 florins d'or de mans del vicari de l'Énova, Ramon Sanç. La multa havia sigut imposada al rector enover per no tenir a l'església el llibre de les constitucions sinodals ni el tractat dels Set Sagraments, i per no guardar la deguda hospitalitat amb els transeünts. Aquesta segona part consistia a disposar d'alguns llits a la casa abadia, en aquelles parròquies on no existia hospital de pobres, malalts i transeünts, per a allotjar allí els pobres de solemnitat que travessaren pel poble, per tal d'acomplir amb l'obligació de la caritat cristiana. El rector de l'Énova no tenia llits disponibles, segons el visitador, però sí que tindria a l'abadia una gran cambra, un celler, una pallissa, etc., per a conservar la recaptació de primícies (1/32 part de cada collita) i delmes (1/12 part; 1/3 per al rei i 2/3 per al bisbe). Heus ací la lletra, redactada en llatí, que el visitador envià al rector de Santa Maria de Xàtiva, que tenia una certa ascendència jeràrquica sobre el de l'Énova:[137]

Arnaldus, et cetera. Dilecto in Christo regenti curam animarum ecclesie civitatis Xative. Salutem in Domino. Mandamus vobis, sub excomunionis pena, quatenus ex parte nostra, moenatis Raymundi Sancii, vicarium ecclesie de Énova, quatenus infra quatuor dies, et cetera, quos et cetera, ut partatur et cetera, solvat et tradat vobis nomine nostro prout promisit et sibi iniunctum extitit per nos octo florenos auri in quibus punivimus et correximus dictum rectorem ecclesie de Énova, ex eo quia visitantes dicta ecclesia invenimus dictum rectorem non tenere constitutiones nec tractatum Septem Sacramentorum in dicta ecclesia, nec in abbatia lectos per hospitalitatem. Alioquin in ipsum nunc ut ex tunc et cetera. Mandantes vobis, quatenus elapso termino, predictum Raymundum excomunicatum nuntietis, tantum et tam diu donec a nobis aliud recepteritis in mandatis, diem vero et cetera. Datum in loco de Ontinyén, XIIIIª madii, anno LXXXº tertio.

---

136 Cfr. FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2, fs. 395v-396.

137 CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCÁ, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV)*, Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996, ps. 528-529, doc. 171.

Sis anys després tornà a inspeccionar la parròquia un altre visitador eclesiàstic, mossén Guillem Dolç. Era dimecres 9 de juny del 1389, i el clergue foraster s'entrevistà a l'abadia amb el vicari del poble. Aquest li comentà que tenia notícia d'un moro de les parts de Carlet que s'havia posat a fer prediccions de futur (*mititur divinare*), segurament per ser com era paralític (*toltus, qui propris pedibus incidere non potest,* escrigué en el seu quadern el visitador). A continuació, interrogà Dolç els parroquians Domènec Ferrer, Joan Garcia, Pere Ferrer i Jaume Escrivà, que no denunciaren cap cosa estranya, ni cap irregularitat per part del clergat, ni cap pecat capital o pràctica fetillera.[138]

Un altre document d'aquesta època relacionat amb l'església i el culte és el reconeixement mutu (22 de juny del 1395) que féu el rector de l'Énova Pere Macip al pintor de València Gerard Jaume, d'haver-li dut el retaule que li tenia encomanat, i d'haver-li pagat també el preu d'un altre. Això fa pensar en una important inversió per part de la feligresia en decorar l'interior del temple.[139]

Molt més interessant i prolixa en contingut és l'acta de la visita pastoral efectuada el dia de la Puríssima Concepció, 8 de desembre, del 1401. El document[140] duu per títol (traduïm del llatí al valencià) "Visita de l'església de Santa Maria del lloc d'Énova". El rector era mossén Ramon Piquer, absent, i regia la cura d'ànimes en el seu nom el vicari mossén Francesc Ramon, que residia a la casa abadia del poble. Aquell dia acompanyà al visitador a l'església per a veure on tenien conservat el Cos de Crist (*Corpus Domini nostri Iesu Christi*). El trobà honoríficament recòndit dins un escriny. També hi havia dins l'arca dels ornaments els corresponents vasos crismals d'estany, amb els olis de pernoliar els malalts, ungir els catecúmens i fer crismes. La pica baptismal estava tancada i l'aigua, neta. L'altar major, dedicat a la Mare de Déu de Gràcia, estava adornat per tapets de lli. A l'arca hi havia un calze i patena, la custòdia, una creu i un encenser; tot això, d'argent. I també llibres, indumentària litúrgica, etc., però faltava la consueta.

L'església disposava en un lateral d'un altar dedicat als apòstols Sant Pere i Sant Pau, estava a disposició d'un capellà beneficiat, és a dir, del titular d'un benifet eclesiàstic o renda vitalícia; coberta a partir dels béns o rendes d'alguna deixa testamentària. En aquest cas el benifet havia sigut instituït per un antic vicari de l'Énova anomenat mossén Arnau Vallet i el beneficiat del 1401 era mossén Joan Castell, suposem que fill del poble, per haver ací llauradors de llinatge 'Castell'. Percebia aquest cada any 22 lliures. El patró del benifet, aquell que designaria el seu successor, era el bisbe, i l'altar tenia damunt un tapet de lli, però mancava d'ornaments litúrgics.[141]

Una vegada visitats els dos altars de l'església, l'emissari del bisbe, mossén Guillem Dolç, reuní al Porxe del Consell els 18 prohoms o llauradors benestants del poble, aquells que solien concórrer sovint al Consell de Veïns, i els interrogà sobre la situació de la parròquia. Els allí congregats eren: Pasqual Castell, lloctinent de justícia (justícia de l'Énova, però subordinat al de Xàtiva; d'ací que se'n diga 'lloctinent'); Mateu Pèrez i Nicolau Prat-llong, jurats; Jaume Cerveró major, Pere Savall, Guillem Faldeta (l'amo de l'alqueria de Faldeta, actual terme de Manuel), Martí de Pedra, Pere Cremades, Domènec Pèrez, Garcia de Belsa, Bernat Cerveró major, Ramon Sanç major, Jaume Fuster, Jaume Rugat, Bernat Cerveró menor, Jaume Cerveró menor i Bernat Dassiu. Els interrogà el dignatari pel comportament del rector i ells es manifestaren satisfets. Preguntà si coneixien concubinaris, usurers, heretges, maleïts o mals cristians al veïnat, i respongueren que no.

La cosa canvià quan preguntà del de València si el vicari tenia alguna amiga (*si dicturs vicarius est con-*

138 Ibídem, p. 153.

139 APPV, Protocol de Joan d'Aguilar, núm. 14.091, 22 de juny del 1395; transcrit per citat per COMPANY, Ximo i al. (ed.), *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna, I (1238-1400),* Universitat de València, 2005, vol. 1.

140 Que trobareu en versió original llatina en el núm. 2 de l'apèndix.

141 *Vid.* ADV, Fons I, Secció III, caixa 139, doc. 1, fs. 97 i 103v.

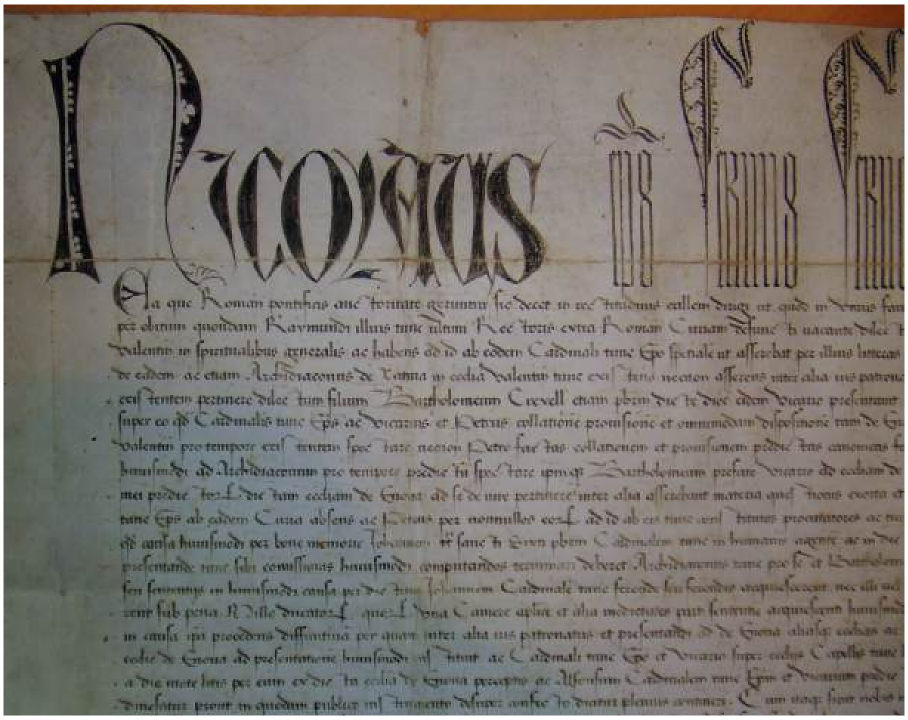

Butla pontifícia del 1447, per la qual l'ardiaca de Xàtiva és desposseït del patronat de la rectoria de l'Énova en benefici del bisbe de València (Arxiu de la Catedral de València)

cubinarius et tenet publicam concubinam). Un tal Quintavall major –que no figura en la llista anterior– i uns altres digueren que sí, que el vicari s'entenia amb una tal na Mari Sánchez (una castellana?), públicament i en la mateixa casa abadia, però que quan tenia notícia que venia un visitador –com ara– se l'emportava a Xàtiva. A més a més, el mateix vicari tenia una altra amant a Xàtiva anomenada na Mari Ferrández (una altra castellana?). De manera que el visitador anotà en el quadern que havia d'estudiar aquella desordre moral; molt comú, per cert, en els capellans de l'època. Per a confirmar que allò era de veres, l'eclesiàstic els ho féu jurar solemnement als denunciats i a Martí de Pedra, Pere Savall i uns altres. Un altre feligrés es queixà perquè el vicari no havia volgut acudir a administrar l'extrema unció a una filla seua de 13 anys, anomenada Francesca, que havia mort feia mig any. Interrogats pel comportament del capellà beneficiat Joan Castell, li digueren que s'emborratxava (*quod inebriatur*).

Per la seua banda, el jurat Prat-llong declarà sota jurament que no hi havia vici de jocs d'atzar al poble, si exceptuaven el cas del vicari, que s'ajuntava a jugar a jocs d'atzar (*ludo alearum*) amb uns altres. De mossén Castell digué que sí, que solia bufar-se. Mateu Pèrez diu que havia vist a l'abadia una dona i que s'anomenava Maria. Pere Savall digué que no volia dur-li a batejar els seus fills ni res de res, al vicari, per tenir-lo per inexpert i ordinari, comportament que li oferia poques garanties de salvació. I diu que el seu parent Pere-Jaume Savall, que vivia a l'alqueria de Berfull, demanà combregar perquè estava morint-se, i com el vicari no volgué anar-hi es morí sense haver combregat. I el mateix cas succeí amb la filla de Martí de Puig, que morí sense eucaristia ni extrema unció, perquè el vicari no li ho volgué administrar. Per si fóra poc, el vicari i la seua família havien tret de la caixa de la lluminària (on s'alçaven les almoines dels fidels, per al culte i les festes) 70 o 80 sous. En fi, tot un cas per a corregir. Finalment, el visitador condemnà a una nova sanció el rector per no tenir llits a l'abadia per a l'hospitalitat. I per no tenir complets els 10 llibres de les constitucions diocesanes.

L'any 1406 l'alqueria de Sanç havia canviat de mans. Ja no pertanyia als Sanç de Xàtiva sinó a un altre veí d'aquella ciutat anomenat mestre Benet de Flores.[142] Aquest faria venda del lloc, amb posterioritat al 1410,

142 VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995*, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230 (p. 1.212).

als ciutadans Ferrer de Xàtiva, senyors també de l'actual Manuel.[143] En el quadern d'acapte del morabatí del 1415 figuren els llocs i alqueries de Castelló (230 cases), de Senyera i Benimeixix (19 cases), Roseta d'Antoni de Fluvià (17 cases), Sant Joan d'Arnau Ferrer (27 cases), Rafelguaraf i el Tossalet (24 cases). Tanmateix, l'Énova *e altres lochs de la dita contribució de aquella,* inclosos Sanç, Manuel, etc. figuren tots junts, amb un total de 134 cases.[144] Molt més explícit i detallat és el següent quadern d'acapte, el del morabatí del 1421:

Alqueries de la plana de Castelló i les Énoves, segons el 'morabatí' del 1421

Nom del lloc o alqueria	*Caps de casa*	*Musulmans*	*Cristians*
L'Hostal d'Énova (camí reial, Manuel)	1*	-	1
L'Alqueria Sobirana (camí reial, Manuel)**	11	-	11
L'alqueria d'en Lluís Ferrer, que solia ser de Manuel Sanç (plaça de Sant Gil, Manuel)	10	10	-
L'alqueria d'en Guillem Faldeta (actual nucli de Manuel)	17	15	2
L'alqueria d'en Torreta (actual Manuel)	4	4	-
L'alq. de l'Abat de Sant Bernat (actual Manuel)	19	18	1
L'alq. de Bernat Ferrer, que solia ser de mestre Benet (Sanç, a l'Énova)***	26	26	-
El lloc de l'Ènova	70	-	70
El mas d'en Faldeta (derruït, a l'Énova?)	-	-	-
L'alqueria d'en Bernat Guerau (Berfull, terme de Rafelguaraf)	6	6	-
El Tossalet (terme de Rafelguaraf)	12	12	-
Rafelguaraf	24	24	-
El Rafalet de Pere Llong, ara de Francesc Esplugues (La Pobla Llarga)	3	3	-
El lloc de Sant Joan	37	36	1
Roseta d'en Fluvià (terme de Manuel)	19	19	-
Senyera	21	20	1
Benimeixix (terme de Senyera)	10	10	-
El lloc de Castelló de Xàtiva	220	-	220
Beneixida d'Ényegues	36	36	-
Beneixida de Martínez	13	12	1
Beneixida de Malferit	24	24	-
TOTAL	583	275	308

* L'hostaler Pere Gallac, descendent dels Gallac heretats en el Repartiment del 1248.
** Cases arrimades a l'hostal (actual carrer de la Font, a Manuel).
*** S'hi fa referència a mestre Benet Flores, nomenat en ARV, Batlia, 3.015, fs. 79 i 121, com a senyor de l'actual Sanç (anys 1406 i 1410, respectivament).

Com s'observa, el predomini poblacional islàmic al Pla de les Énoves –el territori de la Séquia Comuna d'Énova– trobava un fort contrapés en la importància demogràfica de la vila cristiana de Castelló. A l'actual Manuel trobem convivint amb moros una minoria cristiana, a l'efímera Alqueria Sobirana ('de Dalt', en el sentit d'aigües amunt de la séquia), que s'assentaria a l'ombra de l'hostal, però que desapareixeria després per causa de les successives epidèmies de pesta que afectaren el nostre rogle en el segle XV.

Pel que fa a l'actual municipi de l'Énova, coexistia ací el poblat musulmà de Sanç amb l'Énova dels

143 VENTURA i CONEJERO, Agustí, Furgant en el passat. Alguns documents inèdits sobre Xàtiva en l'edat mitjana, dins *Xàtiva en la fira d'agost,* 2002, ps. 47-54.

144 ARV, Mestre Racional, 10.870.

Cristians. Els caps de casa sancins del 1421 eren: Mahomat Mozlema; dos fills majors seus, de la primera muller; Alí Alàbiat; Alí Alàmbrat; Cílim Alàzarch; Ubeit Alfaig; Çaat Zaén; dos fills majors d'aquest últim; Mahomat Alàmbrat; Àzmet Xalubenní i dos fills majors; la vídua de Çaat Alàzarch; dos fills majors d'aquest; Ubèquer Mozlema; Alí Zaén; Hamit; Àmet Alàbiat; Çaat Pontentí; Çoayat Zahén; la vídua d'Abrahim Alfaig; tres fills majors de l'anterior; Àzmet Zaén; Mahomat Bencadet; Àzmet al-Mozlema; Moqueddem, àlies 'Mothog'; Mahomat Xalubenní, Çaat Alhominí, i Àzmet Xlubenní menor.

Solament a unes passes d'on vivien aquests, es localitzaven les llars dels caps de casa 'valencians', els de l'Énova, anomenats: Pere Savall major; Garcia de Belsa, que no pagava morabatí (*com sia pobre*); la vídua de Garcia de Belsa; dos fills majors d'aquesta, que pagaven sengles morabatins; la vídua de Pere Gallac, que era pobra (*com no haja res*); Antoni Cerveró; la vídua d'en Saurí, exempta també (*com sia pobra*); Bernat Cerveró; Pere Gallac menor; Nicolau Cerveró; la vídua de Pere Llong (dit abans 'Prat-Llong', *com sia pobra*); Pere Savall menor; Joan Garcia; la vídua de Jaume Cerveró; Guillem Domènec menor; Jaume Domènec; Domingo Pèrez; Joan Fuster; Pere Quilis (exempt, *com no haja res*); la vídua de Jaume Brit; Joan Cerveró; Joan Andreu; Francesc Escrivà; la vídua de Jaume Canut; el fill d'aquesta, *que té ja sa part* de l'herència; Bertomeu Mates; Pere Andreu; Antoni de Pedra; la filla d'aquest, de la primera muller; Martí Pèrez; Guillamó Savall; la filla d'aquest, fadrina; en Corretger; en Ximeno; Jaume Savall; Antoni Fuster; Pere Domènec; Bertomeu Sanç; Martí de Pedra menor; Arnau Castell; Joan Ximeno; Pere Bernat; Miquel de Pedra; Marco Castell; la vídua de Pasqual Castell; la fill d'aquesta; la vídua de Joan Sanç; tres fills d'aquesta, dos dels quals eren majors d'edat; Bernat Domènec; Guerau Domènec; Guillem Domènec major; Antoni Domènec; Bernat Rugat; Joan Abat el guardià de l'horta (pobre i exempt, *com no ha res*); la vídua de Berenguer Sanç; el fill d'aquesta; la vídua d'Antoni Sogorb; el fill d'aquest (*com no haja res*); Bertomeu Català; Francesc Escrivà; tres germans menors d'aquest, *e cascú ha sa part;* Jaume Cerveró; Joan Castell; Ramon Sanç; Bernat Cerveró; Bertomeu Escrivà; Jaume Sanç; Ramon Sanç; un fill fadrí d'aquest últim, i una filla *sposadora* del mateix. Prop d'ací es trobava *lo mas d'en Faldeta,* una casa de secà abandonada: És *derruhÿt. No y està nengú,* anota finalment el recaptador del morabatí.

Com s'observa, les famílies dels Sanç, els Domènec, els Escrivà, els Castell, els Cerveró, els Savall, els Andreu, els de Pedra, els Fuster, els Ximeno i els de Belsa, eren famílies arrelades al poble, que comptaven ja amb més d'un nucli familiar. Al costat de cases de llauradors benestants i autosuficients, es trobaven unes altres encapçalades per vídues, la majora de les quals eren pobres. I en algunes casupetes del poble vivia gent pobra, com el guardià de l'horta, que no posseïa cap terra i que viuria del seu ofici i d'alguna caritat. El fet que la població de l'Énova haguera minvant en dècades recents es deu als moviments migratoris de la fi del segle XIV i tot el segle XV, que beneficiaren la cada vegada més gran ciutat de València (80.000 habitants pel 1480), en detriment de la població de l'Horta, el Camp de Túria i la Ribera de Xúquer.

L'Énova medieval es trobava entre dos pols d'atracció molt forts, com eren València i Xàtiva, i no mancaven els joves que s'aventuraven a emigrar i a provar fortuna en àmbit urbà. Fou el cas de Berenguer Prat-Llong, fill de la vídua pobra de Pere Llong, que s'establí a la parròquia de Sant Martí de la ciutat de València (*en lo camí major de Sent Vicent*), el 20 de juny del 1425, per a treballar en l'ofici de flequer. És a dir, que trobà faena en una fleca o obrador dedicat a l'elaboració i venda de pa. A l'hora d'aveïnar-se, respongué per ell el sastre Joan Ferrer, que potser fóra parent dels Ferrer de Xàtiva, senyors de l'alqueria de Sanç.[145] Un altre cas de dècades després és el del mercader Bernat Cerveró, fill de l'Énova també, que trobà oportú aveïnar-se a la parròquia de Santa Caterina de València, davant la Llotja dels Mercaders de la Seda, per a fer negocis i prosperar en la sua dedicació (15 de juny del 1462).[146]

145 PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los 'llibres de avehinament'*, Ajuntament de València, 1978.

146 CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval.* Avehïnaments (1308-1478), Ajuntament de València, 2008.

Del 1427 ens aplega el nom del rector de l'Énova, mossén Ramon Erau, que acompanyà el cavaller mossén Jaume Romeu-Llançol, a la presa de possessió feudal de Francavila de Rugat (l'actual Pobla del Duc).[147] I del 18 d'octubre del 1447 és una butla del papa Nicolau V sobre el patronat de la rectoria de l'Énova (el dret a nomenar rector, entre altres coses), que es disputaven aleshores el bisbe de València i l'ardiaca de Xàtiva, mossén Bertomeu Creixell.[148] Sembla que a la fi la parròquia restà adjudicada a la potestat del prelat titular de la diòcesi.

Un altre document important és el privilegi reial obtingut en terres d'Itàlia, l'any 1440, pel senyor del lloc de Sanç, Pere Ferrer, que havia sigut nomenat cavaller per Alfons III 'el Magnànim' (rei de València, 1416-1458). Foren molts els cavallers i ciutadans de Xàtiva que acompanyaren el monarca a les guerres mediterrànies, i se'n tornaren amb substancioses pagues militars, botins de guerra i privilegis jurisdiccionals. Els Malferit d'Aielo, per exemple, se'n vingueren amb ganes de reconstruir l'alqueria, convertida en baronia per privilegi reial, i edificar un magnífic palau o castell nou gòtic.[149] Els Rotlà senyors de l'Alcúdia Blanca de Rahana (l'actual Rotglà, a la Costera), igualment obtingueren prebendes, tant del rei Alfons el Magnànim com del cardenal Alfons de Borja, fill de la Torreta de Canals, que després seria coronat papa Calixt III (1455-1458).[150] Les corts reial i pontícia, respectivament, de Nàpols i Roma, s'ompliren de valencians a la recerca de fortuna.[151]

Entre aquells aventurers, que procuraven arrimar-se a bon arbre, estaven els germans Jaume i Pere Ferrer. Ambdós participaren activament en la guerra de conquesta del Regne de Nàpols (1435-1442) i participaren en l'entrada triomfal del rei Alfons a Nàpols (1443), commemorada per un arc de triomf renaixentista, a l'entrada del Castell Nou o *Castelnuovo* de Nàpols, seu de la cort. Amb anterioritat a aquesta data, Jauem Ferrer ja havia sigut recompensat amb el càrrec –important– de cambrer del rei. El seu germà Pere, senyor de l'Énova d'en Sanç (o, simplement, Sanç), en el transcurs de la guerra rebé també una recompensa de mans del monarca. Fou a Vitulano (Benevento), quan, en el transcurs d'una acció militar, el Magnànim li atorgà –a títol vitalici– l'alta jurisdicció o mer imperi sobre l'alqueria que posseïa el cavaller "en certa partida anomenada 'Énova', la qual es diu ser vostra, de dit Pere Ferrer" (*in partita quadam vocata Enova, quique esse dicitur vestri, dicti Petri*).[152]

El document fou signat el 6 de novembre del 1440, però la presa de possessió efectiva es retardaria fins al retorn d'Itàlia a Xàtiva del cavaller, l'any 1445, després d'haver passat uns anys residint a l'esplèndida cort de Castellnou de Nàpols, com molts altres valencians. En tornar a terres d'Énova carregat de diners (botí de guerra, remuneracions i favors reials) i amerat d'un esperit transformador i renaixentista, el senyor de Sanç trobaria lleig i impropi d'un cavaller triomfant –i amb jurisdicció de baró!– aquell poblet de cases vellanques de moros. Raó per la qual es decidiria a refundar-lo físicament i toponímicament.

En primer lloc, volgué canviar el nom de 'Sanç', que no corresponia la seua família sinó als predecessors en la propietat de la senyoria, pel de 'Castellnou', en record de la cort napolitana del rei Alfons. I

147 SOLER, Abel, *De Vilanova de Rugat a la Pobla del Duc. Persones i fets d'un poble de llauradors de la Vall d'Albaida,* Ajuntament de la Pobla del Duc, la Pobla, 1999, doc. 14 de l'apèndix.

148 ACV, Pergamí núm. 949.

149 Vegeu SOLER, Abel, *Aielo de Malferit. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament d'Aielo de Malferit, 2011.

150 SOLER, Abel, *Rotglà i Corberà. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Rotglà i Corberà, 2011.

151 Vid. RYDER, Alan, *Alfons el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458),* Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo,* Universitat de València, València, 2008; BELLVESER, Ricardo (ed.), *Alfons el Magnànim. De València a Nàpols,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009; RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III,* Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia,* vol. 3, ps. 193-330.

152 ARV, Cancelleria Reial, reg. 496, f.s 374-378. Document enregistrat per Lluís Ferrer, senyor de Sanç, el 3 d'octubre del 1493.

El rei Alfons el Magnànim atorgà privilegis als cavallers Ferrer de Xàtiva perquè pogueren reconstruir Sanç

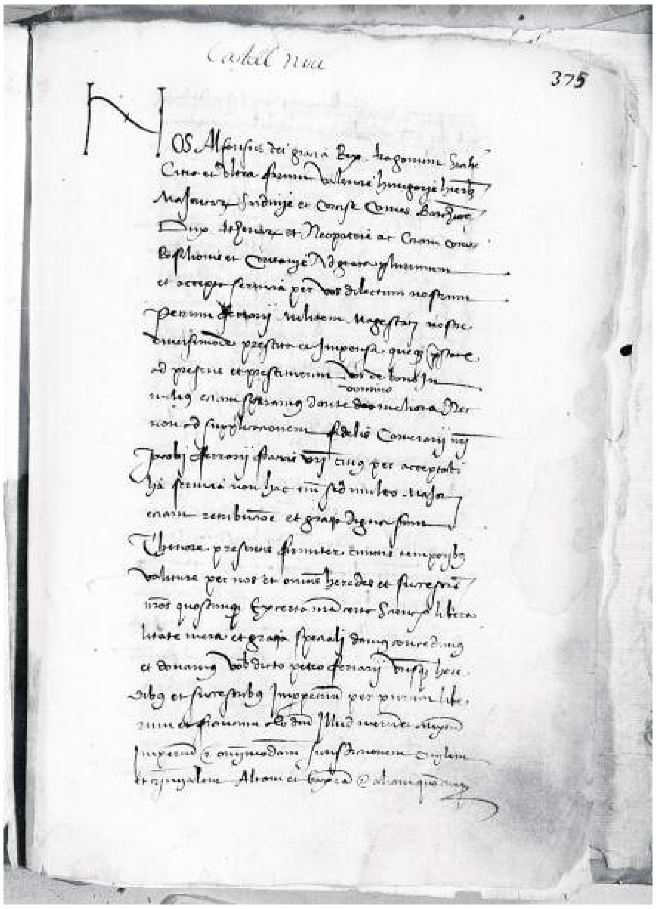

Privilegi del rei a favor dels Ferrer, senyors de Sanç. Castellnou de Nàpols, 1445 (Arxiu del Regne de València)

també perquè edificà ací un 'castell' o casa de senyor quadrangular, de murs de tàpia valenciana (entreverats de rajola, típics del segle XV) que encara es conserva. Aquella altiva casa de la senyoria havia de ser digna de la posició social adquirida pels Ferrer. És com un palau dels que s'edificaven aleshores al carrer de Montcada de Xàtiva, però posat enmig d'un poble de moros, al camp. En segon lloc, manaria enderrocar quasi totes les cases dels moros vassalls per a transformar-les en un poble de cases alineades i rectangulars, a la manera feudal, racional i 'europea': amb una plaça quadrada, al voltant d'un pou; tancat per una portella i tres arcs de triomf *alla romana,* renaixentistes (com el que resta parcialment a la banda de baix de la placeta del Pou), i decorades les entrades des de l'Abat i l'Énova per sengles escuts de pedra amb les armes heràldiques del llinatge Ferrer. Un d'aquells escuts heràldics, el que mira en direcció a l'Énova, encara es conserva miraculosament *in situ.* El nom de 'Castellnou', que encara trobem escrit en papers del segle XVI, no acabaria de quallar entre la població de la zona, que continuaria parlant de *Xans* –els musulmans– o de Sanç –els valencians. Però sí que restaria per a l'esdevenidor l'edifici noble i la petja urbanística d'aquella reordenació de l'espai feudal.

Pel que sembla, el mateix Pere Ferrer havia renovat l'any 1454, per concessió reial, l'establiment del molí de Sanç. Potser es tractava d'un privilegi necessari per a reconstruir també aquest monopoli senyorial.[153]

153 Vegeu BRANCHAT, Vicente, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia, y de la jurisdicción del intendente como subrogado en lugar del antiguo bayle general,* Tipogr. de Josep i Tomàs de Orga, València, 1784-1786, vol. 1, p. 317.

Al poble veí de l'Énova, les novetats constructives, en canvi, serien ben poques. La documentació de la segona meitat del segle XV sobre l'Énova és francament escadussera. Solament destaca el fet de la renovació de les ordinacions de la Séquia Comuna, l'any 1472. Després d'algunes desavinences, es posaren per escrit les normes que havien de regir en l'organització de la tanda sobirana (Manuel i els Albellons) i la tanda jussana (els partidors de Sanç i de l'Énova), a fi d'evitar futurs malentesos.[154] Una sentència de la Cort de la Governació del Regne (4 d'abril de dit any), resolia així possibles dubtes:

> ...[la séquia] *fonch partida en dos tandes, la una subirana* [o de dalt] *e l'altra jussana* [o de baix]. *Comença la subirana lo dilluns sol exint y acaba lo dijous sol exint; en la qual tanda reguen ses terres los llochs de Manuel, Sent Joan, Faldeta, Torreta, la Pobla Llarga, l'Abat y Berfull, per sos albellons, que cascun lloch té distincts y separats lo hu de l'altre. Y en dita tanda dits llochs prenen tota l'aygua de dita céquia, per a regar les terres que reguen d'ella tan solament, excepto una fila grossa de aygua que ha de discórrer per la céquia avall, fins al darrer regant, que servex per a beure les persones, y per als animals, y per a les necessitats urgents que comunament se diu 'per a foch y a sanch'. Y en la tanda jussana reguen los llochs de Sans, Énova, Berfull, Toçalet y Rafelguaraf, de tota la aygua éntregament, que discorre per dita céquia mare.*[155]

Avatars de la història a banda (la crema dels arxius de Xàtiva el 1707), el buit documental d'aquesta segona meitat dels Quatre-cents es deu en part a l'estat d'emigració i decadència que presentava la localitat. Del vora centenar de cases que contenia el lloc a mitjan segle XIV, restaria ara en una vintena de famílies. Influí en el desastre, sens dubte, la terrible epidèmia de pesta bubònica del 1475, que delmà la població de la Ribera de Xúquer i deixà molts llocs despoblats.[156] El més pròxim de què tenim notícia és l'alqueria de Roseta, en terme de Manuel, que restaria arruïnada per a sempre.[157] Però es coneix que el mal també afectà de ple l'Énova dels Cristians. Fins al punt de desaparéixer de la documentació posterior llinatges com Savall, Fuster, Domènec, etc., que havien viscut al poble qui sap si des de temps de Jaume I. Cap la possibilitat, fins i tot, que el poble restara quasi desert alguns anys. O que s'haguera de repoblar amb una quinzena de famílies forasteres, per a evitar el seu total abandonadament.

El Santíssim Crist de la Salut, una bonica talla tardogòtica, data segons els experts en art, de les dècades del 1460-1470. S'aclamarien a ell els malalts de la pesta del 1475? ¿La portarien, per ventura, les famílies vingudes al poble després de la pesta, per a assegurar-se la salut, després de tanta desgràcia? És una cosa que difícilment sabrem mai, per mancança de documents al respecte. Sí que sabem que en els segles XV al XVIII el 'cap i casal' de les Énoves conservà les seues prebendes i prerrogatives medievals (batlia, quarter, parròquia, delmari, seu de la Comuna, etc.), però mantingué un pes demogràfic ínfim a la comarca. Fins al punt que el poblat morisc de Sanç superaria amb escreix, en algunes èpoques, la població que residia als arruïnats carrers de l'Énova.

Aquell context de misèria i desolació, que repercutiria també en l'abandonament de moltes terres, contrastava vivament amb l'esplendor demogràfic i constructiu de la ciutat de València. La capital del regne, una de les ciutats més importants i més riques d'Europa, s'interessaria novament per endur-se 'mabres' de la pedrera dels Quatre Camins, als Francs de l'Énova, per a l'obra de la Llotja, dirigida per

154 Per a majors detalls i precisions, vegeu GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione',* Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.

155 ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a., núm. 1.376.

156 I a l'Horta de València, també. Vid. ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía,* 39-40, València, 1986, ps. 125-155.

157 Vid. SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.

Panoràmica de Sanç, any 1955

Pere Comte (1483-1498). I també deu carros carregats de lloses de pedra, per pavimentar el sòl de la desapareguda Casa de la Ciutat: un gran edifici, destruït per un incendi, que es trobava davant l'actual palau de la Generalitat Valenciana, tocant a la plaça de la Mare de Déu.[158]

Del 1493, finalment, és la notícia de la possessió de Sanç pel xativí Lluís Ferrer. Aquest s'intitula *senyor de Castellnou, en la Orta de Xàtiva*, i també *cavaller senyor del loch de Castellnou, que solia ésser de mossén Pere Ferrer, situat en la Orta de Énova, terme de la ciutat de Xàti-*

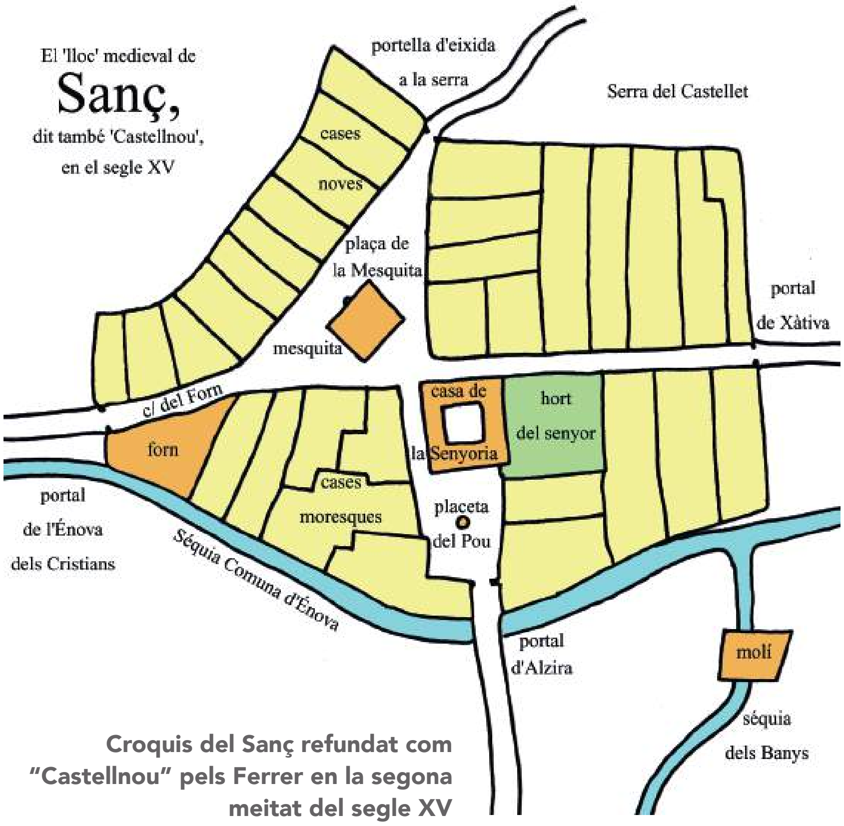

Croquis del Sanç refundat com "Castellnou" pels Ferrer en la segona meitat del segle XV

158 *ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa,* 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005, p. 16.

Restes de la tanca de l'Hort senyorial de Sanç

Palau gòtic dels Ferrer, senyors de Sanç, de la segona meitat del segle XV

Finestra tardogòtica, recaient al desllunat del palau de Sanç

Interior de la mateixa finestra: els festejadors

Detall d'una porta d'arc conopial del palau de Sanç

va.[159] Tractà de perpetuar en favor seu els efectes legals del privilegi d'Alfons el Magnànim (1440) que assignava a Pere Ferrer la plena jurisdicció sobre l'alqueria. Però es coneix que l'oposició de Xàtiva prevalgué i el privilegi no fou renovat per Ferran el Catòlic. Amb la qual cosa, els Ferrer i els seus successors en la senyoria de Sanç s'hagueren de conformar amb l'exercici sobre els vassalls de la jurisdicció 'alfonsina', decretada pel fur del 1328: la civil i part de la criminal, exceptuats delictes que comportaren 'efusió de sang'. Amb tot, és ben probable que la data del 1493 –pels indicis decoratius i ceràmics que conté el palau– marque el començ d'una important intervenció remodeladora de l'interior castell-palau, que el convertiria en una joia, poc coneguda encara, del gòtic flamíger valencià.

159 ARV, Cancelleria Reial, reg. 496, fs. 374-378.

Forn medieval de la senyoria de Sanç, del segle XV

Arc rebaixat de l'interior del forn

Escut senyorial encastat en la cantonada del forn

2.3. DE LA GERMANIA A LA GUERRA DE SUCCESSIÓ

En començar el segle XVI als musulmans de Sanç, Berfull, el Tossalet i els altres llocs del Pla d'Énova, residents des de feia segles al Regne de València, se'ls continuava respectant la llengua àrab, la religió islàmica i els costums, i estaven sotmesos a les lleis i els costums del 'Llibre de Çuna e Xara'. Eren els pares, per exemple, els qui casaven les filles amb qui volien i, en cas de desobeir, aquestes eren sotmeses a la lapidació col·lectiva; cosa impensable en la societat cristiana del poble del costat, però consentida als moros. L'any 1501, per exemple, els amors d'una moreta adolescent d'Alcosser (despoblat d'Alberic) amb un jove de Sant Joanet, anomenat *Yûsuf Abbâs*, estigueren a punt de costar-li la vida; a ella, és clar. La parella se'n fugí a Sumacàrcer, on la xicona s'oferí al senyor d'aquella baronia en qualitat d'esclava, per tal de lliurar-se de la lapidació a què volien sotmetre-la els seus parents i veïns.[160]

L'economia depenia quasi per complet de l'agricultura de regadiu, que multiplicava amb escreix la producció de blat, d'oli i uns altres productes. La ramaderia era una dedicació ben poc important. En el cens del 1510 es fa constar que *en lo loch de Énova no y ha bestiar algú*. Al Tossalet sols hi havia un moro que tenia 12 ovelles o cabres; a Berfull, quatre pastors feien torn per a pasturar un ramat de 150 ovelles, i *en lo loch de mossén Luís Ferrer appel·lat 'Sanç'* existien dos pastors més: Mahomat Fachí, amb 40 pècores, i Mahomat Carxot, amb 60 més.[161] El mateix cens ens proporciona la relació dels 33 caps de casa musulmans de Sanç i els 19 cristians de l'Énova:[162]

SANÇ, DE MOSSÉN LUÍS FERRER
Cílim Moret
Lo alamí Bellucí
Caponet, gendre de Bellucí
Lo fill de Çalam Barí
Lo fill de Moret, marit de Duqua
Ceycef Alazdrach
Alí Bellucí, vell
La alamina vella
Palliux, son fill
Moreta, viuda
Mahomat Carchot
Çaydumí, fill de Coaydan
Caponet, fill de Mahomat
Àxir Xovayda
Çaat Xovayda
Abrahim Requení
Lo fill de l'alamí, marit de la que era muller de Fachí
Maymat Alazdrach
Çayduní, vell
Harret, marit de la que era muller de Maymat Bellucí
Mil·lan, fill de Palliux Cedelo

160 PONS ALÓS, Vicente, *El fondo Crespí de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548)*, Universitat de València, 1982, p. 219.

161 VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, 2002, p. 542.

162 Ibídem, ps. 531-532.

Çoayat Codel·lo
Abrahim Polit
Lo qui està en la casa de Choquet
Cílim Liplip, 'Xerobiní'
Carranchel
Àxir Taymon
Lo fill de Jàfer Requení
Homat Faig, vell
Abrahim Biarí
Maymat Çayduní
Abrahim, marit de la qui era muller de Mahomat Taxó
Lo fill de la viuda Amida

LO DIT LOCH DE ÉNOVA
En Anthoni Gil
En Christòfol Çavall
En Jaume Domènech
En Joan Martí (és pobre)
En Jaume Castell
En Anthoni Castell
En Jaume Ferrer
La viuda de March Castell
La viuda de Anthoni Merino
En Joan Cartalla
En Jaume Cartalla, fill d'en Joan
En Ferrando de Hullamo (guardià, pobre)
En Gracià Ferrer
En Pere Garcia
En Joanot Scrivà
En [en blanc] *Colomer*
En Miquel de Pedra
En Galceran Ferrer, donzell
Mossén Lluís Çaranyana, vicari

A aquestes 18 famílies més el vicari, caldria afegir la casa de Joan Savall, cristià resident al Tossalet, en companyia de 16 famílies de moros. Aquest no participaria de les reunions del Consell de l'Aljama del Tossalet, sinó que acudiria, com els altres cristians del quarter –per exemple, l'hostaler de l'hostal d'Énova (a Faldeta, actual terme de Manuel)– a les reunions de la 'universitat' o municipi dels cristians, celebrades al Porxe del Consell de l'Énova. Cada lloc i senyoria 'alfonsina' de vassalls moros, tenia el seu alamí (àrab *al-amîn,* 'el fidel, el comptable'), encarregat de la recaptació de rendes i la interlocució entre l'aljama (comunitat islàmica local) i l'arrendatari o el senyor. L'alamí de Sanç, com hem vist, era un tal *Bal·lûsí,* és a dir 'el de Bellús', població de la Vall d'Albaida. Un o dos xeics o jurats, de renovació anual, s'encarregaven de la cosa pública en cada llogaret de musulmans. En algun d'ells hi hauria un alfaquí o 'savis' en jurisprudència i doctrina alcorànica (*al-faqîh*), disposat a ensenyar cal·ligrafia i els textos sagrats a les mesquita, a canvi d'un modest salari.

Aquesta situació de convivència religiosa i cultural, que venia del segle XIII, s'alteraria dràsticament arran de les seqüeles de la Guerra de la Germania (1519-1522). Tot començà l'any 1519, quan els menes-

trals de les ciutats i viles reials, i els vassalls cristians de les senyories, conformaren una Germania del poble valencià, per a demostrar la força i la capacitat d'acció política dels gremis, la ciutadania i el 'poble' en general. Lluitaven els agermanats contra el monopoli del poder exercit per certes oligarquies urbanes, arrimades a la Corona, i contra els abusos de poder feudal dels nobles i cavallers, en baronies rurals.[163]

La Guerra de la Germania (1521) causà gran alarma i alguns altercats a la comarca

A Xàtiva, els agermanats campaven pels carrers i organitzaven alardos militars, la primavera del 1521. A ells concorrien no sols els cristians de les parròquies de la ciutat, sinó també els dels caps de quarter i llocs cristians del terme: l'Olleria, Montaverner, Benigànim, l'Énova, la Llosa de Ranes... Un improvisat exèrcit de la Germania es disposava a desplaçar-se aleshores fins a Albaida, per a ajuntar-se allí amb els agermanats que pujaven d'Oriola, Elx, etc. Pretenien envair les riques possessions del duc de Gandia i el comte d'Oliva, que gosaven desafiar el moviment agermanat. En aquelles circumstàncies, en què es manifestava el menyspreu del poble pla envers la cavalleria benestant, es produí l'assassinat d'un tal Pere Blanes per Martí Tallada, un dels parents del senyor del lloc de Manuel. Segons el cronista Escolano, aquest homicidi animà els de la Germania a apoderar-se de la ciutat: *No dejaría de contribuir a exasperar la animosidad de los plebeyos de Játiva, la circunstancia de haber sido asesinado en aquella crisis Pedro Blanes por don Martín Tallada.*[164]

Els Tallada, els Ferrer i uns altres cavallers i senyors de territorials, d'aquells que posseïen senyories a les Énoves, hagueren de fugir de la ciutat precipitadament, per a incorporar-se a l'exèrcit nobiliari, mercenari i morisc, que el virrei Hurtado de Mendoza tractava d'organitzar aleshores a la Valldigna. El 14 de juny eixí de València l'exèrcit de la Germania, comandat per Vicent Peris. Mentrestant, la Germania de Xàtiva havia enviat a l'Énova una companyia de trenta escopeters, per si calia defensar la plaça d'algun atac. Amb els cavallers absents, no eren els cristians de l'Énova, sinó els musulmans del Pla, els qui es trobaven en una major situació d'alerta, per causa de l'animadversió que contra ells professaven els agermanats de les ciutats revolucionàries.

El dia 8 de juliol saltà l'alarma: arribà notícia a Xàtiva que l'església d'Énova havia sigut saquejada i les imatges, profanades. Aleshores, els cristians de l'Énova s'havien refugiat a Xàtiva, per por a les forces del virrei (cavallers i moros). La Inquisició s'interessà per l'afer i diferents testimonis –inclòs el rector de l'Énova– explicaren que havien sigut uns musulmans de Sanç i forasters que s'havien posat al servei

163 GARCÍA CÁRCEL, Ricardo, *Las Germanías de Valencia,* Península, Barcelona, 1981; VALLÉS BORRÀS, Vicent-J., *La Germanía,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2000.

164 ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 1, p. 345.

Els musulmans dels pobles veïns foren acusats d'haver profanat l'església de l'Énova i haver danyat la imatge del Crist, que seria reemplaçada per l'actual

del virrei, i que aquest ho havia volgut 'tapar'. El crucifix havia aparegut reballat en terra, amb un braç i una mà trencats. Hi havia marques de quatre o cinc punxades de llança al retaule gòtic de l'altar major, i s'havien emportat –el que era més greu, per a la mentalitat de l'època– l'escriny d'ivori on es custodiava el Cos de Crist. Segons un testimoni xativí, *vingué notícia en Xàtiva que certs moros eren entrats en lo lloch de Énova y que havien rossegat lo crucifici per la sglésia e fets molts vituperis en dita sglésia.* Alguns homes de Xàtiva anaren a l'Énova per comprovar els desperfectes i allí certificaren l'escàndol. L'acte inquisitorial és tan interessant i precís en detall, que hem preferit transcriure'l per complet en l'apèndix documental.[165]

Corregué ràpidament la veu pels pobles dels moros i tots els qui pogueren arreplegaren joies i diners, i se'n fugiren cap al sud. Els qui restaren, patiren humiliacions, i assistiren impotents al saqueig i destrucció de mesquites per part de la tropa agermanada, suposem que arribada de Xàtiva i d'Alzira dies després. Els agermanats obligaren a batejar-se i a convertir-se al cristianisme als qui trobaren, encara que fóra improvisadament: arruixant-los amb aigua de les séquies mullada en graneres, com solia ser habitual. Els poblats de Manuel i Faldeta, que pertanyien als cavallers Tallada de Xàtiva –enemics de la causa agermanada– foren saquejats a ferro i flama.[166] Molts musulmans de la comarca se'n marxaren precipitadament a terres llunyanes, fins i tot al Magrib.

Els moros vassalls del cavaller Montpalau, senyor de Sant Joanet, consta que se'n fugiren cap a la Valldigna d'Alfàndec i les muntanyes de la Vall d'Albaida, per por a ser degollats pels de la Germania. Així ho relata l'historiador Rafael Benítez, a partir de documents de l'època:

165 AHN, *Inqusición*, lligall 799, caixa 3, fs. 325-336; doc. 3 de l'apèndix.

166 TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002),* Benifaió, 2004, ps. 137-161.

> *Así, el vicario Juan Bella estaba refugiado con otros clérigos en el monasterio de Luchente, "por miedo de los hermanados". Una noche vinieron unos 14 mudéjares, de Pinet, y de San Juan y Barcheta, "que estaban escondidos en un monte por miedo del campo [el campament de la Germania]", pidiendo que los bautizara. Se resistió primero, porque carecían de la instrucción requerida. Pero acabó cediendo, ante el ruego de los de la villa de Luchente, de que los bautizara, porque "otramente, que venrían los de Xátiva y los matarían". Y la insistencia de otros clérigos, en "que si los hallavan moros, los hermanados, los matarían".*[167]

L'arrendatari o procurador de la senyoria territorial de Manuel i Faldeta, que portava la gestió del feu, es quedà a soles. Els moros manuelers sabien que la senyoria dels Tallada era un 'objectiu de guerra' per als agermanats. Les previsions s'acompliren, i els pobles foren saquejats a ferro i flama. Així explica Vicent Terol la situació de les Énoves, a partir d'un interessant document localitzat en l'arxiu municipal d'Ontinyent:[168]

> *Manuel presentava en febrer del 1522 una situació caòtica. En aquests moments, Lluís Roca, cavaller de Xàtiva que havia arrendat les rendes feudals del lloc de Manuel, notificava a Joan-Francesc Tallada –cavaller de Xàtiva, refugiat llavors a la vila valenciana de Cabdet– com a tutor del seu fill Joan, hereu de Joan Tallada –son germà difunt, cavaller i senyor de Manuel– que, a causa de les circumstàncies extraordinàries que havien concorregut amb l'esclat de la guerra, s'havia produït la pèrdua total de la renda de l'any. Tot plegat explicava que s'haguera despoblat i restara el lloc destruït. A més, no s'esperava collir res en aquella anyada, per la continuació de la resistència agermanada a Xàtiva i a Alzira. La causa de les destruccions i de la pèrdua de la collita havia estat el pas de l'exèrcit agermanat que havia eixit de València el 14 de juny. Els diversos saqueigs perpetrats posteriorment per les milícies de la ciutat de Xàtiva (de la ciutat, i dels seus diversos llocs, convé precisar) després de la batalla de Gandia, als camps de Sant Jeroni de Cotalba, el 25 de juliol del 1521. Abans, però, els sarraïns havien fugit, atemorits per la notícia de la projecció de l'exèrcit agermanat des d'Alzira cap a la ciutat de Xàtiva. Des de llavors, el lloc estava despoblat.*

L'arrendatari de Manuel magnificarà la gravetat dels efectes de les destruccions causades per la guerra: *essent tot lo loch cremat y destruhït, sens vasalls, hostal ni molins, com tot sia derocat.* A més, com no s'oblida d'indicar Roca, el pitjor encara estava per vindre: perquè ell no havia pogut tornar a fer-se'n càrrec i, a més, ell mateix servia en l'exèrcit del virrei, *de tal forma que ni en lo any propassat hom ha pogut possehir dit arrendament ni collir o plegar los fruyts de aquell. Ni en lo present any, per la rebel·lió dels de la vila de Alzira e ciutat de Xàtiva, que encara estan, no han pogut cultivar ni procurar aquell.* Així, doncs, s'havien perdut les collites de dos anys i la recuperació s'endevinava plena de dificultats. La caiguda de rendes era l'efecte immediat.

Un altre dels afectats pels incendis, saqueigs i destruccions –que és prolongaren durant el 1522, per resistir Alzira i Xàtiva en la rebel·lió– fou el senyor de Sanç, el cavaller de Xàtiva Joan-Lluís Ferrer. Així ho relata, en un escrit de la primeria del segle passat, l'erudit Pedro Sucías:

> *Por el año 1520* [1521, en realitat], *bajaron los agermanados de Játiva a los pueblos de la Acequia de Énova, con el objeto de buscar suministros. Llegaron a Sanz, y como los moriscos* [moros, encara] *que allí vivían habían abandonado la población, penetraron en la casa del señor territorial, y pegaron*

167 BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael, El verano del miedo: conflictividad social en la Valencia agermanada y el bautismo de los mudéjares, dins *Estudis. Revista d'Història Moderna*, 22, València, 1996, ps. 27-51 (ps. 43-44).

168 TEROL, V., L'impacte de la Germania..., op. cit.

fuego a cuanto había, quemando los documentos y muebles que allí existían, y además algunas casas de la población. Cuando se estableció la paz, observó el señor territorial que había desaparecido toda la documentación que había en la casa, como otros documentos.[169]

Després de ser derrotada la Germania en la major part del regne, com s'ha dit, Alzira i Xàtiva encara resistiren durant mesos a les tropes de l'emperador Carles. El 15 d'agost del 1522 els agermanats d'Alzira venceren als homes del virrei en un combat entaulat a l'anomenat 'Pont dels Soldats', entre la Pobla Llarga i Cogullada.[170] Encara que la rendició final de Xàtiva, el darrer focus de resistència, tardaria encara uns mesos a verificar-se.

Els dies que estigueren ací els agermanats valencians i alzirenys, no sols es dedicaren al barreig i al pillatge, sinó que obligaren a rebre el baptisme els moros de la Comuna d'Énova que trobaren. Portaven amb ells una visió messiànica del futur del Poble Valencia, que havia de ser tot constituït per cristians. Els eclesiàstics de Xàtiva i la regió hi col·laboraren activament. En acabar la guerra, la Santa Inquisició, per ordre del rei de València i emperador d'Alemanya, Carles I, començà a estudiar el cas, a veure si eren vàlides o no les conversions. Estant en això, acudí als inquisidors un matrimoni de la Moreria de Xàtiva, l'espardenyer Pere Sanç (nom de convers) i sa muller, per a denunciar la presumpta apostasia d'un mora de l'Abat anomenada Haxús.

L'espardenyer de Xàtiva, obligat a convertir-se al cristianisme durant la guerra, s'havia traslladat ara a València, on feia vida de cristià. O, si més no, això és el que explicà als inquisidors. Però resulta que, abans de traslladar-se a la capital del regne, Pere Sanç i la dona havien hagut de deixar en adopció una filla seua, batejada com 'Maria', a Nesma, Çàhet, Haxús, dos germans i una germana –respectivament– de l'Abat de les Énoves. Ho feren, segurament, impel·lits per la necessitat o la guerra, i ara que havien millorat les coses –novembre del 1523– tornaren a l'Abat per a endur-se amb ells la xiqueta. En arribar l'Abat, trobaren que la mare adoptiva, Haxús, ja havia promés Maria en matrimoni al moro Carpecet del mateix poble. Ignorem si era real, aquell compromís, o bé es tractava d'una estratagema de la mora abatina –soltera?– per a evitar que els pares biològics de la criatura li l'arrancaren dels braços; ara, que ja se l'estimava com a filla de la seua pròpia sang. La bona qüestió és que els progenitors de la criatura aprofitaren aquella excusa per a denunciar els moros i fer que el Sant Ofici procedira contra Haxús i els seus germans.

La declaració del pare biològic, l'espardenyer Pere Sanç, resultat un tant aclaridora, respecte a la presumpta 'perdició' de l'ànima de la xiqueta, segrestada per aquells moros enovers, reticents a renunciar a 'la secta mahomètica'. No debades, els de l'Abat volien casar la xiqueta amb un cosí germà, com era costum entre els musulmans. Però això ja no ho podien consentir els inquisidors, ja que 'oficialment' els moros de l'Abat ja eren cristians i, per a efectuar un casament entre cosina era imprescindible obtenir una dispensa papal:

> *Feia dos dies que, vehent la perdició de la feta* [=esmentada] *Maria, anà al dit loch de les Ènoves, appellat l'Abbat, i demanà la dita Maria als dits Nesma, Haxús i Çàhet, jermans, els quals li donaren sa feta, emperò d'amagat li consellaren no vingués ab ell, testimoni. I que Nozayta i Habrahim vingueren a parlar ab ell, testimoni, dient-li que sa feta estava en bona part, i que la volian casar ab Carpecet el pobill, cossí jermà dels ames de la dita Maria; que la deixàs star i li donarien vint ducats, a ell testimoni, per a ell i sa casa. I ell testimoni no·ls ha volgut pendre, que més stima sa feta sia bona christiana,*

169 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 333.

170 NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història,* Edicions 96, Carcaixent, 2003, p. 49.

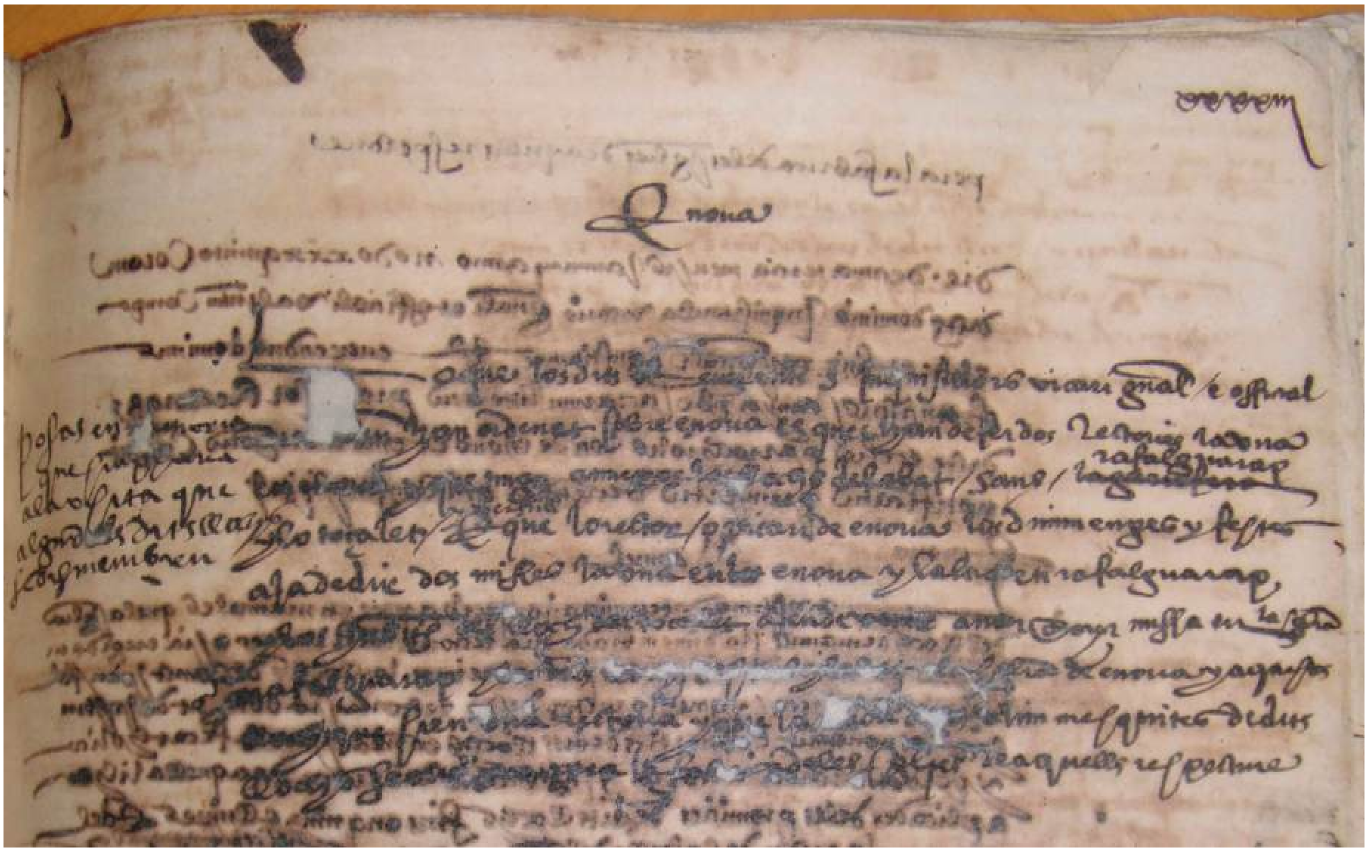

Annexió de l'Abat, Sanç, Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull a la rectoria de l'Énova, a fi d'impartir la doctrina catòlica als moriscos, 1535 (Arxiu de la Catedral de València)

que no mora, i que els dits Nesme i Haxús (...) no li han volgut donar sa feta, que la volen cassar ab el dit Carpecet, moro.[171]

L'any 1525, per sorpresa, el Papa de Roma i l'Emperador Carles, rei de València –animats per la Inquisició– donaren per bones les 'conversions' del 1521. I no sols això, sinó que decretaren l'obligació dels moros de tot el regne de ser i comportar-se com a cristians, en tant que 'nouconvertits' o 'cristians nous'. Els 'cristians de natura' o 'cristians vells', com els de l'Énova, els anomenarien encara 'moros', i els eclesiàstics, 'moriscos', paraula castellana que havien aprés dels frares inquisidors traslladats de Toledo a València. A partir d'aquell moment, els musulmans de Sanç rebrien la visita d'inquisidors i capellans, per tal de començar a adoctrinar-los. Obligats a usar noms 'oficials' de cristians (Pere, Joan, Maria, Caterina, etc.), es resignaren a fer el paperot de cristians i assistir puntualment a missa, en evitació de sancions, ja que hi havia en la jurisprudència islàmica una disposició que els ho permetia: la *taqîya.* El Profeta els havia dit que podien dissimular clandestinament llur condició de musulmans, fent com si practicaren una altra religió, en cas de perill per a les seues vides. I així ho feren els moros sancins, durant decennis, fins a la neteja ètnica del 1609.

L'adoctrinament bàsic dels moriscos, en les oracions i costums dels catòlics, no començaria a fer-se efectiu –encara que molt tímidament– sinó a partir de l'any 1535. En la reordenació de la diòcesi del 1534 es preveia fer dependre Manuel i la resta de poblats moriscos de la Comuna, de la rectoria de l'Énova,

171 Citat per BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael, La conversió dels mudèjars de Xàtiva i la Costera, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.

Els habitants de "les Énoves dels moros" foren obligats a acceptar el cristianisme entre el 1521 i el 1525

refundada el 9 d'octubre del 1535.[172] Tanmateix, prompte es demostrà la impossibilitat d'atendre tant de lloc des d'una sola abadia, i es constituí una parròquia de Manuel, amb els annexos de Sant Joanet, Faldeta i Torreta. La parròquia de l'Énova, es preveia en un principi que comptaria encara amb els annexos moriscos del Tossalet, Rafelguaraf, Berfull, Sanç i l'Abat:

> Énova: Lo que los dits reverents senyors inquisidors, vicari general e official han ordenat sobre Énova, és que han de fer dos rectories: la una, de la Énova, y que tinga annexos los lochs de l'Abat, Sanç, Rafalguarap y lo Toçalet [afegit:] *y Berfull. E que lo rector o vicari de Énova, los diumenges y festes aja de dir dos misses, la una en la Énova y l'altra en Rafalguarap, y que los convertits del loch del Toçalet* [i de Berfull] *hagen de anar a oyr missa en la sglésia de Rafalguarap, y los dels lochs de l'Abat y Sanç, en la sglésia de Énova. Y aquests, que sien una rectoria y que les rendes de les òlim* [= que foren] *mesquites dels dits llochs sien agregades a les de les sglésies de aquells, respective.*

A continuació hi ha un afegit al marge, amb idèntica lletra, i a manera de replantejament o revisió de la rectoria: *Posa's en memòria que si u plazia, a la visita, que algun dels dits llochs se dismembren.* És a dir, que com els semblaven massa llocs encara per a un sol capellà, després de visitar-los algun inquisidor, veurien si convenia o no fer dues parròquies. Això explica que, després de la visita, se segregara la rectoria de Rafelguaraf de la de l'Énova, i s'emportara d'annexos els llocs de Berfull (despoblat el 1609) i Tossalet: els mateixos que actualment formen part integrant del terme municipal de Rafelguaraf.

La reconstrucció de cases i economies agrícoles en el devastat poblet de Sanç tardaria encara uns anys a fer-se efectiva. En aquell trànsit el senyor tindria una miqueta de mànega ampla amb els vassalls i aconseguiria, no sols reviscolar la senyoria sinó també mantenir-la poblada amb una vintena de famílies. Arribats a l'any 1542, a 2 de setembre, el cavaller Joan-Lluís Ferrer s'ajuntà amb els seus vassalls per a signar una mena de carta de població o 'capítols' de pacte feudovassallàtic, per haver-se perdut la documentació anterior. L'encapçalament del document diu:

> *En el nom de nostre Señor Déu Jesuchrist y de la gloriosa i Santíssima Verge Maria, mare seus. En lo dit calendari, lo segon del mes de setembre de 1542, en presència de mi, dit notari Ramon, y de los*

172 APPV, Protocols notarials de Joan Alemany, núm. 5.823, any 1535, octubre 9; citat per MARTÍNEZ RONDAN, Josep, *El retaule de la Resurrecció de la Seu de València,* Sagunt, 1998, p. 46.

Restes de l'arc renaixentista, del segle XVI, que tancava la placeta de Sanç

testimonis que foren convocats, y juntats tots los vasalls del lloch de Castellnou, vulgarment nomenat 'lloch de Sanz', segons consta que és en térmens generals de la siutat de Xàtiva, en la partida o rech de la Aséquia de Énova, per lo guardià de dit lloch, e personalment [esgarrat] ajuntats en la casa de dit señor, per a parlar del dit lloch, foren consertats los següents: Pere Saynada, justícia del lloch; Hieroni Capó, Pere Milà, jurats; Pere Amit, Luís Coraliat àlies 'Porta-sal', Juan Recurtí, Miquel Osaís, Miquel Campo, Hieroni Nase, Miquel Yagut, Juan Saydun, Pere Tayina, Pere Moret, Juan Crespí, Hieroni Balleysé, Juan Xuay y Pere Riací, tots representants y confesants ésser la major part dels vasalls y habitadors del dit lloch, presents huy e sdevenidors del qual lloch. Al qual present señor, lo nombre don Juan-Luís Ferrer, lo qual, com fos present, proposà a dita vasalls tals e semblants paraules: "En efecte, bons hòmens o vasalls meus, moltes voltes vos he dit, com haveu vist los més de vosaltres, que en la rebelió del regne que los agermanats feren contra nostre rey y señor, y contra los oficials y cavallers, y altres persones honrades y homes del present Regne de València, los dits rebels o agermanats, en mala hora, robaren la casa de dit lloch, e cremaren tots los llibres, efectes y altres coses de la casa. En lo qual incendi cremaren la carta de stabliment de les cases, heretats y terres que vosaltres possehíeu y disfrutàveu. Y per a que se sàpien per vosaltres y per mi les obligacions, les apuntarem davant l'escriva..."[173]

I així, després de feta l'al·locució, s'estipularen per escrit i en 17 capítols les obligacions que els vassalls tenien amb el senyor territorial, respecte de partir amb ell les diferents collites de l'horta, pagar censos emfitèutics, etc.; condicions que estarien vigents fins a l'expulsió dels moriscos, decretada el 1609.

El liderat del cavaller Ferrer en la reconstrucció de l'economia local es posaria de manifest de nou l'any 1546, quan encapçalà l'ofensiva judicial contra el senyor de Manuel, Faldeta i Rafelguaraf, empresa pels regants de l'Énova, representats pel síndic Miquel Oliver; la senyora del Tossalet, i ell mateix. Al·legaven aquests que s'havien de canviar els albellons de Faldeta, Manuel i uns altres llocs, per partidors com els que hi havia a Sanç, ja que trobava que els regants dels albellons furtaven aigua. En temps de tanda sobirana, segons el sequier de l'Énova, Feliu Castell, i uns altres testimonis, els regants de Faldeta i Torreta

173 Transcrit per SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, fs. 334-335. L'autor extrau el text d'un *documento, el cual existe suelto, entre otros, en el Archivo del Reino.* Desconeixem quina siga l'actual localització o signatura.

afluxen los albellons que tenen, y sellavós es perjuhí dels de la tanda jussana, que aquells dies percebien una fila de 'sang i foc' que usaven també per a regar. En canvi, els partidors de dentell evitaven cometre frau, segons els mateixos regants: *los dentells reals* [és a dir, els partidors de Sanç i els de l'Énova], *que estan posats, estan molt ben posats en la partició de l'aygua jusana, y que no·ls poden los de la tanda jusana fer frau los uns als altres; ni furtar-se per los dits dentells aygua, sinó per los albellons fan frau los de la tanda de dalt y subirana*. Joan Carròs, senyor de Sant Joanet; mossén Baltasar Esplugues, senyor de la Pobla Llarga, i el senyor de Berfull, recolzaren lògicament la postura del senyor de Manuel (que aleshores era el baró de Bicorb, Lluís Eslava i Castellar de Vilanova), i la novetat no fou admesa.[174]

Mentre durà el contenciós judicial (1546-1554) se succeïren bregues i aldarulls per aquesta qüestió de frau d'aigua que feien els de dalt en perjuí dels de baix: com en tots els sistemes de reg. I s'esdevingueren així mateix alguns episodis de violència, com el recordat pel castellà Gabriel de Ciércoles, cristià de natura i alcaid del castell-palau de Sant Joan d'Énova (13 d'abril del 1554):

> *Se han seguit molts escàndils e qüestions per rahó del regar e pendre de la dita aygua. E, señaladament, és recordant ell testimoni que, estant una guarda del loch del Tosalet guardant l'aygua de son dentell en les Énoves, damunt lo loch de Énova, sabent que hun home (...) li havia furtat de part de vespre l'aygua que prenia a la tanda del dit loch del Tosalet, se clamà al cequier de Énova, y los dos juntament anaren a la casa del dit home a demanar lo furt de la dita aygua; lo qual estava en lo loch de Faldeta. Y amotinaren-se contra los dits cequier y guarda los del loch de Faldeta; de tal manera que·ls volgueren matar; de tal manera que si no foren fugits promptament, té per cert ell testimoni que·ls hagueren mort.*[175]

En la descripció que fa Martí de Viciana de la comarca de Xàtiva (1564) fa menció, en aplegar a les Énoves, de l'existència dels llocs i senyories de Manuel, Faldeta, Torreta (de Josep Ferrer), l'Abat (de l'abat de Sant Bernat de Rascanya, València), Sanç (de Lluís Ferrer), el Tossalet, Berfull, Rafelguaraf i Énova de los Christianos.[176] Era la Comuna d'Énova un espai agrícola bàsicament cerealícola, exportador de blat i d'arròs (producte en expansió), però també de seda, per a les sederies de Castella, que travessaven per un moment de prosperitat. Segons una anotació fiscal de l'època, presa en l'hostal d'Énova (Faldeta; ara, Manuel), en lo any 1568 *an tretes moltes partides de seda de la ciutat de Xàtiva y circumvehïns, y aurien vengut molts castellans per a comprar seda*. En vista d'aquest intens tràfic de mercaderies, el batle general del Regne de València, responsable de la recaptació dels 'drets reials' aplicats als intercanvis amb l'estranger, envià uns guardes del rei per instal·lar-los a l'hostal en temporada alta i que s'evitaren les ocultacions i els fraus fiscals (1569).[177]

Els moriscos de la Comuna, que constituïen el gros de la mà d'obra llauradora, havien sigut desarmats l'any 1563 per ordre del rei, com la resta de moriscos valencians, pel que temor que hi havia a la cort sobre una possible revolta general, en connivència amb l'Imperi Turc.[178] A banda d'aquesta presumpció de quintacolumnisme islàmic, els 'nous convertits' havien de suportar la pressió psicològica de les visites inquisitorials i dels processos a particulars acusats de 'mahometisme'. En el procés contra el veí de Sanç Miquel Leplit, que usava l'àrab en els seus escrits personals (1576), els inquisidors inclogueren una lletra

174 ARV, Reial Audiència, Processos, part 2a., lletra S, apèndix 29. Pareix ser que la petició ja venia d'antic.

175 Ibídem.

176 VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972, vol. 3, p. 330.

177 ARV, Batlia, lletra P, Processos, 2.589.

178 DÁNVILA y COLLADO, Manuel, Desarme de los moriscos en 1563, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 10, Madrid, 1887, ps. 290-310.

remesa per l'alamí de Gavarda al tender de Sanç, on l'emplaçava a pagar una gallina i un pollastre que li devia. El document àrab, transcrit per Carme Barceló i Anna Labarta, diu:

> *Lloat siga Al·là. Al senyor Àhmad al-Banbun, tender de Sanç.*
>
> *Senyor meu: al qui et porta aquesta lletra li pagaràs cinc sous i mig que tenim en contra de tu, pel preu d'una gallina i un pollastre que et venguérem, i consta en el teu contracte. En això, no cap discrepància. Qui t'ho ha escrit i remés és Esteve, alamí de Gavarda. Salutacions.*[179]

Del 1581 és la notícia indirecta d'un morisc anomenat Mançor Xerric, de les Énoves, que era especialista en escriptura de versos alcorànics. La Inquisició espanyola li interceptà una sura de l'Alcorà, que fou donada a interpretar i traduir a Jeroni de Mur, per a aportar-la d'instrument probatori al procés inquisitorial.[180]

La multiplicació de la població morisca en temps de prosperitat, accentuada per la introducció (c.1570-1580) de la 'dacsa grossa de les Índies' (molt més nutritiva que les dacses –mill i sorgo– dels moros), causaria problemes d'atur jornaler, marginalitat social i bandolerisme rural. Per posar solament el cas de Sanç, la localitat passaria en poc de temps, de les 17 famílies del 1542 (uns 85 habitants) a les 43 del 1563 i a les 56 de l'any 1609: uns 280 habitants.[181]

En el poble veí de Berfull, on hi havia 20 cases pel 1578, els moros Gordet i Xiqueret cometeren un delicte. Tal com creia que era el seu deure, el justícia de l'Énova, el llaurador Bertomeu Garcia, un home de 35 anys d'edat, es desplaçà al lloc dels fets per a investigar el cas, el 24 de gener. Anava ell *ab bastó de justícia e ministre,* és a dir, amb la insígnia del seu ofici i acompanyat de l'agutzil-pregoner del poble. Com que els acusats estaven en parador desconegut, entrà a les cases d'aquells per a 'traure'n penyores': embargar-los béns mobles, en previsió de la sanció que els seria aplicada.

El senyor de Berfull –o *Vertfull*–, Joan-Onofre Dassió, denuncià el cas davant la Governació del regne, per considerar-lo un abús, ja que el justícia de l'Énova sols podia exercir –en qualitat de lloctinent del justícia de Xàtiva– la jurisdicció criminal sobre les senyories 'alfonsines' del quarter de les Énoves. Solament si s'havia comés algun crim 'amb efusió de sang' era lícit que intervinguera el representant local de la justícia del rei, que era Garcia. Tanmateix, en el cas que ens ocupa, no li pertocava a ell administrar justícia, per ser un assumpte civil i no criminal. El qui hauria d'haver intervingut era el senyor o el seu batle local de Berfull, fent ús així de la jurisdicció alfonsina (la civil i part de la criminal) consagrada pel fur del rei Alfons (1328). Així que l'entrada de Garcia en terme de Berfull havia sigut una 'usurpació' o invasió de competències, que rebria la corresponent sanció.

El justícia aportà diferents testimonis per a excusar-se, els quals al·legaven en favor seu que estaven *les terres de Vertfull mesclades ab les terres de Énova, Rafelguaraff y·l Tosalet, cosa que donava lloc a confusions en matèria jurisdicional.* Tanmateix, el governador dictaminà a favor del senyor i aplicà la pertinent sanció al justícia: 30 lliures. Però com aquest no volia o no podia pagar en diners, enviaren de València un 'porter' i uns agutzils de la Cort de la Governació, que embargaren al justícia de l'Énova certs béns mobles, en garantia del pagament de la multa (8 de febrer del 1578): les quatre cadires de l'entrada de casa; una tauleta de pi de parar i llevar (que estaria arrimada a la paret, juntament amb els corresponents cavallets); un llit que contenia dos matalafs, dos llençols i una flassada; dues caixes de fusta contenint una vànova i dos

179 BARCELÓ, Carmen – LABARTA, Ana, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana (1401-1608),* Universitat de València, 2009, doc. 92, ps. 240-241.

180 Ibídem, doc. 101.

181 LAPEYRE, Henri, *Geografia de la España morisca,* Diputació de València, València, 1986, p. 53.

llençols; una savoiana de tafetà negre; dos parells de tovalles i tres de torcaboques; un aladre i un jou; una egua; dues dotzenes de plats i escudelles; unes graelles, un ast de rostir carn i una paella. Tot això equivalia, segons els agents embargadors, a 30 lliures de valor, i fou deixat sota custòdia del veí del poble Cosme Gràcia, el qual no li ho havia de tornar al justícia fins que aquest no haguera fet efectiu el pagament de la sanció. Actuaren de testimonis de l'acte de 'penyores' el rector mossén Ferrer i l'enover Francesc Domingo.[182]

L'autoritat del justícia i jurats de l'Énova estava molt limitada a la zona, pel caràcter patrimonialista, zelós i protector dels senyors de llocs de moriscos. Els cavallers valencians i xativins amb possessions al pla de la Comuna practicaven els paternalisme amb els seus vassalls, coneixedors com eren que aquella mà d'obra barata i submisa era el fonament de la seua riquesa. Un d'aquests cavallers, Lluís Ferrer, casà la seua filla Maria –pobila o hereva de la senyoria– amb el cavaller Gaspar de Montpalau, senyor de Sant Joanet, i li féu venda del lloc de Sanç, el 24 de novembre del 1584. Poques setmanes abans, el 8 de setembre, el senyor de la Torre d'en Lloris, Joan de Lloris, avi de la novençana, Maria Ferrer i Lloris, li havia deixat en testament el lloc i senyoria de la Torre. De manera que, a partir del 1584, les senyories de la Torre d'en Lloris, Sant Joan d'Énova i Sanç restarien sota l'ègida dels Montpalau-Ferrer.[183]

Als tres anys d'aquella unió, el guardià de l'horta de l'Abat, Francesc Llopis, fou assassinat: l'havien mort d'una pedrada en tot *lo* cap. El monestir de Sant Miquel dels Reis (hereu del patrimoni de Sant Bernat de Rascanya i titular de la senyoria de l'Abat) acusà del crim a quatre moriscos de Sanç, Lluís Amidet, Antoni Guaysí, Pere Rodrigo i Lluís Morís, fill de 'Viudo'. El mòbil tenia a veure amb l'assumpte –sempre conflictiu– de l'aigua de reg:[184]

> *(...) La causa e fonament per la qual los dits delats e denunciats mataren al dit Francés Llopis, fonch: Perquè, essent lo dit Francés Llopis guardià dels llochs de la Torreta y de l'Abat, de la céquia de Énoves, y anant aquell guardant dits térmens, en lo dia que contàvem XIIII del mes de agost de l'any propassat* [1587], *que era vespra de la Assumptió de Nostra Señora, prop de mijanit, trobà que havien fet una embarrerada en lo dentell de la céquia de Énova, y que tota la aygua se n'anava per lo dentell del lloch de Sans. Y cercant si veuria qui havia fet dita embarrerada, trobà que en los portells del lloch de Sans hi havia quatre hòmens, ço és, dos a cada portell. Dels quals conegué clarament lo dit Francés Llopis que los dits quatre hòmens que estaven als dits dos portells del dit lloch de Sans, eren los qui havien fet dita embarrerada y estaven guardant aquella.*
>
> *Y axí, en lo endemà de matí, que fon dia de Nostra Señora de Agost, encontrant-se lo dit Francés Llopis, guardià, ab Jaume Mulet, cequier de dita céquia de les Énoves, li dix e contà com havia trobat dita embarrerada la nit passada en dita céquia, y havia conegut que guardaven los portells del lloch de Sans los dits Pere Rodrigo, Antoni Güeycí, Lloís Morís y un altre home que no havia conegut. Y lo dit Jaume Mulet, cequier, encontinent, anà a clamar a Gaspar Mijà, alcayt del dit lloch de Sans. Lo qual li dix que castigaria als dits hòmens qui havien furtat dita aygua, segons se han provar dites coses, ab relatió e testimonis del dit Jaume Mulet, cequier.*
>
> *Lo qual,* ultra, predicta die, *deposà en la sua depositió que, essent anat en lo dia aprés següent a veure al dit Francés Llopis, que estava nafrat de la pedrada de la qual morí, lo dit Francés Llopis li dix: "Señor! Mireu com me ha costat lo haver-vos-ho avisat, de la embarrerada del dentell! Haveu de saber que lo mateix dia de ayr, a mijanit, me han apedregat casa y me han pegat una gran pedrada*

182 ARV, Governació, Processos criminals, caixa 4.444, núm. 937.

183 PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana,* 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202.

184 ARV, Reial Audiència, Processos Criminals, 2a. part, núm. 362.

en lo cap, y moltes a la porta, y me han arrancat les carabaceres, quatre o cinch fadrins de Sans, dels quals no he conegut sinó a Pere Rodrigo y Lloís Viudo." Del qual Lloís Viudo, diu e deposa lo dit Jaume Mulet que, perquè lo señor de Sans li executà unes penes, li tallà unes pereres y les hi possà a la porta, y ha fet altres vellaqueries. De manera que aquell és solitus similia facere.

Els acusats eren fadrins indisciplinats de Sanç, d'aquells que cometien *vellaquerires* contra l'alcaid de Sanç, Joan Mitjà (el representant de la senyoria, resident a la casa senyor), fins al punt que un d'ells havia gosat tallar unes pereres que eren propietat del senyor. Després de la malifeta, el rector de l'Énova se'ls véu, concretament a Pere Rodrigo i Lluís Morís, *damunt un banch, gitats en la carrera,* és a dir, al carrer, prenent la fresca i dormint (era el mes d'agost), com era costum als nostres pobles fins a ben entrat el segle passat.

D'altra banda, es coneix que el guardià abatut a pedrades –cristià de natura i persona de confiança dels monjos jerònims de València– no era molt estimat que diguem entre els vassalls del mateix Abat, que potser s'alegraren i tot d'haver-se'l tret de damunt. Raó per la qual el justícia i jurats de l'Abat cometeren negligències flagrants en la investigació del crim. El prior de Sant Miquel actuà criminalment també contra ells, per negligència i demanà al governador de Xàtiva o 'Dellà Xúquer' que els imposara una sanció de 300 lliures. Mentrestant, els presumptes criminals sancins havien sigut absolts per mancança de proves. L'advocat del monestir, Pau Pedrola, apel·là aquesta sentència absolutòria. Però no aconseguí que foren processats els presumptes assassins. I, a més a més, la Reial Audiència retirà la sanció de 300 lliures imposada a petició dels monjos als seus vassalls, les autoritats locals del poble de l'Abat.[185]

D'aquesta època ens han arribat escassos protocols notarials, d'aquells que permeten prendre el polze a l'economia comarcal. A través d'alguns que redactà el notari Jaume Martín, podem obrir un finestró i observar algun aspecte de la vida local del Pla d'Énova, concretament dels llocs de l'Abat i Torreta. En una escriptura del 12 de març del 1593, per exemple, el llaurador Bertomeu Garcia, batle (procurador del patrimoni i monopolis reials) *del lloch de les Hènoves dels Cristians Vells,* i Esteve Torrosella, un dels dos jurats de la mateixa Énova, són pregats per Eloi Selma, infançó, arrendatari dels drets senyorials de l'Abat, perquè juren i declaren davant el notari Martín i...

...fesen relatió, per ser com són hòmens abonats, antichs, pràctichs y experts en tota la Céquia de Hènova, com y a quin preu se han acostumat, solen y acostumen de arrendar, en la orta del dit lloch de l'Abat, cada fanecada de alfalz, axí que estiga del Toronger al dit lloch de l'Abat en amunt, com que estiga del Toronger en avall, devés lo camí de les Foyes.

Els interpel·lats aclariren que el preu era de 4 lliures per fanecada en la banda d'amunt de l'horta, perquè la terra era més grassa, però de 3 lliures 10 sous del Taronger –l'únic taronger de tota l'horta!– en avall, atés que la terra d'allà baix és *més fluixa y de menys poder.*[186] Al sendemà, 13 de març, l'*infançó* Eloi rebé la visita del clavari de les cises de Xàtiva, impost aplicat al consum de determinades mercaderies. I el 14 de març el visità el metge Gabriel Servent, cavaller i doctor en Medicina d'Albalat de la Ribera, que tenia arrendades a la Corona *les Salines de les Énoves.* Com que Albalat quedava lluny, i Gabriel sabia que podia confiar la gestió de *la gabella de la sal* en Eloi, li havia sotsarrendat directament les Salines, per preu de 24 lliures cada any. En aquella trobada, el que volien era aclarir davant notari coses pendents: *...en la ciutat de Xàtiva, tenim de averiguar-nos de sertes partides de sal, de les quals estam differents y dubtosos qual de nosaltres dos aurà de ser acrehedor de aquelles.* Queden llavors d'anar els dos a Xàtiva i posar-ho en clar, en presència, entre d'altres, d'un cavaller *habitador* de l'Abat, que s'anomenava Sebastià Ferrer.

185 ARV, Reial Audiència, Processos Criminals, 2a. part, núm. 362.

186 APPV, Protocols notarials de Jaume Martín, núm. 26.594, 1593, març 12, etc.

Els gestors del negoci reial de les Salines –i beneficiaris d'una part dels ingressos– eren cavallers i gent poderosa de nissaga cristiana, per bé que la mà d'obra solien constituir-la moriscs del Manuel, Torreta, Sanç, etc. Recordem que un dels moriscs del Sanç del 1510 portava per malnom 'Porta-sal'. Així les coses, el mateix any 1593, el morisc de Torreta Joan Vaio declara viure de seguit *a la Casa de les Salines de la Obra de Xàtiva,* i actua de procurador del cirurgià de València Jaume Martín –pare o parent del notari homònim– per a resoldre un afer que aquell tenia pendent a Quatretonda, a la Vall d'Albaida.

El 10 d'abril del 1593 figura el ja referit Eloi Selma con a cobrador de la 'talla' la Séquia Comuna, de 200 lliures, aprovada *en lo Porche del lloch de la Hènova dita dels Christians Vells, en serts dies del mes de febrer pròxime pasat, per a la argamasada de la obra que se ha fet, de cal y canto, junt de la Çut de la céquia dita de Énova.* En l'acte en qüestió reconeix haver rebut la part de la talla corresponent al lloc de Faldeta, de part del seu senyor, Lluís Eslava Quintana Castellar de Vilanova; per mans de l'*arrendador* de Faldeta (arrendatari, en realitat), que era el mercader de València Lluís Magí. A Faldeta, li tocaven 16 lliures 2 sous 11 diners de talla, en concepte de les 27 *jovades de terra que té lo lloch de Faldeta en lo rech de dita séquia de Énova.* L'arrendatari no havia acudit directament a pagar-ho, a ca n'Eloi, sinó que havia enviat amb els diners el col·lector de les rendes senyorials de Faldeta, anomenat Joan Ferrandis. Segons el mateix escrit també s'havia aprovat una altra talla de 60 lliures, el 5 d'abril, *per a acabar la obra de la céquia dita de Énova, y fer certes posts noves que se han fet molt necessàries en dita céquia.*

El 3 de març del 1593, el llaurador de l'Énova Miquel Sanchis, casat amb Sicília Olzina i *arrendador de la sisa de tot lo quarter de Énova,* visità la casa senyorial de la Torreta per tal que li subarrendara Eloi Selma les tendes de Rafelguaraf, el Tossalet, Sanç i *la Énova dels Cristians.* Eloi era, de fet, l'arrendatari de totes les tendes del quarter, i les subarrendava a diferents interessats. En aquest cas, el tender de l'Énova es comprometé pagar 42 lliures per preu anual d'arrendament. S'estipulà que en aquelles tendes *puxen vendre tota e qualsevol cosa de tenda, i també en sa casa, la qual té en lo dit lloch de la Énova.*[187]

Comptat i debatut, s'observa a través d'aquests escrits la xarxa de burgesos, cavallers i doctors en Medicina, que –per mitjà d'arrendaments, sotsarrendaments, col·lectors, comptables i notaris– exploten la renda de les salines i les hortes, produïda per una mà d'obra submisa, experimentada i subalterna: els moriscos de les Énoves dels moros, és a dir, els llauradors de Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull Sanç, etc. No obstant això, els moriscs més rics, més benestants i més formats de lletra i de comptes, participaven subsidiàriament dels beneficis generats per les rendes de reialencs i senyories. Així, per exemple, Eloi Selma solia arrendar per 40 lliures i 10 sous cada mes, al morisc Gaspar Abés, hostaler de l'hostal d'Énova (prop de Manuel), i a Francesc 'Bon Vi', morisc del lloc de Manuel, el cobrament de les cises del quarter.

El testament de l'*infançó* i ciutadà de València Eloi Selma, redactat aquell mateix any i davant el mateix notari, ens informa de la seua responsabilitat com arrendatari de les senyories de l'Abat i Torreta. Era casat amb Paula Cassanyes i no tenia fills mascles, sinó filles. Entre altres negocis, portava també la gestió de les cises municipals de la mercaderia del Quarter de les Énoves i Beneixides, i del quint del peix del mercat de Xàtiva –impost aplicat a l'entrada i venda de peix de la Marina, de la Vila Joiosa, sobretot. I participava de negocis seders radicats a l'Horta de València: a Meliana i Foios, que és on es produïa la millor seda del regne.[188] Potser fóra ja n'Eloi home vell o malalt, ja que el testament el dicta *resident al present en lo lloch dit de la Torreta, estant indispost en lo llit, de la malaltia temporal de la qual tem morir.* Mana ser soterrat al monestir de Sant Francesc de Xàtiva, amortallat amb l'hàbit del pare sant Francesc (1593).

187 Ibídem, 3 de març del 1594.

188 I, òbviament, també posseïa terres i cases per ací, a Torreta i Faldeta: APPV, Protocols notarials de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, octubre 15.

D'altra banda, Anna Zanqueta, vídua morisca de Miquel Xep major, i el seu fill Miquel Xep menor, veïns de Faldeta, prometen pagar el 1595 les 27 lliures degudes a Eloi Selma pel marit difunt, pel sotsarrendament de la gabella de la sal dels pobles de les Énoves i el terme de la vila d'Alzira.

Afortunadament per a ell, Eloi Selma sobrevisqué a la malaltia del 1593 i continuà cobrant als moros de l'Abat i Torreta els corresponents censos i particions de collita. El 24 de juny del 1595 rebé la visita semestral del col·lector de l'Abat, que arreplegava els censos a la resta de veïns per a dur-los a la casa senyorial de Torreta. El col·lector, anomenat Sebastià Castelló, àlies 'Bada-llavor', rebé de l'arrendatari *un albarà, continuat en un quadern de dit Celma,* on constava davant notari que s'havia efectuat el pagament del primer semestre de l'any. Quan arribara Nadal, ja tornarien a *passar comptes.*[189]

Cada senyor territorial s'organitzava les coses per a racionalitzar l'explotació de les respectives senyories. El cavaller Gaspar de Montpalau i sa muller, Maria Ferrer i Lloris, senyors de Sant Joanet i la Torre d'en Lloris, confiaven la gestió de la senyoria de Sanç a l'alcaid Joan Mitjà, com més amunt véiem.[190] El baró Lluís Eslava i Quintana, senyor de Manuel, Rafelguaraf, etc., arrendava cada lloc o senyoria territorial a un arrendatari distint. Els monjos de Sant Miquel dels Reis, senyors de l'Abat, i el senyor de Torreta, Bernat Rotglà, confiaven la recaptació de les respectives rendes feudals a l'*infançó* Selma. Aquest respondria a un sol senyor, a partir del 1596, quan el monestir de Sant Miquel adquirí Torreta de mans del tal Rotglà.[191]

Tots aquests senyors, els arrendadors i els vassalls, participaven aleshores dels enormes beneficis que proporcionava la producció de l'arròs, que s'havia expandit extraordinàriament pel terme de Xàtiva des del 1570. Aliment bàsic usat i conegut pels musulmans de la Ribera, la Safor i unes altres comarques, a partir d'aleshores començaria a introduir-se en la dieta bàsica de molts valencians i castellans. A l'increment sobtat de la demanda arrossera, respongué la cavalleria i a burgesia xativenca plantant arròs per tot el Fondo del Puig, traçant noves séquies i noves hortes arrosseres (cas de Llocnou d'en Fenollet),[192] o transformant en arrossar les velles hortes de les Énoves i la vall de Càrcer.

Del 1595, a tall de mostra, data una compra efectuada per Bertomeu Roig, sa muller Anna Quitarra i el fill d'ambdós, Doménec Roig, moriscos de Manuel, al senyor de Sanç (terme actual de l'Énova), de 171 cafissos 3 barcelles d'arròs (l'equivalent en cabuda a 34.387,75 litres!), per preu de 513 lliures 15 sous –una xicoteta fortuna. Els Roig de Manuel, que devien ser els moriscos més rics de la contornada, es dedicaven al comerç a l'engròs i al menut de l'arròs. I amb la revenda d'aquell gènere de Sanç, corresponent segurament a la part senyorial de la collita, pretenien obtenir uns substanciosos beneficis. Ara bé, es tractava d'arròs roig, encara per escorfollar, i calia passar-lo tot pels molins arrossers de la zona (el molí de l'Arròs de l'Énova, per exemple), abans de vendre'l en condicions a mercaders castellans, tenders valencians i uns altres clients.[193]

Ara bé, el venedor, que mirava per ell, exigí als compradors el blanqueig de tot aquell arròs al molí arrosser de Sanç, que era regalia o monopoli seu. Per a controlar el procés i que no hi haguera frau, de moment l'arròs romandria emmagatzemat a la cambra de la casa de senyor de Sanç, custodiat per l'alcaid Tomàs Guilarça i pel llaurador de l'Énova Joaquim Navarro, procurador del senyor en la seua absència. A

189 Ibídem, 1595, juny 24.

190 APPV, Protocols notarials de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juny 26.

191 SAN PEDRO, Jesús, La Casa Gran: un edificio del siglo XVIII, dins *Manuel en festes patronals,* 1994, ps. 6-8.

192 Vegeu SOLER, Abel – YAGO, Ramon, *Llocnou d'en Fenollet. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Llocnou d'en Fenollet, 2005.

193 Document 4 de l'apèndix.

tot això, el cavaller no s'acaba de fiar del talent mercantil dels moriscos, i demana que les vendes s'efectuen a municipis o a particulars solvents econòmicament i capaços amb tota seguretat de pagar aquell arròs, i amb escriptures notarials de tot el que es faça.

L'arròs, aliment calorífic i collita d'eixida excel·lent al mercat, era ja cap al 1600 l'or blanc de la Ribera. Amb ell es comprava, venia, pagava i prestava. En juliol del mateix any 1595, els Roig de Manuel procediren a distribuir tot aquell arròs entre els primers compradors: moriscs de tots els pobles i cristians de l'Énova, que s'emportaven càrregues distintes, segurament per a vendre-les a tercers i fer negoci.[194]

Del 1595 i 1596, respectivament, són les notícies del processament per la Inquisició de dos moriscos de Sanç, Francesc Pantiro i Francesc Radó, que foren obligats a abjurar de les seues pràctiques 'mahomètiques'.[195] Els oficials de la 'universitat' de l'Énova havien de fer front a uns altres comportaments, en aquest cas delictius, de certs moros del veïnat. En març 1603, els homes de l'Énova, encapçalats pel justícia Pere Navarro, penetraren en terme de Torreta, *donant salt en una casa de un vassall del dit loch y fent escorcoll en aquella*. Estigué a punt d'armar-se un avalot entre el veïnat torretà. També visità el lloc el mostassaf enover, informat que s'hi estava cometent frau en l'ús de pesos i mesures. L'advocat del monestir de Sant Miquel, senyor del lloc, denuncià la intrusió a la Reial Audiència, a fi de parar els peus als de l'Énova. Obtingueren els monjos una sentència favorable a les seues pretensions, que esgrimirien de nou davant els jutges l'any 1616, amb ocasió d'una nova incursió justiciera dels enovers.[196]

En la primeria del segle XVII, malgrat alguns problemes de marginalitat i delinqüència, lògics en una horta superpoblada, les 56 famílies de moriscos o cristians nous de Sanç i les 34 famílies de cristians de natura d'Énova[197] convivien amb tota naturalitat. D'ací que se sorprengueren tots quan l'any 1609 el rei d'Espanya declarà 'traïdors' els moriscos valencians –en connivència amb l'arquebisbe sant Joan de Ribera– i decidira expulsar-los del país. Era aquell un gran gest de propaganda 'catòlica' de la monarquia de Felip II (III de Castella), per a compensar la signatura de la Treva dels 12 Anys (abril del 1609), que reconeixia la independència *de facto* dels Països Baixos protestants. Desconeixem el dia i les circumstàncies en què foren deportats els moriscos de Sanç, a través del port de Dénia, però sabem que el poble es quedà buit. Segurament embarcarien el 22 d'octubre, que és quan ho feren els moros de Sant Joanet, vassalls, com els de Sanç, de la casa dels Montpalau. També els moros de Manuel i Faldeta salparen el mateix dia 22.[198]

En un tres i no res històric, la neteja ètnica deixà la pobladíssima plana de les Énoves més buida i silenciosa que mai, freqüentada només pels pocs cristians vells residents a l'Énova. Un total de 356 famílies de Senyera, Benimeixix, Manuel, Sant Joanet, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç, Berfull, el Tossalet i Rafelguaraf (unes 1.700 o 1.800 persones) foren deportades al Magrib, i hagueren de deixar les seues estimades

---

194 APPV, Protocols notarials de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juliol 8.

195 GONZÁLEZ-RAYMOND, Anita, *Inquisition et société en Espagne. La relation des causes du Tribunal de Valence (1566-1700),* Université de Franche-Comté, París, 1996, p. 332.

196 ARV, Reial Audiència, Processos, part 1a., lletra S, exp. 1.618.

197 LAPEYRE, Henri, *Geografia de la España morisca,* Diputació de València, València, 1986, p. 53; FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2, fis. 395v-396.

198 UDINA, Francisco – BELENGUER, Ernesto, *La expulsión de los moriscos de Valencia y Cataluña, según el comisario de embarque Cristóbal Sedeño,* Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1980, p. 61. ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 5, llibre 9, col. 1.200, parla de *San Juan y Sanz, de los cavalleros Mompalaos.*

séquies, hortes, cases i animals de llaurada. Solament alguns xiquets moriscos, tal com ho permetia el decret d'expulsió, foren adoptats per famílies de cristians de natura. Eren els anomenats 'morisquets': 2 de Rafelguaraf, en cases de València; 3 que restaren a la Pobla Llarga; 1 a Manuel; 9 a Castelló de la Vilanova, 5 a Xàtiva, i 1 xiquet a l'Énova dels Cristians. S'anomenava aquest Antoni-Joan, tenia 8 anys d'edat i estava ratat per efecte d'haver passat la pigota vera. L'adoptà de criat domèstic el rector de Santa Maria de l'Énova, mossén Pere Pons.[199]

Els senyors dels diferents llocs de moriscos, immersos en la ruïna per causa de l'erràtica política imperial del rei espanyol, hagueren d'afanyar-se i de competir entre ells per atraure nous vassalls. Al llarg de la dècada del 1610, el senyor de Sanç emetria alguna carta de poblament, que s'ha perdut, i que seria signada per una vintena de vassalls: menys de la meitat dels que poblaven –o 'superpoblaven'– just abans de l'expulsió. El cavaller Baltasar de Montpalau i Ferrer (futur comte de Gestalgar, i senyor de Xera i Sot de Xera, 1628-1638) es beneficià, per donació reial, dels bancals que posseïren els seus vassalls expulsats fora del terme, i d'algunes altres compensacions que el rei oferí als nobles valencians més perjudicats. Amb tot, la seua situació era de fallida total i els creditors el tenien molt pressionat. El 6 de desembre del 1620 ens el trobem signant una concòrdia amb la ciutat de Xàtiva pels deutes que tenia contrets amb el municipi. Concretament, devia encara les peites (impost municipal de béns immobles) dels seus llocs de Sanç, la Torre d'en Lloris i Miralbò (despoblat proper a la Torre, en terme actual de Xàtiva), dels anys 1615, 1616, 1617 i 1618, i no podia pagar. Solament pogué atendre el deute de Sanç, que pujava a 2.334 lliures. De la resta s'excusà perquè –en paraules seues– bonament no pot pagar, *per rahó de la expulció dels moros*. Volia que li atorgaren un nou ajornament i que *lo acomodasen a plasos*.[200]

Al poble del costat, l'Énova dels Cristians, cada any que passava restaven menys cristians, perquè els més pobres se n'havien anat, atrets per l'oferta de terres i cases buides dels pobles exmoriscos. De manera que la localitat perdé un 35% dels seus efectius demogràfics (de 34 a 22 famílies) en cosa de 15 anys; de la mateixa manera que perderen molta població Xàtiva, Castelló, Carcaixent, la Llosa de Ranes i unes altres poblacions de cristians de natura. El rector mossén Pere Pons tractà de cohesionar més el veïnat enover, sancí i abatí, i lluitar contra l'hemorràgia de feligresos, entre altres coses fundant la Confraria de la Mare de Déu del Roser (27 d'abril del 1614): una institució religiosa però també caritativa, ja que, a canvi d'una modesta quota anual, els feligresos es garantien un soterrar en el vas comú de davant l'altar del Roser. Aquest altar es localitzava en la capella de la banda de l'epístola més arrimada al presbiteri, enfront mateix de l'altar del Crist de la Salut. A l'acte fundacional acudí el pare prior del convent dominicà de Sant Vicent Ferrer de Castelló de la Ribera.[201]

Pocs anys després el ja citat rector Pons estrenà el primer *quinque libri* o registre sagramental que es conserva en l'arxiu parroquial (1620-1681). A través de les seues planes observem el paper auxiliar, en la cura d'ànimes, que exercien els frares trinitaris i agustins de la ciutat de Xàtiva, que es tornaven en l'exercici del càrrec de vicari de l'Énova. A l'interior de l'església, a banda del vas comú de la confraria, existia un sepulcre particular denominat *lo vas del batle,* que suposem que era en lloc on anaven a parar les restes mortals dels successius batles del quarter de l'Énova. Darrere de l'església, al fossar, se soterraven els pobres de solemnitat i aquells que no pagaren el corresponent dret de sepultura. Allí també s'abocaven les ossades despullades de carn, quan es netejaven cada tants anys els vasos o carners del sòl de l'església.

199 SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, Els morisquets de la Comuna de l'Énova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 20, Manuel, 2005, ps. 3-6.

200 AHMX, Lligall 31 (anys 1563-1683), Plets de Xàtiva contra els llocs del terme.

201 APE, Llibre de la Confraria del Roser (1625-1720), f. 1.

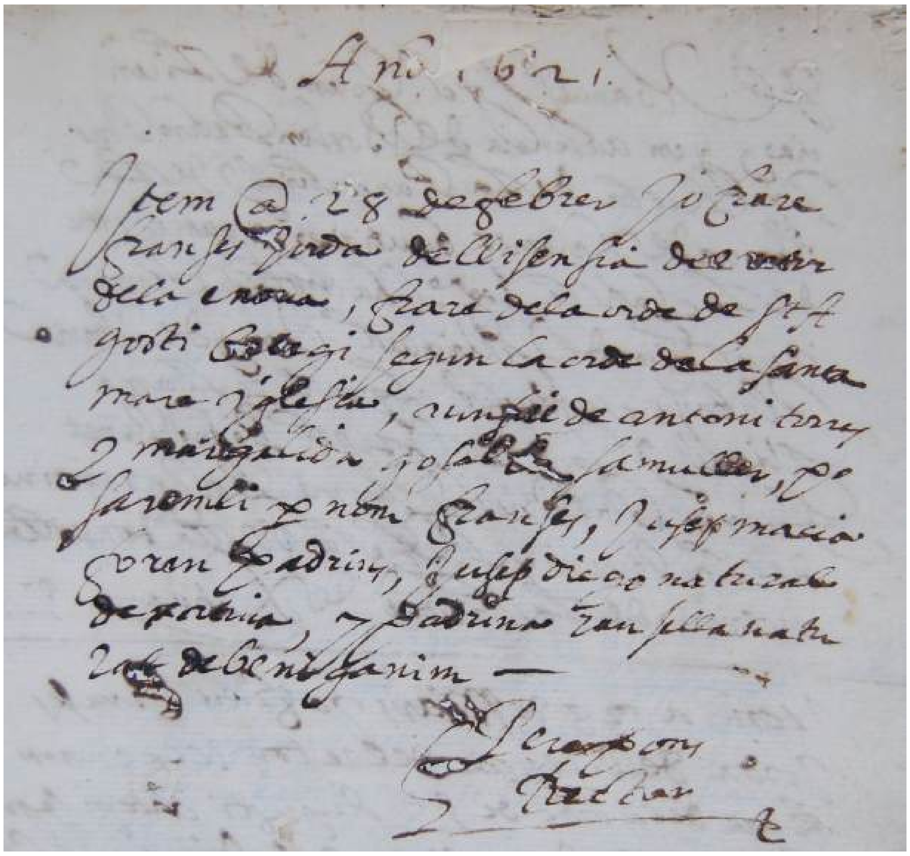

Partida de baptisme del 1621 (Arxiu Parroquial de l'Énova)

Tots els caps de casa de l'Énova (22) i els de Sanç (19) es congregaren l'any 1625 per a renovar el llistat de confrares del Roser. Gràcies a això coneixem els noms dels qui es quedaren a l'Énova i d'aquells que vingueren de fora (de Xàtiva i d'uns altres llocs) a poblar Sanç.[202] Els enovers eren: el rector, mossén Joan-Bapista Grau; el batle Antoni Soler; Miquel Roca de Miquel, Esteve Tarrosella, Jaume Borja, Felip Mollà, Miquel Roca, Antoni Torres, Genís Tarrosella, Vicent Contamina, Joan Garcia, Joan Delgado, Ausiàs Sent Andreu, Marc Abat, Josep Gil, Josep Diego, Pere Sent Andreu, Onofre Canet, Miquel Ximeno, Hipòlit Muntanya, la vídua na Sentandreua i Joan Garcia menor. Els caps de casa sancins eren: Pere Lledó, clavari de la confraria; Tomàs Daroca, Bertomeu Sarrió, Guillem Aguiló, Bernat Solàs, Agustí Ballester, Sebastià Aparici, Miquel Fullana, Pere Quintana, Francesc Garcia, Antoni Roca, Cristòfol Monsó, Gaspar Calsena, Francesc Tormo, Miquel Ibanyes, Jeroni Torró, Damià Molina, Bertomeu Espés i Joan Verger. Al llistat de confrares s'afegien també els 12 'pobladors' del lloc de l'Abat, que eren parroquians de l'Énova.

Alguna d'aquelles famílies compartia casa, ja que, segons la relació de cases del 'dret de menjadors' exigit per la ciutat de Xàtiva l'any 1626, solament hi havia 18 cases habitades a l'Énova i 15 a Sanç.[203] I no canviaria molt la situació demogràfica al llarg del segle. Vegem-ho dues dècades després, en el cens manat a fer pels Tres Estaments del Regne de València (1646), quan es comptaven 17 cases a Sanç i 27 més de l'Énova:

> SANS. Anno a Nativitate Domini MDC quadragesimo sexto. Die vero intitulata decimo mensis novembris. *Davant y en presència de mi, Cristòphol Nípio, notari, foren personalment constituïts Juan Pons, justícia y Juan Bataller, jurat, del lloch de Sans habitadors. Y havent vist y mirat totes les cases que són habitables de dit lloch de Sans, troben ser les contengudes en los ítems següents:* Primo,

202 Ibídem.

203 AHMX, Llibre 1.101.

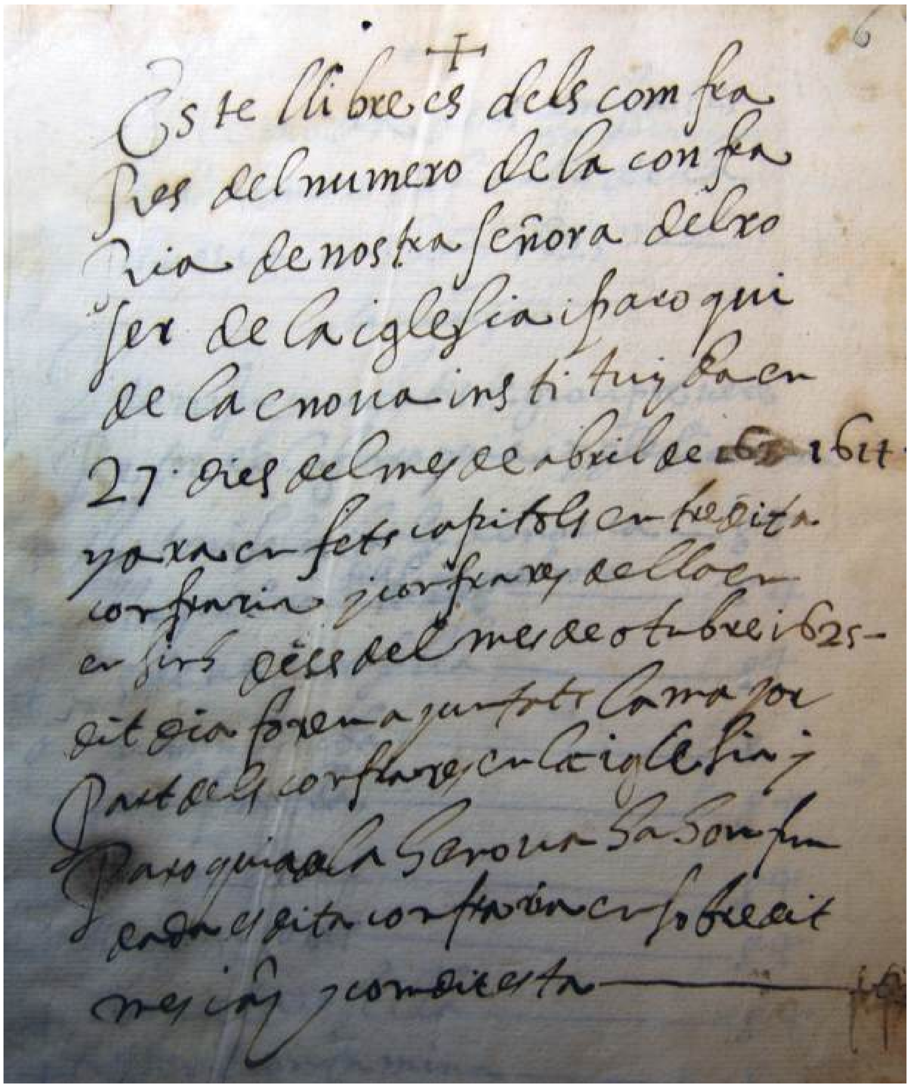

Llibre dels confrares del Roser, del 1625 (Arxiu Parroquial de l'Énova)

Juan Ramon; ítem, Anthoni Moreno; ítem, Simó Merino; ítem, Juan Pons; ítem, Juan Ballester; ítem, Berthomeu Casanova; ítem, viuda de Martí Mira; ítem, Jaume Fuster; ítem, Calixto Solàs; ítem, Vicent Nadal; ítem, Miquel Gonzàlez; ítem, Juan Borrell; ítem, Pere Fuentes; ítem, Jaume Llidó; ítem, viuda de Thomàs Daroca; ítem, Jusep Albelda; ítem, Bernat Solàs. Que tots acumulats prenen suma de dèsat ítems, que són los amos de les cases habitables; los quals, Juan Pons y Juan Ballester requeriren a mi, dit notari, los ne rebés acte públich per haver-ne memòria en lo esdevenidor. Lo qual, per mi, dit notari, los ne fonch rebut en lo lloch de Sans, los dia, mes e any desús dits, essent presents per testimonis a dites coses March Roselló, del lloch de la Pobla Llarga, y Jasinto Moranti, de Castelló de la Vilanova, llauradors, atrobats en dit lloch. Y per a què en tota part plena fee li sia donada y atribuïda, yo, dit Cristòphol Nípio, notari, pose así mon sig+ne.[204]

ENOVA. Anno a Nativitate Domini MDC quadragesimo sexto, die vero yntitulato undesimo mensis novembris. *Davant la presència de mi, Nofre Navarro, notari, foren perçonalment constituhïts Pere Bru, batl·le y Baltasar Ribera, jurat, del present lloch de la Énova habitadors. Y havent vist y mirat totes les casses que són habitables de dit lloch d'Énova, troben ser les contengudes en los ítems següents:* Primo, *mosén Pere Carbonell, prevere, retor de dit lloch; ítem, Pere Bru; ítem, Bernat Ferrer; ítem, la viuda na Mollana; ítem, Miquel Rolà major; ítem, Jaume Mollà; ítem, Fransés Torrosella; ítem, Pere Mateu; ítem, Simó Ballester; ítem, Jaume Roig; ítem, la viuda na Monpona; ítem, la viuda de Antoni Roca; ítem, la viuda de Ginís Torrosella; ítem, Lloís Gasó; ítem, Nadal Borja; ítem, Jaume Taxada; ítem, Andreu Boloni; ítem, Pau Domènech; ítem, Baltazar Ribera; ítem, Juan Cursa; ítem, Juan Arnau;*

204 ARV, Generalitat, 4.825, fs. 86-87v.

ítem, Miquel Sans; ítem, Geroni Torró; ítem Fransés Sendra; ítem, Joan Mateu; ítem, Marc Costa; ítem Fransés Garcia. Que tots fan número de vint-i-set cases poblades, que són los amos de les casses habitables los que en Pere Bru, bal·le, y Baltazar Ribera, jurat, me an requerit a mi, dit notari, los ne rebés acte públich per aver-ne memòria en lo esdevenidor. Lo qual, per mi, dit notari, los ne fonch rebut, lo dia, mes y any desús dit, en lo lloch de la Énova, esent presens per testimonis a dites coses mosén Pere Carbonell, prevere, y Juan Arnau, llaurador, del present lloch de la Énova habitadors. E perquè en tota part plena fe i sia donada y atribuïda a dita serificatòria, yo, Nofre Navarro, notari rebedor de aquella, posse assí mon acostumat sig+ne.[205]

Tots els habitants dels dos pobles eren llauradors, però alguns invertien també en la cria de bestiars, ja que el terme sencer de Xàtiva era un espai obert on tots els veïns podien dur a pasturar els seus bestiars. Això no obstant, el senyor de la cavalleria de Barxeta i els seus vassalls, que pretenia que aquell terme fóra baronia separada de Xàtiva, impedien ara i adés l'accés dels ramaders de pobles veïns a les seues pastures.[206] I quan aquests hi accedien, els feien 'montes' (requisa de pècores com a garantia) i els imposaven multes. Els ramaders Pere Llopis i Josep Moscardó, del Genovés, i Simó Ballester, de l'Énova, que tenien junta en negocis ramaders, foren víctimes d'un d'aquells abusos per part dels homes de Barxeta. Ho denunciaren davant la Reial Audiència de València i obtingueren sentència favorable el 27 de juliol del 1647.[207]

Pocs mesos després, un acte sector econòmic boiant –com era la producció i filat de la seda– patiria els efectes negatius de la darrera gran epidèmia de pesta bubònica que afectà el regne (1647-1648). El mal, pel que diuen les cròniques i dietaris, afectà molt negativament la regió de Xàtiva i la Ribera.[208] La situació de la Vilanova de Castelló era del tot catastròfica, si fem cas d'un manifest de l'ajuntament demanant socors a les institucions del regne:[209]

Jacinto Rodríguez, notari, síndich y procurador de la Vil·lanova de Castelló (...) diu que, a ocasió del contagi que Nostre Señor Déu és estat servit permetre que entràs en dita vila, después de estar aquella (...) tal imposibilitada y falta de gent, que en esta ocurrènsia de temps [12 de juny] estan los forments sens segar y les andanes sens que es puga desemboçar lo capell [dels cucs de seda], per no haver en dita vila qui puga acudir a dits ministeris, si menys de altres parts circumvehines persona alguna vol anar a la dita vila per a posar en bell dites collites; no obstant que se a ofert a donar-les a miches, y no troba persona alguna que porte les vitualles necesàries per al sustent dels particulars (...). De tal manera que, ademés de estar totes les cullites en perdició, estan los particulars de dita vila ab lo desús dit contagi, morint-se molta gent cascun dia y morint-se de fam, y sens remey algú..

Superada la crisi, que s'allargà fins al 1652, el rector tractà de reconstituir la Confraria del Roser (1656), que ja portava alguns anys d'abandonament. S'atorgaren indulgències i s'aprovaren unes ordinacions, per regular obligacions, resos i rosaris.[210] En teoria, els enovers eren uns habitants més de la ciutat de Xàtiva, per privilegi antic de ser 'carrer' i cap de quarter. Però en realitat, una realitat econòmica i demogràfica –de misèria i companyia– que s'arrossegava des de la pesta del 1475, solament uns quants llauradors vivien

205 Ibídem, fs. 84-85v.

206 Vegeu SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta,* Ajuntament de Barxeta, 2004.

207 ALBENTOSA GARCÍA, Rafael, Historia de Énova, dins *PLAN preparatorio de 1952,* Mecanoscrit de l'Ajuntament de l'Énova conservat en la BV, Mss. 953, fs. 19-20; MARCO, M., L'Énova dins la història, dins *L'Énova en festes,* 1983, s. p.

208 BOLUDA PERUCHO, Alfred i al., *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició,* col·l. Quaderns divulgatius, 5, Ajuntament d'Ontinyent, 1995.

209 Citat per MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón,* Tipogr. Nácher, València, 1960, p. 96.

210 APE, Llibre de la Confraria del Roser (1625-1720).

bé i exercien de batles i jurats. La resta eren gent relativament pobra. A més a més, eren sotmesos a una impopular pressió fiscal per part de la ciutat.

Cada tants anys el justícia civil i criminal de Xàtiva es passejava per tots els pobles del terme –n'hi havia molts– per recordar els veïns de la contribució particular el seu deure d'obeir l'autoritat urbana. Així per exemple, el 17 de desembre del 1663 es presentà a l'Énova el cavaller Simó Aparici, *justícia en lo civil y criminal* de Xàtiva, a fer la crida tradicional contra malfactors, usuaris d'armes il·lícites i ludòpates aficionats a jocs interdits. La crida començava amb les consabudes paraules: *Ara ojats que us fan a saber*, de part del rei i del seu justícia. I, una vegada feta la crida, es detenia simbòlicament algun veí, per a representar la cosa a manera de presa de possessió del dret a empresonar malfactors. En el lloc de Sanç, per exemple, els agutzils i gent que acompanyava el justícia trobaren el llaurador Bernat Merino, que aniria amb saragüells i mal vestit, *y el capturaren pensant-se que era hun vagamundo y que devia la vida al rey. Y portant-lo davant lo llochtinent, que stava en la plasa, de dit lloch ab la demés gent que lo acompanyaven, demanà algunes persones del present lloch si conexien al dit Bernat Merino, laurador, y una persona digué que el conexien molt bé; que era home quiet y que cuydava de sa faena y família, de cassa. Y lo dit lochtinent de justícia ohí dita resposta y, per intercessió dels qui lo acompanyaven, el possà en llibertat sens pagar gastos ninguns.* Fet això, la comitiva continuà fent marxa pel camí de la Torreta.[211]

El lloc de l'Énova (ja no dita 'dels Cristians', perquè tothom era cristià) conservava en aquesta època alguna de les prerrogatives heretades de l'edat mitjana. Entre d'altres, la de ser la seu de la Séquia Comuna d'Énova i Castelló, el lloc on es reunien els síndics. A partir de la dècada del 1660 és ben provable que començara a organitzar-se l'arxiu, ja que l'acta de reunió més antiga que es conserva en l'actual Casa de la Comuna data del 1654. Reproduïm tot seguit una acta del 1668 per a donar a conéixer com funcionaven aquelles reunions de regants, que tenien lloc en el Porxe medieval (cantó esquerre de la replaça de l'ajuntament) o a la casa abadia, en cas de fer mal oratge:[212]

Die XXVIII ianuarii anno a Nativitate Domini M° DC° LXVIII°

Juseph Roca, jurat de la Énova

Nicolau Carbonell, jurat de la vila nova de Castelló, per lo Terç

Juseph Andreu, jurat de Faldeta, per lo senyor

Don Enrich d'Esplugues, senyor de la Pobla Llarga

Bernat Jordi, jurat del lloch de Sant Joan

Miquel Carrió, bal·le de la Torreta

Antoni Castaño, jurat de Refelguaraf

Juseph Carbonell, jurat de Manuel

Tots ajustats en lo Porche de la Énova, ahon se solen y acostumen ajustar y congregar, precehint convocació feta per Matheu Renigar, cequier; los quals prengueren conte a Juseph Roca y Simó Ballester de les 2.050 lliures que han pres a cambi diversos particulars, de Juseph Martí, de la Torre dels Frares; los quals dits Roca y Ballester rebeeren en poder de Pere Martinis, corredor de cambi de la ciudat de Xàtiva, en virtut de la procura feta per los dits delegats, rebut per Josep Franco, notari, en 15 del mes del present mes e any.

Càrrech *2.050 lliures*

211 AHMX, Caixa 32, s. n.

212 ASCE, Llibre d'actes dels anys 1654-1744, s. f.

Descàrrech:

Primo, *donen en descàrrech que pagaren a Juseph Martí 1.268 lliures 4 sous per la proposta y interessos del cambi que la Comuna li responia, consta ab àpoca rebuda per Geroni Grau, notari, en 19 del present mes y any 1668.*

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Jaume Terranet 268 lliures 12 sous 7 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca rebuda per dit Grau, notari, en 21 dels presents mes e any.

Ítem, y la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Phelip Guitart 105 lliures 13 sous 9 diners, per la propietat y interssos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca rebuda per dit Grau, notari, en 19 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Vicenta Correger, viuda de Vicent Tolosa, 158 lliures 0 sous 6 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca per dit Grau, notari, en 20 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Jaume Burgos, de Xàtiva, 109 lliures 6 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna devia a Juseph Costa, ab àpoca rebuda per Grau, notari, en 22 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Que dites partides de descàrrech accumulades prenen suma de 1.912 lliures 1 sou 9 diners. Les quals, rebaxades de les damunt dites 2.050 lliures del damunt dit càrrech, resten en poder de dit Roca y Ballester, quantitat de 137 lliures 18 sous 3 diners.

De quibus, etc. Actum *en lo Porche de la Énova, etc.* Testes: *Francés Gomis y Pere Doménech, de la Énova.*

A tots los desús dits ajustats, ut supra, *fonch proposat per lo dit jurat de la Énova, que si els parexerà, es busquen a carregament de censal, fins quantitat de 2.150 lliures, per a redimir y quitar lo cambi o cambis que la Comuna deu y altres gastos forçosos que se offeriran a dita Comuna per a fer y effectuar dit negoci; per ser molt més útil a la Comuna, que no respondre a cambi, per ser los interessos y gastos dels cambis molt excessius. E tots los desús dits,* nemine discrepante, *foren de voluntat y parer, y determinaren que·s busquen dites 2.150 lliures a carregament de censal, y que lo dit jurat de la Énova faça fer la minuta de lo que se a de fer per a dit negoci y diligència. En los pobles, se facen los poders necessaris per a què es puga effectuar lo que se ha proposat.*

De quibus, etc. Actum ut supra. Testes qui supra.

[Signat:] Discret Joan Franco, notari.

Als pocs mesos d'aquesta reunió sorgiren serioses divergències entre la Comuna de regants en general, d'una banda, i tres senyors territorials d'altra: Josep Esplugues, senyor de la Pobla Llarga; el convent de Sant Miquel dels Reis, senyor de Torreta i l'Abat, i Baltasar d'Íxer i Escrivà, comte de l'Alcúdia, que comptava amb terres i interessos a la zona (1669). Cavallers i eclesiàstics –que vivien de la renda feudal– pretenien que estigueren oberts simultàniament els albellons de la Pobla i de Vistabella, quan era clar i cosa de dret antic, que quan n'obrien un havien de tancar l'altre. Els llauradors de la resta del reg, òbviament, miraven també pels seus interessos. El contenciós amb els feudals, liderats pels Esplugues, duraria encara moltes dècades i es portaria per la via judicial. De manera que el 1702 ens trobem encara en Lluís Esplugues i Marc, successors de Josep en la senyoria de la Pobla, reclamant als sequiers –amb una ordre judicial a les mans– que *féseu obrir y obríseu los albellons dits de Montflorit y Vistabella, y no tornàseu a tapar aquells, per a què poguesen rebre tota la aygua que tocaria a al dita céquia, a les vint-y-sis chovades de terra del ter-*

me de dita Pobla.[213] El sequier es negà a obeir el presumptuós cavaller, i deixà tancat l'albelló de Montflorit, *ab una post y rames de tamarit.* El senyor tornà a portar una nova ordre de la Reial Audiència per al sequier Josep Roca i el jurat Agustí Dassí, ambdós de l'Énova, que hagueren d'obeir. L'any 1709, en plena Guerra de Successió, havent-se hagut d'exiliar –per ser austriacista– el senyor de la Pobla, tornaren a tapar l'albelló de la polèmica. I el 1729 encara continuava pendent de resolució la qüestió. Els poblatans es queixaven cada vegada que els de l'Énova els tancaven l'aigua, perquè si no es resolia prompte la qüestió, *se perderían los arrozares y panizos.* L'aigua era una font de vida i un factor fonamental dels processos productius, almenys des del temps dels moros *Banû Mufawwiz.*

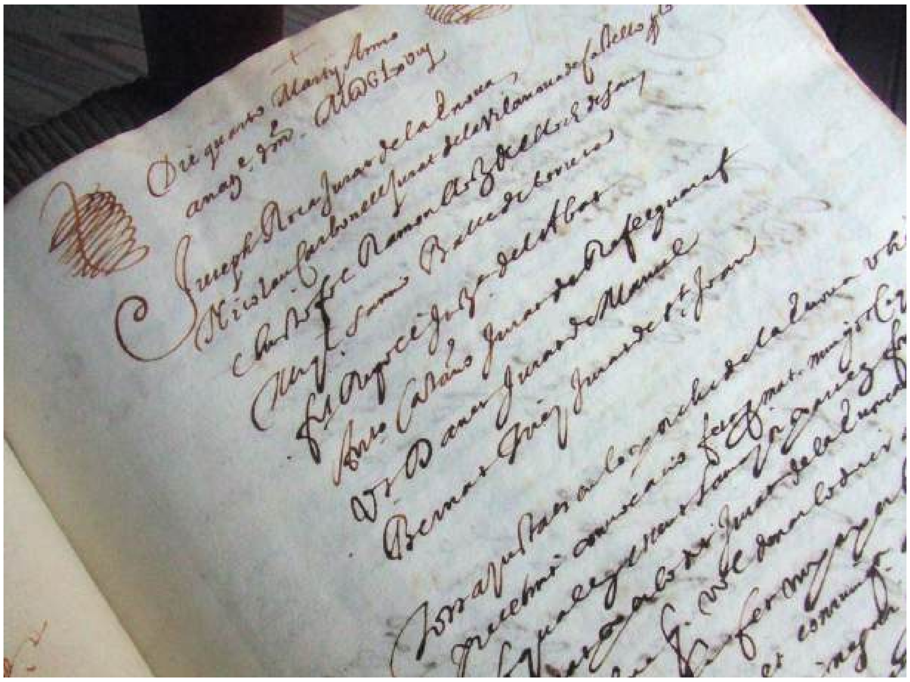

Acta de l'any 1668, de l'arxiu i casa de la Comuna d'Énova

L'Énova era un poble menut (21 cases el 1672; 15 cases a Sanç[214]) i trobava dificultats per pledejar contra poderosos senyors. Però com que la unió fa la força, eren els sequiers i jurats de l'Énova els qui s'erigien sovint en garants de la legalitat comunal i de l'acompliment de les ordinacions de reg (renovades davant notari el 1671, per a llegir-li-les a n'Esplugues[215]). Pel que fa a Sanç, els senyors serien a partir d'aquell moment absentistes i confiarien la gestió senyorial a terceres persones, pel fet de posseir molts altres feus, producte d'estratègics enllaços matrimonials. Eren en aquesta època senyors de Sanç: Gaspar de Montpalau i Mucefí (1638-1664); la seua filla Maria de Montpalau, casada amb el senyor d'Estivella, Josep de Montsoriu i Bellver (1664-1666), i la filla d'aquest matrimoni, Francesca de Montsoriu i Montpalau, casada amb el II Comte de l'Alcúdia, Onofre-Vicent Escrivà d'Íxer i Montpalau (1666-1709). Amb la qual cosa la senyoria restaria vinculada a la casa dels comtes de Carlet i de l'Alcúdia, una de les famílies més importants de la noblesa valenciana.

El quadern d'acapte de l'impost de menjadors de l'any 1682 ens reporta la situació demogràfica dels llocs de l'Énova (19 cases només) i Sanç (16 cases), que no reflecteix els progressos de l'economia agrícola. La partida de les Énoves, entollada d'aigua pels arrossars i empestada de malària, havia esdevingut un territori malsà. D'ací la pèrdua d'efectius demogràfics, en contrast amb l'evolució de la resta del Regne de València. El dret o 'cisa de menjadors' era un impost municipal que la ciutat de Xàtiva cobrava cada any, casa per casa, per a sostenir el servei de proveïment urbà de blat a l'Almodí. Tributaven amb certs diners les persones majors de 7 anys (els anomenats 'menjadors'); amb la meitat, els xiquets d'entre 3 i 7 anys ('mitjos menjadors'), i n'eren exempts els menors de 3 anys, per no ser encara 'menjadors' o consumidors de pa. Heus ací el recompte de l'any 1682 per a ambdues localitats:

213 ARV, Escrivanies de cambra, any 1729, exp. 136.

214 AHMX, Llibre 1.101.

215 Vegeu el document 5 de l'apèndix.

Hénova

Die XVIII mensis iulii anno a Nativitate Domini MDCLXXIIII.

Havent accedit lo señor jurat Josep Gil, ciutadà, altre dels jurats de la Ciutat de Xàtiva; tenint comisió dels demés señors jurats, al lloch de la Hénova, y essent en aquell, manà a Joseph Roca, regent lo bastó de justísia, que li donàs lo manifest dels menjadors de dit poble. Y en continent lo dit Joseph Roca jurà, en mà y poder del señor jurat, Joseph Gil, de dar lo manifest bé y llealment, segons lo donà, en la forma següent:

Primo, *Joseph Solàs*	*II [menjadors]*
Jordi Martínez	*IIIII*
Joseph Molina	*IIIII*
Miquel Casiades	*IIII*
Joseph Ferrandis	*III*
Viuda de Jasinto Cursa	*IIIIi*
Miquel Garsia	*II*
Pere-Joan Garsia	*IIi*
Joseph Ballester	*IIi*
Berthomeu Llopis	*III*
Joseph Barberà	*II*
Miquel Bou	*III*
Vicent Carreres	*IIII*
Vidua de Joseph Borda	*II*
Leandro Llagària	*IIIIi*
Viuda na Ballestera	*IIIII*
Joseph Bru	*I*
Matheu Mengot	*IIIII*
Joseph Barberà	*IIi*

De quibus, etc. Actum *en lo lloch de la Hènova, etc.* Testes: *Vicent Garsia y Joseph Burgés, verguers dels señors jurats, de Xàtiva habitadors.*

Sans. Dictis die et anno.

Havent accedit lo señor jurat, Joseph Gil, ciutadà, altre dels jurats de la ciutat de Xàtiva, tenint comisió dels demés señors jurats, al lloch de Sans, y essent en aquell, manà a Jaume Junia, justísia, que li donàs lo manifeste dels menjadors de dit poble. Y en continent lo dit Jaume Junia jurà en mà y poder del señor jurat, Joseph Gil, de dar lo manifest bé y llealment, segons lo donà, en la forma següent

Primo, Jaume Junia	*II*
Lo gendre de l'hermità del Puig	*III*
Viuda de Joseph Sans	*IIi*
Pere Garsia	*IIIi*
Joseph Richart	*II*
Calixto Solàs	*IIII*
Joseph Agostí	*III*

Christòfol Moreno	*II*
Pere-Joan Garsia	*III*
Miquel Daroca	*IIII*
Thomàs Ribera	*IIIi*
Vicent Martí	*III*
Silverio Navarro	*IIIII*
Fransés Matheu	*II*
Lorens Carbonell	*III*
Fransés Roses	*II*

De quibus, etc. Actum *en dit lloch de Sans, etc.*

Aquests veïns de Sanç i l'Énova, juntament amb els de l'Abat, costejaren en els anys 1686-1687 la renovació del trespol de l'església gòtica. L'edifici era encara aquell vell temple medieval, dels temps de Jaume I, amb arcs diafragmàtics que sustentaven un trespol tot de bigues de fusta: com el de l'església de la Sang de Llíria, que és la més bonica que ha quedat d'aquell temps. Això explica que tardaren mesos i mesos a reemplaçar el trespol.

La decisió la prengueren en junta parroquial celebrada el 14 d'abril del 1686 a la casa abadia. Hi assistiren el batle Josep Roca, l'ancià rector mossén Francesc Caus, el justícia de l'Énova Pere Mateu, el jurat en cap Josep Sarrió; els jurats segon i tercer de l'Énova, Miquel Daroca i Antoni-Ramon Just; els dos jurats del lloc de Sanç, Llorenç Carbonell i Francesc Martí; el justícia i jurat del lloc de l'Abat, Antoni Benàfer i Gessulad Miralles, i molts altres feligresos. Tots ensems es comprometeren a aportar els 100 ducats que calien per començar l'obra, i repartir-los a proporció entre les 27 famílies de l'Énova, les 24 de Sanç i les 11 de l'Abat. Les xifres són superiors a les de 'caps de casa' dels 'menjadors' del 1682, i indiquen que hi havia algunes famílies que compartien llar o vivien en cases compartides. Per a afrontar la gestió de la reforma, es designà un col·lector, un sobrestant de l'obra i un ajudant d'aquest.[216]

S'aprofità també la reunió per a nomenar el rector aquells que formarien part del 'cor de cantors' de la parròquia: Josep Roca, Josep Canyades, Feliu Roca i Dídac Martínez. Aquesta pertinença al cor, per la qual els elegits oferien una sucosa almoina, era una mena de privilegi, ja que els 4 cantors eren els primers a combregar, a rebre les candeles beneïdes al temple per la Candelària, a agafar els primers rams beneïts el Diumenge de Rams i a desfilar en les processons per davant dels oficials municipals. Pot semblar una cosa sense importància en el nostre temps, però no en el segle del barroc, on el protocol, les prebendes, els privilegis, els simbolismes i les representacions rituals i teatrals, eren coses de la màxima rellevància social.

Capells de cuc de seda

216 APE, *Quinque libri* núm. 2 (1681-1720), f. 114.

Ja en el segle XVII proliferaven les moreres a l'Énova, per a alimentar cucs de seda

L'any 1692, arran del bombardeig francés d'Alacant, es reorganitzaren les milícies efectives del Regne de València. Fins aleshores, els milicians –súbdits en armes– disposats a defensar el regne o ajudar al rei en cas de perill, havien sigut infants. La novetat d'ara era la constitució de companyies mixtes de cavalleria i infanteria. De les nou companyies del 'tros de Xàtiva', la 4a. corresponia al quarter de les Énoves i el lloc de Canals. La constituïen 40 homes de cavall (4 d'ells per Manuel, 3 per Faldeta, 3 de Torreta i l'Abat, 3 de Sanç, 3 de l'Énova, etc.) i una infanteria de 40 peons, que havien d'aportar els pobles de la vall de Càrcer i la vall de Barxeta (inclosos dins el quarter de les Énoves), l'Alcúdia de Crespins i la vila de Canals.[217]

A l'any següent, el 1693, els 40 genets de la Companyia de les Énoves, les milícies efectives de Xàtiva i la Vall d'Albaida; la infanteria d'Algemesí, Carcaixent i Castelló de la Ribera; més 400 genets i 400 infants aportats pel governador de Xàtiva Ventura Ferrer, contribuirien a sufocar la revolta camperola coneguda com 'la Segona Germania'. Els avalotats eren centenars de camperols de les senyories exmorisques de la Marina, la Safor i la Vall d'Albaida, que es negaven a partir collites amb els respectius senyors territorials. Les excessives prestacions exigides per aquests, en virtut de les arbitràries cartes pobles de la dècada del 1610, els impedien prosperar i equiparar-se econòmicament amb uns altres propietaris del reialenc, o de senyories antigues, on els seus pobladors eren relativament més 'francs'.[218]

En el cas de Sanç, les particions de collita pactades en les cartes pobles no eren tan sufocants com les d'aquells. A més a més, la riquesa produïda pel regadiu de les Énoves (arròs, seda, blat, hortalisses...) no era gens comparable amb la dels secans vinaters o cerealícoles de la Marina. Així que els sancins de l'època, encara que simpatitzaren amb la idea de 'suprimir les particions de collita' i alliberar-se de les càrregues feudals, no trobaren excessives motivacions per a sumar-se a una revolta originada tantes milles al sud de la Ribera de Xúquer. Estaven més preocupats en aquells anys d'aprofitar la bonança climàtica i el moviment mercantil, i invertir beneficis, entre altres coses, en les obres de reconstrucció de la casa abadia, un vellanc edifici medieval, habitada pel rector mossén Francesc Caus (1697).[219] D'aquest culte i carismàtic rector, aficionat a les lletres, conservem el següent sonet, presentat a un certamen en llaor de sant Fran-

217 GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la Monarquía,* Universitat de València, 1974., vol. 2, p. 221; PÉREZ GARCÍA, Pablo (coord.), Xàtiva moderna, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva,* Universitat de València, 2006-2007, t. 1, ps. 271-352.

218 Vegeu GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Francesc Garcia i la Segona Germania a la Marina Alta,* Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1986, p. 29.

219 APE, *Quinque libri*, núm. 2 (1681-1720), f. 114.

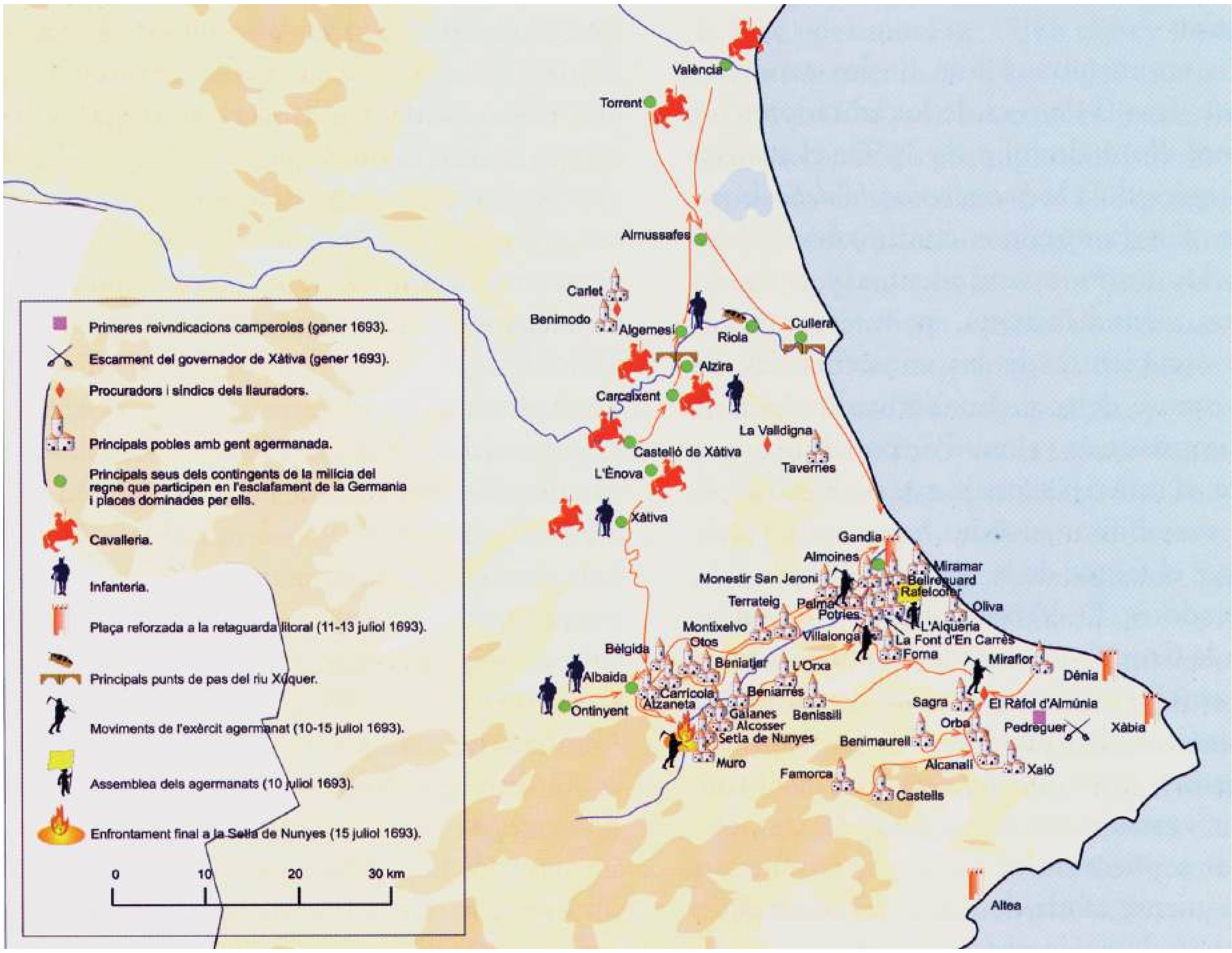

Moviment de tropes en la Segona Germania (1693)

Els milicians enovers foren convocats el 1693 per a sufocar la revolta de la Segona Germania a les Muntanyes

cesc Xavier, de la Companyia de Jesús (1687).[220] L'assumpte en què s'inspira és el somni impur –se suposa que eròtic– d'una persona pura i santa, un "àngel", que fins i tot dormint és capaç de véncer les temptacions carnals que aprofita d'ham el diable; gràcies a la devoció per sant Francesc Xavier, que sol portar molt arrelada en el cor, tant estant despert com adormit:

---

220 GONÇÁLEZ, Francisco Ramón (ed.), *Sacro Monte Parnaso de las Musas Católicas de los reynos de España, que, unidas, pretenden coronar su frente y guarnecer sus faldas con elegantes poemas en varias lenguas; en elogio del prodigio de dos mundos y sol del Oriente, S. Francisco Xavier, de la Compañía de Jesús*, Impremta del Sant Tribunal de la Inquisició, València, 1687, p. 39.

Impura tempestad, dura tormenta,
fantástico vapor del sueño mueve,
contra el candor, que inmunidades beve,
del [c]ampo en que el ángel se alimenta.
Dormido le assaltó llama violenta,
que a cara descubierta no se atreve
pero como dio en manos de la nieve,
se yela el fuego, y la pureza alienta.
Lo que de impuro concibió el sentido
por narizes, y boca se vio luego
en espumas de sangre divertido.
Con ella quedó frío el ardor ciego,
porque en batallas torpes a un dormido
lo lleva Xativer todo a sangre y fuego.

Tota una prolongada fase d'expansió econòmica (pels anys 1656-1705) es veuria interrompuda bruscament en l'inici del segle XVIII per l'impacte negatiu de la Guerra de Successió (1702-1714), un contenciós bèl·lic de caràcter internacional, que tingué per escenari durant alguns anys el Regne de València. Entrem-hi en precedents: Des del 1702, la polèmica successió a la corona de la Monarquia hispànica, per mort sense descendència directa de Carles II, havia derivat en un conflicte d'abast europeu. S'hi enfrontaren les grans potències de l'època: França i Castella, en defensa del rei Felip V de Borbó, nét del poderós Rei Sol, Lluís XIV; contra Àustria, Anglaterra, Holanda, Portugal i els regnes de la Corona d'Aragó, partidaris de Carles III, arxiduc d'Àustria.

Els aires de guerra començaven a arribar ací en els primers mesos del 1705. La comarca de Xàtiva, en particular els llauradors, els burgesos, els frares, i molts ciutadans i cavallers, manifestaven en privat la seua inclinació per la causa de l'arxiduc Carles. A Castelló de la Ribera, Senyera, Sant Joanet, Manuel, l'Énova i tots els pobles a la contornada, no tenien gaire simpatia pels francesos –que sempre havien combatut contra els Àustria– ni per Felip V. A més a més, els comerciants francesos presents a la zona, mercaders de seda i botiguers, exercien la usura i s'aprofitaven de la suor dels llauradors més pobres i urgits de diners. Arribat el moment oportú, els enovers i d'altres transformarien la milícia d'escopeters en soldadesca de miquelets, al servei de Carles III. L'única plaça important de la Ribera que es posicionà clarament a favor del Borbó fou Carcaixent, vila que seria recompensada després de la guerra.

L'estiu del 1705, l'Armada britànica, després d'assegurar-se l'estratègica plaça de Gibraltar, havia portat les tropes de l'aliança austriacista a la comarca 'mauleta'[221] de la Marina. Des d'allí, els partidaris l'arxiduc vienés avalotaren ràpidament el Regne de València en contra del rei francés Felip de Borbó. A tal efecte, contribuí la propaganda feta pel general valencià Joan-Baptista Basset i Ramos, que prometia pels pobles de la Marina i la Safor –senyories exmorisques, alçades en armes en la Segona Germania (1693)– la supressió de les particions de fruits amb els senyors, en cas que guanyara la guerra el d'Àustria.

Prompte capitulà València davant els milicians de Basset. Al poc de temps les tropes austriacistes del català Nebot, coronel de cavalleria, foren aclamades a Xàtiva per les diferents classes socials de la ciutat (Nadal del 1705),[222] que es declaraven quasi enterament 'miqueletes' és a dir, foralistes i partidàries de Carles III. En el bàndol contrari, hi havia algunes viles i membres d'estaments privilegiats (l'alta noblesa i

221 Els maulets eren els camperols de la Marina, derrotats en la II Germania del 1693, que pugnaven ara del costat dels Àustria per la supressió de les particions de fruits.

222 BLESA i DUET, Isaïes, *El municipi borbònic en l'antic règim: Xàtiva (1700-1723)*, col·l. Temes Locals, 1, Ajuntament de Xàtiva, 1994, p. 34.

les jerarquies eclesiàstiques) que, per diferents motius i interessos, optaren per apuntar-se al bàndol dels 'botiflers', partidaris de la dinastia francesa de Felip d'Anjou o de Borbó.

La Guerra de Successió tenia, doncs, certes implicacions internacionals (l'equilibri entre les grans potències), nacionals (la defensa d'una monarquia plural *versus* l'aposta per l'autoritarisme centralista a la francesa) i locals: la pugna dels vassalls contra els abusos senyorials, a pobles com ara Sanç, el Tossalet o Rafelguaraf. L'escenari preferent de totes aquelles pugnes, seria, durant dos catastròfics anys (1705-1707), la terra de València.[223] I la Ribera de Xúquer, una de les comarques més castigades, per la seua interposició estratègica entre València i Xàtiva: les dues places principals del reialme.[224]

El mes de març del 1706 hi havia una gran activitat militar a Xàtiva i Alzira: concentració de tropes, canons, armes diverses, municions i queviures. Un destacament de l'exèrcit borbònic, configurat per soldats espanyols i bascos i comandats per un tal Moscoso, envaí aleshores el Camp de Túria; destruí Pedralba; saquejà i incendià Montserrat, Montroi i el Real, i acampà a l'Alcúdia. Des d'allí planejava atacar Alzira, que estava sent fortificada pels maulets de Basset, en cooperació amb els soldats catalans de Nebot i amb els veïns de la ciutat. Aviat hi arribarien uns canons, remesos des de la plaça de Dénia, i soldats britànics de reforç. Els catalans arribaren a Alzira després d'haver ocupat la Font de la Figuera.[225] En travessar per Manuel, alguns d'ells es quedaren allí –a manera de guarnició– ja que aquella era una plaça estratègica.

El 23 de març es produí una incursió dels borbònics del campament de l'Alcúdia cap a Alzira, però sense majors conseqüències. Ja a mitjan mes d'abril, un altra partida de soldats castellans efectuà una nova incursió per Énguera i Sellent. Els homes i les dones de Manuel, l'Énova i la Comuna en general, assabentats de la imminent arribada de l'enemic, tocaren a rebato les campanes dels campanars. Es refugiaren ràpidament amb els catalans, dins la muralla de Manuel i en segellaren les portes. Allí hi havia també alguns veïns de l'Énova, aparellats amb armes de foc i municions. Estaven preparats per a veure passar de llarg els invasors estrangers, que en teoria anirien a assaltar Alzira, una de les 'claus' estratègiques del regne. La resta ens ho conta, en llatí, un capellà de l'època, que traduïm al valencià per a donar-ho a entendre millor:[226]

> *"Mentrimentres, pocs dies després de marxar l'anglés [Peterborough, a Barcelona, per a socórrer el rei Carles], Mahoni [cap de les forces borbòniques], a qui Moscoso havia enviat a Castella, torna amb 3.000 soldats [espanyols] reclutats a tota pressa, i amb els proveïments oportuns per a atacar Alzira. Tanmateix, en arribar a Énguera, dins de la província, eixiren al seu encontre 200 genets i 8 destacaments de veterans disgregats de l'exèrcit [borbònic], que havien travessat el riu en barca pel pas d'Antella, per a poder penetrar amb major eficiència cap a les posicions enemigues.*
>
> *De allí, després de saquejar unes quantes cases, perquè els seus propietaris se n'havien passat a l'Arxiduc, penetra amb totes les seues tropes al camp de Xàtiva. Basset, que havia acudit allí apressadament, desitjant impedir-li-ho, envià per endavant Tàrrega, amb la seua pròpia cavalleria, a la qual seguien una multitud de llauradors.*
>
> *La cavalleria reial [borbònica], que s'havia avançat per a explorar el terreny, havent contemplat aquella tropa no gaire lluny de la ciutat, l'atacà a l'instant i la posà a la fuga. I, havent localitzat alguns*

223 Per a saber-ne més, consulteu PÈREZ APARÍCIO, Carme, *De l'alçament maulet al triomf botifler,* Tres i Quatre, València, 1981.

224 Vid. GARCÍA ALMIÑANA, Eugenio, La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira, a través de la correspondencia municipal (1703-1707), dins *Al-Gezira,* 3, Alzira, 1987, ps. 193-230.

225 Ibídem, p. 212.

226 La traducció i el text original els trobareu en MIÑANA, José Manuel, *La Guerra de Successió en València,* ed. a cura de F.-J. PÈREZ i J.-Mª. ESTELLÉS, Alfons el Magnànim, València, 1985, ps. 119-121.

d'aquells pels camps, en mataren uns pocs. La resta, en una escapada rapidíssima, es refugiaren dins les muralles [de Xàtiva]. I no oferint cap possibilitat de combat, els del rei els hi barraren l'entrada, a fi que els enemics no tingueren escapatòria. Alhora, els seus companys recorren agrupats aquells bancals en tots els sentits, assolen i incendien els pobles: els uns perquè estaven deshabitats i els altres perquè, espantats els veïns, havien agafat les armes i s'havien resistit.

Existeix un poble en l'últim extrem d'aquella comarca, tirant cap a Alzira, anomenat Manuel, on, a manera d'aquarterament, es concentraven unes partides de catalans i llauradors. Aquests, quan observaren que l'enemic s'hi acostava [4.000 soldats!], després de tocar la campana de bronze, cridaren la gent dels pobles circumveïns perquè els ajudaren.

Havent oït això, la tropa del rei espentà amb els cavalls i entrà dins el poble, amb l'oposició dels mercenaris i d'aquells rústecs camperols. Tanmateix, en veure's rodejats inesperadament pels esquadrons de cavalleria, perderen la moral i pegaren tots a fugir. La cavalleria els acaçava i els matava, com si no estigueren protegits per cap dret de guerra; fins i tot aquells que, llançant les armes, suplicaven clemència.

Acte seguit, es produí una ràpida intervenció de 100 infants que, distribuïts per escamots, seguien les passes de la cavalleria. I, amagats vergonyosament entre els canyars i els esbarzers, mataren sense pietat els qui havien aconseguit salvar-se del primer perill, i feren cas omís de les seues súpliques i peticions de clemència.

Als catalans, els assassinaren completament i també a uns 30 habitants [de Manuel], inclòs el rector. Les dones s'havien refugiat dins l'església. A elles, se les respectà, emperò el temple, donat que no tenien cap escrúpol religiós, el saquejaren i, en acabant, cremaren el poble. En aquell combat moriren tan solament 5 soldats. Després d'això, units a la resta de tropes, s'encaminaren tots fent la via de Carcaixent, un poble ric proper a Alzira i extraordinàriament fidel al rei [Borbó]..."

Tot sembla indicar que els miquelets catalans foren passats per les baionetes, en tant en quant eren més fàcils d'identificar per la seua indumentària. Les altres víctimes foren els cinc soldats borbònics i molts homes de Manuel, Torreta, Sant Joanet, l'Énova, etc. Els fets tingueren lloc dissabte 17 d'abril del 1706, i entre les morts, en efecte, es trobava el rector de Manuel (des del 1698) mossén Gaspar Sastre, que poques hores abans havia tocat la campana com si s'acostara la fi del món. La flamant església de Santa Anna, la saquejaren i buidaren d'objectes sagrats, però respectaren les vides dels ancians, dones i xiquets allí refugiats. A continuació incendiaren les cases de la plaça de Sant Gil, el Carrer Nou i el Carrer Major, a Manuel, i els pobles més immediats.[227]

En arribar a Sanç i a l'Énova, els soldats de Felip V de Borbó saquejaren les cases i, encara que respectaren la vida dels veïns, cometeren el sacrilegi d'assaltar l'església i la sagristia. És ben probable que, abans de marxar, pegaren foc els soldats a les cases i a l'església, com feren en els pobles de la Costera de Ranes, els habitants dels quals –partidaris també de l'Arxiduc– s'havien refugiat darrere les muralles de Xàtiva.[228] En abandonar l'Énova l'exèrcit espanyol, es descobrí la llàntia de l'altar de la Mare de Déu de Gràcia misteriosament tacada de sang; cosa que interpretaren els veïns com una cosa prodigiosa. El rector Josep Salvador (que arribà a la parròquia l'any 1746) tingué notícia d'aquell prodigi per transmissió oral, i decidí deixar-ho anotat en la seua *'Historia de Nuestra Señora de Gracia'* (1748): *Quando las armas de Felipe Quinto saquearon esta iglesia, se tiñó de sangre la lámpara de la Virgen.*[229]

227 SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, III Centenari de l'incendi de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 13-14; HERNÀNDEZ SANCHO, Vicent, *Història de Manuel fins a l'enfrontament i l'incendi del 17 d'abril de 1706*, Associació Cultural 'Mitja Galta', Manuel, 2008.

228 Vegeu SOLER, Abel, *Rotglà i Corberà. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Rotglà i Corberà, 2011.

229 APE, Llibre de càrrecs de la parròquia de l'Énova, començat l'any 1748, fs. 76-81.

Miquelets valencians, fidels a Carles III d'Àustria, combatent contra l'exèrcit hispanofrancés de Felip V de Borbó (recreació de la crema de Xàtiva, juny del 2017)

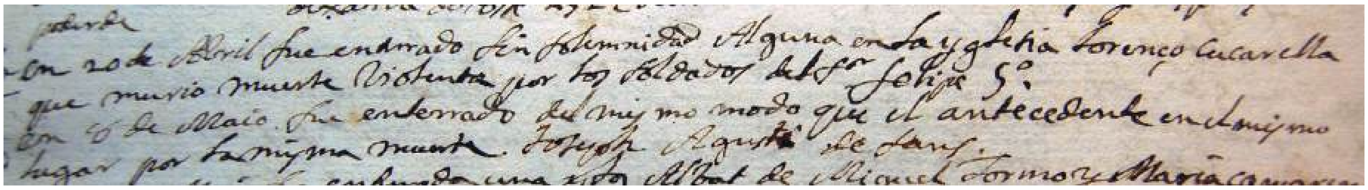

en 20 de Abril fue enterrado sin solemnidad alguna en la yglesia Lorenço Cucarella
que murio muerte violenta por los soldados del Sr Felipe 5º
en 8 de Maio fue enterrado del mismo modo que el antecedente en el mismo
lugar por la misma muerte Joseph Agusti de Sanç

Registres de "muerte violenta por los soldados del señor Felipe 5º" (1706) en els llibres sagramentals de la parròquia

A banda de la mort del rector i del batle de Manuel, consten en aquella parròquia les actes de defunció de diferents veïns del mateix Manuel i de Sant Joanet. En l'arxiu parroquial de l'Énova, consta haver mort passats per les armes borbòniques el miquelet enover Llorenç Cucarella (20 d'abril) i el veí de Sanç Josep Agustí (8 de maig del 1706).[230] Aquests i uns altres veïns no periren en l'acte, sinó en dates posteriors al desastre, a conseqüència de les nafres i els traumatismes patits. També és lògic pensar que el nombre de ferits de sabre o baioneta seria molt elevat entre els homes.

El nombre de persones arruïnades per la guerra, afectades per la fam..., fou en realitat molt superior a la trentena de víctimes de què informa Miñana. En la parròquia de Santa Maria de Gràcia de l'Énova, on les actes de defunció solien oscil·lar en anys precedents entre les 10 i les 20, l'any 1706 se celebraren 50 sepelis; el 1707,

230 APE, *Quinque libri* núm. 2 (1681-1720), f. 106, en les dades corresponents del llibre de difunts.

81 més, i el 1709, 35.[231] Aquestes xifres, òbviament, es troben inflades per l'acolliment al poble de desenes de refugiats de guerra procedents de Xàtiva. Tornant a la destrucció de Manuel *i l'Énova* (17 d'abril del 1706), els més de 3.000 participants en ella foren rebuts amb aplaudiments i revolteig de campanes, a la botiflera vila de Carcaixent, des d'on es prepararen per a l'assalt d'Alzira, defesa tan sols per 600 homes. En aquelles circumstàncies, Nebot pactà la capitulació amb Moscoso, i evità així una matança semblant a la de Manuel *i l'Énova*, però a major escala (abril del 1706). Ací es mantindrien els borbònics fins a la primeria de juny, en què la Ribera tornaria a ser controlada enterament pels homes de Basset, que tornà a entrar a Alzira.[232]

Cert és que, en els mesos següents vindrien millors dies per a l'aliança internacional, que s'apoderà de Madrid, on el rei Carles no fou ben rebut. La victòria per als austriacistes semblava pròxima. Tanmateix, el 25 d'abril del 1707 el vent es girà de ponent. Les tropes de l'aliança internacional, dirigides pel britànic Galway i el portugués Das Minas, foren derrotades estrepitosament al camp d'Almansa, per l'exèrcit castellanofrancés, dirigit pel duc de Berwick. Els soldats de Felip V en un tres i no res, envaïren el regne indefens i ocuparen València, la capital (8 de maig). El 24 de maig començà el setge i atac sobre Xàtiva, fins aconseguir l'honrosa capitulació dels soldats anglesos que defenien el castell bicèfal (12 de juny). Els xativins i comarcans refugiats d'intramurs, en canvi, es resistiren obstinadament a obrir les portes de la ciutat a l'exèrcit estranger. Francesos i castellans ocuparen la plaça, carrer per carrer i baionetes en mà, fins que acabaren amb la resistència dels defensors.

El mateix cas o molt més terrible d'assalt s'esdevingué a Castelló de la Vilanova i Senyera, pobles comarcans on no podien ni oldre els castellans, després de la matança. Els miquelets castellonencs i senyeruts resistiren armes en mà i fins a les últimes conseqüències. El duc de Berwick ordenà atacar la vila (maig del 1707), incendiar-la, destruir-la i passar per les baionetes els seus habitants. L'exèrcit borbònic conquerí la plaça, arrasà tot allò que trobà i convertí la pròspera Vilanova i els pobles del veïnat en un cementeri vivent.

Tot i que desconeixem els detalls de la destrucció, sí que sabem que –entre unes coses i altres– passà a millor vida la meitat de la població de Senyera, homes i dones. El Castelló socarrat perdé també el 55 o 60% de la seua població, aquell fatídic any 1707. Les 22 famílies senyerudes de l'any 1705 quedaren reduïdes a 11 (any 1712),[233] moltes d'elles desestructurades, i pel que fa a Castelló de la Ribera, passà de tenir 189 famílies i uns 800 habitants, a tan solament 88 cases habitades i uns 350 habitants. Però no sols això: Felip V de Borbó, rei d'Espanya, anul·là la independència de la vila, annexionà el seu terme al de la botiflera vila de Carcaixent (del 1707 al 1731), desposseí els castellonencs del privilegi de vila, reduint-los a ser una *aldea*, i bescanvià el topònim foral la Vila Nova de Castelló per una nova denominació castellana, humiliant del tot per als supervivents: *Castellón de Carcagente.*[234]

Els dos poblats de l'Énova, segurament tornaren a patir saqueigs, abusos i robatoris, que expliquen la supermortalitat enregistrada en els mesos subsegüents a la batalla d'Almansa. Quedarien a la comarca moltes viudes i orfes deambulant pels carrers, més morts de fam que mai. Alguns d'aquells xiquets o adolescents, hagueren de ser adoptats, o marxar a València i fer-se frares per a poder sobreviure.[235] El 18 de juny d'aquell any de mala recordació, 1707, el rei Felip de Borbó atorgà el vist i plau a l'incendi i destrucció de Xàtiva, en base als

231 Ibídem.

232 GARCÍA ALMIÑANA, E., La Guerra de Sucesión en la villa..., ps. 215-216.

233 BERNAT, Joan-Serafí – BADENES, Miquel-Àngel, *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857),* IVEI-Diputació Provincial, València, 1994, p. 215.

234 PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografia de les comarques valencianes,* vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss. (p. 254).

235 ARV, Escrivanies de Cambra, 1744, exp. 120.

La batalla d'Almansa (25 d'abril del 1707) fou nefasta per al futur del poble valencià

informes del duc de Berwick, comandant de les tropes borbòniques, i del cavaller francés d'Asfeld ...*car il faut un exemple sevère d'une canaille aussi rébelle*. Huit dies durà, sistemàticament, la cremada.

La ciutat incinerada no seria reocupada fins al primer de març del 1708, restablida davall la humiliant denominació de *colonia de San Felipe*, en llaor de l'onomàstica de Sa borbònica Majestat.[236] Paral·lelament, el 29 de juny del 1707, el rei Borbó havia incorporat el Regne de València a Castella i n'havia suprimit els seculars furs i privilegis, *por justo derecho de conquista*. Xàtiva, la segona capital del regne suprimit, on s'incloïa el quarter de l'Énova, i que amb anterioritat a la guerra aplegava 14.000 ànimes, havia quedat reduïda a no res. Segons un memorial elevat a la corona pel municipi de la colònia el 1709...

> *Hoy, la ciudad se halla en estado de derruida. Sólo la habitan poco más de 160 familias que probaron ser buenos vasallos del rey. Y aunque a la vista parece aver algún gentío, es de personas miserables, renteros pobres, oficiales cuya sustancia es tan ninguna, que sólo entendieron al principio en cubrir las arruinadas casas y guarecerse de las inclemencias del tiempo (...), siendo más reparable la consideración que, entre militares irlandeses, nación francesa y otros agraciados, disfrutan de tres de las quatro partes de la vega y casas de San Felipe.*[237]

236 Sobre les implicacions comarcals de la destrucció de Xàtiva, vid. VILA MORENO, Alfons, La destrucción de Xàtiva (aportación documental), dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1987, ps. 31-36.

237 Citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995,* Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230 (p. 1.199).

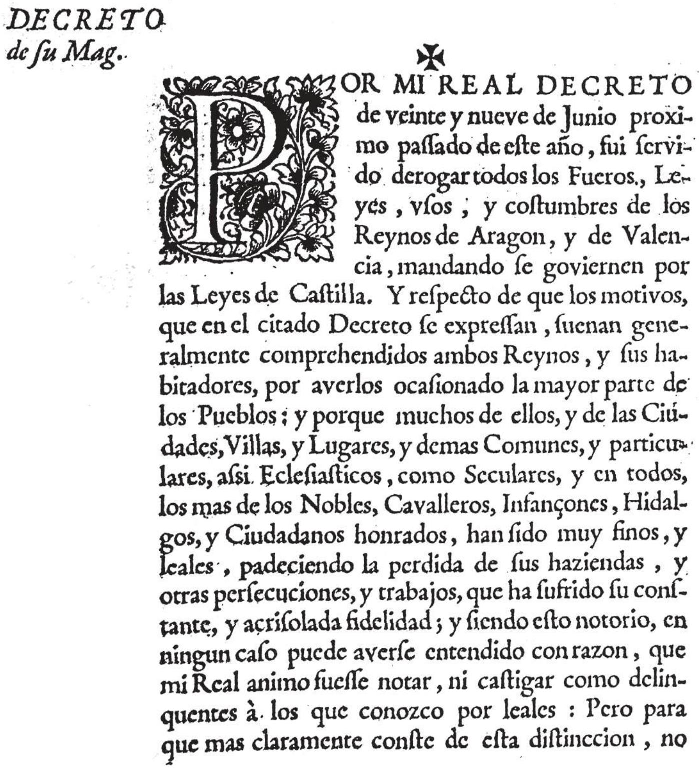
DECRETO de ſu Mag.

POR MI REAL DECRETO de veinte y nueve de Junio proximo paſſado de eſte año, fui ſervido derogar todos los Fueros, Leyes, vſos, y coſtumbres de los Reynos de Aragon, y de Valencia, mandando ſe goviernen por las Leyes de Caſtilla. Y reſpecto de que los motivos, que en el citado Decreto ſe expreſſan, ſuenan generalmente comprehendidos ambos Reynos, y ſus habitadores, por averlos ocaſionado la mayor parte de los Pueblos; y porque muchos de ellos, y de las Ciudades, Villas, y Lugares, y demas Comunes, y particulares, aſsi Ecleſiaſticos, como Seculares, y en todos, los mas de los Nobles, Cavalleros, Infançones, Hidalgos, y Ciudadanos honrados, han ſido muy finos, y leales, padeciendo la perdida de ſus haziendas, y otras perſecuciones, y trabajos, que ha ſufrido ſu conſtante, y acriſolada fidelidad; y ſiendo eſto notorio, en ningun caſo puede averſe entendido con razon, que mi Real animo fueſſe notar, ni caſtigar como delinquentes à los que conozco por leales: Pero para que mas claramente conſte de eſta diſtinccion, no

El Decret de Nova Planta, de juny 1707, suprimí el regne de València per a incorporar-lo a Castella "por justo derecho de conquista"

A la fi del conflicte, el rei Felip suprimí el Regne i els Furs de València, vigents des de temps de Jaume I i incorporà el territori, com una simple 'província', a la Corona de Castella. Oficialitzà el castellà en l'administració. En l'ajuntament seria llengua d'ús l'espanyol a partir del 1708; en les actes de la Séquia Comuna d'Énova, a partir del 1717-1718, tot i que encara hi algunes en valencià pel 1744.[238] Els llibres parroquials de l'Énova continuarien redactant-se en valencià fins al 1737, malgrat la insistència dels visitadors pastorals de l'arquebisbat per imposar el castellà.[239] Mitjançant el decret de Nova Planta, a més a més, Felip V féu implantació a València, i per descomptat als llocs de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, de *las Leyes de Castilla... tan loables y plausibles en todo el Universo* (juny del 1707).

En les setmanes posteriors a la batalla d'Almansa, una guerrilla de miquelets campanva per la Ribera Alta, i tingueren un enfrontament amb els soldats del rei Felip a les Foies de l'horta de l'Énova. Els veïns arreplegaren el cadàver de l'única víctima del combat, el valencià Pere Molina, fill de la vila d'Alzira, i el soterraren *amore Dei* al fossar de l'església (14 de juliol del 1707).[240] Les quaranta o cinquanta cases de l'Énova i Sanç estaven plenes de famílies de refugiats 'socarrats', que se n'havien fugit de la destruïda Xàtiva.

Podem reconéixer alguns d'aquells refugiats forasters, ferits, famolencs i moribunds; desfilant ja en forma de cossos presents per les actes de defunció de l'arxiu parroquial: Vicent Hernàndez, mort el 17 de juny del 1707; Dorotea Sanchis, vídua de Miquel Lucas (18 de juny); Josep Ribera (28 de juny); Maria de la Riera, veïna de la també destruïda localitat de Senyera (1 de juliol), i un albat o xiquet de bolquers xativí (1 de juliol): *En 1 de julio,* escriu el rector, *fue enterrado un niño* albat *de Xàtiva, que en la ruina de aquella ciudad lo trajo un soldado y lo dexó en cassa de la viuda de Juan Pérez, en Sans, y no se supo de quien era. Amore Dei.* Continua la llista: Felip Garcia (3 de juliol), Feliu Morade (que havia testat davant el notari Antoni Alòs (12 de juliol), la vídua de Josep Ferrando (14 de juliol); Otília Bella, vídua de Jaume Llagària (16 de juliol); Vicenta Garcia, donzella (19 de juliol); Maria Mollà, muller de Vicent Bru, soterrada al vas del Roser (24 de juliol); un albat de Baptista Colomer i Josepa Soler, sebollit al fossar (31 de juliol); Clara-Anna, esposa del notari Anotni Alòs (3 d'agost); Antònia Guerola, vídua de Josep Garcia (3 d'agost); un albat de Vicent Garí i Antònia Garcia (3 d'agost); un altre albat de Baptista Colomer i Josep Soler (9

238 ASCE, Llibre d'actes de la Séquia Comuna (1654-1744).

239 Vid. MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 571-593; VILA MORENO, Alfonso, *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII a XIX),* Del Cenia al Segura, València, 1983, ps. 121 i 244.

240 APE, *Quinque libri* núm. 2 (1681-1720), f. 106 i ss.

d'agost); Vicenta Gozalbo, filla de Vicent i de Vicenta Espí (13 d'agost); Josep Alfonso (14 d'agost); Josepa Ribera, muller de Tomàs Garçó (15 d'agost); Cristòfol Lòpez (17 d'agost); Vicenta, albat de Joan Sacarés i Maria Llagària (1 de setembre); un albat de Joan Llàtzer i Maria Llagària (26 de setembre); Josep Planelles (19 d'octubre); Baptista Bru, germà de Vicent (19 d'octubre); Esperança, vídua d'Estarlic (20 d'octubre); un tal Bru, de Xàtiva, fadrí (3 de novembre); un albat de Gaspar de Befa i Bernarda Alòs (4 de novembre); Tomàs Ribera, fadrí (8 de novembre); Miquel Domènec (12 de novembre); un altre albat de Gaspar de Befa i Bernarda Alòs (16 de novembre); un albat de Josep Garçó i Magdalena Guerola (16 de novembre); un tal Antoni, que era fuster (21 de novembre); una tal Lluïsa, de qui no sabien res mes (29 de novembre); Josep Soler (29 de novembre); Caterina Tornero (29 de novembre); Feliciana Just, muller de Tomàs Garçó (10 de desembre del 1707).

En total, moriren aquell any 38 refugiats de guerra i 43 veïns de la parròquia (un 15% de la població local; si tenim en compte que entre l'Abat, Sanç i l'Énova no aplegarien als 300 habitants abans de la guerra). Però la guerra encara continuava l'any 1708... Segons el pare Sucías, sonà l'alarma a Manuel *en el día 28 de mayo de 1708, por los migueletes que penetraron en el pueblo y robaron todo cuanto pudieron, de ropas, dinero y alimentos para mantenerse,* de les cases dels pocs botiflers que hi hauria.[241] Pocs mesos després, en desembre del 1709, una altra colla de miquelets, en aquest cas procedents de la Safor, es presentaren en un lloc de la séquia d'Énova que no s'hi especifica. Devia ser la mateixa Énova, ja que es parla d'*el lugar de la séquia de Énova,* i és ací on es trobava el Porxe o seu oficial de la Comuna. Els guerrillers –possiblement conxorxats amb algun veí del poble– venien a per un objectiu clar, com era el de saquejar la casa i botiga d'un mercader francés. Així ho relatava el governador de Gandia al duc Borja, que residia a Madrid, en la cort de Felip V:

> *Excelentísimo señor. Señor: Aviendo concluído el prossesso que he fulminado contra Joseph Miralles, de Rótova; Luis García, de Palma; Antonio Novela, genovés, dicho 'el Úngaro', y Bernardo Peyró, dicho Benito, del lugar de Benirredrá, resulta, assí de testigos que se han recebido como de las confessiones de los reos, aver executado los dichos, en compañía de otros migaletes, los robos siguientes: Joseph Miralles, en el mes de deziembre, en compañía de Juan Laopa, dicho el Blanco; Pasqual Valero, Antonio Gomes, Bernardo Peyró, dicho 'Benito'; Vicente Pérez, texedor de Benipescar; Isidro Aparisi, dicho 'Orchilles', de Beniopa, en el lugar de la séquia de Énova robaron a un francés que tenía tienda de ropas y liensos, echándose en su cassa una noche. Le quitaron quanta ropa tenía en la tienda, y dinero de su cassa, hiendo todos los dichos con armas blancas y de fuego. Y executado dicho robo, se vinieron de noche al lugar de Beniopa y descargaron la ropa en cassa de Antonio Gomes. Y al otro día, en la noche, se la partieron (...).*[242]

Transcorreguts alguns mesos, l'any 1710, la guerra semblava posar-se de nou del costat de Carles III, que tornà a entrar a Madrid. Els ocupants vigilaven per si s'alçaven en armes els valencians. Però les coses es capgiraren a l'Aragó. Les monarquies europees començaren a pactar la pau, assolida pel tractat d'Utrecht (1713), i deixaren Catalunya a soles, fins a la rendició de Barcelona, 11 de setembre del 1714. Després caigué Mallorca i acabà definitivament la guerra (1715). I els enovers i sancins supervivents al desastre, bé pogueren dir allò de *Carles Tres i Felip Cinc, m'han deixat ab lo que tinc!*

241 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 373.

242 AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, Lligall de cartes 142, núms. 102 i 103.

Vista aèria de l'Énova, del 1955, quan encara hi abundaven els arrossars

2.4. ESPLENDOR DE L'ARROSSAR i REVOLUCIÓ LIBERAL

No obstant la penosa situació de la guerra, la postguerra es caracteritzà a la Ribera Alta i la Costera per una ràpida recuperació de l'economia agrícola. Al voltant del 1720, la demanda d'arròs afavorí l'expansió sense precedents del cultiu, per les hortes xativenques del Puig, la vall de Barxeta i les Énoves.[243] Una novetat tècnica, introduïda a la regió de Xàtiva l'any 1722 i generalitzada al voltant del 1730, tindria gran repercussió en l'expansió i l'augment de rendiments del conreu d'arròs, que era la més important a l'Énova. Ens referim al tròlec o 'carro de llaurar en l'aigua', útil per a treballar les parcel·les amb l'aigua embassada.[244] El carro duia rodes amb ganivets de ferro que removien la terra, tallaven les males herbes i les convertien en adob.[245] Segons un informe enviat a la corona pel degà de la Col·legiata de Xàtiva el 1752...

> *...los nuevos métodos de cultivo permitieron a partir de 1730 incrementar la cosecha de arroz, labrado "en agua", una tercera parte más de su fruto. La tierra destinada a los arrozales era sólo una mitad apta para otras cosechas. La otra mitad, en cambio, permitía moreras y arroz, debido a su humedad.*[246]

243 RIERA, Juan, *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII)*, Universidad de Valladolid, 1982, p. 133.

244 Ibídem, p. 132.

245 Segons CUCARELLA, Toni, *Passejant per la Costera*, Associació d'Amics de la Costera, Xàtiva, 1997, p. 55.

246 RIERA, J., *Estudios y documentos...*, ps. 65-66.

Plantat arròs, dècada del 1950

Els beneficis de l'arrossar i el morerar serviren per afrontar la dràstica pujada d'impostos pagats a la corona (unificats tots en un: l'*equivalente*) i per enriquir les arques dels senyors feudals o territorials. Així, quan l'arquebisbe de València monsenyor Andrés del Orbe visità la parròquia per a celebrar confirmacions, el 26 de gener del 1726, els fidels el pogueren eixir a rebre vestits de mudar i acompanyats de músiques. S'havien superat ja els traumes de la Guerra de Successió.[247] Tanmateix, el prelat es quedaria tristament impressionat per l'aspecte obsolet i vetust de l'església medieval, deteriorada després del saqueig del 1706, i insuficient per a acollir tots els feligresos. De manera que els llançaria el repte de construir una església nova, ara que l'economia anava millor. I així fou com entre els any 1726 i 1753 anà prenent cos l'actual temple parroquial, dedicat com l'antic a la Mare de Déu de Gràcia.

247 APE, *Quinque Libri* núm. 3 (1716-1737), f. 52.

La sederia també era molt important en l'economia local del segle XVIII

El negoci de l'arròs impulsà també l'activitat dels molins arrossers de Sanç, Berfull i l'Énova, que no cessaven d'escorfollar arròs roig. Per a mesurar-lo –de moliner fugiràs, però de lladre no t'escaparàs– els moliners de Sanç i Berfull usaven unes mesures de barcella que, segons alguns clients, no resultaven fiables. Denunciat el cas al mostassaf (ara dit *'fiel de pesos y medidas'*) de Xàtiva (ara dita *colonia de San Phelipe*), l'oficial municipal decidí actuar d'ofici (1727), però es trobà amb l'oposició dels senyors d'aquells molins i territoris, que protegien per damunt els interessos dels seus moliners arrendataris. Era senyor de Sanç aleshores en Baltasar Escrivà d'Íxer, Montagut, Vilanova de Ribelles i Portugal, comte de l'Alcúdia i Gestalgar; senyor de la vall i baronia de Xaló; senyor de les baronies d'Estivella, Beselga, Arenes i Sot de Xera, i dels llocs de Gata de Gorgos, Llíber, Ressalany i Sanç (1709-1738). Succeïren a aquest en Joaquim de Castellví i Escrivà d'Íxer (1738-1760), VI Comte de Carlet i IV Comte de l'Alcúdia; en Joaquim de Castellví i Idíaquez (1760-1800), i Josepa Català de Valeriola i Lujan, III Duquessa d'Almodòvar (1800-1814).

L'alcalde ordinari de l'Énova, Josep Ruxell, presentà a l'alcalde i regidors de Sanç (Antoni Lòpez, Josep Carbonell i Agustí Boscà) l'ordre remesa per l'alcalde major i corregidor de Xàtiva, on demanava explicacions als moliners de Berfull i Sanç, *por no haver comparesido asta ahora a misurar las mididas de sus molinos, para haver de satisfacer a quexas que me han motivado* (17 de setembre del 1727). Els edils sancins no feren cas de l'ordre i deixaren passar el temps. Poc després, l'alcalde de l'Énova envià l'agutzil del poble al palau de Sanç, per a comentar el cas amb l'apoderat del comte, que era el doctor Francesc Aliaga. Li exigí que si tenia cap privilegi reial o excusa semblant per a no presentar-se a la llotja de pesos i mesures del mercat de Xàtiva, que els traguera del cofre. L'apoderat no exhibí cap document, però es queixà que aquella exigència era una intromissió en els drets del comte, que era titular de la jurisdicció 'alfonsina' del lloc (la civil i part de la criminal). El corregidor ordenà a les autoritats enoveres requisar les mesures dels moliners, però la Reial Audiència es pronuncià a favor del noble, i les hagueren de tornar.[248]

El següent conflicte, relacionat en aquest cas amb l'aigua de reg –tan necessària per mantenir embassat l'arròs–, seria el dels comuners de la séquia contra el senyor de Manuel, Francesc-Joan Tallada (1730-1737). El cavaller pretenia fer obres i modificar la presa de la Parada –suposem que en benefici dels seus regants– sense admetre la supervisió per part de la Comuna.[249] En aquest cas, s'imposaren els criteris de la comunitat i no es modificà la presa.

L'any 1732 entraria de rector a la parròquia mossén Josep Garcia, un capellà preparat intel·lectualment i amant de les belles arts, que faria avançar molt les obres de l'església. Ho féu mentre estigué al càrrec de

248 ARV, Escrivanies de cambra, any 1727, exp. 183.

249 ARV, Escrivanies de cambra, any 1730, exp. 84.

Finestrons d'una casa de llaurador benestant de Sanç, pensades per a regular la ventilació i la temperatura de les andanes dels cucs de seda

la rectoria (1732-1746) i en estreta cooperació amb el seu amic i subaltern, fra Isidor de Castelló, vicari del 1731 al 1745. De fet, la parella de clergues apareix retratada en els frescos barrocs de l'església, als dos costats de la volta de l'antic presbiteri. Comptarien mossén Garcia i el pare Isidor amb l'auxili financer de l'arquebisbe de València, monsenyor Andrés Mayoral, que visità el poble per a confirmar el 25 de maig del 1740,[250] i suposem que deixaria una substanciosa almoina –com era costum en ell– per a fer avançar la fàbrica del temple.

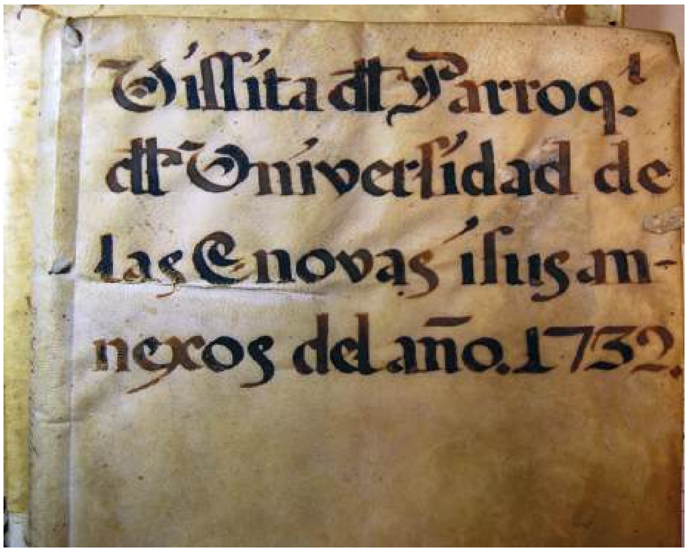

El municipi de l'Énova o "universidad de las Énovas", en un llibre del 1732 de l'Arxiu Parroquial

Les obres de la nau de l'església ja estarien molt avançades, però calia encara una intervenció de la Divina Providència, a fi d'evitar que els parroquians –cansats de tant de pagar– deixaren d'aportar almoines d'arròs i de seda per a l'obra. Es tracta d'un dels prodigis que solien succeir ocasionalment a l'edifici. Com aquell misteri de giravoltar vertiginosament el rogle de campanetes de la sagristia cada vegada que un lladre tractava d'entrar a furtar; com si d'una moderna alarma antirobatoris es tractara.

250 MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira*, 8, Alzira, 1994, ps. 571-593 (p. 575).

Mossén Josep Garcia, rector de l'Énova del 1732 al 1746, en les pintures de la volta de l'església

Fra Isidor de Castelló, vicari de l'Énova del 1731 al 1745, en el fresc de la volta de l'església

En aquest cas, el misteri succeiria per la Quaresma del 1744.[251] La devota Margarida Llàtzer i de Giner estava molt de malalta de sobrepart o puerperi, de manera que romangué inconscient durant 48 hores. Ja li havien administrat l'extrema unció, quan el marit, Diego Giner, s'aclamà a la Mare de Déu de Gràcia, amb la promesa de fer-li una festa amb castell de focs d'artifici si salvava la seua muller. El sacerdot assistent, que era el pare caputxí fra Felip de l'Olleria, convidà els presents a resar una avemaria. I, encara no havien acabat de resar-la, quan la moribunda obrí els ulls, com si s'acabara d'alçar de pegar una becadeta, *y prorrumpió en estas palabras: "Mare de Gràcia, asistiu-me!" Y por puntos estuvo buena.* Així s'explica en la crònica parroquial de mossén Salvador.

Ara bé, una vegada passat el moment inicial d'alegria, s'originà una discussió entre els presents, perquè els uns havien pregat a la Mare de Déu, però uns altres s'havien aclamat a Sant Antoni de Pàdua, i uns altres a la Mare de Déu del Carme: cadascú al sant de la seua devoció. Així que, per a determinar qui havia sigut el de l'ungüent hagueren de celebrar un sorteig de paperets col·locats en redolins de cera, dins una bossa. Una mà innocent tragué el nom de la Mare de Déu. Amb això, vosaltres direu, haguera sigut suficient. Doncs, no és així: ¿i si algun dimoniet remenava la bossa o la mà del xiquet innocent, a fi d'enganyar els presents i fer-los agrair el miracle a un sant equivocat? Aquest error haguera sigut imperdonable, sens dubte, per part de la Cort Celestial. Així que repetí l'operació l'infant dues vegades més, i tornà a eixir la Mare de Déu. De manera que ella fou l'adjudicatària de la festa solemne i del castell d'artifici.

El miracle i la festa animaren de nou els donatius, així com un altre miracle atribuït a la mateixa Mare de Déu de Gràcia: el d'aquell obrer que caigué de dalt baix de la bastida de la volta del temple (pel 1744, també?) i patí tan sols algunes blaüres, quan podia haver-se mort perfectament. Es coneix que tingué la fortuna de caure sobre un muntó de pedra de grava grossa o pedra de reble, de la que gastaven els obrers (*un pedregal,* diuen les cròniques), i aquest funcionà de jaç atenuant de l'impacte. Tot això sense voler llevar-li cap mèrit a la Mare de Déu ni a la Providència Divina, és clar.

La bona qüestió és que, de resultes d'aquells prodigis, s'arreplegaren molts diners i el rector Garcia pogué contractar els serveis d'un pintor de certa solvència tècnica, deixeble del cèlebre Antonio Palomino, per pintar les magnífiques pintures de la volta de l'antic presbiteri: les que representen la Cort Celes-

251 Document 6 de l'apèndix.

Detall del centre de la volta del temple parroquial (*ca.* 1740)

tial i el rei Jaume I el Conqueridor portant a braç la Mare de Déu de Gràcia. Poques pintures hi haurà de tanta bellesa barroca en tota la Ribera de Xúquer, i poques com aquesta que demanen amb tanta urgència ser netejades i restaurades. Poden datar-se perfectament poc abans del 1745, per estar retratats a dos costats el rector Josep Garcia, que estigué ací fins el 1746, i el vicari fra Isidor de Castelló, que atengué la cura d'ànimes fins al 1745. La tradició oral diu que, amb els diners que li sobraren al rector, aquest manà pintar al fresc, sobre la façana més gran de la Plaça, els Dotze Apòstols (destruïts fa pocs anys).[252]

Succeí a mossén Garcia mossén Josep Salvador (1746-1765), un altre capellà amb una certa formació i molt devot de Sant Felip Neri; amb la qual cosa, suposem que tenia vinculació amb els oratorians de València. No serviren les pregàries a aquest sant –justament, un advocat contra els terratrèmols– per a evitar els devastadors efectes que tingueren els terratrèmols dits 'de Montesa', que afectaren la regió de Xàtiva en la primavera del 1748.

252 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 1, s. p.

Les pintures barroques de la Casa dels Sants, a la Plaça, destruïdes fa poques dècades, dataven de mitjan segle XVIII

Fou la catàstrofe sísmica més greu de què tenim constància documental a la zona. Els seus efectes destructius, superats gràcies a la conjuntura expansiva en què es produïren, foren considerables, i les destrosses arquitectòniques, majúscules. No fou un sinó dos consecutius, els sismes que se sentiren per tota la Costera, la Vall d'Albaida, la Canal de Navarrés i part de la Ribera Alta. El primer moviment s'esdevingué el 23 de març i assolí els nou graus en l'escala de Mercalli. La rèplica del 9 d'abril fou un poc més fluixa, però resultà també demolidora per estar ja els edificis somoguts.[253] Ambdós moviments arruïnaren els castells de Montesa i Xàtiva, desenes d'esglésies de la regió, cases antigues i edificis públics. L'escrivà de les actes del capítol de la Col·legiata de Xàtiva ho visqué i ho relatà d'aquesta manera:

> *En este día, 23 de marzo [de 1748], día sábado, a las seis y media de la mañana minutos más, sobrevino a esta ciudad la mayor aflixión y espanto que se avía visto jamás. Un terremoto tan espantoso y asombroso que los edificios los bamboleava a una y otra parte como si fueran ramas de árbol agitadas al viento; sintiéndose en el aire el recrugir agudísimo y tan multiplicado y repetido, como si descargara sobre los tejados un torbellino de piedra. Al mismo tiempo, el aire subterráneo causaba un bramido y susurro tan sordo y espantoso, y un tal estremecimiento de la tierra y temblores, que cada cual discurría se desplomara la casa en que se encontraba, o que la tierra se le sorbía. Duraría esto medio credo al parecer de los más.*[254]

Pel que fa als nostres pobles, segons un memorial arxivat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Xàtiva, els danys foren tremendament catastròfics:

> *Manuel.- El daño ocasionado por los terremotos de este lugar, según relación de expertos, importará 2.800 libras. La iglesia está muy maltratada, particularmente la puerta principal y el campanario. Las casas, después de apuntaladas, se consideran aora habitables (...). Tosalnuevo, Sans, Abad y Berfull han padecido, pero sin ruina considerable, a excepción de este último, cuya iglesia queda muy maltratada. En la Énova y Rafelguaraf también han padecido las iglesias y casas.*[255]

Els danys foren avaluats en 406 lliures a Sanç i en 657 lliures a l'Énova, on es parla en un altre escrit de danys en l'església –encara en obres– i de *mucho descalabro.*[256] En Faldeta i Torreta, els veïns consta que vivien acampats a l'aire lliure, mentre procedien a reconstruir les cases. El poble menys danyat de tots, per actuar la serra calcària com un matalaf sísmic, fou el de l'Énova, segons la crònica del rector, *por lo que se hizo una fiesta lucidísima* en llaor de la Mare de Déu de Gràcia. La nit de la vespra s'encengueren lluminàries –torxes a la façanes de les cases. Es disparen coets i arcabussades en l'aire per part de la soldadesca: huitanta homes del poble en armes, herència de les antigues milícies efectives forals. Després eixiren el cavalcada quaranta parelles d'homes i dones a la gropa, cavalcant en cavalls, haques i matxos. A continuació venia la companyia de timbals i clarinets de Xàtiva, amb les seues característiques fanfàrries, i el rector darrere portant l'estendard de la ciutat. Flanquejaven el rector i la senyera dos parelles de xicons vestits d'àngels del Cel, ricament adornats. A l'endemà, el dia de la festa, se celebraren dos oficis, amenitzats per la capella de músics de la vila d'Ontinyent. Predicà el frare caputxí fra Josep de Vinaròs, i per

253 FAUS PRIETO, Alfredo, Los terremotos de 1748 en el antiguo Reino de Valencia. Documentos de base y notas para su estudio, dins *Cuadernos de Geografía*, 45, València, 1989, ps. 35-50.

254 AHCX, *Libro de Determinaciones del Ilustre Cabildo de la ciudad de San Felipe*, 1745-1748, fs. 173v-174r. Citat per ALONSO, Joan – BOLUDA, Alfred, Runes i rogatives: els terratrèmols del 1748 a Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1993, ps. 80-92 (p. 86).

255 FÉLIX CARRASCO, Esteban, *Relación puntual, circunstanciada, de las ruínas y extragos causados por los terremotos que se sintieron en varias partes del Reyno de Valencia los días 23 de marzo y 2 de abril de 1748*, Impr. de la viuda de Antonio Bordázar, València, 1748; reimpr. facsímil dins *Documenta*, 1, Montesa, 1992, s. p.

256 AHMX, Lligall 761, doc. 1.

Caixa de cabdals de l'ajuntament de l'Énova, del 1750

la vesprada se celebrà una processó presidida per les imatges de sant Antoni de Pàdua, sant Vicent Ferrer, els Santets de la Pedra i la Mare de Déu. Els carrers estaven engalanats amb altarets, 300 rodabalcons de seda i garlandes, i la soldadesca, que no parava de disparar, consumí nou arroves i mitja de pólvora.[257]

Els anys 1749 i 1750 foren excel·lents en collites. El fidels oferiren tota mena de presentalles a la Mare de Déu –reliquiaris, porcellanes i agulles de plata– i el rector ho col·locà tot al cambril de la Verge (espai desaparegut en el segle XIX, amb l'ampliació del presbiteri). També s'aprofità per a efectuar reformes en l'abadia, sobretot en el corral i l'hort (1750).[258] Per la seua part, l'alcalde i els dos regidors adquiriren una bonica caixa de cabdals, de tres panys i tres claus, que encara es conserva a la secretaria municipal, i on es llig: '*SOI DEL GOV(ierno) DE LA ÉNOVA / AÑO 1750'*; que deu ser, l'ocurrència, per si algú se la trobava perduda per algun barranc i la volia tornar...

Recuperats, doncs, de l'ensurt de l'any 1748, que afortunadament no causà ací cap víctima mortal, tornà la normalitat als camps d'arròs. De poc aprofitaren les intencions d'un decret reial (7 d'octubre del 1753), de la monarquia il·lustrada, que tractava de limitar l'expansió del conreu.[259] El motiu d'aquesta interdicció es devia als efectes propagadors de les febres terçanes i quartanes que causaven les aigües embassades dels arrossars. No obstant la limitació i el control de les autoritats de València, val a dir que pesà més –a la fi– l'interés econòmic dels llauradors i burgesos colliters d'arròs, que l'afany sanitari dels il·lustrats i l'intervencionisme de la monarquia absolutista.

No debades, la base alimentària de l'espectacular creixement demogràfic del segle XVIII valencià, es trobava en la combinació de tres collites d'aliments bàsics –blat per l'estiu, i arròs i dacsa per la tardor–, de manera que no es passava tanta fam com en segles

257 Document 6 de l'apèndix.

258 Ibídem.

259 AMM, Caixa 248, doc. 2.

passats. El pa de forment era consumit per una minoria, mentre la dacsa aprofitava per a sostenir la massa jornalera, *porque comiendo menos, harta más,* tal com escrivia cap al 1750 l'il·lustrat d'Oliva Gregori Mayans i Ciscar. El mateix lletraferit saforenc explica la popularitat gastronòmica assolida també per l'arròs:

> *El arroz* –escriu l'any 1757– *es la comida más usual de los labradores de este reino, y aún de los que no lo son, porque alimenta mucho siendo en sí especie de pan, y se cuece presto y con poca leña, sin necesitar más añadidura que sal. Cuando abunda, es la comida más barata, y comida de todos los tiempos. Si va muy caro, no hay con qué suplir su falta. Su uso se va extendiendo por toda España. Esta cosecha es muy costosa de mantener, porque los jornales son de siete reales y medio castellanos cada uno. No bastan los jornaleros de las tierras donde se crían. Y así, acuden los de muchísimas partes del reino, y con eso tienen para comprar pan. Es comida, pues, necesaria y útil.*[260]

L'església de l'Énova, una obra del segle XVIII, reformada en els segles XIX i XX

Els rendiments econòmics de la terra d'arròs del Pla d'Énova atragueren aviat l'interés de la burgesia mercantil, botiguera i usurera de Xàtiva, que invertia grans quantitats de diners en la compra de bancals de regadiu, per a plantar-los exclusivament d'arròs. A l'Énova, per exemple, l'any 1753, el 54% de la terra havia sigut alienada i venuda a propietaris forasters. Si això sumem les terres posseïdes per nobles (5%) i per l'Església (6%), tenim que els llauradors enovers tocaven a molt poques propietats. A l'Abat, la quarta part de la terra era a mans de terratinents forasters també, sobretot de Xàtiva. En canvi, Manuel, Faldeta, Torreta i Sanç es mantenien com a pobles de llauradors benestants i de mitja capa, amb un proletariat

260 MAYANS y SISCAR, Gregorio, *Epistolario, V. Escritos económicos,* ed. a cura d'A. MESTRE, Ajuntament d'Oliva, València, 1976, p. 284.

rural escàs, a causa l'afluència massiva de plantadors i segadors forasters. Els veïns d'aquests pobles controlaven encara més del 90% de la terra, i les propietats nobiliàries i eclesiàstiques eren ben poques, en comparança amb uns altres municipis arrossers de la Ribera central.[261]

Les obres de l'església nova de l'Énova estaven ja molt avançades pel 1750. Es col·locaren el 1751 les grades de l'altar major, les balconades de forja del cor i el presbiteri, les bases de les pilastres i la cornisa, el paviment, la trona d'estil rococó, les portes noves enllandades, la sagristia, la còmoda de calaixos on alçar les casulles, etc. Durant l'any 1752 es procediria a les tasques de lluïment, pintura, daurat, ornamentació, etc., prèvies a la col·locació de l'altar de Sant Felip Neri (maig del 1753), *con su lincho e imagen y reliquia,* despesa que costejà el senyor rector. El llaurador Feliu Ortís major sufragà l'altar de sant Antoni de Pàdua i el devot Diego Giner (el de la festa i el castell del 1744) costejà la despesa de l'altar de sant Antoni del Porquet. El mateix any 1753 s'acabaren d'obrar la façana de l'església i el campanar, i es lluí tota la paret exterior de l'edifici, amb un cost de 600 lliures. En febrer del 1754 s'entronitzà a l'altar corresponent l'efígie de sant Blai de Sebaste, pintada i daurada; tot a despesa del parroquià Tomàs Ribera (96 lliures).[262]

Ara que l'església estava acabada, mossén Josep Salvador tenia un afer pendent: que els veïns declararen patró del poble sant Felip Neri, que era el sant de la seua devoció. Intercessor contra els terratrèmols i protector de la collita de seda –en lloc de la Mare de Déu, que era la intercessora antiga dels colliters–, a sant Felip Neri havia atribuït el rector els escassos danys patits amb el terratrèmol del 1748 i les rèpliques ulteriors, i les excel·lents 'collites' de seda (en realitat, de fulla de morera) dels anys 1748-1754. Amb la qual cosa, reuní els fidels dels tres pobles a l'abadia, el 26 de març del 1754, i aquests elegiren per patró de l'Énova el sant, per unanimitat. La seu apostòlica, concretament el pontífex Urbà VIII, donà l'aprovació oficial al patronat, 15 de gener del 1755, i el 26 de maig subsegüent se celebrà per primera vegada la 'festa patronal' en llaor de Sant Felip Neri (Florència, 1515–1595; canonitzat el 1622 per Gregori XV).

En la vespra de les festes de maig vingueren 26 parelles de fusellers de la soldadesca de Manuel, que feren exhibició de soroll per tots els carrers. Venien els oficials, capità i alferes, amb indumentària militar; portant i ballant l'alferes la bandera, al so de tres tambors i tres pífols (flautins militars). De tots els pobles de la contornada acudiren 50 parelles a gropes de cavalls, portant atxes enceses en flama. Continuaven la desfilada deu volantiners i set capellans de les parròquies del Pla d'Énova, a llom de cavalls, que il·luminaven amb les torxes que duien l'estendard de sant Felip. Els carrers i les cases estaven il·luminades, i el campanar i la teulada de l'església, plens de lluminàries dobles. La fi d'aquell dia se celebrà amb disparades de coets al Carrer Major, que alternaren amb recitals de música oferits des del balcó de la casa abadia. A l'endemà, la vistosa soldadesca de Manuel tornà a actuar de bon matí i abans de la missa major, que tingué sermó i orquestra de huit veus i huit instruments. Tot això se celebrà *con tanto concurso, que aun la plaza fue pequeña para admitir las gentes que acudieron de la comarca*. De vesprada, en el transcurs de la processó es representaren diferents diàlegs de carrer –suposem que composicions versades, entre personatges bíblics– i s'acabà l'acte amb una espectacular exhibició del ball de la bandera per part de l'alferes de la soldadesca. La fi de festa consistí en una disparada, i rogles de gent ballant i fent sonar instruments.

Les alegries del 1755 donaren pas a les penes de l'estiu del 1756, quan la Ribera de Xúquer, la Costera, la Vall d'Albaida i la Safor es veren afectades per una plaga bíblica de llagosta, que baixava des de la Manxa. A l'Énova, la devastadora passada d'insectes durà des del 20 de juliol fins al 12 d'agost, *con tanta multitud, que las calles estavan llenas.* Començaren a fer rogatives el 16 de juliol, sabent el que s'hi acostava. Tragué el rector el Crist de la Salut en tres ocasions, per a beneir el terme. Es feren 14 processons ordinàries, xafigant llagostins

261 Vid. MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo,* Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 119.

262 Ibídem; com la resta d'esdeveniments que vénen tot seguit.

pel carrer i traient cada vegada un sant diferent. Després hi hagué dues processons extraordinàries o de penitència, assotant-se la gent les esquenes amb flagells de penitent. Però tants eren els pecats comesos, que no bastava la penitència per a aplacar la còlera de Déu. El dia de penitència en què tragueren la Mare de Déu de Gràcia, acudiren fidels de tot el Pla de la Comuna, *con tanta multitud, que en jamás se havía visto cosa semejante*. El grau de penitència era lliure: assots sangonosos, caminar agenollats, creus al coll, corones de punxes... A major dolor, més pecats perdonats. Segons el rector, *lo que dio más golpe* –en aquella sort de concurs penitencial catòlic– *fue treinta y seis parejas de doncellas, que hivan a pie descalzo, con su corona de espinas, soga al cuello y Santíssimo Christo en las manos; con tantas lágrimas, que derretían en llantos asta los corazones más obstinados. Y vestidas todas de negro.*

La plaga de llagosta del 1756 fou apocalíptica

I, com que no hi ha mal que cent anys dure, la plaga s'acabà al cap de pocs dies de traure la Mare de Déu, *bolviendo a crezer la dasa y arrós, que casi no se experimentó daño en los frutos de la tierra.* El rector determinà celebrar festa d'acció de gràcies a la Verge Maria, amb assistència de la capella de música de la Col·legiata de Xàtiva i del canonge mossén Bonaventura Soler, que portà de la Seu un bagul amb els millor ornaments d'argent. Els clergues de la mateixa col·legiata l'acompanyaren per donar més esplendor a la festa i participaren en la processó, que estigué acompanyada d'un munt de disparadors, danses i torneigs, atxes i baiards ricament adornats, amb sant Antoni de Pàdua i Abat, sant Blai, sant Felip i la Mare de Déu. I els carrers adornats amb altars barrocs. Continuaren les festes durant huit dies de processons i diversions.

No contents amb això els feligresos, el 30 de juliol del 1757 feren vot de celebrar festa cada any als Sants de la Pedra, màrtirs Abdó i Senén, amb tanta solemnitat com si fóra el dia de Nadal. No serví de molt: el 24 d'agost del 1759, el Pla d'Énova fou arrasat per una tremenda pedregada, que destruí milers de teules en tots els pobles, i la teulada sencera de la casa de la senyoria de Manuel. *Las piedras caían tan gordas como el puño,* segons el rector. La collita d'arròs, pendent de segar, podia haver-se arruïnat per complet, i tot eren plors i gemecs. Tanmateix, es comprovà després que havia sigut més el soroll que el mal ocasionat al camp.

El rector i cronista de l'Énova Josep Salvador morí l'any 1765. I, com s'estimava molt el poble, deixà tots els seus béns –una volta moriren les seues dues germanes, que n'eren usufructuàries– als enovers, perquè celebraren amb el producte anual les festes de Sant Antoni del Porquet, Sant Felip Neri i Sant Cristòfol. Allò que sobrara, que ho repartiren als pobres de la parròquia.[263] El succeí en la rectoria mossén Baltasar Pèrez (1765-1798). Aquest fou el que envià a Madrid l'informe estadístic per al Cens d'Aranda (1768), on es comptabilitzaren 172 ànimes a l'Énova i 176 a Sanç. Al primer poble residien, a banda del rector i el sagristà, tres frares de religió.[264]

263 Ibídem.

264 ARDIT, Manuel – BADENES, Miquel-Àngel – BERNAT, Joan-Serafí, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768),* Universitat Jaume I – Universitat de València, València, 2001, ps. 228-229.

Gravat de la Mare de Déu de Gràcia del 1776

Imatge de la Mare de Déu gòtica

D'aquestes dècades finals del segle escasseja la documentació sobre l'Énova. Tan sols trobem aspectes anecdòtics, com ara la revisió dels mollons de les serres, efectuada el 1776 pels regidors Gerard Llàtzer i Tomàs-Jacint Aliaga, i els perits Pere Pons i Policarp Iborra.[265] O l'arrendament de la tenda de Sanç, l'any 1783, per part de l'arrendatari dels drets senyorials, Manuel Ferrer, als tenders Antoni Pasqual i Josepa Garcia (matrimoni sancí), i al tractant de cavalleries Josep Lozano, de Torreta, que faria de garant de l'operació. Els tenders s'oferiren a pagar a les arques del comte de l'Alcúdia 120 lliures cada any, en dues pagues anuals de 60, i per un període quadriennal (1783-1787).[266] L'hort senyorial de Sanç estava arrendat per Lozano, el 1787, als xativins Joaquim Ferrer (metge), Manuel Ferrer i Manuel Climent. Era un hortet d'un quart de fanecada, voltant de paret; *existente en dicho huerto un narangero en fruto y dos cascavilleros* [cirers], *con dos granados dulces.*[267]

265 BV, Manuscrits, núm. 953, f.s 53-55.

266 ARV, Clergat, Sant Miquel dels Reis, lligall 673, caixa 1.752, s. n.

267 Ibídem.

Una estadística del 1784 ens informa que hi havia a l'Énova tres torns de filar seda, que donaven faena a sis operaris, i 2 més a Sanç, que ocupaven quatre filadors més. Era aquesta, juntament amb la molineria, l'única activitat manufacturera que funcionava anecdòticament a la zona.[268] Segons el cens de Floridablanca (1787), comptava l'Énova amb 231 habitants, 22 dels quals eren llauradors; 14, jornalers; 12, criats de llauró o domèstics, el rector i el sagristà. A Sanç hi havia 150 habitants, 64 d'ells llauradors, 7 jornalers i 6 criats. El nombre de menors de 25 anys era de 140 a l'Énova (el 61% del cens!) i de 88 a Sanç (el 59%). I això era per dues raons: la primera, perquè la taxa de natalitat era molt elevada i les famílies, nombroses; la segona, perquè es donava una supermortalitat d'ancians i d'adults per causa del paludisme endèmic, conseqüència dels mosquits que es criaven a l'arrossar. De fet, solament 17 persones de l'Énova i 10 de Sanç superaven els 50 anys d'edat.[269]

A Xàtiva, ciutat apartada relativament de les basses d'arròs, el paludisme tenia una incidència lleu. Allí vivien molts dels propietaris rics, que arrendaven terres de l'Énova o les donaven a treballar a llauradorets i jornalers. En els dies 17-19 d'abril, la ciutat celebrà unes festes extraordinàries per a commemorar la proclamació reial de Carles IV. L'alferes major de Sant Felip –que així s'anomenava Xàtiva– convidà a la llotja presidencial l'alcalde de l'Énova, Manuel Pallàs, per ser el poble cap de quarter; volent ressuscitar així, encara que fóra simbòlicament, alguna de les velles prerrogatives 'socarrades' pel rei Felip l'any 1707: *El alcalde de la villa de la Énova, que como el lugar de Montaverner y el de la Loza* [la Llosa de Ranes] *exercen la jurisdicción real en sus respectivos cuarteles, y están sujetos a militar bajo el pendón de esta ciudad...*[270]

Ara bé, al 'llauradorot' enover que era Pallàs, se li exigí –per raons de protocol– que vinguera a la festa mudat i elegant, i amb la perruca al cap: *se le encargó se presentase con la devida decencia y montando un caballo bien aderezado.* No debades l'alcalde de l'Énova havia d'ocupar el lloc protocol·lari número 7, entre els escrivans del jutjat i del repés, i just per darrere de l'intendent o governador, el corregidor, l'alcalde de Sant Felip i unes altres autoritats principals. Se li concediren 50 lliures de préstec, per part de l'ajuntament xativí per tal que poguera comprar-se una casaca decent, una camisa amb mànegues de randa, un tricorni de vellut...; en fi, tot allò que calia per a representar el paper de 'justícia del quarter de les Énoves'. L'home acomplí amb allò que li havien demanat. Despengué tots els diners i desfilà per l'Albereda de Xàtiva com si fóra un capità general. Però després vingué l'hora de tornar el préstec i no pogué fer front al càrrec. Amb la qual cosa el mateix ajuntament que li havia deixat els diners l'amenaçà amb fer efectiva una ordre d'embargament.[271]

Al cap de pocs anys visità el poble el científic il·lustrat Antoni Cavanilles (26 d'abril del 1793),[272] que lamentà la situació de misèria en què vivien els agricultors de la Comuna d'Énova, per causa del paludisme. Ell, de fet, era un gran detractor d'aquest correu –l'arròs, que fa el ventre gros, segons la dita– perquè els qui en conreaven no passaven fam, però morien joves. En les seues 'Observacions', després de parlar de Castelló, centra la seua atenció en els pobladors dels pobles del Pla d'Énova, els quals...

> *...viven poco y con miseria, porque les falta la salud y la propiedad de lo que cultivan. Así consumen sus fuerzas y su vida por enriquecer a un corto número de propietarios, que viven fuera de la villa (...). Al sureste de Castelló, y a media legua, se hallan la Poblallarga y Manuel, al qual se siguen los*

268 RIBES IBORRA, Vicent, La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià, dins RIBES IBORRA, V. (ed.), *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià (1710-1939)*, col·l. Gramalla, 4, Ajuntament de Xàtiva, 1994, ps. 13-160 (p. 96).

269 CASTELLÓ TRAVER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978, p. 270.

270 SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva*, Xàtiva, 1933-1935, 4 vols. + apèndix (1941?), t. 2, p. 301.

271 BV, Manuscrits, núm. 953, fs. 58-59.

272 MATEU i BELLÉS, Joan F., Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar, Introducció a *Les observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*, llibre primer, Bancaixa, València, 1995, ps. 15-55 (p. 34).

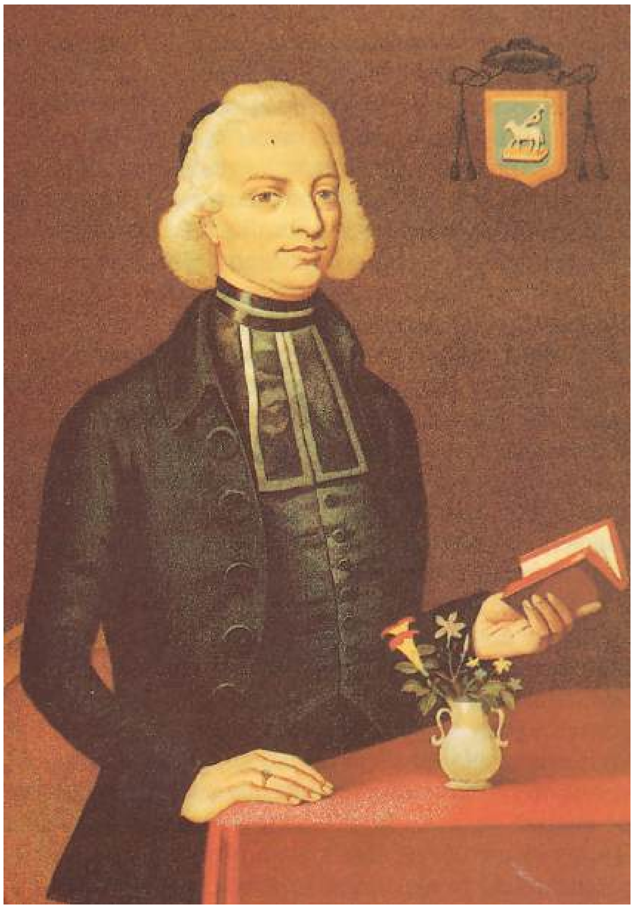

El botànic Cavanilles deia que a l'Énova miraven l'arròs "como único recurso contra la miseria"

pueblos de la acequia de Énova, cultivadores de arroz sin salud ni riquezas, pero tan preocupados a favor de esta planta, que la miran como único recurso contra la miseria. Allí, trastornado el orden de las cosas, se ven campos quatro pies más altos que el camino real convertidos en lagunas artificiales, que llegan hasta las mismas habitaciones; la tierra, de suyo firme, transformada en pantanos; perdida y despreciada la salud de los habitantes para engrosar a quatro ricos y diezmeros; desatendida la razón y la experiencia, la muerte en fin y las enfermedades que acaban con los naturales y advenedizos, miradas sin horror y con indiferencia. En la Pobla se observan muchas casas arruinadas, y otras a punto de caer, anunciando poca comodidad y menos fuerza en los vecinos, cuyo principal objeto es el arroz, que les produce como 3.000 cahíces. Los nueve pueblos de la acequia ofrecen un estado que debe conmover todo corazón humano: hállanse en la hondonada que dexan allí los montes del norte, oriente y mediodía, cuyas raíces y faldas, como también has huertas contiguas, están libres de arroz, pero no de la infección que causan los demás campos destinados a esta planta, la qual da en todos nueve pueblos 13.000 cahíces; pero causa enfermedades y muertes.

Los tres lugarcillos más orientales, Rafelguaraf, Berfull y Tosalet, componen poco más de 60 vecinos, que cogen 2.700 cahíces de arroz, 200 de maíz, 110 de trigo, algunas hortalizas y bastante seda. Síguense a éstos Énova, Sans y Abat, que forman una parroquia de 100 vecinos, colocados en línea recta y bastante cerca uno de otro, en la raíz septentrional del cerro calizo que los separa de la hondonada del Puig. Los frutos son, a más de la seda y hortalizas, 3.600 cahíces de arroz, 330 de trigo y 170 de maíz. Continúan en fin los más occidentales, que son Torreta, Faldeta y Manuel, todos a la derecha del río Albayda, con 160 vecinos, formando una calle sin interrupción. Cogen 2.000 libras de seda, 6.000 cahíces de arroz, 260 de trigo y 120 de maíz.

Si se prohibiera el arroz en dichos pueblos, la seda, el maíz, el trigo y otros frutos reemplazarían con usura el producto actual de todas las cosechas. Multiplicaríase nuestra especie y habría brazos productivos para cultivar el secano y los montes incultos. El Reyno de Valencia apenas coge trigo para sustentar seis meses su numerosa población. Este artículo de primera necesidad se aumentaría mucho si, reformados los abusos, se destinasen a trigo y maíz los actuales campos de arroz, y si las aguas consumidas en regarle se empleasen en las dilatadas llanuras que las necesitan para llenar los graneros. No se vería entonces el trigo al crecido precio de 20 pesos por cahíz, como se ha visto en estos años; no esperaría el reyno sus provisiones por el mar, expuestas a retardos y averías, ni se vería precisado a baxarlas de la Mancha y Castillas, aumentándole el precio por los gastos de transporte.[273]

273 CAVANILLES, Antonio-Josef, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. 1, ps. 202-203.

Treballant a l'arrossar, en la dècada del 1960

Era aquest de l'arròs un conreu que permetia simultaniejar-lo amb el del blat (arròs tardà o de 'rostoll', plantat pel juny) i amb els rodats de moreres que hi havia pertot arreu de les hortes i tancades d'arròs. Seria aquest un agrosistema que, no sols no desapareixeria –com propugnava Cavanilles– sinó que continuaria en expansió durant tot el segle XIX, tothora al servei d'una economia agromercantil i del capital urbà invertit en la terra.

Els pobres llauradors de l'Énova tenien possibilitat de practicar unes altres activitats complementàries, com ara la ramaderia a petita escala. Però fins i tot en això topaven amb els interessos de terratinents privilegiats. En aquest cas, l'any 1796, foren els frares predicadors de Sant Domènec de Xàtiva, amos i senyors del Reialenc o Pinar dels Frares, els qui denunciaren diferents propietaris enovers de vaques, per haver envaït les seues possessions. Els afectats foren Josep Domènec, Josep Fayos i Antoni Marco, de l'Énova, i Josep Esparça i Serafí, de Sanç. Se'ls acusava davant la batlia reial de Xàtiva d'haver entrat amb les vaques al Reialenc, un lloc on no podien pasturar, ni fer llenya, ni forns de calç; *ni mucho menos hacer boxas para criar gusanos*. Quan ells s'havien limitat a dur les vaques a pasturar per la muntanya del Llosar (pedrera dels Quatre Camins) o dels Francs de l'Énova, i pel Regatxo del Cabeço.[274] Els havien pillat també fent boges (mates arbustives) per a embotjar els cucs a les andanes de canyís de les seues cases i que hi teixiren el capell de seda. L'ajuntament eixí en defensa dels veïns i al·legà *la libertad de pastos en su término* que tenien, per ser tot allò terme comú de Xàtiva segons el privilegi del 18 d'agost del 1250, és a dir, de temps del fundador de l'Énova dels Cristians, Jaume I.

274 ARV, Batlia, lletra E, any 1796, apèndix 208.

Detall d'un casalici del vell calvari del 1798, traslladat a la fi del segle XIX al tossal de dalt del poble

Llibre sagramental del 1798 al 1820 (Arxiu Parroquial de l'Énova)

Pel que fa als aspectes religiosos i monumentals, destaca el projecte de l'any 1798 de construir, a l'actual carrer del Calvari, un viacrucis de 14 casalicis de lloses de pedra. La data consta inscrita en una d'aquelles pedres. El que passa és que un segle després, el 1886 concretament, s'emportaren les casupetes al tossal on es troba l'arruïnat calvari dels nostres dies.[275] Cap poble, per òbvies raons d'economia de materials, gosava edificar calvaris monumentals de lloses de pedra. Per què l'Énova sí? Doncs perquè la demanda constructiva del segle XVIII hauria fet reviscolar el filó calcari de la pedrera romana i medieval dels Quatre Camins, coneguda aleshores com 'el Llosar'.

Així les coses, mentre l'Énova s'estava consolidant com un poble més gran i millor adornat, Sanç continuava sent una senyoria perifèrica i pobra, de les moltes que posseïa l'opulenta III Duquessa d'Almodòvar, Josepa Català de Valeriola i Lujan (1800-1814), que moriria sense descendència. La succeïren en la senyoria de Sanç Josep-Antoni Frígola i Xatmar, baró de Cortes de Pallàs (1814-1818); Sinforosa Frígola i Mercader, casada amb el VII Comte de l'Alcúdia, Antoni de Saavedra i Jofre (1818-1834), i el fill del matrimoni, Antoni de Saavedra i Frígola (1834-1878), que seria desposseït de la seua potestat territorial l'any 1837, arran del decret de dissolució de senyories.

Els primers anys del segle XIX foren un temps d'agitació política i social, marcats per l'ocupació napoleònica de bona part de la Península Ibèrica, la Guerra del Francés (1808-1814), la revolució liberal de les Corts de Cadis, l'abolició de les senyories territorials i les particions de fruits (1811), i la Constitució del

275 SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes*, 2000, s. p.

L'ocupació francesa dels anys 1812-1813 fou causa de molta fam, malalties i morts

Guerrillers antinapoleònics

19 de març del 1812, 'la Pepa'. Per tal de respondre a l'avanç de les tropes de Napoleó, els llauradors de Castelló, Senyera, Sant Joanet, Manuel, l'Énova, etc. organitzaren una guerrilla, sent entrenats en l'ús de les armes pels frares dominicans del convent de Sant Vicent Ferrer de Castelló.[276] Malgrat aquells preparatius, la comarca seria ocupada sense problemes per l'exèrcit del mariscal Suchet a les acaballes del 1811. Durant vora any i mig, els soldats francesos exigiren tributs de guerra, buidaren d'arròs els rebosts, de gallines els corrals i de palla les pallisses, per als seus cavalls. La fam i les epidèmies delmaren la població de la majoria de pobles.

Les fonts parroquials de l'Énova, redactades pel rector Llorenç Monzó (1800-1826), indiquen que es visqueren moments molt difícils en els anys de l'ocupació francesa: el 1812, amb 43 defuncions, i 1813, amb 41 defuncions. La xifra normal era de 20 o 25 morts cada any, en la parròquia de l'Énova, Sanç i l'Abat. A banda d'això, cal tenir en compte l'epidèmia infantil que s'emportà al cel molts xiquets de bolquers –albats– i elevà la xifra de morts a 47 en plena postguerra, l'any 1816. Amb la qual cosa és lògic que la població local es mantinguera pràcticament estancada, com en dècades precedents.[277] A les pèrdues demogràfiques caldria afegir les pèrdues econòmiques en general, i les artístiques en particular. La parròquia hagué de vendre el seu tresor d'argent, i reunir-lo amb unes altres aportacions particulars de joies, per a ajudar a finançar l'exèrcit antinapoleònic, l'any 1811. El veïnat de l'Énova destacà en les llistes per la seua aportació i sacrifici patriòtic, juntament amb els de Moixent, Albaida, Tavernes de la Valldigna, Ontinyent, Bocairent i Énguera.[278]

Aquesta aportació té més mèrit encara en un poble de llauradors de poques terres, on existien extenses propietats a mans de terratinents forasters, com eren les monges del Monestir de Jerusalem de València (594 rals en la contribució del 1817); *doña* Josepa Sanchis, de Xàtiva (405 rals); *don* Antoni Marau, propietari polític liberal de l'Olleria (266 rals), i els barons de Cortes de Pallàs, senyors de Sanç (240 rals).[279] Compartien protagonisme, doncs, els representants de l'antic règim –un monestir, un baró– i els del nou règim liberal, encara per consolidar: Marau el de l'Olleria, capitalista i francmaçó, heroi de la Guerra del

276 RIBES IBORRA, Vicent, *Històries de Castelló,* Ajuntament de Castelló de la Ribera, Alzira, 1996, ps. 17-19.

277 APE, *Quinque libri* núm. 6 (1798-1821), f. 33v i ss.

278 BV, Manuscrits, núm. 953, fs. 73-74.

279 AME, Caixa 222, Contribució territorial del 1817.

Francés[280] i principal beneficiari de la desamortització de béns eclesiàstics del 1807 a la Comuna d'Énova. No debades, era ell també el principal terratinent de terres –arrossars– del terme veí de Manuel.[281] Era, doncs, un digne representant de la classe de 'senyorets' liberals –amb minúscula– que prompte vindria a reemplaçar els anacrònics 'senyors' territorials –amb majúscula. Els primers basaven la seua riquesa en llur caràcter il·lustrat (metges, advocats, polítics) i emprenedor (conreus comercials, negocis d'exportació, préstec usurari, molins); els segons, s'agafaven, com una taula de salvament, als privilegis, monopolis i pergamins heretats de l'edat mitjana. Uns privilegis que prompte serien abolits, gràcies a la revolució liberal i a l'establiment de la monarquia constitucional.

El rei absolutista Ferran VII, en tornar a ocupar el tron el 1814, havia derogat la Constitució del 1812 i l'abolició de senyories territorials del 1811. Tanmateix, els liberals conspiraren i en març del 1820 tornaren a fer-se amb les regnes del poder: el colp d'estat havia triomfat i el rei s'havia vist obligat a jurar la constitució. Entre aquells conspiradors liberals destacaven certs terratinents de l'Énova, els Marau de l'Olleria. Fins al punt que Melcior Marau ocuparia el 1822 el càrrec de sotspresident de les Corts. Al poble de l'Énova, els 'ciutadans' procediren lliurement *a la votada de nueve electores,* entre els quals havien d'eixir l'alcalde, el regidor i el síndic. Els elegits foren: Francesc Casanova (46 vots), Baltasar Agustí (45), Llorenç Monzó (33), Josep Marco (33), Feliu Tormo major (32), Manuel Pallàs major (32), Manuel Pallàs menor (31), Vicent Domènec (31) i Ramon Tormo (28 sufragis). Tots ells votaren i elegiren alcalde Vicent Domènec, per 8 vots; contra 1 que havia obtingut el candidat opositor, Ramon Barberà. Eixí de regidor Francesc Casanova i de síndic, Josep Montagut (7 de desembre del 1820).[282] Qui era Vicent Domènec, per cert? Doncs Vicent Domènec era el procurador a l'Énova[283] dels arrossars dels Marau de l'Olleria: aquells senyorets anglòfils i revolucionaris, que es dedicaven a la política liberal. Resulta lògic, doncs, que fóra ell el qui representara al poble, tant els interessos materials com els polítics dels amos. També el síndic Montagut tenia terres arrendades als Marau. Els Pallàs, que també comptaven amb un cert suport –sobretot els dels 'seus' jornalers i clients–, eren en canvi els representants al poble de monestirs, barons, comtes i uns altres terratinents vinculats a l'antic règim. Poc duraria, però, el triomf i l'experiment liberal del trienni 1820-1823, perquè el 1823 un poderós exèrcit, enviat per les monarquies absolutes europees, entrà pels Pirineus i restaurà l'absolutisme monàrquic.

Era l'Énova –sense Sanç– un poble de 400 habitants,[284] on hi havia una ferreria, la de Josep Pont, al número 1 del Carrer Major; el forn de Vicent Sanç pare i Vicent Sanç fill al núm. 10 del Carrer Major; la tenda i carnisseria de Vicent Sicol, al núm. 26 del Carrer Major; la tenda i taverna de Francesc Cambrils al núm. 55 del carrer de Sant Cristòfol, i la tenda d'Antoni Garçó, al carrer del Fossar Vell (tram inicial del futur c/ de Sant Antoni). El metge del poble, doctor Llorenç Monzó, era l'únic que posseïa un cotxe o calessa, que tancava al seu corral del Carrer Major número 27. Fora del nucli de població, es trobaven l'important molí

---

280 Sobre els Marau, vid. VIDAL VIDAL, Josep-Vicent, Les pintures de la Casa Santonja-Palau dels Marau de l'Olleria. Una proposta d'interpretació des de la maçoneria, dins *Alba. Revista d'Estudis de la Vall d'Albaida,* 19, Ontinyent, 2006, ps. 5-38; GARCÍA, Rafael – SÁNCHEZ, Rafael, Las alegorías de la Casa Marau de l'Olleria. Posible orientación francmasónica del programa iconográfico, dins GARCÍA, Rafael – ZURIAGA, Vicent (ed.), *Imagen y cultura,* Biblioteca Valenciana, 2008, vol. 1, ps. 755-774; VIDAL VIDAL, Josep-Vicent, La Casa Santonja – Palau dels Marau: un temple maçó. Descripció, interpretació de les pintures i comparació amb el temple maçó de Perpinyà, dins *La Casa Santonja – Palau dels Marau, en la seua època i el seu temps. Un possible temple maçó,* Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida – Ajuntament de l'Olleria, 2008, ps. 17-46; VIDAL VIDAL, Josep-Vicent, La família Marau de l'Olleria: estudi bibliogràfic i patrimonial, dins *3er. Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida (l'Olleria, 2010),* L'Olleria, 2011 (ed. digital).

281 AMM, Caixa 247, doc. 1, Talla extraordinària de la Comuna d'Énova, 1814.

282 AME, Caixa 119, Eleccions del 1820.

283 AME, Caixa 57, Llista cobratòria de la talla del reg (1837-1946), any 1837, *et passim.*

284 MIÑANO, Sebastián de, *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal,* Madrid, 1826, vol. 3, p. 353.

Casa de primeries del segle XIX, que pertangué al canonge Fèlix Ivancos

arrosser i fariner de les Monges de València, portat pel moliner Josep Montagut, i el molinet de Pasquala Pèrez 'la Trabuquera', anant cara a Berfull. També tenia l'Énova un barber i 'cirurgià' (practicant de medicina) dit Ramon Cebrià, que vivia al carrer del Fossar Vell; un carreter amb carro de bous, Benet Julià, que vivia al mateix carrer i s'ocupava de transportar lloses del Llosar dels Francs; un sagristà a sou de la parròquia, resident al mateix carrer i anomenat Francesc Martínez; un pidolaire o *mendigo* anomenat Baptista Calatayud, també del carrer del Fossar, i un sastre, de nom Francesc Martínez. Per a processar les olives del secà i de la serra, estaven les almàsseres dels llauradors Francesc Marco i Francesc Giner, i per a pràctiques ramaderes, els corrals de bestiar de Manuel Pallàs, Joaquim Sanchis i Vicent Company (dades dels anys 1820-1822).[285]

Els ciutadans lliures de l'Énova i Sanç (en l'horta sancina hi havia molts propietaris enovers) formaren armes en mà, a manera de milícies en defensa de la Constitució. I, durant el Trienni Liberal (1820-1823). De res aprofitarien aquelles milícies, ni la voluntat dels oficials liberals de l'exèrcit, per fer front a la invasió dels 100.000 'Fills de Sant Lluís', que ajudaren els conspiradors absolutistes a recobrar el poder. En el procés que portà a la caiguda dels liberals, la primavera del 1823, es produí un combat al voltant de la Pobla Llarga, el 17 de maig. Resulta que els reialistes tenien assetjada València, i el general Ballesteros vingué de Madrid per a alliberar-la; cosa que aconseguí el 8 de maig:

> *Tan pronto como llegó Ballesteros, se levantó el sitio, y Copape, jefe no constitucional, fue a refugiarse en Alcira. Ballesteros salió en su persecución y se encontraron cerca de Puebla Larga, habiendo un fuerte combate en el que corrió abundante sangre española. Y cuyo combate duró cerca de tres horas, dándose varias cargas de caballería por ambas partes. A consecuencia de esto murieron muchos soldados y los heridos fueron transportados a las casas de los primeros contribuyentes de la población.*[286]

285 AME, Caixa 222, Relació de caps de casa del 1820; Caixa 115, Contribució de patents del 1822.

286 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València; citat per NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història,* Edicions 96, Carcaixent, 2003, ps. 187-188.

Capella de la Comunió, construïda amb projecte de l'arquitecte academicista Joaquim Cabrera de Lairache, del 1827

Una vegada recobrat el poder, els reialistes o absolutistes de l'Énova, en resposta a la política de milícies nacionals desenvolupada el 1820, armaren i pagant soldades a joves 'voluntaris reialistes'; integrats el 1825 en el 'Terç de Voluntaris de la Pobla Llarga', anomenat des del 1826, 'de Voluntaris de la Séquia d'Énova'. Aquesta milícia de defensors de la Santa Aliança entre el Tron i l'Altar, es dedicava activament pel 1827 a cercar i acaçar bandolers; alguns d'ells, excombatents de la guerra o la revolució.[287] En cert document de l'arxiu municipal llegim com l'alcalde *pedáneo* de l'Énova (depenent encara de la ciutat de Xàtiva) Vicent Fayos subhastava l'acapte de les cises imposades a la compravenda de carn, vi i oli, per 457 rals, a Francesc Martínez Calabuig; amb el propòsit que aquells ingressos es destinaren *para el sostén de los voluntarios realistas.* Aquests rebien una paga i una arma, a canvi de mantenir-se fidels al rei absolutista i a l'ajuntament antirevolucionari.[288]

La majoria del veïnat, això no obstant, era contrària a l'absolutisme i als privilegis senyorials. De fet, havien deixat de pagar al comte de l'Alcúdia els censos emfitèutics i les particions de fruits a què eren obligats, per la vigència –encara– de la carta de poblament del segle XVII, els posseïdors de terres o cases al poble i horta de Sanç. Després de molta insistència per a recuperar aquells endarreriments, l'aristòcrata els denuncià davant l'Audiència de València (1826). Era senyor de Sanç, aleshores, n'Antoni Montagut, Vilanova, Valero, Ribelles, Berenguer i Blanes; Sànchez, Muñoz i Artés; abans Saavedra i Jofre; comte de l'Alcúdia i Ressalany, i de Gestalgar; baró d'Albalat, Segart, Montalt i Comediana; de Canet, Ayòder i les Fonts, i de Sot

287 Ibídem, ps. 182-186.

288 AME, Expedient de remat d'arbitris, 1831.

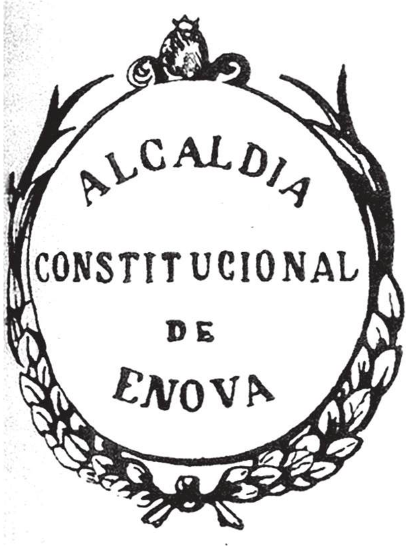

Segells de l'alcaldia de l'Énova

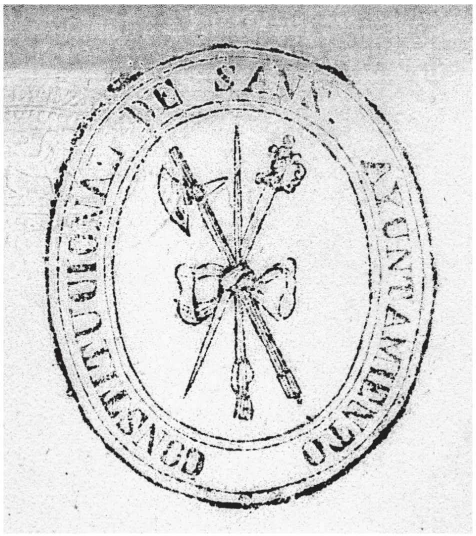

Segell municipal de Sanç, 1850

de Xera, i senyor dels castells de Villamalur, Torralba i Berlinches, i dels llocs de la Torre d'en Lloris i Sanç. Tots aquest títols foren exhibits, com era costum, per l'advocat de la senyoria, en la denúncia posada contra Pasqual-Dídac Giner, Ramon Tormo i molts altres vassalls establits en la possessió de terres i cases de Sanç.[289]

Ramon Tormo, de fet, era un llaurador resident a l'Énova, i feia d'apoderat de la resta de veïns. Els interessats es reuniren en junta general per a comentar els deutes dels anys 1820-1823, i les 282 lliures de 'ròssecs' (endarreriments) que devien també dels censos emfitèutics del 1824. El 16 de desembre del 1826 havien enviat un despatx al palau del comte, a València, demanant-li que els admetera certs terminis de pagament i ajornaments concertats. Però aquest no volgué negociar i preferí optar per la via judicial. El 1827, a l'ajuntament de Sanç, es tornaren a congregar els afectats, que eren els següents: Antoni Sanchis, alcalde de Sanç; Bernat Gil, regidor primer; Joaquim Saragossà, regidor segon; Antoni Lòpez, Francesc Richart i Josep Casanova, llauradors de Sanç; el doctor mossén Llorenç Monzó, rector de l'Énova, i els llauradors enovers Ramon Barberà, Manuel Pallàs, Josep Marco, Vicent Domènec, Joaquim Sanchis, Joaquim Marco, Joaquim Martínez Picó, Vicent Estrela, Baltasar Agustí, Joaquim Ivancos major, Francesc Lòpez, Ramon Tormo i Joaquim Martínez. Tragueren comptes i trobaren a deure a la senyoria 12.782 lliures, quantitat a la qual no podien ni volien fer front. Se succeïren per part del jutge diferents ordres d'apremi (24 de novembre del 1829, 16 de febrer del 1830 i 22 de març del 1830), fins que s'interromp la documentació judicial. De manera que ignorem si s'arribaria a algun acord, amb una certa cessió o mànega ampla per part del comte, o tindrien l'oportunitat els llauradors d'apel·lar la sentència i dilatar el procés.

Afortunadament, ja havien passat els anys durs de la postguerra –i de la crisi de la sederia valenciana– i l'economia local s'estava recuperant. Prova d'això és que l'any 1827 el rector Francesc Estellés (1826-1834) pogué finançar la construcció de la capella de la Comunió de l'església, amb plànols i alçats de l'arquitecte Joaquim Cabrera de Lairache, aprovats per la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, de València.[290]

A la mort de Ferran VII, la regent Maria Cristina pactà amb els liberals una constitució moderada; cosa que precipità l'alçament en armes dels absolutistes, comandats pel germà de Ferran i pretendent al tron Carles V de Borbó. Havia començat la I Guerra Carlina (1834-1840), que ajudaria a la consolidació de la re-

289 ARV, Escrivanies de cambra, 1828, exp. 25.

290 ARABASC, Extractes de la Comissió d'Arquitectura (1790-1827), sign. 75, Junta de la Comissió del 26 de febrer del 1827.

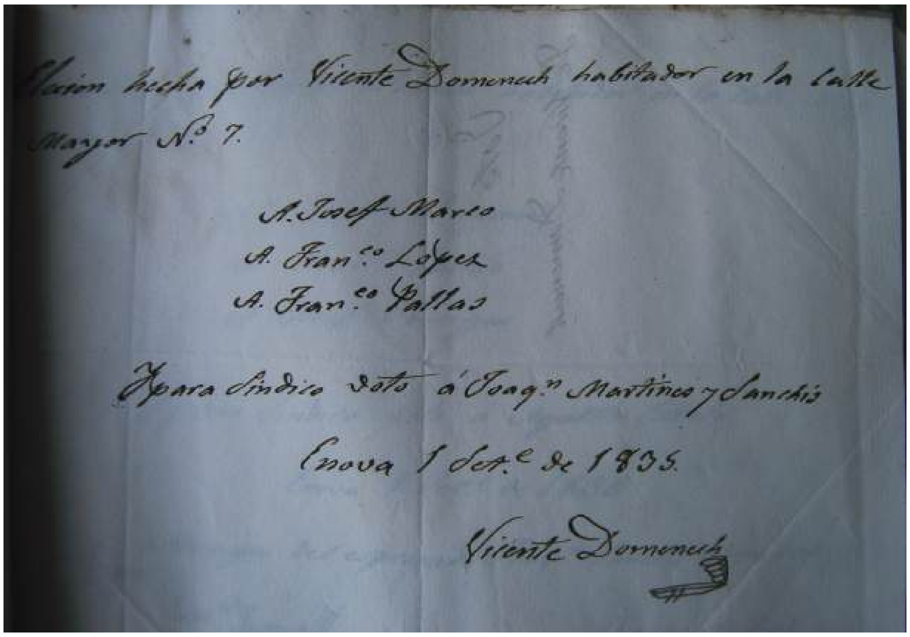
…cion hecha por Vicente Domenech habitador en la calle Mayor N.º 7.

A. Josef Marco
A. Fran.co Lopez
A. Fran.co Pallas

Y para Sindico voto á Joaq.n Martinez y Sanchis

Enova 1 Set.e de 1835.

Vicente Domenech

Papereta de vot del 1835 (Arxiu Municipal de l'Énova)

volució liberal. En el partit dels fidels a la reina xiqueta constitucional, Elisabet II (1833-1868), s'alineaven els grans propietaris d'arrossar de Xàtiva i la Comuna d'Énova. Amb la implantació del nou règim, eren ells els qui tenien la paella política pel mànec. Se'ls reconeixia la plena propietat –privada i capitalista– dels seus béns, sancionada per la supressió de les senyories territorials (1837). Se'ls obrien les portes a la compra de béns de l'Església, gràcies als processos de desamortització (1835). I se'ls permetia votar solament a ells, als més rics, denominats *hacendados* o *mayores contribuyentes.* No era el nou estat liberal, doncs, un règim democràtic, sinó elitista i oligàrquic: de ciutadans discriminats segons el nivell de rendes. En el partit carlí, reaccionari o antiliberal, s'alineaven els perjudicats pel liberalisme: molts capellans i frares exclaustrats, cavallers i nobles de capa caiguda, bascos i navarresos (desposseïts de furs i privilegis antics per la Constitució), i una part del camperolat català i valencià, en comarques conservadores, clericals o perjudicades pels abusos de poder dels nous 'senyorets' de burgesia.

A l'Énova, localitat on predominaven socialment els partidaris de la causa constitucional, tractaren d'atenuar aquests el patiment de les famílies més pobres –i la seua atracció cap a la causa carlina– oferint-los almoines i aliments, per mitjà de la recent constituïda Junta de Beneficència Municipal (1834). Era el rector l'encarregat de distribuir aquesta caritat pública, al seu criteri.[291] La gènesi d'aquesta institució coincidí amb el catastròfic impacte local de l'epidèmia de còlera, que s'emportà al cementeri 75 parroquians en cosa de pocs mesos.[292] També es visqueren aquell any algunes diferències per l'elecció dels regadors de Sanç, per estar farts els sancins –minoria en la junta local d'aigües– que sempre eixiren elegits regadors de l'Énova, en perjuí dels seus interessos, i sobre ser l'horta terme de Sanç.[293]

Entre altres conseqüències del triomf de la revolució liberal destaca la constitució dels municipis de Sanç, l'Énova, el Tossalet, Rafelguaraf, etc., amb termes propis i inclosos dins el partit judicial de Xàtiva (1835). A l'any següent, els pobles de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat s'unificaren en un sol municipi, que portaria per nom 'Manuel', i els feligresos de l'Abat obtingueren la segregació de la rectoria de l'Énova i la incorporació *de facto* a la parròquia de Manuel, el mateix any 1836;[294] per bé que la incorporació de iure no es faria efectiva fins a la reorganització parroquial diocesana del 1902.[295] La 'vicaria annexa' de

291 AME, Caixa 235.

292 APE, *Quinque Libri,* núm. 7 (1821-1835), f. 61 i ss.

293 ADPV, E.3.1, Caixa 9, exp. 48.

294 Vid. SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.

295 SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia,* dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, p. 510.

Sant Josep de Sanç havia perdut la categoria de tal l'any 1835, per transformar-se en una simple ermita. La causa d'aquesta degradació és que s'havia ajocat el trespol de la vella mesquita dels moros (habilitada en el segle XVI per al culte cristià) i el poblet s'havia quedat sense local on celebrar missa. D'altra banda, l'escassa entitat demogràfica del municipi i la incapacitat dels seus habitants –pobres de solemnitat en sa majoria– per a sostenir la vicaria i reedificar l'església, així ho aconsellaven.[296] De fet, l'esglesieta de Sant Josep restaria en ruïnes fins al 1890.[297]

La desamortització de Mendizábal portà a l'exclaustració de milers de convents –entre ells, el de Sant Domènec de Xàtiva– portà a l'apropiació per part de l'estat de l'extensa finca del Reialenc o Pinar dels Frares, a l'est de l'Énova i Rafelguaraf (1835). Pocs anys després seria subhastada per la Hisenda Pública i adjudicada a na Roser Bigné, vídua de Joaquim-Maria Reig, i al seu fill Joaquim Reig i Bigné, que seria alcalde de València en els anys 1894-1895. Havia nascut una gran explotació agrícola: un veritable latifundi.[298]

En les eleccions municipals de l'1 de setembre del 1835 eixí elegit el procurador dels liberals Marau, que ja havia sigut alcalde durant el Trienni, Vicent Domènec, amb 31 vots. El segon més votat era Francesc Pallàs, el procurador de propietaris nobles i carlins, amb 20 vots. El nombre d'electors era de 40, però podien votar a més d'un candidat.[299] L'ajuntament de Sanç estava presidit el 1837 per Josep Roca.[300] I el de l'Énova, el 1838, continuava presidit per Domènec, amb el carnisser Vicent Sicol d'agutzil, quan se subhastaren les 11 hores (6 de tanda i 5 de fila) que l'ajuntament tenia reservades per a finançar la cosa pública. Era l'anomenada *agua de propios* o aigua comunal.[301]

La llista recaptatòria de la talla del reg del 1837 ens posa al corrent, no dels llauradors més ben posicionats del poble, perquè quasi tota la terra era de rics forasters, sinó dels procuradors i arrendataris d'aquestes terres. A diferència d'uns altres pobles, on la propietat era dels veïns i els llauradors benestants predominaven socialment, ací no eren llauradors sinó arrendataris: Manuel Pallàs pare i Manuel fill, procuraven els arrossars i morerars de les monges de Sant Domènec, dels Casanova, d'unes altres monges i dels frares de la Mercé de Xàtiva; Vicent Domènec i Feliu-Ramon Fayos, les terres dels Marau de l'Olleria; Francesc Ivancos, les dels Soler i els Gràcia; Francesc Pallàs, les dels Froylan, el baró de Terrateig i els Lòpez; Josep Bellver, les dels Pelluch, Mas i Gozalbo, el pare Mas, Josepa-Maria Rúbio i Joaquim Mas major, etcètera. S'observa així com els principals amos de la terra de l'Énova –i de la millor terra– eren els Mas de Xàtiva, els Pelluch de Cullera, els Marau de l'Olleria, els barons de Terrateig amb casa a Xàtiva, els Golzalbo de la mateixa ciutat..., és a dir, burgesos urbanites i aristòcrates destronats que invertien capitals en la prometedora terra d'arròs: una font de sucosos beneficis. El nombre de regants de l'horta de l'Énova era tan sols de 36, i quasi tota l'aigua i la terra pertanyia a 7 o 8 terratinents que no s'acostaven quasi mai per poble empestat de mosquits *Anopheles* i febrós per causa de la malària. Sols els Marau posseïen al terme 66,5 fanecades, i moltes més als termes de Sanç i Manuel.[302]

296 TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Valldigna, 1999, ps. 214-215.

297 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, f. 338.

298 Vegeu SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull*, Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, p. 338.

299 AME, Caixa 119, Elecció d'alcalde del 1835.

300 ADPV, E.3.1, Caixa 11, exp. 104.

301 AME, Caixa 60, Subhasta de l'aigua de la séquia, 1838.

302 AME, Llista recaptatòria de la talla del reg del 1837.

2.5. TERRATINENTS, LLAURADORS i JORNALERS POBRES

Eren els grans propietaris i els seus procuradors els principals interessats a aprovar la instauració d'un cos de guardes jurats de l'horta de Sanç (agost del 1838) i un altre per a l'horta d'Énova (maig del 1842), a fi d'evitar que els pobres furtaren fulla de morera, espigues de dacsa, fruites o hortalisses.[303] No és estrany així que molts d'aquells joves catòlics, influïts per prèdiques de frares exclaustrats, decidiren prendre part per la causa de Carles V i enrolar-se en la guerrilla carlina, subvencionada per nobles perjudicats per la revolució. En els dies 25-27 d'agost del 1837, una facció carlina de 5.000 o 6.000 infants, acompanyada per 300 soldats de cavalleria, es dividí en columnes per a saquejar les cases i els molins de la Comuna d'Énova, Carcaixent i el Pla de Castelló de la Ribera. Els qui patiren els robatoris foren, sobretot, els partidaris de la causa liberal, que solien residir en cases grans, dotades de bons rebosts.[304] Els propietaris i les autoritats d'aquesta banda de la Ribera s'havien posicionat del costat de la causa liberal, i per això van patir els saquejos.

Un dels punts de fricció d'aquesta època de canvis fou –com sempre ho havia sigut– el de l'aigua de reg. L'any 1838, potser per causa d'alguna sequera estiuenca– el nombre de fraus es multiplicà.[305] Tots els ajuntaments de la Comuna tret de l'Énova, autoritzats pel governador civil de la província de València, es posaren d'acord per finançar unes casetes que tancarien els partidors de Sanç i de l'Énova. Els enovers –que amb la fi de l'antic règim havien perdut algunes de les prerrogatives medievals de tutela sobre la Comuna– s'oposaren vivament al projecte. Encapçalà la pugna el veí Joaquim Ivancos, que era el regidor primer de l'ajuntament. Ja estava fins i tot redactat el projecte d'obra per part de l'arquitecte de Xàtiva Vicent Cuenca. Però en maig del 1839 se suspengueren les obres i, a la fi, no tingueren lloc ni efecte; entre altres coses perquè Ivancos demostrà que els ajuntaments de Manuel, Sanç i la Pobla Llarga estaven en situació de 'descobert' financer i no podien fer front a la inversió.[306] Per la seua banda, el també regidor de l'Énova Francesc Pallàs, que era president de la Séquia, denuncià per intromissió de funcions l'alcalde de Manuel Antoni Andreu. Les autoritats imposaren a aquest una multa de 600 rals, que hagué de pagar en arròs, a falta de diners comptadors.[307]

Els sancins s'havien aliat amb Manuel, perquè es consideraven perjudicats històricament pels llauradors enovers, principals titulars d'aigües i terres de Sanç. L'alcalde de Sanç, Jacint Montagut, es queixava del president de la Comuna, dient que havia manat excavar massa fons el caixer, en les tasques d'escurada del 1839; si més no en el tram corresponent a 'la vintena de Sanç', és a dir, la colla de vint homes que escuraven el transó de séquia comuna del terme sancí. Els d'ací ho havien fet, però el president de la Comuna contractà uns altres jornalers per aprofundir més, perquè deia que no estava això ben acabat. Certs interessats havien comés el sabotatge de llevar les pedres anomenades 'rastells' que hi havia colgades al jaç del caixer i que determinaven fins on arribava el nivell de la séquia i fins on calia excavar de fons. Així que s'ajuntaren tots els qui tenien dret d'aigua a l'horta de Sanç (10 veïns del poble, 48 de l'Énova, 30 de Xàtiva, 6 de Manuel, 5 de València, 3 d'Alzira, 2 de l'Olleria, un de Castelló, un d'Algemesí, un de Novetlè, un de Llutxent, un de Llaurí, un d'Ontinyent i un altre de Benigànim) i exigiren les tasques d'anivellament oportunes per a la col·locació d'uns nous rastells, que evitaren conflictes semblants.[308]

303 ADPV, E.1.1, Caixa 8, exp. 289; E.1.1, Caixa 4, exp. 121.

304 *El Eco del Comercio*, Madrid, 6 de setembre del 1838, p. 4.

305 ADPV, E.3.1, Caixa 13, exp. 139.

306 ADPV, E.3.1, Caixa 13, exp. 137bis; Mapes i plànols, 1, núm. 29.

307 ADPV, E.3.1, Caixa 14, exp. 164.

308 ADPV, E.3.1, Caixa 16, exp. 196.

El 20 de juny del 1841 trobem reunits tots els regants de l'Énova, Sanç i el Tossalnou, per a enfrontar-se –per enèsima vegada al llarg de la història– als abusos dels regants de Manuel.[309] I així continuaren produint-se uns altres litigis i diferències, en haver-se romput la tradicional entesa foral de la Comuna, herència de l'antic règim, fins que s'aprovaren i es publicaren unes noves ordinacions de reg (1845), basades en les antigues però adaptades als canvis polítics.[310]

El 24 de juny del 1846, per reial ordre, s'agregaria el poble de Berfull (i les seues 610 fanecades d'horta) al municipi i terme de Rafelguaraf, amb la qual cosa continuaria simplificant-se el mapa municipal del Pla de les Énoves. De moment, però, continuaven figurant en entrades separades, en el 'Diccionari geogràfic' de Pasqual Madoz (1847) els municipis de Sanç i de l'Énova:[311]

> *SANZ.- Lugar con ayuntamiento de la provincia, audiencia territorial, capitanía general y diócesis de Valencia (8 leguas), partido judicial de Játiva (1 legua). Situado al pie de una elevada sierra que se prolonga de este a oeste. Su clima es templado y afecto a las tercianas y cuartanas. Tiene 40 casas, la del ayuntamiento y cárcel, y una iglesia que fue vicaría aneja de Énova hasta el año 1835, y hoy es una ermita dedicada a San José. Confina el término por el norte y oeste con el de Manuel; este y sur, con Énova. Su estensión es de un cuarto de legua de norte a sur y media de este a oeste. Comprende un monte situado al sur del pueblo, que está enteramente talado y en cuya cumbre se encuentran ruinas de un edificio antiguo que se llama el castillo de Sanz. El terreno es muy fértil y casi todo de regadío, que fertiliza la ace-*

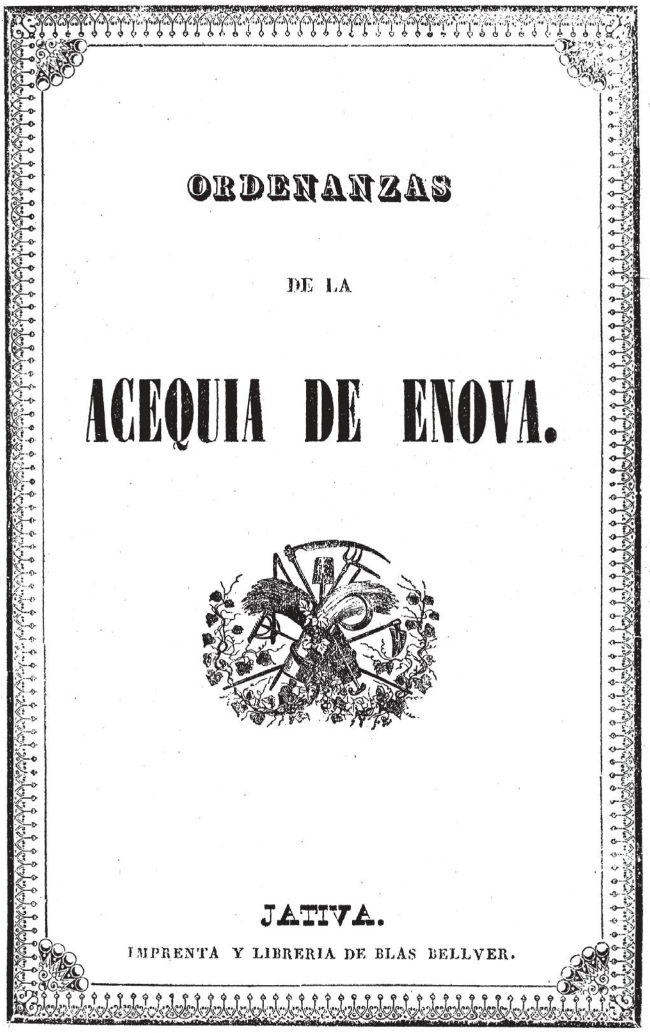
ORDENANZAS

DE LA

ACEQUIA DE ENOVA.

JATIVA.

IMPRENTA Y LIBRERIA DE BLAS BELLVER.

309 ADPV, E.3.1, Caixa 28, exp. 430.

310 AME, Caixa 60, Elecció de dos síndics de l'Énova per a redactar les noves ordinacions, 1845; *ORDENANZAS de la Acequia de Énova*, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847; reed. en la Tipogr. de J. Vila Hermanos, Xàtiva, 1891, i en la Tipogr. Mateu, Xàtiva, 1974.

311 MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario* d'Espanya (Madrid, 1847), vol. 1, p. 338, s. v. 'Énova'; vol. 2, p. 133, s. v. 'Sanz'.

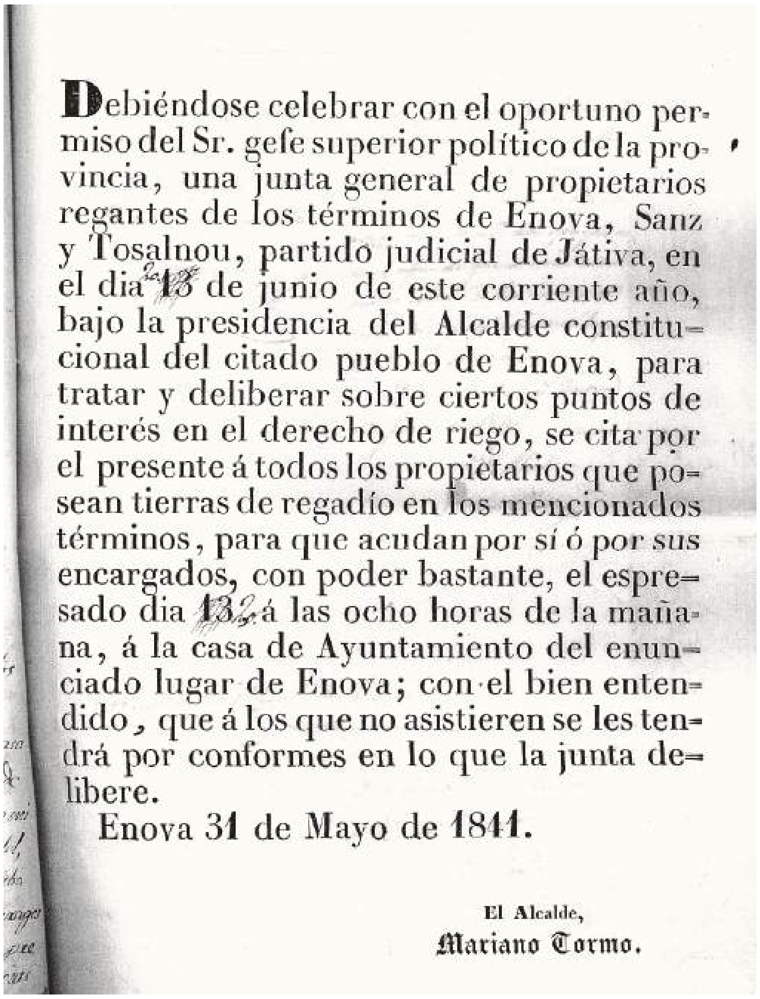

Debiéndose celebrar con el oportuno permiso del Sr. gefe superior político de la provincia, una junta general de propietarios regantes de los términos de Enova, Sanz y Tosalnou, partido judicial de Játiva, en el dia 13 de junio de este corriente año, bajo la presidencia del Alcalde constitucional del citado pueblo de Enova, para tratar y deliberar sobre ciertos puntos de interés en el derecho de riego, se cita por el presente á todos los propietarios que posean tierras de regadío en los mencionados términos, para que acudan por sí ó por sus encargados, con poder bastante, el espresado dia 13 á las ocho horas de la mañana, á la casa de Ayuntamiento del enunciado lugar de Enova; con el bien entendido, que á los que no asistieren se les tendrá por conformes en lo que la junta delibere.

Enova 31 de Mayo de 1841.

El Alcalde,
Mariano Tormo.

Ban de la Comuna de la séquia d'Énova, del 1841 (Arxiu de la Diputació de València)

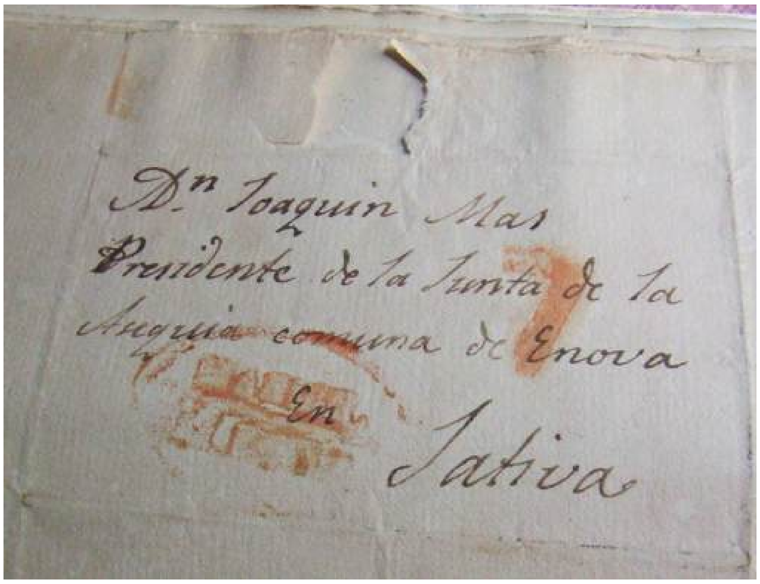

Dn Joaquin Mas
Presidente de la Junta de la
Acequia comuna de Enova
En
Jativa

Lletra adreçada al president de la séquia, del 1844 (Arxiu Municipal de l'Énova)

quia de Énova, que cruza el pueblo, y cuyas aguas toma del río Albayda, a media hora de distancia. Los caminos son locales y en mal estado. El correo se recibe de Manuel por los mismos interesados, tres veces a la semana. Produce arroz, seda, trigo, alubias, vino y aceite, y mantiene ganado cabrío. Industria: la agrícola; un molino harinero y otro de arroz, que sólo se conservan. Población: 40 vecinos, 175 almas. Capital producido: 1.249.360 reales. Imponible: 51.442. Contribución: 7.258.

ÉNOVA.- *Lugar con ayuntamiento de la provincia, audiencia territorial, capitanía general y diócesis de Valencia (8 leguas), partido judicial de Játiva (1 legua). Situado al pie de una sierra no muy elevada, donde le combaten los vientos del este y oeste. Su clima es templado, aunque en el estío suele ser escesivo el calor. Son muy frecuentes las calenturas tercianas, las cuales diezman la población, producidas por los vapores que despiden los campos dedicados al cultivo del arroz. Tiene sobre 100 casas, inclusa la del ayuntamiento y cárcel; escuela de niños, a la que concurren 23, dotada con 1.500 reales, y otra de niñas, con 18 de asistencia y 350 reales de dotación. Iglesia parroquial (La Asunción), de entrada, de la que son anejos el lugar o barrio de Labad* [fins al 1836; ja no] *y la vicaría de Sanz, y se halla servida por un cura de provisión ordinaria, un vicario y dos dependientes, y una ermita, que aunque no dedicada al culto conserva una rica y muy bien labrada estatua de la Virgen del Rosario* [de l'Aurora]. *Los vecinos se surten de las aguas de un pozo mal conservado, por cuyo motivo es perjudicial a la salud. El término confina por el norte con Berfull, por el este con Tosal-nou o Tosalet, por el sur con Lugar Nuevo de Fenollet, y por el oeste, con Sanz. Todos estos se*

Sala de Juntes de la Comuna d'Énova, de mitjan segle XIX

Detall de l'escriptori

encuentran a tan corta distancia, que más bien que pueblos diferentes parecen la continuación de uno mismo [es refereix als pobles de la séquia]. *El terreno es de muy buena calidad, y se riega con las aguas de la acequia de Énova. Los caminos son locales y en regular estado. La correspondencia se recibe de Manuel, por medio de un encargo particular, tres veces a la semana. Producciones: la principal es el arroz. Luego sigue la seda, trigo, panizo, alubias, aceite, vino, algarrobas, legumbres y hortalizas. Sostiene poco ganado lanar y cabrío. Industria: la agrícola y dos molinos arroceros y harineros. Comercio: se hace un poco con el ganado. Se importan vinos y aceites, y se estrae mucho arroz. Población: 99 vecinos, 569 almas. Capital producido: 1.214.721 reales. Imponible: 55.427. Contribución: 7.733 con 17 maravedíes. Cansados estamos de declamar contra el cultivo del arroz: en este pueblo y los circunvecinos causa horribles estragos, y sería una medida altamente humanitaria la que le prohibiese, de cuyo modo aquel lugar de muerte se convertiría en un vergel hermoso y saludable.*

A banda de totes les qüestions enumerades al diccionari, podem afegir per al 1846 l'existència a l'Énova de les tavernes de Bernat Donet i Domènec Bellver; al metge *don* Josep Pallàs; el cirurgià o barber Vicent Merín; el ferrer Francesc Pont; el carnisser Francesc Sicol; el forner Benet Julià; el moliner de Vicent Montagut, i l'almàssera de Manuel Pallàs Picó. Tota la resta del poble eren cases de llauradors, on tothom es dedicava a l'agricultura.[312] Els mestres d'escola duraven poc a l'Énova, i donaven raó perfectament del sentit de la frase popular 'passar més fam que un mestre d'escola'. L'any 1849 renunciaren a la plaça de mestre i de mestra, respectivament, Josep Ramon Alcaraz i Paula Rico, perquè l'ajuntament feia temps que no els pagava el salari. Entraren dos nous mestres, Gaietà Rey i Juan Artigan, que no sabem si durarien molt.[313] El problema era que l'estat liberal de la dècada del 1830, a diferència de la República francesa, havia confiat el finançament de l'escola i la remuneració dels docents als ajuntaments, que solien tenir les arques més buides que plenes.

312 AME, Matrícula industrial del 1846.

313 AME, Caixa 236, Documentació escolar.

Pel que fa a l'estructura socioeconòmica, l'elecció de vocals de la Junta de Reg del 1849[314] ens torna a posar de manifest l'acaparament de terres per famílies forasteres: 4 propietaris de València, entre ells Rosa Marau i la societat *'Crédito Público';* 16 terratinents de Xàtiva, entre els quals es comptaven 4 de la casa dels Soler, 5 de la casa dels Mas, l'usurer d'ascendència francesa Felip Fourrat, la baronessa de Terrateig, etc.; alguns inversors de la Vall d'Albaida (els hereus de Canet de Llutxent; els Marau i Mompó de l'Olleria; el baró de Casanova, amb casa pairal a Bocairent); Josep Pelluch, de Cullera, etc. Els únics 8 veïns del poble amb cases més o menys boniques al Carrer Major i algunes possessions al terme, eren: l'alcalde Feliu-Ramon Fayos, Manuel Pallàs major, Manuel Pallàs menor, Ramon Tormo Sanchis, la vídua de Joaquim Ivancos, Francesc Martínez Andreu i Joaquim Domènec. Ells mateixos, en tant en quant procuraven i arrendaven les terres dels senyorets, feien de 'corretja de comunicació' entre el capital urbà (els terratinents forasters) i la mà d'obra local: la massa de jornalers pobres de l'Énova, que depenien d'ells en part per poder menjar.[315]

Tot aquest *lobby* de propietaris i procuradors tractà de monopolitzar en favor seu l'elecció de regadors, de manera que quedaren exclosos de la votació els no propietaris. Tanmateix, els regants perjudicats elevaren una queixa al govern civil, i València determinà que no havia de continuar preservant-se el caràcter comunal del reg i que l'elecció de regadors l'havien de fer, no els terratinents de manera excloent, sinó *los colonos* (26 de març del 1850). Al cap i a la fi, eren ells els qui s'havien de veure cara a cara tots els dies amb el regador que més confiança els inspirara o que més eficient fóra.[316]

L'elecció de dos regadors tenia lloc pel mes de març. S'elegia el regador en cap, per votació, i aquest, una vegada designat havia de triar un ajudant o regador segon de confiança seua. Ambdós s'obligaven, a banda de regir l'aigua, a *cortar la nieve de este pueblo de su cuenta y riesgo, y arreglarse con el abastecedor de la nieve*. Així consta en el nomenament de l'any 1850. Per què barrejar el proveïment de la neu amb el reg de l'arròs? –direu. Doncs, perquè la neu de les Muntanyes (Benicadell, Aitana, Mariola...) s'arreplegava en hivern i es compactava en les neveres de les serres, per a servir-la en els mesos de primavera i estiu. Els punts de destinació, a banda de ciutats i viles –on la feien servir amb caràcter medicinal, de conservació de peix i per a refrescar–, eren els pobles d'arròs de la Ribera, com l'Énova, on el gel calmava els dolors de les febres terçanes (cada tres dies) o quartanes (cada quatre dies), que patien els plantadors i segadors d'arròs afectats de malària, i els molts malalts en general que hi havia. D'ací que el primer punt del nomenament de regadors fóra el d'ocupar-se d'administrar i vendre al menut les càrregues de gel que baixaven de la Vall d'Albaida els arriers 'muntanyesos' de Salem o de Benigànim.[317]

En segon lloc, els dos regadors de l'horta de l'Énova –Sanç era a banda– havien de fer front a una multa si es comprovava que s'havia produït una sorregada en un camí. I havien de tenir especial cura en portar ells, a tant per fanecada, la matemàtica distribució dels cicles hidràulics:

> *Para que haya orden en el riego y distribución de las aguas, se previene que las tierras de la Barraca y la Caseta hayan de ser regadas por dichos regadores, percibiendo por cada* regón *veinte y quatro maravedíes por hanegada, cuya cantidad abonarán los labradores al regador después que se haya regado cada hanegada. Y si no pagarán en el acto, no se les volverá a regar hasta tanto no solventen la regada anterior.*[318]

314 AME, Caixa 59, Elecció de vocals del reg (1849-1929), any 1849.

315 Un cas semblant, el trobem a Barxeta. Vegeu SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta,* Ajuntament de Barxeta, 2004.

316 ADPV, E.3.1, Caixa 103, exp. 1.948.

317 Vegeu CRUZ, Jorge – SEGURA, Josep-Mª., *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas,* Generalitat Valenciana, València, 1996; BOIRA, Pasqual – TORMO, Ximo, *La serra de Mariola i el comerç de neu. Caves, cases i pous de neu,* Ajuntament d'Agres – Diputació d'Alacant, Alacant, 2009.

318 AME, Caixa 59, Eleccions de regadors (1850-1935), any 1850.

En les ordinacions dels regadors aprovades el 1858 es determinava com a dia de l'elecció el 6 de febrer, a les 9 del matí. Serien convocats a la votació, secreta i amb paperetes, tots els qui tingueren dret d'aigua. Les vídues o pares impedits podrien enviar els seus fills majors de 25 anys en representació seua. Els dos regadors havien de ser veïns del poble, fer-se responsables dels danys, i tenir cura del bon estat de séquies i braçals de l'1 de març a l'1 d'octubre. Cobrarien un almud d'arròs per cada fanecada d'arrossar o d'horta, o 4 rals de billó, els qui els ho desitjaren abonar en metàl·lic; en dues pagues, la primera al 15 de març i la segona al 15 de setembre, en temps de la collita d'arròs.[319]

El poble de l'Énova, segons el padró de l'any 1857, comptava amb 687 habitants, entre els quals destacava una gran massa de jornalers agrícoles (106 homes i 1 dona), és a dir, de llauradors sense terra; un nombre extraordinari de criades o xicones que 'es posaven en amo' (34) per ajudar a les economies familiars i fer-se el dot, i 28 persones –molts d'ells, caps de casa– que havien de demanar almoina, i que sobrevivien com podien gràcies a la caritat i a la Beneficència. En el padró figuren descrits com a 'pobres' i n'hi havia moltes vídues i ancians desemparats. La resta del veïnat es repartia així: 11 propietaris hisendats o 'senyorets' (un d'ells, advocat), d'aquells que vivien de renda, anaven mudats, llegien el diari i 'no acatxaven el llom'; 21 llauradors i 4 llauradores de mitja capa, que vivien del seu i que, ocasionalment, contractaven algun jornaler; 8 criats de llauró, 5 pastors de bestiar, 5 filadors de seda, 2 cirurgians o practicants de medicina, un metge, un manescal (veterinari especialitzat en cavalleries), un estudiant universitari, un fuster, un ferrer, un moliner, un taverner, un estanquer, un carnisser, un forner, una *niñera* (parvulari o 'costura de cagons'), el mestre i la mestra d'escola, el rector i el sagristà.[320]

S'estaven millorant aleshores els camins per a l'exportació de collites. En la millora del port de Benigànim (*camino de primer orden de la Ribera a Alcoy por Benigánim*) foren obligats a contribuir econòmicament enovers i sancins (1850). Mentrestant, s'estava arreglant amb prestació personal (1850-1853) el camí carreter de segon ordre que connectava l'Énova amb Rafelguaraf pel Tossalnou (o Tossalet). Als veïns obligats a aportar força de treball a l'obra, se'ls permetia enviar fills, nebots i criats, acompanyats de cavalleries. Els exempts de la tanda eren les vídues, *por su sexo,* i els vells, *por mayor de edad.*[321]

Governaven a Madrid els moderats (1843-1854; 1856-1868), votaven només uns quants rics en cada poble, i s'havien acabat feia temps les milícies i la participació ciutadana en l'estat burgés. Les llicències d'arma, per exemple, estaven restringides a l'Énova sols per a 10 individus (1853).[322] L'any 1856, en previsió de la Llei Moyano d'educació (1857), les escoles de Sanç i l'Énova s'unificaren en un sol districte escolar, ja que no podien afrontar els dos pobles per separat –o no volien afrontar, millor dit– el salari de tant de mestre.[323] Segons un inventari del 1864, l'aula escolar de l'Énova comptava amb la taula i cadira del mestre, cadires per als alumnes, quatre bancs o pupitres, cartells del pare Flores, un crucifix a la paret, el quadre de la Puríssima emmarcat i amb cristall, perxes grans *para colgar los gorros de los niños,* pissarres, plumiers, tinters i llibres. I s'hi impartien temes d'agricultura, aritmètica, gramàtica, ortografia, doctrina catòlica, sistema mètric decimal, cal·ligrafia, etc.[324]

L'any 1865 s'adquiririen nous materials d'escriptori i s'instituirien la concessió de 'premis daurats' als alumnes més aplicats. El mestre estrenà també una taula nova, amb tapet d'hule, escrivania de llautó i re-

319 AME, Caixa 60, Assumptes del regadiu.

320 ADPV, Padró d'habitants del 1857.

321 AME, Caixa 115, Repartiment de tandes de faena (1849-1899).

322 AME, Caixa 146, Llicencies d'armes, segle XIX.

323 AME, Caixa 236, Documents sobre les escoles.

324 Ibídem.

Pedrera dels Francs, o dels Quatre Camins, explotada en el segle XIX

Falca de ferro, per a extraure la pedra, localitzada en les pedreres de l'Énova

llotge de pèndul, i penjà per la paret mostres d'escriptura recent comprades. El 1867 es col·locaria la cortina de la porta; el 1868, la prestatgeria dels llibres; el 1870, el dosser del Crist; el 1871, les pissarres noves, grans, i pissarretes de mà per als xiquets; el 1875, el quadre del rei Alfons XIII, i el 1880, *cartapacios*, estris per a la confecció de tinta, etc. I així aniria millorant l'aspecte de l'escola.

Els canvis més importants esdevinguts al municipi, però, serien els de tall econòmic. L'emprenedor Joaquim Ivancos obtingué per exemple llicència, l'any 1856, per a aprofitar unes aigües sobrants i transformar en regadiu un antic olivar seu de 18 fanecades, localitzat prop del Racó del Tossalet. Aquella aigua anava a perdre a la séquia del Racó del Tossalet, des d'on passava al terme de Rafelguaraf i al barranc de Barxeta. Així, mitjançant una nova presa oberta en la séquia de la Barraca, partida dels Francs, les podria aprofitar per a produir més i millor.[325] Els llauradors benestants i *con posibles* del poble no cessaven d'idear millores i transformacions, aprofitant l'excel·lent conjuntura econòmica de mitjan segle XIX.

El mateix Ivancos es féu amb el negoci de la pedrera, que responia a una creixent demanda de materials de construcció. Resulta que la serra de l'Énova, des dels Francs fins al pas del Collado, era propietat de l'estat des de la fi de l'antic règim i la partició de l'antic terme de Xàtiva. Un bon dia del 1860 cert pedrapiquer foraster anomenat Josep Taverner Cardona s'interessà per tornar a posar en marxa l'explotació de la pedrera dels Quatre Camins o Llosar dels Francs, i sol·licità la llicència d'explotació al Govern Civil. En la sol·licitud, Taverner indicava que aquella pedrera estava en terrenys d'ús comunal i que, com a tals, no hi havia cap impediment legal. Tanmateix l'alcalde de l'Énova, Josep Martínez Andreu, informà el governador que aquells no eren terrenys comunals, sinó de l'estat, i que no podien ser explotats per cap particular. Així que, al cap d'uns dies se subhastà a València aquella serra (24 de febrer del 1860), que no fou adjudicada al pedrapiquer interessat, sinó al propietari enover Joaquim Ivancos: *...quedando rematado a favor de Joaquín Ivancos y Marco, de esta vecindad, y por la cantidad de treinta mil reales, el monte situado en el término de este pueblo, partida del Cabezo y Collado, bajo ciertos lindes, como procedente de bienes del estado.* El principal interés del comprador –que era el primer tinent d'alcalde i tenia contactes polítics– hauria sigut, doncs, el de fer-se ell amb el control privat de la pedrera. D'ací que s'incloguera en la subhasta una clàusula que deia: *Si el recurrente desea explotar algunas piedras de sillería, podrá acudir al dueño de dicho monte, Joaquín Ivancos, y convenirse con el mismo con la cantidad que tuviese que*

325 AME, Caixa 60, Documentació diversa sobre aigües.

retribuirle.[326] I així era com, no sols a l'Énova, sinó en molts altres pobles valencians, antigues muntanyes comunals, estatalitzades en la revolucionària dècada del 1830 eren privatitzades ara en favor de capitalistes amics del govern 'moderat'.

En efecte, el negoci de la pedrera es posaria en marxa immediatament, en benefici de l'economia local –pedrapiquers, carreteres, etc.– i del 'senyoret' Ivancos. Cosa que explica el deteriorament del camí d'accés al poble l'any 1864, per *las continuas carretas que conducen piedras de grande peso de las canteras de este término.*[327] La construcció de carreteres empresa pel govern en aquests anys explica també l'increment de la demanda de pedra calcària.

El govern de la burgesia moderada havia restringit l'accés a les urnes electorals. En un poble com l'Énova, de vora 700 habitants, solament 116 homes reunien les condicions socioeconòmiques i legals per ser electors, pel 1860.[328] D'aquests 116 'ciutadans', a més a més, solament n'hi havia 46 que foren 'elegibles' per a càrrecs de responsabilitat pública.

En els anys 1861-1868 presidiren l'ajuntament de l'Énova Josep Martínez Andreu (1861-1862), Antoni Blanquer Viñes (1863-1864), Francesc Pallàs (1865), Fèlix Ivancos Lòpez (1866), Manuel Pallàs Soler (1867) i Joan Marco Martínez (1868). Ivancos aprofità l'ocasió per regalar a la Mare de Déu de Gràcia un bastó d'alcaldessa perpètua de l'Énova, amb l'empunyadura d'or. Tots eren propietaris i llauradors benestants, i compartien amigablement la responsabilitat del govern municipal amb la resta de prohoms de l'elit local: Joaquim Ivancos, Josep Pallàs, Josep Garzó, Josep Marco Sanchis, Vicent Pallàs, Josep Martínez Rico, Francesc Martínez Andrés, etc. I, gràcies a la bona conjuntura econòmica, planejaven millores com ara: l'enllumenat públic de petroli (6 de febrer del 1864), la reparació de l'abeurador del carrer de Barxeta (19 de març del 1864), la revisió de mollons amb Tossalnou (11 d'abril del 1864), etc.[329] L'any 1864 foren inscrits en el registre de la propietat, en qualitat de béns de propis (municipals) la Serreta del Tossalet (partida erma de 100 fanecades, fitant amb terme del Tossalet per llevant), i la casa consistorial amb sala i presó, en la qual vivia l'agutzil i alcaid de la presó.[330] En els anys 1867-1868 s'executaren les obres d'eixample i millora del camí de l'Énova a Sanç, com una manera de pal·liar l'atur jornaler provocat per la crisi econòmica del 1866. Les obres s'executaren sota la direcció de l'enginyer de camins Llorenç Scirullo i transformaren l'antic caminal carreter en un ample passeig o avinguda; que és la prolongació actual del Carrer Major de l'Énova.[331] També s'aprovaren el 1868 unes ordinacions locals de reg, per a millorar l'eficiència en el regadiu de l'arrossar.[332]

La crisi financera del 1866 també tindria seqüeles polítiques a curt termini, degut al desprestigi de la reina i a les creixents reivindicacions demòcrates i republicanes. Amb la Revolució 'Gloriosa' de setembre del 1868 s'acabaria l'època de predomini de la burgesia conservadora i, amb l'exili de la reina Elisabet II, es donaria pas al Sexenni Democràtic (1868-1874). El període es caracteritzà per una gran inestabilitat política, per causa de la rebel·lió i conspiració dels carlins (ultraconservadors, reaccionaris); la fallida monarquia demòcrata d'Amadeu I (1870-1873); les secessions cantonalistes (republicans radicals) durant l'efímera I República (1873-1874); el moviment obrerista (vagues i violència social) i la revolució del *Petròlio* d'Alcoi (1873), etc. Fins

326 AME, Caixa 197, Documents sobre muntanyes i erms.

327 AME, Caixa 3, Acta de ple del 19 de març del 1864.

328 AME, Caixa 115, Censos electorals dels anys 1860-1896.

329 AME, Caixa 3, Actes de ple, en les dates corresponents.

330 AME, Caixa 197.

331 AME, Caixa 115, Projecte d'eixample del camí de Sanç, 1867.

332 AME, Caixa 60, Documents sobre aigües.

llavors, solament una minoria de propietaris hisendats i llauradors benestants podien votar. Els llauradors pobres i jornalers eren exclosos de la participació política. A partir del 1869 s'elegiren els primers ajuntaments 'populars', democràtics, gràcies a la implantació del sufragi universal masculí.

Els 'notables' que dominaven la política i la societat locals, és a dir, els de les cases grans del Carrer Major, no tardaren a adaptar-se al canvi canviant ràpidament de jaqueta. Així, el 28 d'octubre del 1868, Josep Marco Martínez, Josep Marco Sanchis, Adrià Andreu Martínez i uns altres *componentes del ayuntamiento constitucional revolucionario,* declararen dissolt el consistori precedent i efectuaren un sorteig entre els sis regidors, per tal de veure qui seria el nou alcalde 'revolucionari': eixí elegit així Francesc Ricard. La primera decisió que prengué aquest fou manar que *se adquiera una bandera o estandarte nacional, en el momento del grande alzamiento de la nación en favor de la democracia y la libertad.*

Al cap d'unes setmanes, els regidors Constantí Ivancos, Vicent Pallàs Soler, Marià Tormo i Josep Martínez Rico es desplaçaren a l'ajuntament de Sanç per a formalitzar l'agregació municipal d'aquest poble a l'Énova; un afer plantejat des de feia molts anys. Les finances del municipi sancí no donaven per a sostenir els serveis municipals més bàsics i l'agregació a es veia com l'única solució possible per a eixir de la fallida. Era el 31 de desembre del 1868, quan, en presència de la delegació enovera, l'alcalde de Sanç, Francesc Cucarella; els regidors Serafí Ordiñana i Josep Moragues, i els veïns comissionats Vicent Richard, Gaietà Noguera i Josep Parra donaren per dissolt l'ajuntament; acordaren repartir els fons del pòsit comunal (mena de caixa d'estalvis local) entre els veïns, però el poble conservaria guardes i regadors propis.

El 7 de maig del 1869 l'alcalde de l'Énova, Josep Marco Martínez, donava per acabades les gestions per a la incorporació de Sanç i reconeixia en ple els avantatges que la unió reportaria a ambdues localitats. El 27 de juny es procediria a la lectura i jurament de la nova Constitució democràtica. *Concluyendo tan grande ceremonia, el señor presidente pronunció un 'viva a la Libertad y a la Constitución Española', contestando los concurrentes con el mayor regosijo y aplauso, henarbolando* (sic) *el estandarte nacional en uno de los balcones de la casa consistorial, con buelo de campanas.* L'agregació de Sanç no es faria efectiva fins a la promulgació de la Reial Ordre del 7 d'octubre del 1869. Les activitats d'aquell ajuntament cessarien definitivament el 24 de desembre.[333] Comptava Sanç aleshores amb només 175 habitants –els mateixos que en l'edat mitjana–, mentre que l'Énova ja superava els 800.

Poc després, concretament el 14 de gener del 1870, l'ajuntament del Tossalet demanà també ser annexat al de l'Énova. Aquest poble es componia de 36 famílies de jornalers pobres, de les quals solament 24 pagaven contribució. Els terratinents forasters, que dominaven el 88% de la riquesa rústica del terme, desitjaven agregar-lo a l'Énova per raons de comoditat administrativa. I l'ajuntament arribà a plantejar la proposta, com déiem. Però –estranyament– dies després es desdigué i demanà l'annexió a Rafelguaraf. Es coneix que la gent del poble preferia aquesta segona opció perquè ja compartien districte escolar i parroquial amb Rafelguaraf. A més, els terratinents ho acceptàvem i l'ajuntament de Rafelguaraf també. De tal manera que, plantejat l'afer a la Diputació Provincial de València, la comissió provincial informà favorablement sobre el procediment d'annexió del Tossalet (26 de juliol del 1870).[334]

La situació de pobles de jornalers agrícoles com Sanç i el Tossalet, en efecte, era molt precària, perquè sense unes finances mínimament sanejades no es podia fer front a la gestió municipal. A Sanç, per exemple, la pràctica totalitat de les 1.587 fanecades d'horta tradicional estaven a mans de terratinents forasters. Solament tres titulars veïns del poble –els hereus de Francesc Barberà, els de Josep Miñana i

333 AHN, Col·lecció de segells en tinta, València, Caixa 19, doc. 125.

334 ADPV, C.2.1, Caixa 12, s. n.

Vicent Sanchis– posseïen explotacions pròpies: 15,75 fanecades entre els tres(!). La resta (el 99% de l'horta) s'ho repartien 41 propietaris i llauradors de l'Énova, 28 de Xàtiva, 17 de València, 9 de Manuel, 2 de Benigànim, 2 de Llutxent, etc. Entre els enovers que més terra posseïen a l'horta de Sanç, destacaven Antoni Marco (37,5 fanecades), l'administració de la vídua de Beinàixer (25), Francesc Montagut (31), Josep Marco Martínez (23), Manuel Pallàs Soler (25) i Josep Pallàs (20). Entre els forasters, destacaven els Canet de Llutxent, amb 99 fanecades, i diferents propietaris de València, Xàtiva i Alzira, inversors capitalistes que treien bon profit de la terra d'arròs.[335]

La pobresa impel·lia alguns a cometre robatoris molt atrevits, com ara el que patí el senyor rector en febrer del 1869. Segons un comunicat del jutjat d'Alzira que es conserva a l'arxiu municipal de Gavarda, *don Ambrosio* Ruiz, rector de Santa Maria d'Énova, s'havia endut un gran disgust en veure com li havien buidat la casa de robes, joies i diners. En el comunicat es descriuen aquells béns amb molt de detall. Així, sabem que el capellà posseïa *un reloj de bolsillo, cilindro caja de plata, con cadena sencilla, dorada, y llave para dar cuerda; un bolsillo de seda encerrada con dos anillos de acero, conteniendo en uno de sus estremos una moneda de a cinco duros y otra de dos, ambas de oro, busto de Isabel Segunda, acuñadas la última en el año 1869, y en el otro estremo, tres a cuatro duros, en pesetas de a cuatro reales; una escopeta de media caja, llave de pistón, fabricada ésta por Novella; el cañón calza bala de media onza a tres cuartos y tiene un corte y dos perras de plata...*, més sabates, sotanes, camises, un joc d'arracades d'argent, etcètera.[336]

La construcció podia ser un bon pal·liatiu per a la crisi econòmica, la fam i el *latrocinio*. Així que, per continuar en temps de democràcia amb les obres que alleujaren la situació dels jornalers aturats, els prohoms de la localitat decidiren que era l'hora de rehabilitar el cementeri. José Martínez Rico, concretament, proposà que volia construir un panteó per a la seua família, idea que seria imitada per uns altres veïns benestants. Martínez ho feia *para conservar la memoria de sus amable hijo y familia*. I pel fet d'estar el cementeri *en un completo desorden en la construcción de panteones, construyéndose unos a la longitud y latitud que place a los albañiles, otros en el punto que les parece...* De manera que, a partir d'aleshores es fixarien unes normes i les obres s'ajustarien a un ordre. Tot això es tractà en acta de ple del 28 de juliol del 1869. Per a fer front a alguna de les obres públiques pendents, l'ajuntament subhastaria i alienaria la titularitat del forn de coure pa que era de propietat municipal (1870).[337]

Les diferències socials entre la minoria benestant del poble i la majoria pobra i jornalera, eren molt evidents al municipi de l'Énova. A diferència de Manuel, on hi havia una extensa capa mitjana de llauradors autosuficients, a l'Énova predominava l'element proletari: els llauradors sense terra, que passaven fam a casa si plovia molts dies seguits. Això es posa de manifest, per exemple, sent alcalde Josep Marco Martínez (1870-1872), quan s'aprovà el contracte del nou metge municipal, Vicent Blasco Espinós (31 d'octubre del 1871). La remuneració del facultatiu es feia per una doble via: per un costat, els *pudientes* (els qui podien pagar) pagaven una quota o 'iguala' repartida entre ells a proporció, segons la contribució que pagara cadascú. Els *no pudientes* o pobres eren atesos gratuïtament gràcies a la quota de beneficència que pagava al metge l'ajuntament. El problema és que, amb la incorporació de Sanç a l'Énova, el nombre de pobres de solemnitat s'havia incrementat considerablement. Comptava l'Énova-Sanç amb 275 famílies i 1.001 habitants, però 100 d'aquelles famílies (el 36% de la població, si més no) vivien en pèssimes condicions, passaven fam i entraven en la llista oficial de 'pobres'.[338]

---

335 AME, Caixa 59, Repartiment de talles d'aigua de reg, segle XIX.

336 AMG, Jutjat de Pau, *Registro de órdenes y veredas de 1869*.

337 AME, Caixa 3, Acta de ple del 14 d'agost del 1875.

338 AME, Caixa 3, Actes de ple (1861-1890), Acta del 31 d'octubre del 1871.

Els qui tenien terres i diners, i donaven faena a desenes de jornalers, s'interessaven ara per augmentar el regadiu i plantar tarongers. L'any 1871, Vicent Pallàs Soler i uns altres propietaris que posseïen 297,75 fanecades de terra de secà als Francs, les transformaren en horts de regadiu gràcies a la traça de la Séquia Nova. D'altra banda, els propietaris de 556,50 fanecades de secà de la Canyada de Sanç, a la part del terme que afronta amb la Pobla Llarga, les transformaren també en arrossars i tarongerars, gràcies a la compra de sobrants d'aigua i a la traça d'una altra xarxa nova de séquies.[339] La citricultura del Pla de les Énoves no estava destinada, de moment, a reemplaçar la collita principal i fonamental, que era la de l'arròs, sinó a complementar-la i a augmentar considerablement la riquesa del terme. Una riquesa que pertanyia a poques mans i que calia preservar de la rapinya dels pobres. D'ací que l'alcalde impulsara el 23 d'abril del 1872 la renovació de l'ordenança de guardes rurals.[340] També volgueren posar ordre els edils (1 de juliol del 1872) en els símbols heràldics municipals, fins aleshores inexistents. Algun erudit local enover ideà llavors l'actual escut municipal de l'Énova: un emblema heràldic barroc i artificiós, que contenia dues torres, el colom blanc de la pau, els quatre pals de gules del rei d'Aragó, l'espasa de Jaume I, una cúpula amb l'ull del Pare Etern, la creu llatina, i rocalles o vegetals estilitzats al voltant. I perquè no hi cabien més coses...[341]

La voluntat d'ordre dels llauradors benestants i arrendataris dels terratinents, xocava amb la realitat política del moment. Havia començat la III Guerra Carlina (1872-1876) i el rei constitucional Amadeu I de Savoia, que s'havia quedat sol, renuncià al tron (11 de febrer del 1873). Immediatament fou proclamada la I República, a Madrid i a l'Énova: el 12 de febrer mateix, a les 12 de la nit, l'alcalde Vicent Pallàs reuní els regidors en sessió extraordinària. Tocava fer constar en acta que a les 10 de la nit havien arribat a sa casa Antoni Garzó (forner d'ofici), Josep Elías (practicant de medicina o *maestro sangrador*), Josep Blanquer, Manuel Pallàs Lòpez i Francesc Garzó, *manifestándole si tenía noticias de que se había cambiado el gobierno y proclamado la República. A lo que contestó que sí, por haberlo visto en un extraordinario comunicado por el señor gobernador. Que los antes citados le habían también indicado a su merced si le venía bien el entregar la vara de la justicia. A lo que contestó que sí, pero por los trámites legales. Habiendo hecho aquellos, preguntó que si les permitía dar un buelo de campanas por aquel regocijo, a lo que adirió.* L'alcalde ixent cedí la vara de comandament al nou i autoproclamat alcalde republicà, el radical i federalista Antoni Garzó, i sonaren les campanes, de la mà d'un proletariat rural entusiasta.

Al cap de pocs dies (18 de febrer), el governador civil de València escrivia a l'alcalde de Xàtiva, cap de partit judicial, manant-li apaivagar la situació revolucionària de l'Énova. Els notables de la localitat, els amos de les cases grans del Carrer Major –garants de l'ordre públic i del respecte a la propietat– havien sigut llançats de la casa consistorial. Algun terratinent influent de València es queixaria a l'autoritat, i el governador s'adreçà a l'alcalde de Xàtiva:

> *Parece que en Énova, pueblo de ese distrito, se ha constituido una Junta Revolucionaria que ha destituido al Ayuntamiento, poniéndose en abierta hostilidad con la asamblea soberana y del poder ejecutivo de la República. Van mañana órdenes terminantes para que se restablezca la normalidad, digo la legalidad, a ser cierta la alteración de ella y sin perjuicio de tomar en su caso las disposiciones oportunas para que se respete a todo trance el poder legítimo y la integridad de los principios republicanos. Interponga usted su patriótica influencia para que se llegue en dicho pueblo a la legalidad, sin reprensiones, que son siempre penosas y trascendentes. Deme usted parte del resultado de sus gestiones.*

339 AME, Caixa 60, Documents sobre aigües; Caixa 192.

340 AME, Caixa 147.

341 AHN, Col·lecció de segells en tinta, València, Caixa 19, doc. 125.

L'alcalde del cap de partit féu les gestions oportunes entre el 18 i el 19 de febrer, i en la nit d'aquesta segona jornada, la Junta Popular féu marxa arrere i restituí el poder a l'ajuntament legítimament elegit.[342] Al cap d'unes setmanes, la revolució arribà a les cases de Sanç, on els veïns volgueren fer marxa arrere en l'annexió del 1869, per considerar-se'n perjudicats. Trenta-dos dels cinquanta caps de casa de Sanç, en març del 1873, s'ajuntaren per elevar un memorial de greuges a la Diputació de València, on exposaven les dificultats per què passaven després d'haver-se incorporat a l'Énova: un empitjorament econòmic, un augment de contribucions, problemes en la gestió de l'aigua de reg, etc. Els propietaris de l'horta de Sanç solien comprar aigües sobrants dels regants de Manuel, però ara, *abusando de la agregación y superioridad que creen tener los de Énova sobre este vecindario, utilizan aquellas aguas de su término* [de Sanç], *sin que esta utilidad sirva de alivio a los pagos de aquel antiguo pueblo.*[343]

L'Ajuntament de l'Énova desmentí l'acusació dient que cada poble té la seua junta particular i administra les seues aigües. Oculta, però, que els de l'Énova dominaven numèricament la junta de Sanç, per ser propietaris de la majoria de terres i d'aigües d'aquella horta. De les 1.389,25 fanecades sotmeses a sequiatge, segons els de Sanç, solament 16,25 eren propietat de sancins. En canvi, els de l'Énova hi posseïen 395 fanecades, més les que tenien arrendades als terratinents forasters. A més a més, dels 56 veïns o caps de família de Sanç, 21 no pagaven cap contribució territorial, per ser pobres del tot. Ni tan sols tenien terres en arrendament ni parceria; res de res. Sols 11 veïns posseïen alguna parcel·la rústica i els únics 3 llauradors del poble amb algunes terres eren Vicent Sanchis Ivancos, Josep Garcia Escrivà i Baptista Estarlich.

Pel que fa a la distribució de la riquesa territorial del nou municipi, el veïnat de Sanç posseïa 3.373 rals (5%); el de l'Énova, 19.005 rals (30%), i els propietaris rics forasters, 41.327 rals (el 65%). Les xifres justificaven, davant els ulls de l'administració, la impossibilitat de recuperar Sanç l'autonomia perduda. A més a més, Sanç depenia de la parròquia de l'Énova a efectes espirituals i els seus difunts eren soterrats al cementeri enover; perquè, per no tenir, el poble no tenia ni cementeri. Per si fóra poc, la Llei Municipal del 1870 preveia que cal tenir més de 2.000 habitants un poble per a segregar-se d'un altre i esdevenir municipi independent. I, per al cas que ens ocupa, Sanç tenia 228 habitants i l'Énova 796. De manera que la Diputació de València desestimà la petició dels 32 de Sanç.[344] Tenien fama, els sancins, de ser gent forta i valenta, que no es deixaven manar ni dominar tan fàcilment: ¡Me cago en Sanes, que hasta las hierbas muerden!, exclamà en certa ocasió un xurro, que havia baixat a segar arròs, i ens ho deixà per adagi.[345] Però no tenien diners, els de Sanç. I ja se sap: 'amb diners, torrons –i ajuntaments–, i amb dacsa, esclafitons'.

En l'acta de ple del 6 d'abril del 1873 es posen de manifest les dificultats electorals –o socioculturals– que dificultaven la consolidació d'una democràcia impossible. Calia constituir una mesa electoral a la capella de Sant Josep de Sanç i una altra a la capella de l'Aurora de l'Énova, però –com ja havia succeït en la dècada del 1860– no trobaven persones aptes ni suficients per a constituir-les, *por la falta de personal que supiere leer y escribir.*[346] Dos mesos després, el 8 de juny del 1873, el jutge municipal Constantí Ivancos comunicà a l'alcalde popular, Vicent Pallàs Soler (mena de cacic progressista; principal terratinent d'arrossar de l'horta de l'Énova), que s'havia proclamat la República Federal. La gent es trobava aleshores

342 AME, Caixa 3, Actes de ple (1861-1890), Acta del 20 de febrer del 1873; BV, Manuscrits, núm. 953, fs. 74-75; ALONSO, Jesús, La darrera Carlinada. Republicans i carlins a la Xàtiva del Sexenni Revolucionari (1869-1874) , dins *Papers de la Costera,* 12, Xàtiva, 2001, ps. 45-64 (p. 49).

343 AME, Caixa 146, Expedient demanant la segregació de Sanç respecte de l'Énova; ADPV, C.2.1, Caixa 13, s. n.; citat per TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià,* La Xara, Simat de la Valldigna, 1999, ps. 214-215.

344 Ibídem.

345 CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra,* Manuel, 1992, p. 325.

346 AME, Caixa 3, Actes de ple (1861-1890), Acta del 20 d'agost del 1873.

ocupada en sus faenas agrícolas, és a dir, segant el blat als sembrats. Així que, *con el fin de dar inmediatamente publicidad al vecindario de tan gran noticia, publíquese inmediatamente pregón en los pasajes de costumbre de este pueblo y su anexo Sanz, haciéndolo saber a los habitantes; fijándose anuncios; aciéndose (sic) un buelo de campanas, para mayor señal.* L'agutzil pregoner de Manuel, Isidre Rodríguez, s'ocupà de pregonar la notícia i de convocar al ple extraordinari de la vesprada, per trobar-se absent el ministre o pregoner titular de l'Énova, Vicent Sicol.[347]

Vicent Pallàs jugava a ser progressista i a celebrar totes les novetats que arribaren de Madrid, per molt revolucionàries que foren, a fi d'atraure's la benvolença del proletariat analfabet i jornaler. De la mateixa manera obraven, per posar un cas de comparança, els llauradors 'conservadors' del poble veí de Barxeta, que practicaven el populisme pragmàtic –celebrant fins i tot matrimonis civils i barallant-se amb el rector– amb tal d'atraure's el favor dels bracers que solien contractar per a treballar les terres de marquesos i terratinents.[348] Era una estratègia política com una altra, per evitar l'enfrontament entre capital i força de treball. Allò important era mantenir l'ordre públic i social, el respecte a la propietat privada i la gestió normal de les explotacions agrícoles.

Durant l'estiu, no obstant l'aparent normalitat, la classe benestant temia per les seues vides i hisendes, ja que de molts llocs arribaven notícies d'actes revolucionaris i d'actes contrarevolucionaris: els dels guerrillers carlins que saquejaven les cases dels liberals. D'ací que s'aprovara la constitució de rondes nocturnes de vigilància, el 19 de juliol del 1873. Aquell dia s'havien produït avalots dels republicans radicals a València i Xàtiva. A l'Énova es constituí de nou una Junta Revolucionària, encapçalada per Antoni Garzó Calatayud i Manuel Pallàs Lòpez, que destituí l'alcalde i els regidors (9 d'agost) i es féu amb el poder al poble, *con el obgeto de asegurar el orden y sociego público* (sic). Els membres de la junta declararen haver-se posat *al frente de esta pacífica población, sin haber hecho la menor alteración en los dependientes del municipio.* Tanmateix, tornaren a rebre una carta intimidadora del Govern Civil i es feren arrere de nou. De manera que Vicent Pallàs tornà a ser alcalde. Fins al 24 de setembre, però, quan els revolucionaris tornaren a ocupar la casa consistorial definitivament, encapçalats per Manuel Pallàs Lòpez i Antoni Garzó. Aquesta actitud dubitativa per part dels republicans manifesta les dificultats per part d'aquests, quasi tots analfabets, per fer-se amb la gestió de la cosa pública; en substitució de l'inefable cacic progressista, Vicent Pallàs, que a banda de tenir un cert carisma sabia com interactuar amb la 'superioritat política' i com manejar les coses.

Segons que avançava l'any 1873, les successives revoltes cantonalistes i crisis de govern complicaven el panorama polític. La situació del país provocà la concreció d'una aliança de monàrquics i liberals moderats, que posaren fi a l'experiment federalista. S'instaurà aleshores una República 'unitària' (gener-desembre del 1874), sense Corts ni llibertats, per a tractar de posar ordre en el caos. El govern central renovà els governadors i aquests destituïren els ajuntaments populars. Els revolucionaris del poble (Antoni Garzó Calatayud, Francesc Pallàs, Josep Blanquer i altres) foren desplaçats del poder i reemplaçats per nous regidors, persones d'ordre: Josep Martínez Rico, Teodor Pallàs Lòpez, Genar Ivancos, Vicent Tomàs Sanchis, Josep Marco Sànchez, Joaquim Martínez Pallàs, Josep Tormo Monar, Josep Barberà i Hilari Ivancos Lòpez (30 de març del 1874).[349] L'1 d'abril prengué possessió de l'alcaldia Josep Martínez Rico, i se suprimiren poc després les milícies republicanes de Voluntaris de la Llibertat. Hilari Ivancos fou elegit regidor per insistència dels altres i sense estar present, perquè es coneix que no tenia molt d'interés en la política lo-

347 AME, Caixa 115, Acta de ple del 8 de juny del 1873.

348 Vegeu SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta*, Ajuntament de Barxeta, 2004.

349 AME, Caixa 115, Acta de ple del 30 de març del 1874.

cal. Tots volien que tornara, quan més prompte millor, la normalitat social i la pau. Entre altres coses perquè l'economia acompanyava. El poble creixia en habitants i s'estava construint una plaça nova a la part alta del nucli de població (1874), a manera de raval, que l'any 1881 es dedicaria a Sant Vicent Ferrer.[350]

El 23 d'octubre del 1874 es renovaren les ordinacions de reg particulars del terme comú de Sanç i l'Énova, per a evitar alguns problemes en la tanda que s'havien produït en temps de desordres polítics. A les poques setmanes (29 de desembre), el general Martínez Campos es pronunciava contra la República a Sagunt i restaurava la monarquia borbònica, en la figura d'Alfons XII (1875-1885), fill de la reina destronada. Quasi tota la burgesia espanyola, cansada de tanta inseguretat, aplaudiria esperançada el canvi de règim.

Aspecte de la casa consistorial del segle XIX, en una fotografia de la dècada del 1960

Començava l'etapa política de la Restauració borbònica (1875-1923), caracteritzada pel retorn de la política dels 'notables' (burgesos terratinents, empresaris, aristòcrates...), que constituïren dos partits, el Liberal i el Conservador, amb l'objecte d'alternar-se pactadament en l'exercici del poder. Les eleccions a Corts serien manipulades des de dalt durant anys i els resultats, previsibles, gràcies a una xarxa de cacics rurals que, en connivència amb els 'senyorets', dominaven un electorat analfabet. Això no obstant, la pugna entre partits es complicà al cap dels anys, sobretot a partir de la reimplantació del sufragi universal masculí (1890). En molts pobles es formaren 'partits' caciquils que competien per fer-se amb el control de l'electorat, mitjançant la compra de vots, la discriminació laboral, el frau electoral, etc. Així que, durant dècades es visqué en una pseudodemocràcia on el nom de la 'política' s'associà en la mentalitat popular a un 'joc brut' entre cacics rurals i senyorets, per controlar la clientela electoral i les institucions en benefici propi.

Arribada notícia al poble dels canvis operats en l'escala estatal, entrà d'alcalde de l'Énova el monàrquic Genar Ivancos Calatayud (1875-1877). El mateix decidí acceptar la cessió per a la casa consistorial d'una part de l'hort de l'abadia (14 d'agost del 1875), a canvi de contribuir econòmicament a les obres de rehabilitació de la casa rectoral. Succeïren Ivancos, Josep Fons Fayos (1877) i Vicent Soler Pallàs (1879-1883). Acabava d'entrar de rector un capellà amb molta personalitat i ganes d'emprendre coses, mossén Romà Quilis (1879-1900), que s'afanyà a pactar amb les forces vives la venda a l'ajuntament de *la redonda del Cementerio* (el solar erm de la vil·la romana, de propietat parroquial), per acabar de pagar les obres de reconstrucció de la casa abadia (11 de gener del 1879).

L'expansió del tarongerar pel terme de l'Énova –pels antics secans de la Canyada i la Séquia Nova–,

350 AME, Caixa 3, Acta de ple del 3 de desembre del 1881.

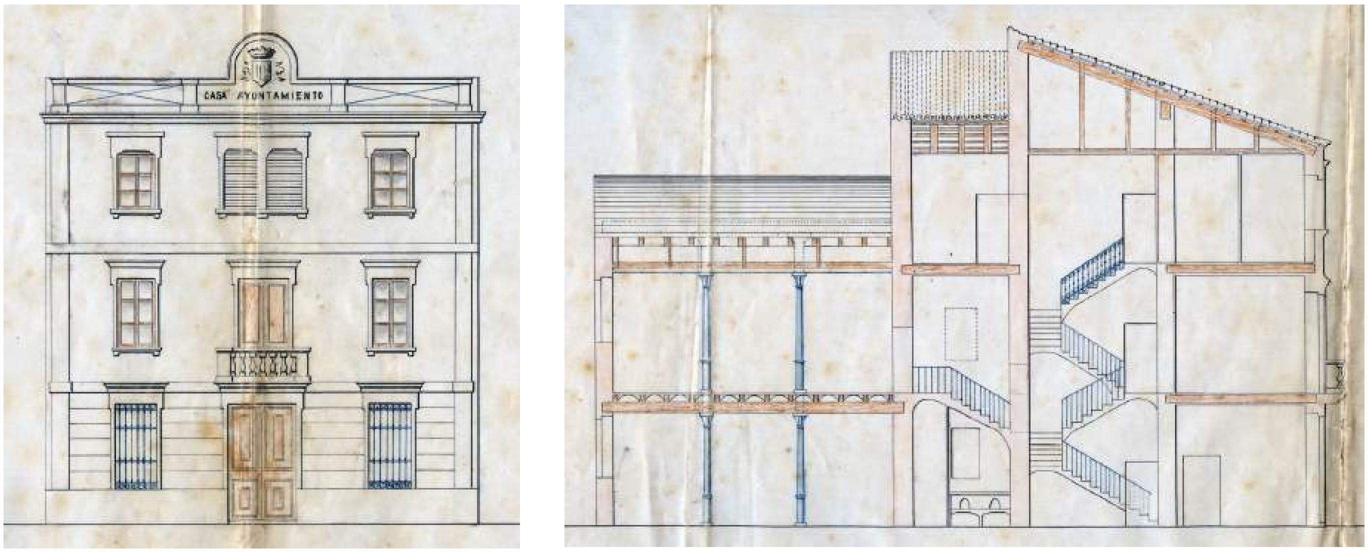

Projecte de construcció de la casa consistorial (Arxiu Municipal de l'Énova)

encetada pel 1871 i interrompuda amb la crisi política del 1873, es reprendria amb força amb la Restauració borbònica (1875). El 20 de juliol del 1879, Lluís Oliag, Manuel Montesinos, Fernando Asensi Casaviella i cinquanta-un inversors més –molts d'ells, capitalistes de ciutat– demanaren a l'ajuntament una exempció temporal de la contribució territorial per a les seues finques, per un període de 15 anys, *por haberlas reducido a nueva plantación de naranjos*. Calia que es desenvoluparen els peus de taronger i foren productives les terres, segons la llei, per a pagar contribució. El 30 de juliol s'afegiren 23 propietaris més a la demanda d'exempció, que seria admesa. Vol dir això que l'any 1879 fou el de la gran expansió dels horts de tarongers pel terme de l'Énova i Sanç, ja que simultàniament 77 hereters transformaren antics morerars, garroferars, oliverars, erms, etc., en plançonars de taronger.[351]

Una de les obsessions del règim constitucional de la Restauració era la d'imposar i mantenir l'ordre públic i la moral burgesa. D'ací que el 1877 decretara l'ajuntament el tancament de les tavernes del poble a les 9 de la nit.[352] S'evitaven així les bregues i aldarulls ocasionals, entre la gent de got i ganivet. I és que comptava l'Énova aquell any amb 9 aiguardenteries –una per cada 110 habitants– on els homes solien ajuntar-se a tastar aiguardent, cassalla i absenta, i en moltes ocasions a sopar. A banda d'aquests establiments, estaven la tenda de farina de Tomàs Ruiz, que era manescal (veterinari especialitzat en cavalleries); la d'oli de Vicent Pons, la carnisseria de Vicent Sicol, el molí arrosser i fariner de Vicent Bellver; el molí de Sanç, de Vicent Lluch; el molinet de Berfull de Vicent Alberola; el metge, Miquel Raga; els sagnadors o cirurgians Josep Elías i Vicent Merín; el ferrer Pasqual Camarena; el forn d'Antoni Garzó (sense venda de pa), i el forn i fleca de Josep Tormo Benavent.[353]

Els anys 1876-1878 es produí una crisi econòmica que portaria a molts a emigrar. A les gelades de febrer del 1876, succeïren la sequera pertinaç dels anys 1876-1877, i les glaçades hivernals i la fam del 1878.[354] Els registres del jutjat de pau conserven arxivats nombrosos expedients de denúncia per múltiples

351 AME, Caixa 3, Actes de ple del 20 i el 30 de juliol del 1879.

352 AME, Caixa 146, Expedients diversos.

353 AME, Caixa 115, Matrícula industrial del 1877.

354 Que fou una de les motivacions d'agitació entre el camperolat valencià de l'època. Cfr. CUCÓ, Alfons, Las agitaciones campesinas en la huerta de Valencia (1878-1879). Sus orígenes históricos, dins *Sàitabi*, 24, València, 1975, ps. 103-134.

Part posterior de l'ajuntament i l'abadia, en una foto aèria del 1955

furts de faves, fulla de moreres, figues, peres, pomes, brossa, etc., que tingueren lloc en els anys 1878-1880.[355] A aquestes denúncies s'afegien les de desnonament de cases llogades, cacera i pasturatge il·legal, sabotatges, bregues i injúries, dutes impagats i intrusisme professional. En aquest últim cas incorregué el veí Josep Marco Roig, un xicon de 22 anys, auxiliar del *maestro sangrador* Vicent Merín –absent del poble aquells dies–, que usà les sangoneres d'aquest per a sagnar una veïna sense tenir el títol pertinent. El sagnador de la competència, Lli Marco Gonzàlez, el denuncià i se li aplicà una sanció de 5 pessetes (23 d'abril del 1879). I això que ho havia practicat amb l'autorització del metge Raga.

Conscient de les dificultats per què travessaven els veïns pobres de la localitat, la devota adinerada Leonor Climent Moreno dictà testament el 29 d'agost del 1878 i deixà tots els seus béns per a instituir una Fundació i Asil Benèfic de Sant Josep. De moment, mentre visquera el seu vidu, Constantí Ivancos Pallàs, aquest gaudiria de l'usdefruit dels béns, però una vegada mort aquest (3 de desembre del 1894; amb testament dictat el 4 de setembre), els béns restarien a lliure disposició de la fundació de l'Asil, *en beneficio de los pobres de ésta de Énova.*[356] L'entitat caritativa era de caràcter civil, però el vicari de la parròquia havia d'exercir de capellà de l'asil de pobres i el rector, de president. Continuaria aquesta la seua activitat –més educativa que caritativa– fins al 1987.

Al voltant del 1880 l'extensió dels horts de taronger havia afavorit l'economia d'algunes famílies de llauradors benestants i de moltes de jornalers, que trobaven ocupació durant diferents temporades agrícoles: el blat, l'arròs, la seda (en procés de desaparició) i la taronja (en franca expansió). Molts dels propietaris de tarongers eren senyorets i hisendats forasters, però també hi havia algunes famílies benestants del poble que participaven del procés renovador: Fèlix Ivancos, Romuald Daniel Marco, Marià Tormo (apoderat d'Antonio Lamo de Espinosa), Francesc Pallàs (apoderat de Joaquim i Constantí Ivancos), Josep Marco Sanchis, Manuel Lluch, Hilari Ivancos, Josep Martínez Rico, Severí Lluch, Josep Casanova i Enric Merín (hereu de Vicent Marco), Eduard Pallàs, Josep Marco Martínez.[357] A banda de les noves plantacions de taronger (exemptes encara de contribució), destacaven les fortunes agrícoles vinculades a la renda de la terra d'arròs. L'any 1880, *don* Joaquim Ivancos Marco, advocat i gran terratinent del poble (fill del notari Constantí Ivancos, amo de l'hort d'Ivancos), posseïa 22,25 fanecades d'arrossar a la Sarguera, la Fesa, la Caseta, la Séquia del Mig i la séquia dels Olivars; 33 fanecades de sembrats a la Barraca; 5 de fruiters en la mateixa partida; 2 eres al camí dels Francs, i 2.582 fanecades de serra. Els germans Marco-Martínez,

355 AME, Caixa 142, Jutjat de pau, Juís verbals i de faltes.

356 MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 571-593 (p. 584).

357 AME, Caixa 146, Junta general de propietaris de tarongers.

Vicent, Daniel i Josep, posseïen també desenes de fanecades d'arrossars, terra campa, olivars i garroferars.[358] Els Ivancos, els Marco, els Pallàs rics i pocs més eren una excepció, en un poble amb predomini de bracers i llauradorets pobres.

Un complement econòmic interessant per als jornalers adolescents era la dedicació a la música. Les bandes de músics itinerants i ben uniformats, eixien amb l'instrument al coll i les espardenyes calçades, a conéixer món. S'allotjaven i menjaven debades, en cases particulars, els convidaven a beure i a tastar dolços, i trien diners per a pagar els instruments. D'ací que tinguera èxit al poble la fundació de la Societat Musical *Enovense,* consolidada en la dècada del 1880.[359]

L'ajuntament aprovà l'any 1883 unes ordinacions municipals, on es pretenien regular fins als més mínims aspectes de la vida quotidiana; entre els quals es trobaven les actuacions de volantiners, el comportament de la gent en les festes religioses, les màscares de Carnestoltes o *el tiro de palomo y de gallina,* que es coneix que s'estilava molt aleshores.[360] El que no estava previst era l'arribada d'una nova epidèmia de còlera, que afectà 57 persones i causà 7 *víctimes mortals entre* el 8 d'abril i l'11 de juliol del 1885. El 10 de novembre l'ajuntament remeté a València un memorial de l'epidèmia molt interessant, ja que ens aporta alguns detalls de la vida quotidiana. Se'ns informa que l'alimentació de la població consistia bàsicament en arròs, pa i saladura de peix. Encara que, *naturalmente, es de comprender que en la clase acomodada la alimentación es más variada y suculenta.* Es feien tres menjades al dia: l'esmorzar, a les 8 del matí; el dinar, a migdia (a les 12 hores de sol), i el sopar, en fer-se de nit. Els enovers no abusaven del vi i el seu caràcter solia ser *afable, bondadoso y jovial.* Entre altres curiositats, després d'afirmar el predomini dels vents de llevant i ponent, es fa menció especial de *otro viento, propio de esta localidad, denominado vulgarmente* 'de la serra', *y cuya dirección es de suroeste a nordeste, que (...) si bien evita la formación de escarcha y heladas, por su velocidad, en cambio, produce multitud de afecciones catarrales en todas las mucosas.*[361]

Tornada ja la calma sanitària, en agost del mateix any 1885 es produí un robatori al poble que arribaria als rotatius de la premsa de Madrid (*El Siglo Futuro,* 17 d'agost del 1885): *Dos individuos recientemente salidos de la cárcel de Játiva robaron el día 13, a un vecino de Énova apellidado Cancio, 43 duros y un broche de oro. Para ello penetraron armados en la casa de Cancio, le ataron por los codos y registraron todos los muebles. Por la noche fueron detenidos por la Guardia Civil y puestos a disposición del juzgado correspondiente.*

El rector Romà Quilis, decidit a fer oblidar la crisi colèrica, convencé els feligresos que una bona manera d'obtenir del Cel una garantia de salut seria la de construir un magnífic calvari amb ermita al cim on es trobava l'antic castell dels moros de l'Énova. El calvari ja existia al futur carrer del mateix nom, i era obra del 1798. Però ara que s'estava transformant el camí en carrer, calia transportar les casetes al cim del tossalet. Allí foren col·locades l'any 1886 i començà a construir-se l'ermita dita 'del Salvador'. A través del testimoni de Pedro Sucías, que visità l'Énova pel 1900, sabem que l'ermita estava acabada i amb el Crist de la Salut allotjat a l'altar, com a única imatge. Tanmateix, al cap de pocs anys degué desplomar-se la vota, i l'edificació restaria per sempre en ruïnes.[362] Pots ser que el mal acabament del Calvari, fet de manera improvisada i per personal més voluntariós que no perit, fóra motiu de les polèmiques que derivaren en

358 AME, Caixa 222, Padró de la contribució del 1880.

359 RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana,* Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993, vol. 2, p. 348.

360 AME, Caixa 224, Còpia del 1914 de les ordinacions municipals del 1883.

361 AME, Caixa 235, Memorial del còlera del 1885.

362 SUCÍAS, P., *Notas útiles...,* vol. 17, p. 330.

'l'expulsió del poble' del rector Quilis, com ara veurem.[363] Més èxit tingué la mampresa de reconstruir l'església de Sant Josep de Sanç, ja que l'antiga es trobava en ruïnes (devia ser encara l'antiga mesquita del segle XV, adaptada per al culte cristià). Aquesta obra s'efectuà en els anys 1890-1901.[364]

Ermita del Salvador, al calvari, obra del 1886, en estat de ruïna en la dècada del 1980 (foto: Mario Guillamón, Biblioteca Valenciana)

El rector deixà escrit en el llibre de comptes de culte i fàbrica una breu relació del projecte i comboi del Calvari:

> *En este año de 1886 se trasladó el Calvario al lugar que ocupa, de la manera siguiente (...): Invité a todos los hombres para trabajar los días festivos hasta mediodía, superando más la voluntad de la mayoría a lo que me habían prometido. Y tanta fue la asistencia, que consideré salvado mi compromiso. Máxime al ver a muchas mujeres en la montaña, no como meras espectadoras, sino ofreciendo sus débiles fuerzas para llevar a feliz término tan colosal empresa. Aceptada la cooperación de las mujeres, dispuse que los hombres trabajasen los días festivos, arrancando piedras, cavando tierra, arreglando calzadas y otras faenas propias de sus fuerzas. Y las mujeres, provistas de capazo y* llegona, *acudían los días de trabajo por la tarde a terraplenar el camino que los hombres habían preparado; de manera que algunos días se reunían más de setenta mujeres en esta operación. Y por eso se concibe que antes de la Pascua estuviera ya terminada la esplanación. Las casillas que estaban a la falda de la montañita, a espaldas de la calle del Calvario, fueron trasladadas al sitio que ocupan con un carro tirado por dos parejas de bueyes, empleando en esta operación cuatro días; su coste, 320 reales. Y entre plantar las casillas, hacer nuevos los remates con sus creces de hierro, paredes de la replaza de la cumbre del Calvario, valor de la cruz de hierro colado con su pedestal, 50 reales que costaron los azulejos de las estaciones y otros gastos, importaron 3.169 reales.*[365]

Si no s'acabà *bé* l'obra, que alguns criticaren per ser una inversió 'inútil', fou probablement perquè l'ajuntament i la Diputació oferiren jornals a tots els desocupats en l'obra de la carretera de l'Énova a l'estació de tren de la Pobla Llarga, pel Tossalet i Rafelguaraf (1887-1889). Els tres pobles contribuïren amb homes i materials al projecte, que estava subvencionat pel govern. I els interessos del rector restaren en un segon plànol. La contracta se signà el 25 de novembre del 1887 i la certificació d'obres fou signada el 14 de juny del 1889.[366]

Del 1887 disposem de dades estadístiques sobre l'estructuració social de la propietat de la terra

363 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, f. 336; SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia*, dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, p. 510.

364 Ibídem.

365 Vid. SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes*, 2000, s. p.

366 AME, Caixa 115, Expedients sobre camins.

Aspecte actual del Calvari

d'horta. Es constata a l'horta vella de Sanç (1.352,75 fanecades; descomptada la Fesa), la presència de 131 propietaris, 47 dels quals eren del municipi. D'aquests, solament 5 superaven les 20 fanecades: Vicent Marco Martínez (35,75 fanecades), Daniel Marco Martínez (30,5), Josep Martínez Rico (29,5), Josep Marco Sanchis (23,5) i Onofre Lòpez Monar (22). Només hi havia 4 llauradors de mitja capa que hi posseïren entre 10 i 19 fanecades. Els 38 hereters restants tenien lots d'entre 1 i 9 fanecades. L'horta vella d'Énova comprenia 803,5 fanecades (inclosa ací la Fesa, que era terra de l'Énova regada amb aigua de Sanç) repartides entre 66 contribuents, 25 dels quals eren veïns del municipi. Entre aquests agricultors enovers, solament destacava –amb molta diferència respecte de la resta– Vicent Pallàs Soler, que comptava ací amb 61,75 fanecades de terra. Els altres no superaven en cap cas les 10 fanecades. Entre els forasters, el qui més horta hi posseïen eren els hereus d'Eduard de Diego, de Xàtiva (57 fanecades), Antoni Garcia Borràs, de Llutxent (21) i Vicent Mombay Barceló, de Xàtiva (13,5). Com s'observa, s'havia produït al llarg del segle una progressió de la propietat en mans d'alguns enovers, en contrast amb els temps de la revolució liberal, quan els capitalistes forans ho acaparaven quasi tot. Això era degut a l'esforç estalviador dels agricultors del poble i a les facilitats oferides per alguns propietaris, ja que els compradors de la terra eren moltes voltes antics arrendataris o mitgers del venedor.[367]

En paral·lel al negoci de l'arròs, els moliners sostenien bones expectatives de negoci. A més a més, alguns tenien instal·lades tendes al mateix molí, on oferien els més diversos productes. Francesc Roca, per exemple, tenia a la venda al Molí Arrosser (ara dit, dels Viles), 150 kg de sabó dur, 332 litres de licor (en botelles d'1 litre), 368 litres d'aiguardent de 25°, 510 kg d'oli, 8.000 kg de sal, 1.656 kg d'arròs, 1.344 kg de farina cernuda de blat, 100 kg de segó de forment i 3.150 de blat per moldre (1891). En la tenda de Sanç, arrendada a Josep Garcia Barberà, hi havia 200 litres de vi, 118 de vinagre, 2,5 d'aiguardent, 6 licors de canya i altres, 16 litres d'oli, 3,5 kg de sabó, 13 kg d'arròs, 3 kg de midó, 1,5 kg de fideus, 132 kg de segó, 102 kg de carbó i 8 litres de petroli (1894).[368] Aquesta tenda es localitzava en la casa número 2 de la plaça del Pou. No molt lluny d'allí, al molí de Sanç, el moliner Francesc Pallàs tenia a disposició de la clientela 242 kg d'oli, 70 litres de vi, 92 kg de sal, 63 litres de petroli, 783 kg de sabó, 126 barcelles de segó de blat i d'arròs, 1.830 kg de farina de blat, 3.975 kg d'arròs blanc i de mitjans, 5.951 kg d'arròs roig (per escorfollar),

367 AME, Caixa 59, Repartiment de la talla del reg del 1887.

368 AME, Caixa 261, Consums (1891-1909).

A la porta de casa, dècada del 1890

6.464 kg de blat i 500 kg de dacsa i de tramussos (1895).[369] En la Societat Cooperativa d'Obrers, amb seu a la Plaça de la Constitució, núm. 5, hi havia 2 litres de licors, per al consum dels socis; a la tenda de Francesc Castelló (c/ de Sant Antoni, 23), oli, vi, sabó, aiguardent, petroli i mitjans d'arròs, però en poca quantitat; a ca Teresa Fuster, oli només; a ca Josep Vila, oli, aiguardent, carbó, farina i vinagre; a l'aiguardenteria de Vicent Ricart, oli, vi i aiguardent; a ca Adrià Andre i a ca Fèlix Tormo, el mateix; a la carnisseria de Generosa Egea, bona carn i embotits, i al *fielato* o garita de recaptació de l'impopular impost de consums, 6 kg de sabó requisats a u que els havia volgut introduir fraudulentament al poble (1897).[370]

Així era més o menys la realitat comercial del poble en la darrera dècada del segle XIX, quan presidien l'ajuntament Hilari Ivancos Lòpez (1891), Daniel Marco Martínez (1892-1893), Victorià Tomàs Andreu (1894), Vicent Pallàs Egea (1894-1895) i novament Victorià Tomàs Andreu (1895-1901).[371] El panorama electoral s'havia fet més competitiu, degut a la reimplantació del sufragi universal masculí (1890), que elevà a 296 el nombre d'electors enovers, enfront dels 116 electors i 46 elegibles del 1860.[372] També s'havia donat una passa avant en la solidaritat entre treballadors, el 6 de març del 1890, quan Agustí Vayà, Josep Esparza, Francesc Ordiñana, Eliseu Sanchis, Vicent Tormo i uns altres llauradors i jornalers, constituïren la Societat Cooperativa Obrera. Es tractava d'una associació *humanitaria y puramente local* dedicada a *socorrer a los enfermos del mismo por medio de la cooperación de todos sus individuos.* Els seus socis havien de ser majors de 14 anys, fer gala de *buena conducta* i *gozar de buena salud.* Actuant com una societat de socors

369 Ibídem.

370 Ibídem.

371 AME, Caixa 4, Actes de ple dels anys corresponents.

372 AME, Caixa 115, Censo electorals dels anys 1860-1896.

Colla d'amigues, dècada del 1890

mutus, la cooperativa obrera oferia subsidis per baixa laboral, malaltia greu o incapacitat. No entraven en la llista de malalties, lògicament, la *sífilis, embriaguez y actos cometidos voluntariamente contra la moral, honestidad y decoro.*[373]

Emperò la dècada dels noranta portaria també moltes altres novetats al terme i al poble. En primer lloc cal destacar el descobriment de la taronja 'sal·lustiana' l'any 1891, en l'hort de Sal·lustià Pallàs.[374] En segon lloc, cal recordar que, a la mort de Joaquim Ivancos (1885), heretà la serra del Cabeço i el Collado (2.582,75 fanecades) el seu fill Constantí Ivancos Pallàs, el qual la vengué a Vicent Pallàs Soler (llaurador ric de 64 anys) l'any 1892. En el punt primer del contracte de compravenda s'estipulava: *Podrán los vecinos de Énova y su anexo Sanz disfrutan del vendido predio, utilizando sus piedras, pastos y leñas, y edificando sobre piso o suelo comprendido en zona de ensanche de la localidad,* a criteri de l'ajuntament. Aquesta condició l'havia imposada al comprador l'estat, l'any 1860, quan tragué a subhasta i privatitzà la muntanya. El preu de venda de la fica era ara de 1.500 pessetes.[375]

La cacera amb escopetes era una activitat restringida i elitista. Es constituí el 1896 una 'Societat de Caça' integrada per 32 caçadors (Josep Ricart Garzó, Josep Marco Vareja, Josep Montagut Martínez i

373 AME, Caixa 261, Reglaments socials (1890-1836).

374 Un fet del qual ja hem tractat extensament en la part geogràfica de l'obra.

375 AME, Caixa 197, Documents de la serra.

altres), els quals pagaven cada any 22,50 pessetes als guardes del terme, per evitar la caça furtiva; 2 pessetes al carnisser Vicent Sicol, pel destorb ocasional que causaven al seu ramat, i 25 pessetes a l'ajuntament per la llicència de caça.[376]

Al poble s'edificà la nova casa consistorial –precedent de l'actual–, amb plànols i direcció de l'arquitecte Lluís Ferreres (1892-1895).[377] Acabat això s'emprengué la instal·lació de fanals per a la il·luminació elèctrica del nucli urbà (1896). El 30 de desembre del 1895 la Comissió de Policia Urbana, *después de una larga discusión, y teniendo en cuenta que si bien podrá resultar algo más caro, aunque sea el doble del alumbrado eléctrico que el de petróleo, es más conveniente aquél*. Entre altres coses, perquè el veïnat estaria millor servit, *dándose el caso que una noche de luna, que ahora no se enciende el alumbrado, si durante la noche se pone nublado, queda el pueblo a oscuras*. Amb l'electricitat, els fanals estarien encesos més hores i farien més claredat. I si els deixaven encesos les mateixes hores amb petroli, els costaria més car. De manera que els regidors i l'alcalde Victorià Tomàs veren més interessant electrificar els carrers. A tal efecte tragueren a subhasta el proveïment i manteniment de l'enllumenat elèctric per 20 anys (10 d'obligatoris i 10 de renovació voluntària), amb el compromís d'instal·lar al poble 40 focus de 10 bugies (10 per cada fanal), *distribuidos en lámparas incandescentes*. Sols es presentà un postor a l'adjudicació, Camil Juan Conca, que oferí proporcionar el servei des del seu molí llumener de Manuel (18 de febrer del 1896), per un preu anual de 1.248 pessetes. L'estrena de l'enllumenat tindria lloc l'1 de juliol.[378]

Enfront mateix de l'ajuntament, el mateix any 1896, l'església era sotmesa a un procés de rehabilitació integral de l'exterior (lluïment de la façana i del campanar) i interior (reforma de les capelles, estucat, neteja de pintures).[379] Mentrestant, els diners de la fundació benèfica Climent-Ivancos (disponibles des del 1894) s'invertien en la remodelació d'una casa del Carrer Major, donada el 1893 per Josep Martínez Rico, per transformar-la en asil de pobres i escola religiosa, que regentarien unes monges franciscanes de la Immaculada. En la planta baixa, a més a més, s'instal·là una guarderia infantil o 'costura de cagons'. Aquell asil-escola, romandria amb aquesta funció fins a la dècada del 1980, quan se'l transformà en llar de pensionistes.[380] El llibre d'actes de la institució benèfica o religiosa comença el 1899 i conclou el 1987.[381]

El cens oficial de famílies pobres del 1899 era de 71, la majoria residents als carrers de Sant Antoni Abat i del Forn del Sanç: jornalers pobres, quasi tots.[382] I els aspectes higienicosanitaris deixaven molt que desitjar. L'any 1894, per posar un cas, una gossa rabiosa, afectada d'hidrofòbia, llepà una ferida que tenia Francesc Vicens Garzó i l'infectà. L'home s'hagué de desplaçar de manera urgent a Barcelona, *a ponerse a la curación antirrábica del doctor Ferrán* (l'inventor el 1885 de la vacuna contra el còlera; que treballava amb els mètodes i procediments del doctor Pasteur). De Barcelona estant, el malalt escrigué a l'ajuntament demanant una subvenció de 50 pessetes, que és el que costava la vacuna; donació que fou acceptada pels edils (7 de juliol).[383]

Amb aquell panorama de diferències socials i precarietat; els agricultors empeltant taronges sal·lustianes, i alguns soldats enovers participant a la Guerra de Cuba (1896-1898) acabava el segle XIX.

---

376 AME, Caixa 197, Muntanyes, *Sociedad de Caza*.

377 AME, Caixa 196, Projecte de l'ajuntament nou, 1892; Caixa 222, Inventari de mobles de la casa consistorial i de l'arxiu municipal.

378 AME, Caixa 147, Subhasta del servei d'enllumenat elèctric, 1896.

379 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions*, Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 98-106.

380 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 2, p. 19.

381 APE, F.1.1; MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira*, 8, Alzira, 1994, ps. 571-593 (p. 587).

382 AME, Caixa 235, Sanitat.

383 AME, Caixa 146, Expedient de trasllat d'un malalt a Barcelona.

2.6. MODERNITZACIÓ, REPÚBLICA i GUERRA CIVIL

A l'Énova del 1900, segons el capellà Pedro Sucías, fill de la vila d'Énguera, *se cosecha el arroz en alta escala, pues no dedican sus campos a otra siembra, y muy poquísima plantación de verduras y otras cosas. Se cultivan árboles frutales como naranjos, limoneros, manzanos, etc. En la parte del secano se ven algunas viñas y olivares, pero todos raquíticos.* L'erudit explicava que *el carácter de los hijos de Énova es honrado, amigos del trabajo en la época del cultivo del arroz y altamente entendidos en la agricultura, pues no tiene la población otra riqueza para vivir. De instrucción, en la clase joven existe una mayoría que no sabe leer y escribir.*[384]

Colla d'amics, al casino

Comptava la localitat amb uns 1.150 habitants i, segons les guies comercials, hi havia les tendes d'Adriana Andreu, Antoni Garzó i Josep Vila; el despatx de farina de Francesc Castelló, Trinitat Martínez, Francesc Richard i Alexandre Tomàs; el metge de tota la vida, Miquel Raga; el manescal o veterinari Josep Sancho Camarena, i poca cosa més.[385] Al Molí Arrosser, propietat de Lluís Ferreres Soler, el moliner Francesc Richard aprenia a fer funcionar el motor de vapor de 6 CV, instal·lat el 1905.[386] Al carrer de Sant Antoni, obria les portes el nou forn de Josep Donet Noguera (1900).[387] Al terme, s'instal·laven modernes sénies metàl·liques per a regar tarongers, d'on furtaren peces de ferro i bronze els germans Emili Agustí Marco (18 anys, obrer de vila de Xàtiva, orfe de pare) i el seu germà Vicent (11 anys). Recorregueren tres sénies armats amb una clau anglesa, però foren interceptats per un guarda de terme i portats a declarar al jutjat municipal (1910).[388] Mentrestant, a l'escola del poble, la mestra Vicenta Gimeno Aguilar aplicava tècniques didàctiques innovadores, com ara l'ús de *mapas de madera recortados,* que les alumnes havien de muntar a manera de trencaclosques, per a reconéixer-hi millor els estats del continent europeu i les regions de l'Estat espanyol (1909).[389] El mestre, en canvi, es preocupava més per mantenir la disciplina i fer ús de la vara.[390]

A l'ajuntament governaven els mateixos de sempre: Victorià Tomàs (1900-1901), Vicent Pallàs Egea (1902-1903), Victorià Tomàs (1904-1905), Fèlix Ivancos Lòpez (1906), Daniel Marco Pallàs (1906-1909) i Edu-

384 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 324.

385 *GUÍA Comercial de Valencia y su provincia (1901),* Bailly-Baillière, Barcelona, 1901.

386 AME, Caixa 146, Expedient d'instal·lació d'un vapor al molí, 1905.

387 Ibídem, llicència d'obertura del forn, 1900.

388 AME, Caixa 142, Jutjat de pau.

389 ADPV, E.9.3.15, Caixa 10.

390 ADPV, E.9.3.15, Caixa 13.

A la porta de casa, a primeries del segle XX

ard Marco Pallàs (1909-1910). La minoria republicana, de seguidors de Blasco Ibàñez, que tenia el casino on ara està el bar de dalt, a la Plaça, no tenia res a fer políticament parlant. Pel que fa a la parròquia, governada durant molts anys pel carismàtic i polèmic mossén Romà Quilis (1879-1900), val a dir que travessaria per moments de crisi. Es coneix que el rector s'havia guanyat l'enemistat del canonge de Còria mossén Fèlix Ivancos Montagud (1850-1938), que era fill del poble i molt amic del cardenal Benlloch,[391] i aquest intervingué a València per obtenir el seu cessament o trasllat. L'arquebisbe monsenyor Herrero invità el rector a canviar de parròquia, però ell es negà en redó a lliurar la possessió de l'església i l'abadia a un nou capellà regent –provisional– anomenat Josep Bosch Alfonso. L'arquebisbat portà aquell cas de desobediència als jutjats, i la notícia arribà, fins i tot, a la premsa de difusió estatal (*La Correspondencia de España*, Madrid, 12 de setembre del 1900). Mossén Quilis havia sigut l'artífex de la reconstrucció de l'esglesieta de Sanç, i no volia anar-se'n abans d'inaugurar-la, cosa que féu el 19 de març del 1901. Mossén Sucías ens dóna notícia de la fi de l'obra:

> *Después que se hundió el antiguo templo de Sanz, consiguieron después de grandes esfuerzos sus moradores levantar la pequeña iglesia, que hoy existe tal cual fue bendecida en el día 19 de marzo de 1901. Consiguieron algunas cantidades del gobierno, del prelado y de muchas personas religiosas. El orden de arquitectura de este templo es gótico, y no tiene más que un solo altar y una puerta de entrada.*[392]

391 Després seria canonge de Burgos i, en acabant, de la Seu de València.

392 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles...*, vol. 17, p. 333.

L'expulsió del rector de l'Énova fou celebrada pel clan dels Ivancos finançant unes festes 'centenàries' que no celebraven cap centenari, sinó simplement el començament del segle XX, l'any 1901. El nou rector, mossén Víctor Micó Chàfer, prengué possessió oficial de la parròquia el 14 d'octubre, però pogué participar ja en les festes extraordinàries de setembre. El canonge Fèlix Ivancos costejà un primer dia de festa en llaor dels Sants de la Pedra, per renovar el vot del 1757, que s'havia perdut. Predicà en la missa un col·lega seu del capítol de la catedral de Còria que era 'eloqüent orador sagrat', com solien anunciar els prospectes de l'època. Vingueren a concelebrar els rectors de la Torre d'en Lloris, Rafelguaraf, Antella i Cotes; el vicari del Tossalnou, i diferents capellans, fins en nombre de 14. Predicà també mossén Ricard Sifre, rector de Santa Caterina d'Alzira i, a boqueta de nit, se celebrà una processó acompanyada per la banda de música de l'Énova. De fi de festa, castell.

En els dies següents, 29-30 de setembre, tingueren lloc les festes 'centenàries' o d'inici de centúria de la Mare de Déu de Gràcia. La junta creada *ex professo* obtingué una col·lecta de 1.500 pessetes, que començaren a despendre la vespra, el dia 28, amb les desfilades i concerts de les músiques de l'Énova i Castelló de la Ribera. L'alcalde Victorià Tomàs Andreu i les altres autoritats locals feren inventari a la sagristia de les joies i presentalles de la Mare de Déu: dues corones ducals d'argent i pedreria, per a la Verge i el Jesuset, respectivament; dues arracades d'or, de dènou diamants cadascuna; un pectoral i collar d'or amb pedreria fina; un medalló d'or i nou diamants; un collar de perles; un rosari de plata amb denes de nacre; la menció honorífica d'un heroi local de la Guerra d'Àfrica (1860); un lliri d'argent; una vara de comandament, amb borles i pom d'or, donada per l'alcalde Ivancos del 1866; una creueta d'or i un anellet també d'or. Per la nit tingué lloc una serenata –anunciada en el *'Diario de Valencia'*– que s'allargà de les nou a les onze de la nit. Fou a càrrec de la música de l'Énova, *dirigida por el inteligente hijo de esta población don José Montagud y Martínez,* i la de Castelló, en l'entaulat de la Plaça.[393]

La festa del 29 començà amb vol de campanes, músiques i disparada de morterets. A les 9, funció religiosa a càrrec del canonge Ivancos i uns altres clergues, amenitzada per una orquestra i veus de les seus de València i Xàtiva, que interpretaren la missa del mestre Gounod i el motet *'Ave Verum'* de Miné. Predicà mossén Miquel Sirvent, canonge de la catedral de València. En el moment de la consagració o 'd'alçar el Senyor' sonà una traca a les portes del temple, en senyal d'alegria, i una *ruidosísima y luenga traca* en acabar l'eucaristia. Per la vesprada, hi hagué processó amb campanes, música, trons, vítols i cantada de goigs; amb assistència de molts forasters. La celebració del dia 30 participà del mateix esquema. S'interpretà la missa del mestre Salvador Giner i predicà mossén Jeroni Albiñana Andani, vicari de Sant Salvador de València, el qual començà la seua al·locució exclamant: *"¡¿Me habéis invitado a fiestas, y ofrecéis a mi vista un hombre muerto...?!"*, en referència al Crist de la Salut.[394]

En la segona dècada del segle XX governaren l'Énova els alcaldes Josep Casanova Ivancos (1910), Victorià Tomàs Andreu (1911), Josep Ordiñana Montagud (1912-1913), Josep Martínez Pallàs (1914), Rafael Casanova Domènech (1915), Josep Ordiñana Montagud (1916-1917) i Victorià Tomàs Andreu (1918-1920). Continuaven alternant-se en el poder, doncs, liberals i conservadors, que tots eren uns.

Els primers anys coincidiren amb una greu sequera quadriennal (1908-1912), que secà séquies, sénies i pous. En resposta a la crisi ecològica, una vintena de propietaris uniren forces i diners per perforar el pou dels Francs, instal·lar-hi una motobomba a vapor i salvar la collita de taronja.[395] El projecte donà lloc a la constitució

393 APE, Llibre de càrrecs de la parròquia (1748), fs. 81-85.

394 Ibídem.

395 AME, Caixa 60; *COPIA de la escritura de la Sociedad Civil otorgada por Don Antonio Vicente Sanchis y otros, en 6 de enero de 1911,* Tipogr. de José Vila Serra, València, 1911; *COPIA de la escritura de constitución de la Sociedad Civil Particular 'Pozo del Porvenir' de Énova,* Tipogr. de V. Climent Vila, València, 1931.

Segell de l'escola, del 1915 (Arxiu Municipal de l'Énova)

Matrimoni benestant de la dècada del 1910

de la Societat *'El Porvenir'* (6 de gener del 1911), integrada entre d'altres per Antoni-Vicent Sanchis Sanchis, Francesc Sanchis, Hilari Ivancos Lòpez, Vicent Marco Pallàs, Lluís Ivancos Montagud, Joaquim Ivancos Blasco (advocat de València, de 26 anys), Josep Marco Roig, Victorià Tomàs Andreu, Vicent Pallàs Montagut, Dorotea Blasco Casanova, Pilar Rodrigo i fills, Francesc Diego Carsí i Antoni Marco Roig. Tots aquest posseïen horts de tarongers d'entre 20 i 30 fanecades emplaçats als Francs i a la Séquia Nova, que sumaven 556,5 fanecades. El combustible que alimentava la màquina de vapor era pallús d'arròs i corfa d'ametla. El 14 de març del 1915, presidint la societat de regants Josep Martínez Pallàs s'instal·là un motor elèctric, que, juntament amb el de vapor, seria capaç de bombejar una fila de 2.000 litres/minut. El nombre de fanecades s'havia reduït a 505,75 aleshores i es considerava que cada fanecada amb dret d'aigua era l'equivalent a 1 acció de la societat. Es permetia la venda d'aigua als qui no foren accionistes, però a un preu més elevat que el que pagaven per ella els socis. El 13 d'abril del 1919, sent president Vicent Gisbert, s'organitzà l'arxiu i es posaren en ordre els comptes d'una entitat que ja era fonamental per al desenvolupament del comerç citrícola enover.

Si la crisi de l'Any Deu representava una 'oportunitat' per als rics –la d'invertir i fer-se encara més rics; com en totes les crisis– per als pobres era un autèntic desastre. Els jornalers travessaven per situacions de fam i d'atur, i es produïen escenes com la brega que tingué lloc a les portes de la cooperativa o mútua obrera, el 1912.[396] L'emigració a l'Argentina, a França, etc., es disparà el mateix any dotze. Coneixem únicament

396 AME, Caixa 142, Jutjat de pau.

el nom d'alguns adolescents que, autoritzats pels respectius pares, se n'anaren a l'estranger a buscar faena: el 14 de setembre, els germans Francesc (17 anys) i Teodor Pallàs Pallàs (19 anys); el 21 de setembre, Robert Moreno Blasco, de 18 anys; el 26 d'octubre Manuel Sanchis Sanchis, de 19 anys, a la República Argentina; el 6 de novembre, Manuel Cebrià Moscardó, de 19 anys (fill de la vídua de 47 Teresa Moscardó), a l'Argentina; l'11 de novembre del 1915, Desideri Gorrita Garcia, de 17 anys, a França, etc. I així fou, com a poc a poc el poble anà perdent una part substancial de la seua força de treball, de la gent més jove i faenera.[397]

El rector, amb vistes a evitar la marxa de més gent, tractà d'ocupar algun dels seus feligresos més arrimats a l'altar, arreplegant diners i ocupant-los en la remodelació del campanar (1912). Consistí aquesta a decorar amb pilastres i balustrades d'art eclèctic el cos de campanes i el remat superior.[398] La crisi econòmica també diu que es percebia a l'escola pública. El mestre Federico García de Arias es queixava (15 de juliol del 1915) de l'absentisme, la falta d'interés i l'aprenentatge de blasfèmies de què feien gala els seus alumnes. Ho atribuïa l'home a la decrepitud de la moral cristiana i de la institució familiar: *En otro tiempo, el padre y la madre consideraban como una de sus primeras obligaciones la de enseñar por sí mismos a sus hijos la letra del catecismo; y en este noble trabajo empleaban las largas tardes de invierno. Y de ahí viene ese conocimiento religioso, de las verdades religiosas, que podemos admirar todavía en nuestros abuelos.* De les converses del mestre amb el rector, aquest véu la necessitat d'instituir, l'any 1918, les confraries de la Sagrada Família (per al catecisme familiar) i de la Doctrina Cristiana (per a millorar l'adoctrinament dels xiquets, a càrrec de capellans i catequistes).[399]

En la primeria dels anys vint, sent alcaldes Josep Ordiñana Sicol (1921), Agustí Vayà Martínez (1922), Manuel Marco Pallàs (1922-1923) i novament Agustí Vayà (1923), millorà molt la situació agrícola. La crisi exportadora de la taronja dels anys 1914-1918, els del la I Guerra Mundial, ja havia sigut superada, i ara augmentava extraordinàriament la demanda i el preu de la fruita. Aquesta circumstància portà als propietaris i llauradors del poble a plantejar la necessitat de constituir al poble un Sindicat Agrícola de filiació catolicosocial, dedicat a la comercialització de la fruita del terme. Pareixia mentida, però Manuel, la Pobla Llarga, Carcaixent i uns altres pobles arrimats a la via del tren tenien magatzems vistosos, que donaven ocupació a molts homes i, sobretot, a moltes dones, i l'Énova tenia molta agricultura però ben poca indústria transformadora; per no dir 'gens'. Així que, posats mans a l'obra, el 7 de març del 1920 s'ajuntaren els 161 socis agregats al projecte cooperatiu i instituïren el Sindicat Agrícola 'Santíssim Crist de la Salut'.

El president era Eduard Marco Pallàs i aquella Junta General Extraordinària s'havia convocat *para la fijación de jornales y nombramiento de las comisiones (...) para la construcción de un almacén, para la confección de cajas de naranja. Ya que, no existiendo ninguno en esta población, no proporcionan trabajo a los braceros de la misma, quedando parados, mirando a los forasteros cómo hacen todos los trabajos* [de confecció]. S'obrí una subscripció voluntària d'aportacions econòmiques per a fer possible l'autofinançament del magatzem. Intervingué aleshores Miquel Guarner i digué que si la idea de construir el magatzem havia eixit del sindicat, que havia de ser l'edifici per al sindicat, *con esclusión de toda influencia, dirección y propiedad estrañas al mismo,* cosa que fou acceptada. Es designà a tal efecte una Comissió Gestora, constituïda per Vicent Vila Ribera, Daniel Marco Pallàs, Enric Agustí Palop, Vicent Sanchis Marco i Francesc Abril Climent. El lloc elegit per a alçar el magatzem era *la casa llamada de Marco.* Havia de tenir uns 400 m^2 de superfície i caldrien unes 20.000 pessetes per a fer-lo realitat, que volien obtenir-se venent 800 accions de cinc duros (25 pta), que serien enteses també com a participacions del capital social i els be-

397 AME, Caixa 141, Compareixences del jutjat de pau.

398 APE, Llibre de càrrecs de la parròquia de l'Énova, començat l'any 1748, fs. 76-81.

399 APE, Llibres de confraries, Estatuts.

Molí arrosser de l'Énova

Molí de Sanç

Hort d'Ivancos

Casa de Galindo

neficis de l'entitat. El 19 de maig del 1920 es decidí comprar un vell corral de les Eres, vora el camí de Barxeta, i començar a obrar en aquell local el nou magatzem. L'obra s'acabà el 21 de gener del 1922. L'Énova 'bressol de la Sal·lustiana' comptava per fi amb un magatzem de taronja.[400]

Estava el rector Vicent Tormo, canviant el paviment de l'església, quan arribaren notícies d'un colp d'estat (setembre del 1923) aprovat pel rei Alfons XIII. Començava la Dictadura del general Primo de Rivera (1923-1930). Calia imposar l'ordre públic, enfront de l'amenaça republicana i obrerista, i acabar amb la farsa política i corrupta de la Res-

400 AME, Caixa 264, Estatuts i documents del Sindicat Agrícola.

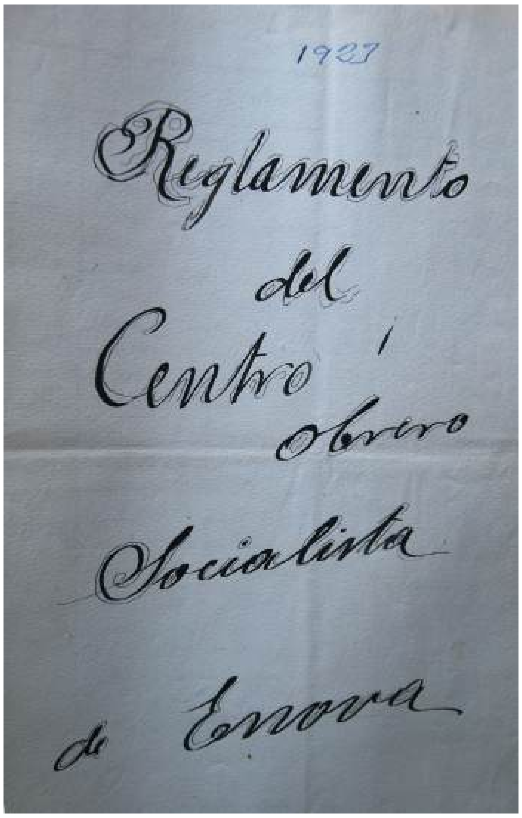
Reglamento del Centro Obrero Socialista de Enova

Reglament del PSOE del 1923
(Arxiu Municipal de l'Énova)

Segell del casino del PSOE, del 1923
(Arxiu Municipal de l'Énova)

Segell de l'alcaldia, del 1920

tauració: un sistema polític que s'havia anat degradant en els darrers anys. Així que el 2 d'octubre del 1923, el comandant del *puesto* de la Guàrdia Civil de Manuel, Antoni Gil Català, es presentà a l'ajuntament com a delegat del nou Govern Civil, i destituí el darrer alcalde de l'era del caciquisme: Agustí Vayà. El seu substitut, segons les consignes dels colpistes, havia de ser algú dedicat a indústria tècnica o amb títol professional, i desvinculat de la 'vella política'. Com que no n'hi havia cap, la segona opció determinava que fóra alcalde el primer contribuent, que era Victorià Tomàs Andreu. Tanmateix, els sectors crítics amb el règim derrocat impugnaren l'elecció –l'acusaven de ser un dels 'cacics'– i obtingueren del Govern Civil la designació per al càrrec de Josep Marco Montagud, el 13 de desembre del 1923. Aquest mostrà la seua conformitat amb *el régimen de moralidad y justicia* imposat pel Directori Militar, i anul·là d'entrada la provisió de plaça del secretari –que estava a punt de ser adjudicada a un *enchufado*– per entendre que era aquell *un instrumento dúctil, puesto al servicio del desterrado caciquismo*. Així que el secretari interí, Josep Vila Ribera, fou destituït de manera fulminant.

Serien alcaldes de la Dictadura, després, Emili Marco Penalba (1924-1925) i Lluís Ivancos Montagud (1925-1930). El primer, com hem vist, entrà per haver impugnat el major contribuent. El segon acusà Emili i uns altres –enmig d'una pugna de famílies que volien fer-se amb el control del poble– d'haver falsificat les acusacions contra l'alcalde destituït, Victorià Tomàs. Després d'un any i escaig de pugna política, Ivancos aconseguí que el governador destituïra 'els altres', el col·locara a ell i imposara diferents sancions a aquells que havien gosat mentir a les autoritats. Concretament, s'imposà una sanció de 1.000 pessetes i desterrament a Xelva a l'alcalde destituït ara, Emili Marco Penalba; una altra de 1.000 pessetes per a Enric Agustí Palop, i sengles multes de 500 pessetes per als germans Eduard i Josep Vila Marco, *por haberse dirigido irrespetuosa y colectivamente a las Autoridades, falseando la verdad de los hechos*, segons ho havia pogut demostrar Ivancos al governador. En fi, que les lluites intestines, heretades de la Restauració, continuaven en voga. De fet, a la caiguda en desgràcia i exili parisenc de Primo de Rivera, tornaria a entrar d'alcalde el mateix Emili Marco Penalba (1930-1931).[401]

Tornant al fil de la història, advertirem que el general Primo de Rivera tingué l'habilitat política de

401 AME, Caixa 115, Documents electorals.

Quadre d'exaltació de la dictadura de Primo de Rivera (casa consistorial)

negociar amb el PSOE i la UGT, per a fer front al republicanisme emergent i als anarquistes de la CNT. De manera que arribà a oferir alguns càrrecs públics a polítics socialistes i el monopoli sindical a la Unió General de Treballadors. Aquesta aproximació interessada (el socialisme eixiria reforçat considerablement d'aquesta experiència col·laboracionista) tingué també el seu reflex en l'escala local. A l'Énova, el 25 d'abril del 1923 ja s'havia constituït una Agrupació Socialista, amb 55 socis, tots jornalers, tret de dos sabaters, un esquilador, un carnisser i un verdulaire. El president era Josep Juárez Giner; el sotspresident, Vicent Tormo Giner, i el secretari, Vicent Dasí Bertó. Tanmateix, amb el pronunciament militar, el funcionament de la societat havia quedat en suspens, a l'espera de què passaria... Finalment, la regeneració monàrquica trobà l'aliat interessat que buscava en el socialisme moderat, i tornaren a entrar en escena a l'Énova els del PSOE. El 12 de febrer del 1924, l'Agrupació Local s'inscrigué en el Registre Civil de València. Poques setmanes després, el 10 d'abril, obrí les portes el casino del Centre Obrer Socialista, situat en el número 21 de la Plaça Major (on ara viu Blai Pons Martínez). El centre era el local *encargado de reunir a todos los trabajadores de esta localidad que tengan que alquilar sus brazos y se cuidará en lo posible de difundir los principios que informan las ideas socialistas, para mejorar moral y materialmente la condición de sus asociados.*[402]

Les idees socialistes tenien un fons utòpic i revolucionari, marxista: el de la substitució de la societat injusta, burgesa i capitalista, per una societat justa i igualitària, procedint –si calia– a la revolució social del

402 AME, Caixa 261, Reglaments de societats dels anys 1923-1936.

Cases de famílies benestants, al Carrer Major

proletariat. Tanmateix, aquestes idees teòriques s'aparcaven del discurs polític habitual per fer incidència en aspectes més aïnes pragmàtics, com eren: la necessària reforma social i agrària, la millora de les condicions dels treballadors i els avanços obtinguts amb la negociació col·lectiva amb la patronal.

Afortunadament per a tots, patrons i obrers agrícoles, els feliços anys vint foren un temps esplèndid per a les exportacions a l'estranger de l'arròs i la taronja. Encara que la citricultura començà a guanyar terreny per les hortes noves i perifèriques del terme, en substitució de l'arròs. El pou del *'Porvenir'*, en resposta a la sequera dels anys 1927-1928, fou aprofundit i millorat. L'encarregat d'aquella obra era Josep Martínez Corachan. Estant treballant allí, rebé un colp de torn en fals que li causà la mort en l'acte, desgràcia que es visqué amb molt de dolor i lamentació al poble.[403] A la major disponibilitat d'aigua per a regar tarongers, s'afegia també la millora per als colliters d'arrossar que comportava la instal·lació als afores del poble d'una trilladora mecànica.

Quan venia la temporada de collir la taronja, es mobilitzaven per sendes i camins totes les cavalleries disponibles. L'Énova comptava amb un cens de 110 cavalls, haques i rossins; 10 mules i matxos, i molts ases i rucs. Solament Manuel Galindo Escuder, propietari ric i amo de l'hort i motor de Galindo, disposava a sa casa de 4 cavalls (1921).[404] Prompte es posaria de moda entre els 'senyorets' dels horts de taronger exhibir-se per carrers i camins amb els primers automòbils de combustió d'hidrocarburs: els cotxes. L'any 1928, Eduard Marco Pallàs aparcava el seu 'Ford' davant el número 5 de la Plaça, mentre que Manuel Samaniego Roig (de Valencia) aparcava el seu 'Oberbau' davant el número 3 de la mateixa plaça de la Constitució.[405]

403 CLEMENTE RICART, Filiberto, Énova, cuna de la naranja salustiana, dins *L'Énova en festes,* 1974, s, p.

404 AME, Caixa 199, Cens cavallar del 1921.

405 AME, Caixa 147, Padrons de vehicles (1928-1969).

El rector Tormo treia diners per a restaurar l'església per dins (1925) i promovia noves congregacions: les Filles de Maria i la seua festa de la Puríssima (1926).[406] Mentre que els nuvis d'alguna d'aquelles fadrines de la processó combatia al Marroc, en les guerres colonials promogudes pel règim. A l'heroi Ramon Romero, un soldat enover que sobrevisqué miraculosament al Desastre d'Annual (1921), se li dedicaria l'antic carrer del Santíssim: la travessa entre els carrers de Sant Cristòfol i Sant Antoni. Havia sigut presoner del xeic Abd el-Krim i el seu retorn al poble serví d'excusa per a celebrar una festa patriòtica i monàrquica, i aprofundir en el sentiment d'espanyolitat dels veïns.[407]

Uns altres joves més afortunats podien gaudir al poble de les partides de pilota que organitzava l'advocat Sanz, amo de l'hort de la Carn, a les quals concorrien jugadors i públic dels pobles de la contornada.[408] El 13 de gener del 1926 es constituiria la Penya Columbòfila de l'Énova, de la qual formaven part integrant 23 socis. La directiva la integraven Teodor Pallàs, de president; Eduard Ricart, de sotspresident; Josep Ricart, de tresorer; Josep Pallàs, de secretari; Vicent Sanchis, de sotssecretari, i Albert Casanova, Jesús Marco, Francesc Climent, Manuel Ricart i Ramon Marco, de vocals.[409]

L'1 de desembre del 1928, en vespres de la II República, l'asil de la fundació testamentària de Leonor Climent es trobava un tant abandonat. El rector mossén Vicent Tormo es constituí en president d'una junta destinada a fer reviscolar la institució. El secundaven l'alcalde Lluís Ivancos i els tres primers contribuents del poble, que eren els germans Daniel, Eduard i Manuel Marco

Casa que fou d'Eduardo Marco Pallás

Detall de la decoració

406 APE, Congregació de la Puríssima, 1926.

407 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 2, p. 20.

408 Segons ens comenta Custodio Cuenca Navarro.

409 Arxiu de la Societat Columbòfila, Acta de constitució, 13 de gener del 1926.

Detalls de l'interior de la casa de Secundino Montagud

Pallàs.[410] Era l'asil, sobretot, un centre on s'impartia l'educació religiosa, criticada per republicans i socialistes. L'acolliment d'ancians pobres era molt anecdòtic o excepcional, ja que les famílies eren, tradicionalment, les que es feien càrrec a l'Énova dels seus vells i malalts.

Quan caigué el govern dictatorial, en la primeria del 1930, el monarca Alfons XIII estava molt desacreditat davant l'opinió pública. Tractà de prorrogar la 'dictadura' amb la *'dictablanda'* el general Berenguer, que admetia algunes llibertats públiques (1930-1931). Els republicans i els nacionalistes 'perifèrics' (catalans i bascs) havien avançat posicions. La premsa preconitzava que la modernització d'Espanya havia preparat 'les masses' –com solia dir-se'n aleshores– per a la participació democràtica. I es palpava la pressió exercida pel socialisme i l'anarquisme, molt arrelats ja entre la classe obrera de les ciutats. Als pobles de la Ribera Alta hi havia agrupacions socialistes molt actives, com la d'Énova; antics casinos republicans, que ara reviscolaven amb força, com el de l'Énova també, i col·lectius anarquistes molt actius, com el de Carcaixent.

El rei preveia restaurar l'ordre constitucional derogat el 1923. A tal efecte, es concedí llibertat als partits polítics de qualsevol signe i es redactaren censos electorals, a l'espera de celebració de comicis. Els ajuntaments foren ocupats, provisionalment, per monàrquics conservadors, d'aquells que havien sigut desplaçats del poder per Primo de Rivera. En el cas particular de l'Énova, això suposà la caiguda d'Ivancos i el retorn al poder dels seus enemics polítics, Emili Marco Penalba (alcalde 1930-1931) i els seus amics i parents.

El cens electoral del 1930 revela que continuava existint encara un important romanent d'electors analfabets: 138 de 376; el 37% del cens. Tanmateix, s'havia avançat molt des de feia dècades en l'alfabetització dels més joves, que eren ja capaços d'entendre alguna cosa de les que duia el diari. La gent començava a opinar del rei, de la política, de la cooperativa –el Sindicat– o del que fóra, amb major propietat i

410 MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 571-593 (p. 584).

Reunió de gent del poble, dècada del 1920

coneixement. I tot estava a punt, doncs, per a la politització de les masses i l'experiència democràtica de la II República. També s'havia diversificat una miqueta l'economia, malgrat que el pilar fonamental continuava sent l'agricultura. El cens del 1930 comptabilitza 208 jornalers (el 55% de la població activa), 101 llauradors, 2 propietaris adinerats (Vicent Marco Marco i Eduard Marco Pallàs), 15 comerciants i botiguers, 5 forners, 3 barbers, 2 sabaters, 4 oficinistes, 5 guardes rurals, 6 obrers de vila, 2 carboners, 2 xofers o camioners, 2 ferrers, 2 fusters, un peó caminaire, un esquilador, un carnisser, un metge, el secretari municipal, l'agutzil, el rector, els mestres d'escola, un estudiant i un artista (Manuel Samaniego).[411]

L'índex de pobresa s'havia reduït considerablement des de la crítica dècada del 1910. Solament es comptaven 19 caps de casa pobres de solemnitat, i dependents de la caritat pública, l'any 1932. La majoria eren vídues i ancianes solitàries, residents a la plaça de Sant Vicent i el carrer de Sant Antoni.[412] Amb tot, l'estructura social de la localitat, on predominava clarament el proletariat rural, era procliu a l'arrelament de les idees socialistes entre el 'personal' més jove i a la constitució d'algun potent sindicat. Els llauradors de mitja capa i mitjana edat, d'altra banda, se sentien atrets per l'ideal republicà del PURA, el Partit d'Unió Republicana Autonomista, dels successors de Vicent Blasco Ibàñez. Els blasquistes elaboraven un discurs populista, interclassista i anticlerical. Eren admiradors del laïcisme i el progressisme de la República Francesa, però plantejaven un reformisme moderat, en contrast amb els plantejaments radicals i revolucionaris d'anarquistes i d'alguns socialistes. La minoria de famílies benestants passarien de ser monàrquics a ser republicans 'de dretes', en cosa de pocs mesos, per adaptar-se al canvi de règim que s'acostava.

411 AME, Caixa 117, Cens electoral del 1930.

412 AME, Caixa 235, Declaració oficial de pobres, 1932.

Hort de tarongers, en la dècada del 1920

Segons un repartiment del guardianatge del 1931, els veïns de l'Énova que més fanecades de terra posseïen al terme eren els germans Marco-Pallàs (238,5 fanecades d'horta i 21 de secà), els germans Ricart-Garzó (190,5 fanecades d'horta i 6 de secà), Manuel Iñesta Bas (74,5 fanecades de regadiu), Emili Marco Penalba (51 fanecades d'horta), Joaquim Tormo Montagud (49,5 fanecades d'horta i 6 de secà), Josep Martínez Pallàs (49,5 fanecades d'horta), Josep Marco Marco (46 fanecades d'horta i 3 de secà), Josep Montagud Martínez (45 fanecades d'horta), Lluís Ivancos Montagut (41,25 fanecades d'horta i 3 de secà), Josep-Ramon Marco Montagud (42,5 fanecades d'horta), Cassild Sanchis Bravo (41 fanecades d'horta). Entre els propietaris forasters, destacaven els amos de l'hort de Galindo (hereus de Manuel Galindo Escuder, de València), amb 306 fanecades d'horta i 24 de secà; Joaquim Ivancos Blasco, de València (51 fanecades d'horta); Jeroni Molina Molina, amo de l'hort de Sanç (70 fanecades); Rafel Dasí Hernàndez, amo de l'hort de les Parres (64,75 fanecades); Josep Vidal Canet, amo de l'hort de Leon (48 fanecades), etcètera.[413]

Com s'observa, al llarg de la segona meitat del segle XIX i el primer quart del segle XX la propietat forastera havia retrocedit considerablement, en profit de la constitució de mitjans patrimonis –dintre de l'escala minifundista i intensiva de l'agricultura valenciana – posseïts per hisendats i llauradors benestants residents en les cases grans del Carrer Major i la plaça de la Constitució de l'Énova. Tot això havia sigut possible gràcies a la dedicació a una agricultura comercial i especulativa –la de l'arròs i la taronja– que també havia deixat molts beneficis al poble. L'obsessió per la terra havia dut els llauradors més ben posicionats a aprofitar les crisis o les necessitats de numerari dels terratinents capitalistes d'antany per comprar-los al preu que fóra horts i terres d'arròs, a fi de consolidar explotacions de grandària mitjana. Aquestes finques se subdividien per herència, com és el cas dels cinc germans Marco-Pallàs, però els diferents membres del clan conservaven llur posició de predomini social, amb títol popular de 'senyorets' i 'senyoretes'. D'aquestes famílies eixien també canonges i capellans, metges i advocats. Encara que moltes vegades els fills *de casa bien* estudiaven la carrera d'advocat però no l'exercien, ja que preferien gestionar el patrimoni agrícola familiar o, simplement, viure de rendes.

Així estaven les coses a l'Énova el 2 de gener del 1931, quan obrí les portes el renovat Casino Agrícola Republicà, seu oficial del PURA, on ara està el bar de Dalt: el que fa cantó a la Plaça. Comptava de president amb Vicent Sanchis; de secretari, Vicent Vila, i de conserge, Joaquim Tormo primerament i Josep Cebrià en acabant. Hi havia un entaulat amb una cortina, per a músiques i representacions teatrals i 27 taules: 4 redones de fusta i peu de forja de ferro; una redona de pedra blanca; 5 quadrades amb peu de ferro; 5 quadrades de fusta, etc. A la paret, un rellotge de pèndul, i set perxes per a abrics i barrets; un

413 AME, Caixa 230, Repartiment del guardianatge del 1931.

Les xiquetes de costura, en la dècada del 1920

Reunió familiar, cap al 1930

La tenda, dècada del 1920

lavabo en condicions; un calaix amb 8 jocs de xamelo, i 2 taulers de dames i escacs. Amb la proclamació de la República s'adquirí una bandera tricolor (abril del 1931) i, posteriorment, un aparell receptor de ràdio (9 d'octubre del 1932), una al·legoria de la República, i un retrat de l'escriptor i pare fundador del republicanisme valencià, Vicent Blasco Ibàñez.[414] A partir del 1932 presidiria l'entitat social i el col·lectiu blasquista Josep Martínez Cebrià.

Amb motiu de les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931, es posaren en marxa els mecanismes coercitius i fraudulents de la 'vella política' d'abans del 1923. Custodio Cuenca Navarro ens recorda que son pare, el jornaler Ángel-Custodio Cuenca González, vivia en una casa llogada de Sanç, era pobre i pare d'una família nombrosa. Un dia vingué el *tío* Alberto Casanova –un dels cacics de la DRV–, acompanyat d'uns altres, i li tiraren una cartera de bitllets damunt la taula. Ell se sentí ofés: "Jo tinc que votar p'a vosatros, però no vullc cap de gallet." El xiquet de 8 anys que era Custodio mirava aquells bitllets i se li anaven darrere els ulls, mentre callava però lamentava que son pare no els haguera acceptats... "Agarre-los, pare!", cridava dins d'ell. Son pare era un home honrat i treballador, ens diu, però hi havia en aquell temps algun cara dura que agarrava diners d'un costat i de l'altre, i després votava a qui volia. La compra de vots, el control de la clientela jornalera ("jo vos vote a vosatros") i les coaccions i suborns per a guanyar com fóra, continuaven estant a l'ordre del dia.

La Conjunció Republicanosocialista perdé en vots comptadors, però s'imposà en les principals ciu-

414 AME, Caixa 773, Documentació sobre casinos.

tats (41 capitals de província), i també a la Ribera de Xúquer. El rei Alfons de Borbó decidí marxar a l'exili. El 14 d'abril, els partidaris del canvi ocuparen els carrers de les ciutats, enmig d'una festa política sense precedents, i es declarà per aclamació l'arribada de la II República (1936-1939). Els republicans enovers, perjudicats pel control caciquil que exercien els amos de la terra sobre la seua clientela electoral –els jornalers que treballaven per a ells– perderen les eleccions. El caciquisme estava tan arrelat al poble, com hem vist, i les pressions dels rics sobre els pobres eren tan quotidianes i directes, que molts d'ells solien votar –per costum i herència familiar– 'al partit del senyoret' tal o qual, que rivalitzaven així pel control i *mando* del municipi.

En sessió constitutiva del nou ajuntament (17 d'abril del 1931) eixí elegit primer edil Josep Sanchis Monar (el *tío* 'Pepe Quelet'), recolzat per Emili Marco Penalba, l'exalcalde monàrquic i conservador del 1924-1925 i 1930-1931. Obtingué 5 vots a favor (els monàrquics) i 4 en blanc (els republicans, recolzats pels socialistes). Els regidors del PURA, Vicent Vila Ribera, Manuel Iñesta Bas, Josep Martínez Pallàs i Manuel Marco Pallàs, no eren precisament llauradors pobres, sinó propietaris importants del poble, que havien vist en el republicanisme blasquista una oportunitat per fer front a l'altre bloc caciquil: l'encapçalat per Marco Penalba. Tots quatre feren constar en acta *su enérgica protesta sobre la constitución de este ayuntamiento, por considerar que no se encarnan en los constituidos los ideales republicanos.* L'alcalde respongué que tot s'havia fet d'acord amb la llei, *y aunque no es del caso reflejar en este acto el ideal o filiación política de cada uno, consta ya en lo centros oficiales que desde el día once de este mes, o sea, un día antes de las elecciones, se constituyó un Comité de la Derecha Liberal Republicana. Y a él pertenecen lo concejales D. José Sanchis Monar, D. Eliseo Martínez Vila, D. Emilio Marco Penalba, D. José Fons Castelló y D. Vicente Martínez Marco.* És a dir, que en la mateixa vespra dels comicis, els monàrquics més acèrrims de tota la vida havien canviat oportunament de jaqueta, i ara afirmaven ser també 'republicans'.[415] La Dreta Liberal Republicana era el partit del liberal Niceto Alcalá-Zamora i el conservador i exmonàrquic Miguel Maura.

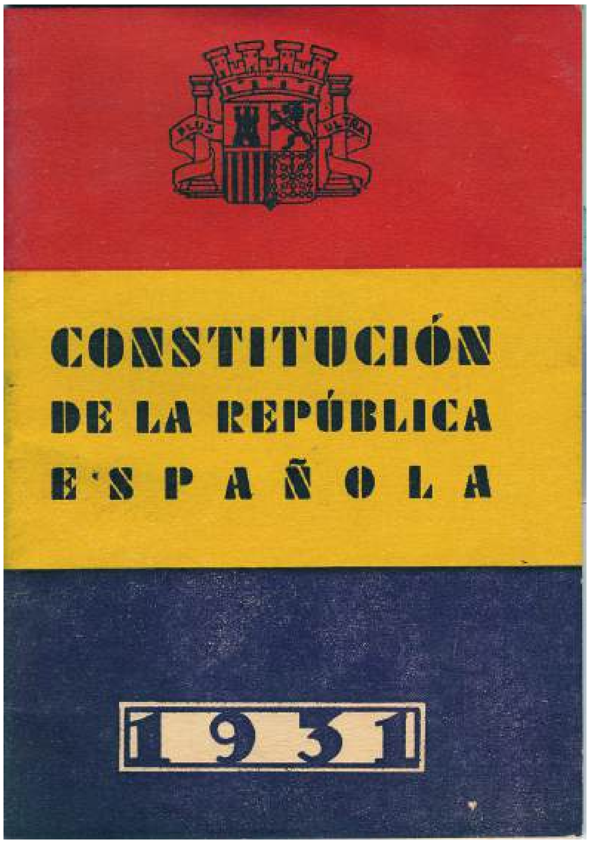

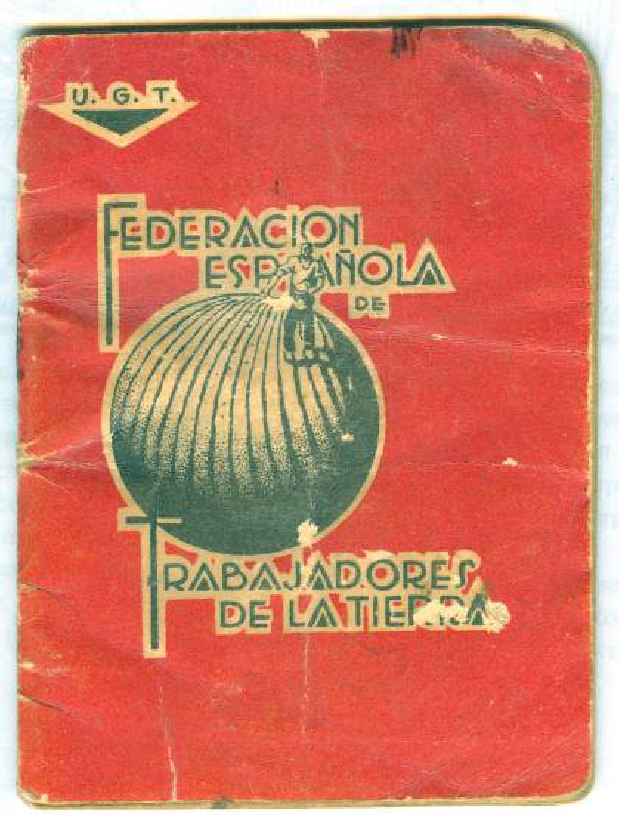

Carnet sindical del sindicat socialista
Unió General de Treballadors (UGT)

415 AME, Llibre 15, Acta de ple del 17 d'abril del 1931.

Segell de la Dreta Regional Valenciana, 1932

Segell de l'alcaldia republicana de l'Énova, 1934

Segell del jutjat, 1934

El poble es dividia, doncs, en tres agrupacions polítiques, cadascuna amb el seu corresponent casino: al *'Centro'* del Carrer Major s'ajuntaven els socialistes; al casino dels autonomistes o centre republicà de la Plaça, els del PURA, i en la planta alta de la casa cantonera del costat de l'ajuntament, pujant per una escaleta, els de la Dreta Liberal Republicana –antics monàrquics– que pocs mesos després passarien a integrar les files de la Dreta Regional Valenciana. A banda, estaven les petites tavernes particulars, de gent particular que oferia a sa casa un servei de cacau, tramús, vi, aiguardent i licor. Com per exemple la taverna del *tío* Manrico, on s'ajuntaven alguns homes tots els diumenges a jugar al 'truc florejat', o la taverna coneguda amb el nom de 'Casa Carlota'.

La proclamació del nou règim, autodefinit en la Constitució del 1931 com *una República de trabajadores de todas las clases,* deixà operar els nous ajuntaments en qualitat de comissions gestores, a l'esperar de celebrar uns nous comicis municipals. Aquelles votades comptaren a l'Énova amb la presència d'un destacament de la Guàrdia Civil, en evitació de fraus, trencament d'urnes o altercats, atesa la rivalitat existent entre 'partits' caciquils. No pogueren evitar, però, els agents de la Benemèrita, que es produïra alguna brega. En el jutjat de pau, el 31 de maig, se celebrà un juí per haver denunciat el votant Josep Benavent Pont que, *en el momento de disponerse a emitir el voto en las elecciones municipales (...), recibió un golpe en la cabeza producido por un silletazo, en que fue agredido por Ignacio Sanchis Monar.* El monàrquic agressor no s'havia pogut aguantar i, pensant amb les vísceres, havia carregat contra aquell que identificava com un 'enemic polític'. Després hagué de pagar una multa de 5 duros (25 pta) i les costes del juí.[416] Una altra seqüela que tindrien els comicis del 1931 seria la 'desentesa' de la banda de música del poble, que es dissolgué per qüestions 'polítiques', després de quaranta anys de proporcionar formació als joves i d'amenitzar les festes.[417]

Vencedors a les urnes els republicans i socialistes col·ligats, entrà d'alcalde el blasquista moderat Manuel Marco Pallàs (27 de juny del 1931). Immediatament es canvià la denominació de carrers, per dedicar-los a personatges republicans i a Pablo Iglesias (fundador del PSOE i la UGT), i s'emprengué una

416 AME, Caixa 135, Juí de faltes contra Ignasi Sanchis Monar.

417 RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana,* Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993, vol. 2, p. 348.

política d'obres públiques per tal de mantenir la fidelitat d'una part fidel de votants, proporcionant-los-hi faena. Es renovaren les voreres del Carrer Major. S'adquirí una bomba per a millorar el motor del pou de la replaça de l'ajuntament. I es prevéu la construcció de cobertes per als llavadors públics de Sanç de l'Énova i del Carrer de Cervantes (camí de Barxeta), una obra que es portaria a terme l'any 1932.[418] El 30 de juliol del 1931 s'adquiriren cinc quadres amb l'al·legoria de la República –aquella xicona amb el capel frigi– per decorar les oficines de la casa consistorial. S'atorgava un alt valor als símbols. En octubre del 1932, després d'alguns mesos de polèmica, es prohibirien les desfilades processionals dels sepelis catòlics, en consonància amb el caràcter laïcista del nou règim democràtic. El primer soterrar a prohibir-se fou justament el del pare d'un regidor de la Dreta, que es queixà en acta de ple.[419]

En les eleccions a Corts Constituents del 28 de juny del 1931, el partit més votat a escala estatal fou el PSOE, que formà coalició amb els republicans, per a portar a terme un seguit de reformes socials. Estava per davant l'anomenat bienni reformista (1931-1933), que tindria repercussions a nivell local en aspectes polítics i laborals. Per començar, el 5 de maig del 1931 s'havia reconstituït l'Agrupació Socialista de l'Énova (els estatuts foren aprovats a València el 31 de maig), amb seu al carrer de Sant Cristòfol, núm. 28. Comptava inicialment amb 33 militants, que prompte augmentarien significativament. Vicent Canet era el seu president i Maurici Vayà, el secretari.

Amb el socialista Largo Caballero de ministre de Treball, s'aprovaren lleis que afavorien la negociació col·lectiva d'horaris, prestacions i condicions salarials, entre els obrers, organitzats en sindicats, i els amos, organitzats el societat patronal. En obediència a la llei, els treballadors socialistes de l'Énova, afiliats a la UGT, presentaren la seua proposta de 'Bases de treball' per a la temporada de la taronja 1931-1932, el 29 d'octubre del 1931.[420] S'hi feia constar allò que volien cobrar els caps de colla, collidors, dones del magatzem, etc.; les jornades de 8 hores (aprovades per llei) que regirien a partir d'aleshores també en el camp (igual que funcionaven ja per a les fàbriques); així com també unes altres exigències, que serien negociades a la baixa amb la patronal enovera.

Les obreres del magatzem de la Cooperativa de taronja comptaven amb una organització sindical pròpia, denominada 'Societat Femenina el Progrés', que presidia Trinitat Tormo. Es tractava de la branca femenina de la Societat de Treballadors del Camp de l'Énova, associada a la UGT (des del 20 de maig del 1931), una organització sindical que comptava ací amb 355 afiliats: molts llauradorets i bracers a temps parcial, i pràcticament tots els jornalers sense terra o proletaris agrícoles.[421] En els mesos d'hivern i primavera del 1931-1932, el president del Centre Obrer Socialista, Vicent Canet, presentaria diferents queixes sobre l'incompliment de les bases de treball aprovades. L'alcalde elevà la qüestió a la Delegació de Treball de València. I és que alguns llauradors conservadors se sentien agredits en els seus interessos, per la imposició d'aquella normativa. El 9 d'abril del 1932, els socialistes denunciarien i demanarien multes per al *patrono Leandro Sanchis Martínez y obrero Ramón García Gimeno, por realizar trabajos a destajo en tierras propiedad del primero, terminantemente prohibidos por las vigentes bases de trabajo.* I així procediren també contra uns altres infractors del contracte laboral col·lectiu. També constituïren els socialistes una mutualitat obrera, per tal de cobrir-se les esquenes en cas d'accident laboral. El 15 de setembre del 1932 s'aprovarien les bases de treball per a lligar les garbes producte de la sega de l'arròs. Cada temporada i cada faena requeria d'una reunió prèvia entre el sindicat socialista UGT i la patronal agrícola.

418 AME, Caixa 255.

419 AME, Llibre 17, Acta del 15 d'octubre del 1932.

420 Document 7 de l'apèndix.

421 AME, Caixa 261, Relació d'associacions del 1937.

Grup familiar a l'hort de tarongers

Cursa ciclista

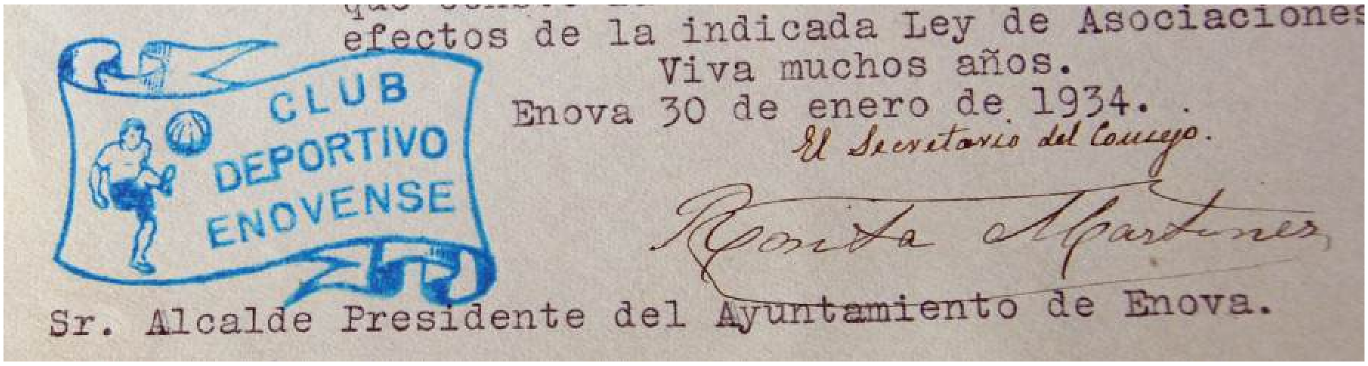
efectos de la indicada Ley de Asociaciones
Viva muchos años.
Enova 30 de enero de 1934.
El Secretario del Consejo.
Rosita Martínez
Sr. Alcalde Presidente del Ayuntamiento de Enova.

Segell de l'equip local de futbol, 1934

Per tal de fer front a l'ascens social i polític de l'esquerra, 62 propietaris, llauradors, procuradors de finques i jornalers 'catòlics' del poble s'ajuntaren per a constituir la Dreta Regional Valenciana (DRV) en substitució de la DLR. La DRV era un partit modern i 'catòlic', una formació política de masses dirigida pel carismàtic Lluís Lúcia, que formaria part integrant de la Confederació Espanyola de Dretes Autònomes (CEDA), liderada per Gil-Robles. La deu de la Dreta de l'Énova era el mateix casino de la DRV, el número 8 de la plaça de la Constitució. El president era Víctor Vila i el secretari, Eliseu Martínez. En els seus estatuts, la societat local es proposava *laborar por el imperio de los principios fundamentales de la civilización cristiana en la gobernación del Estado* i *defender la personalidad y los intereses morales y materiales de esta localidad de la Región Valenciana.*[422]

Per la seua banda, el vicari i capellà de l'asil de les monges, mossén Leandre Garcia Torres, contribuïa a apartar els joves de la 'política' –que considerava nefasta– amb la constitució del *Club Deportivo Enovense* (1932-1933).[423] Els entusiastes xicons foren equipats amb balons i uniformes per a jugar al futbol, el nou esport de masses, que feia furor entre xiquets i adolescents, i adequaren un solar arrendat a Lluís Ivancos Montagud, a la partida de Pastrana, per transformar-lo en terreny de joc. Començarien també la construcció d'un camp més digne, vora el barranc del Sapo, però es dissolgueren l'any 1936 amb l'inici de la guerra. El club tenia presentà un reglament al Registre Civil de València el 23 de novembre del 1933, i elegí la seua primera junta: president, Vicent Vila Vila; sotspresident, Manuel Bou Tormo; secretària, Pepita Gisbert Marco; bibliotecària i sotssecretària, Pepita Vilar Ricart; vocal primer i 'guardaobjectes', Vicent Sicol Domènech; vocal segon i guardaroba, Rosita Ivancos Aparicio, i tresorer, el capellà i únic major d'edat. Els estatuts socials afirmaven: *Esta sociedad será apolítica, teniendo la finalidad exclusiva de educar a sus componentes, física, cívica y moralmente; acatando respetuosamente todas las autoridades legítimas y legítimamente constituidas.* Es feia referència a la gimnàstica i a *los entrenes, lo cual hace al verdadero y temido equipier;* de la dedicació fonamental al foment del *foot-ball,* però també al teatre, les projeccions de cinema, el tennis i el ciclisme, i d'evitar *la elección de obras en las que para su representación concurran hombres y mujeres.* Ara bé, s'admetien excepcions, a criteri del sacerdot i tutor moral. Aquell reglament, redactat el 19 d'agost del 1933, contenia un total de 102 articles.[424]

Amb la promulgació de la Llei de Reforma Agrària (9 de setembre del 1932), s'obligava els propietaris de les finques a mantenir-les treballades si no volien veure-les expropiades. El 15 de setembre, l'ajuntament advertí el rector sobre els béns de la testamentària de Leonor Climent, base principal del sosteniment de

422 AME, Caixa 261, Reglament de la DRV, 1932.

423 APE, Reglament i dotació del Club Esportiu Enover.

424 I se'n conserva còpia de l'AME, Caixa 261.

El parvulari de l'asil de monges

La costura de xiquetes

L'escola de xics

l'asil de les monges, que quedaven sotmesos des d'ara a allò que determinava la nova llei.[425] Pocs mesos després, enmig d'una atmosfera de tensió laboral a tota la comarca, es posaven en discussió unes noves bases de treball (10 de febrer del 1933). Al despatx de l'alcaldia compareguerren, d'una banda, Joaquim Tormo Montagud, Francesc Martínez Montagud, Joaquim Domènech Soler, Eliseu Montagud Martínez, Manuel Ricart Pallàs i uns altres patrons (9 en total), i d'altra banda, Vicent Donet Garzó, Joaquim Cerdà Casanova, Manuel Cebrià Moscardó i altres, en representació del Centre Obrer Socialista (7 en total).[426] Es prengué de punt de partida la proposta oferida pel PSOE el 7 de març del 1932, on es demanava un jornal d'11 pessetes per cada dos cavalleries que s'aportaren els arriers per carrejar la taronja; 6,50 pta per un sol animal i dia; una pesseta per hora als podadors (obrers especialitzats); 5,50 pta de jornal de xarugar (passar la xaruga o rella de cavar a fons; del francés *charrue*); 16 pta de llaurar 4 fanecades; 0,75 pta de llaurar amb el carro d'aigua o *tabla de cuchillas* una fanecada d'arrossar; 6 pta de jornal mínim de llaurar; 8 pta de segar alfals (enfront de les 9 reivindicades pels obrers); unes altres faenes, a pactar; prohibició del treball a destall; jornada limitada a 6 hores, i sanció de 25 pta als qui incompliren les condicions acordades. Els obrers pretenien una sanció de 100 pta als qui reincidiren en l'incompliment, però els amos no ho acceptaren.

No sabem exactament què succeí, però en la primeria de setembre del 1933, en plena campanya de la sega de l'arròs, dos militants socialistes, Vicent Garzó Mahiques (1908-1983; agricultor, mestre d'escola, impulsor de la UGT[427]) i Joaquim Sanchis, foren agredits presumptament per militants blasquistes, dels que

425 MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 571-593 (p. 585).

426 AME, Caixa 261, Documents sobre societats obreres.

427 Juntament amb el seu germà Carles, com ens comunica amablement Rafa Simó.

'manaven' en l'ajuntament. Així es deixa caure en una acta del 4 de setembre de l'Agrupació Socialista on s'atribueix l'agressió a *un acto de sabotaje y amenaza de alcaldía contra los compañeros heridos.*[428] Deduïm que el PSOE estava guanyant adeptes en detriment del PURA, formació que sentia amenaçada la seua posició hegemònica. Els successos de setembre provocarien la formació d'una aliança contra natura, entre els exmonàrquics de la DRV i els socialistes del PSOE-UGT, per fer front als abusos de poder dels blasquistes.

Les eleccions generals del 19 de novembre del 1933 manifestarien la tensió existent, no tant entre patrons i treballadors, com entre bàndols caciquils i partits polítics, en aquell curiós joc a tres bandes. Per començar, cal advertir que la gent de l'Énova s'havia polititzat alamont. Fins i tot hi havia marits 'que eren d'un palo' (expressió popular, en referència als palos de la baralla: ors, copes, espases i bastos) i la muller d'un palo diferent. Amb la qual cosa les discussions polítiques de casino i carrer es traslladaven fins i tot al tàlem conjugal. L'afició d'un partit s'ocupava de sabotejar els 'metins' o mítings electorals dels contrincants polítics. Com si es tractara d'una divertida 'esquellada' d'aquelles que patien els vidus que contreien matrimoni. Per exemple, quan els socialistes convocaven un míting al seu casino (Carrer Major, actual casa de Blai Pons), eixien pels carrerons les homes i dones del PURA –els 'autonomistes'– i destorbaven l'audició del discurs fent sonar cassoles i panderos.[429] Als casinos hi havia garrots penjats de les perxes i el personal acudia a votar amb el garrot a la mà, segons testimonis orals. Recordem la cadirada al cap que s'havia endut un dels electors en unes altres 'votaes' i que ha quedat arxivada a l'arxiu.

El dia de les eleccions, els blasquistes o autonomistes havien amenaçat amb trencar les urnes, si segons els seus comptes –els vots eren faves comptades – resultaven desfavorables els resultats als seus interessos. Era una vella pràctica caciquil, per a guanyar temps, amb l'anul·lació dels comicis, i obtenir legalment una segona oportunitat per a véncer. Els de la Dreta Regional posicionaren a la porta del col·legi electoral de l'ajuntament els germans Nelo 'Calent' (Manuel Cuenca Inat) i Ramon 'Calent', que eren homes forts; mentre que els del PSOE posicionaren allí Ximet 'de Bodega' (Joaquim Cerdà Casanova), acèrrim del partit i revolucionari dels de 'puny en alt'. La missió d'aquests tres era la d'evitar que els del PURA sabotejaren les eleccions. Estant la gent votant, al 'bar de les dretes', al costat mateix de l'ajuntament, en planta alta, se li disparà la pistola a Baptista Marco ('Baptistet de Calardo, que vivia en la botigueta de la Plaça). Era aquell un ultradretà aficionat a dur l'arma al casino. Afortunadament no ferí ningú, però quan volgueren detenir-lo se'n fugí per una finestra a la teulada i se n'entrà a l'ajuntament. En oir el tret de pistola, la multitud que es trobava a la Plaça s'avalotà, pensant-se que hi havia brega al casino de les dretes, i començaren a colps i garrotades. Encara que, a la fi, fou més el soroll que les conseqüències de la baralla, que foren lleus.[430]

Aldarulls polítics a banda, s'acusaven al camp en els anys 1933-1935 els efectes de la recessió econòmica mundial, seqüela del crac financer del 1929. A l'escola, el mestre Josep Ramis, que continuaria exercint durant la postguerra, tractava d'aclarir-se amb les desenes d'alumnes que tenia. Als carrers, els diumenges, els fadrins s'aficionaven a les curses de bicicleta. Vicent Marco Marco, propietari d'un vistós 'cotxe de carreres' i gran aficionat al ciclisme, patrocinava i organitzava competicions. Normalment es feia la volta a l'Énova, Rafelguaraf, la Pobla Llarga i Manuel. I quan se celebrava la Volta Ciclista a Llevant, Marco la feia passar tots els anys pel seu poble, concretament pel portet del Sapo. A nivell local, destacava la figura del corredor Vicent Castelló Vicens. Ara bé, en casar-se Vicent Marco i anar-se'n a viure a València, decaigué molt a l'Énova l'afició per l'esport de la bicicleta.[431]

L'any 1935 hi havia matriculades al poble 49 bicis; un cotxe de la marca 'Fiat', propietat de Joan-Bap-

428 AME, Caixa 775, Llibre d'actes del PSOE.

429 Així ens ho relata Custodio Cuenca Navarro.

430 Ídem.

431 Ídem.

tista Francés Barberà, i una camioneta 'Chevrolet', de Camil Domènech Caldes.[432] El nombre d'aparells receptors de ràdio, d'entre 4 i 8 làmpades, es reduïa a 16, ja que era aquest encara un objecte de luxe, reservat a les classes mitjanes o benestants. N'hi havia un al casino de les dretes, un al centre socialista, un altre a la cooperativa i un altre al bar dels autonomistes. Aquests eren els quatre aparells de ràdio –caixons de fusta grans– que comptaven amb major audiència (dades de maig del 1935).[433]

L'any 1934 continuaven els blasquistes, des de l'ajuntament, amb la seua política d'obres públiques i millores socials, com ara la de plantar arbres en la carretera de Rafelguaraf.[434] En octubre del 1934 esclatà la revolució social a Astúries, agitada pels sectors més radicals del PSOE, en reacció a les polítiques del govern de dretes (1933-1936). Madrid envià el general Franco i uns altres militars a sufocar la revolta i a reprimir les masses obreres. El 19 d'octubre, a proposta de la DRA (*Derecha Regional Agrícola,* denominació local de la DRV), l'ajuntament de l'Énova aprovà condemnar aquell conat revolucionari. Els regidors Josep Sanchis Monar i Eliseu Martínez Vila redactaren la proclama contra aquells que s'havien provocat, *en sangrienta y criminal revuelta, una ola de rebeldía contra los poderes legítimamente constituidos; rebeldía insensata en sus fines y criminal en sus medios, y cobarde en su dirección, ya que la sangre que ha regado las calles de España no ha sido la de unos dirigentes escondidos, mientras las masas alucinadas y la fuerza pública, en cumplimiento de su deber, combatían en las calles.* Acte seguit, felicitaren el govern de Lerroux, republicà radical, que era el referent en l'escala estatal del PURA.[435]

En el transcurs de l'any 1935, el partit valencià que representava més o menys el centre interclassista i reformista, el PURA, entrà en una greu situació de crisi. El blasquisme havia eixit perjudicat per col·laborar amb el govern de dretes (1933-1936), per l'escàndol de corrupció de l'Estraperlo (1934), i per desercions i divisions internes (1935). A l'Énova, el partit perdria militants en benefici del PSOE i de noves formacions republicanes d'àmbit estatal (URN), segons la tendència o la posició local de cadascú dels desertors.

En les eleccions del 16 de febrer del 1936 es posaria de manifest a tot l'estat la creixent polarització política, entre dretes i esquerres, que afectava tot l'estat en general. S'enfrontaren, d'una banda, la CEDA de José María Gil-Robles (gran coalició de dretes, on s'incloïa la DRV, formació que aglutinava socialcatòlics, liberals, conservadors i tradicionalistes) i, d'altra banda, el *Frente Popular,* anomenat Front d'Esquerres a València: una coalició de republicans progressistes (l'Esquerra Republicana, IR, de Manuel Azaña; la Unió Republicana de Martínez Barrio), socialistes (el PSOE d'Indalecio Prieto i Largo Caballero), comunistes (PCE, Partit Comunista d'Espanya), etc. El PURA, que anava per lliure, seria un dels grans perdedors dels comicis.

La campanya electoral fou molt renyida i culminà amb un triomf del Front Popular en el conjunt de l'estat. El nou governador civil, frontpopulista, designà una Gestora Municipal d'esquerres per regir el municipi mentre es preparaven les previstes eleccions municipals; uns comicis que ja no tindrien lloc per l'escalada de violència política i l'esclat de la guerra. El 25 de febrer del 1936, l'alcalde blasquista Manuel Marco Pallàs cedí la vara d'alcalde al socialista Vicent Garzó Mahiques, persona amb formació –carrera de magisteri–, el quals comptava amb tinent d'alcalde amb Vicent Canet Vidal, un altre dels líders locals del PSOE. Aquest exerciria poc després d'alcalde accidental (28 d'abril). A l'endemà mateix de la presa de possessió de Garzó i la Gestora del Front Popular, una trentena de veïns es donaren d'alta en l'Agrupació Socialista, al Centre Obrer, que comptava amb 4 taules de joc i quatre dotzenes de cadires.[436]

432 AME, Caixa 199, Padró de vehicles del 1935.

433 AME, Caixa 225, Radiodifusió (1934-1936).

434 AME, Llibre 17, Acta del 17 d'octubre del 1932.

435 AME, Llibre 2, Acta de ple del 18 d'octubre del 1934.

436 AME, Caixa 775, Llibre d'actes del PSOE.

Segell del Foment Agrícola, 1936

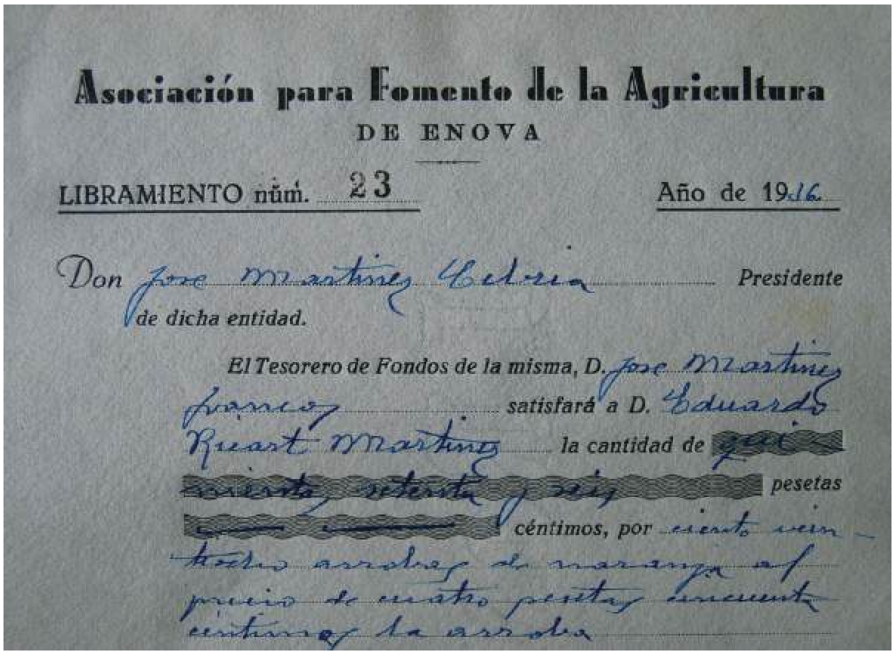

Asociación para Fomento de la Agricultura
DE ENOVA

LIBRAMIENTO núm. 23 Año de 1936

Don jose martinez Cebria Presidente de dicha entidad.

El Tesorero de Fondos de la misma, D. jose martinez franco satisfará a D. Eduardo Ricart Martinez la cantidad de [illegible] pesetas [illegible] céntimos, por ciento veinte arrobas de naranja al precio de cuatro pesetas cincuenta céntimos la arroba

Rebut del Foment Agrícola, 1936

En la primavera del 1936, alhora que el PSOE s'ocupava de la gestió municipal, es produïen al poble moviments en el plànol polític, tant per la dreta com per l'esquerra. El 23 de febrer, els llauradors blasquistes, decebuts amb els resultats polítics i davant l'amenaça que veien en el socialisme, fundaren el 23 de març –l'endemà mateix de les eleccions– l'Associació de Foment de l'Agricultura: una mena de *lobby* de 26 propietaris, que encapçalaven Josep Martínez Cebrià (president del PURA des del 1932, i ara del Foment), Baptista Fayos Pla i Josep Ricart Pallàs. Els associats es dedicarien a la defensa del llaurador i dels seus productes, i a la millora de la productivitat. I pretenien agrupar tots *los labradores directos de la tierra, ya sea como propietarios,* colons, parcers o arrendataris, *que tengan cosecha que defender.*[437]

Un més després, el 30 de març, 30 republicans desencantats amb el PURA s'apuntaren a la Unió Republicana Nacional, el partit centrista de Diego Martínez Barrio. Poc després ja en serien 83, els militants. El president de l'entitat era Manuel Ricart Pallàs; el secretari, Vicent Vila Canet; el sotssecretari, Francesc Martínez Martínez, i el tresorer, Lino Marco Marco.[438] D'altra banda, 110 jornalers discrepants amb el PSOE i llauradors progressistes decebuts també pel blasquisme, constituirien la 'Ràdio de l'Énova' (agrupació local) del Partit Comunista d'Espanya (PCE). Era el 30 de juny del 1936.[439] Curiosament, la Societat Camperola vinculada al PCE i constituïda per 122 integrants el 27 d'octubre del 1936, seria una entitat pensada per a la defensa de l'agricultura minifundista i la propietat privada, enfront dels afanys expropiadors i col·lectivitzadors dels joves revolucionaris del PSOE.[440] Els dirigents del comunisme local, entre els quals destacava el *tío* Pola, anaven pel poble vestits amb una camisa blava de camarada, on estaven brodades i ben visibles la falç i el martell: els emblemes de la nova societat proletària. Tenien la seu social al Carrer Major, on ara es casa de Vicent Ros.

El 13 de juny es posava en marxa, seguint les directrius del govern progressista, l'expedient per a acabar amb l'ensenyament religiós al municipi. L'alcalde Vicent Canet comunicà a les monges de la Fundació 'Asil

437 AME, Caixa 261, Reglaments (1923-1936).

438 AME, Caixa 773, Actes d'Unió Republicana Nacional.

439 AME, Caixa 261, Documentació sobre societats obreres.

440 Ibídem.

dels Pobres' *la prohibición de seguir ejerciendo la enseñanza religiosa,* *i la urgència de celebrar una reunió per a veure com* podria afrontar-se la situació. La superiora, *sor Felicidad del Corazón de Jesús,* el rector i el jutge municipal participaren de la conversa. Realment, fins i tot els socialistes, reconeixen la importància del paper educatiu de la costura de xiquetes instal·lada a l'asil, i del parvulari que hi havia en la planta baixa. De manera que, entre tots, decidiren que es prorrogaria un mes el funcionament de l'escola de xiquetes, fins acabar el curs, i que la guarderia continuaria funcionant per no haver-ne cap més al poble.[441]

El caràcter moderat dels pobles de l'Énova i Manuel, contrastava amb l'agitació prerevolucionària dels pobles dels voltants: a Rafelguaraf havien pegat foc a l'església; a Barxeta, els socialistes s'havien enfrontat amb la Guàrdia Civil i havien enderrocat el temple parroquial, a Carcaixent, els anarquistes es dedicaven impunement al sabotatge. Tant de Rafelguaraf, com de Castelló venia gent a batejar-se o a rebre els sagraments de mans del rector de l'Énova. Tot això s'acabaria el diumenge 18 de juliol del 1936. A les 6 del matí, el rector es disposava a entrar a l'església per tocar a missa matutina, quan es trobà que l'esperaven a la porta uns milicians: "Done-mos la clau, que açò s'ha acabat ja..."[442] S'havia acabat la tensa normalitat i començava la guerra.

La notícia de l'alçament dels militars contra la República arribà al poble la vespra, el dissabte 17 de juliol, a través de la vintena de receptors de ràdio que hi havia. L'assassinat del polític dretà Calvo Sotelo (13 de juliol) mobilitzà un contuberni ja constituït de generals colpistes –Francisco Franco entre ells– que encapçalaren l'*alzamiento* militar contra el govern democràtic d'esquerres (17-18 de juliol del 1936). La temptativa de colp d'estat, que comptava amb el suport de falangistes, tradicionalistes i uns altres elements de 'la Dreta', fracassà a Madrid, Barcelona, València, Bilbao i la major part del territori de l'Estat (18-20 de juliol). En les províncies on triomfaren els autodenominats 'nacionals', es feren forts –amb el suport armamentístic d'Hitler i Mussolini– i començaren l'ofensiva militar contra la zona que havia romàs fidel a la República, auxiliada discretament per la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS) i els 60.000 voluntaris de les Brigades Internacionals. Era l'inici d'una Guerra Civil (1936-1939) que posaria fi a la II República, i a moltes coses més.

Immediatament es constituí un Comité Antifeixista, però no al marge de l'autoritat municipal –com ocorregué en uns altres pobles– sinó controlat directament per Vicent Canet Vidal, la gestora municipal i la gent del PSOE. Integraven aquest improvisat comité de per a la defensa de la República, a més del referit Canet, Vicent Vicens Canet, Jaume Martínez Montagud, Josep Garzó Vidal, els germans Vicent i Carles Garzó Mahiques, i Antoni Sanchis Sanchis.[443] Els republicans blasquistes, que eren llauradors moderats i de major edat, estaven acovardits i no intervingueren ja en l'escena política local. El dia 18 el rector amagà el copó a l'abadia. El comité requisà totes les escopetes i armà amb elles milicians republicans, que controlaven les entrades del poble i desfilaven pels carrers. El secretari municipal, que era agnòstic però que tenia una certa cultura, reclamà que li portaren a l'ajuntament la Mare de Déu, per si de cas.[444] Els directius de la cooperativa o Sindicat catòlic s'emportaren la imatge del Crist de la Salut, amb l'excusa que era el patró de l'entitat, i l'amagaren darrere d'un llençol, en la rerebotiga de l'economat. Aquella botiga, coneguda com 'la Societat', era la més concorreguda del poble i estava al carrer de Sant Antoni, on estaria després la cambra agrària. Allí atenia Rafel Mahiques, que tenia un bon sortit de productes, i a l'oficina 'arreplegava els xavos' el *tío* Soler.

---

441 AME, Caixa 236, Expedient de l'asil, 13 de juny del 1936.

442 Segons el testimoni de Secundino Montagud Montagud, nascut el 1924.

443 AHN, Fiscalia del Tribunal Suprem, Causa General, llig. 1377, exp. 20, p. 20.

444 Sobre l'itinerari posterior de la imatge, us remetem a l'apartat on tractem del patrimoni historicoartístic.

Al cap de pocs dies d'haver-se clausurat l'església, els milicians del PSOE tiraren els altars al port del Sapo, amb la intenció de convertir el temple en casino provisional, mentre es feien obres d'adequació a la casa abadia, que havia sigut requisada també pel comité. Feren ban dient que qui volguera arreplegar algun sant, que anara al portet a per ell. Uns quinze dies després feren volta amb un camió arreplegant els sants alçats a les cases per pegar-los foc.[445] Les campanes de Gràcia –la major– i de Sant Felip –la mitjana– serien llançades a terra mesos després, per endur-se-les a fondre i fabricar material bèl·lic. Solament deixaren la xicoteta, per a tocar a rebato si calia.[446]

Era rector de la parròquia mossén Vicent Peris Carbonell, home de cultura, que tenia una bona biblioteca, i que sabé ocultar i salvar l'arxiu parroquial: l'amagà en la casa del Carrer Major on s'havia refugiat quan el tiraren de l'abadia.[447] Poc després se n'aniria en tren a València, d'incògnit, on estaven esperant-lo per a donar-li refugi en una casa on s'amagaven uns quants religiosos. Les monges també havien abandonat l'asil i el poble, per motius de seguretat. El clergat catòlic valencià s'havia posicionat molt del costat de la Dreta Regional Valenciana –que exhibia l'estendard de ser 'el partit catòlic'– i ara era objecte de l'ira revolucionària dels marxistes. En molts pobles de la Ribera, els milicians socialistes i anarquistes més radicals i incontrolats es dedicaren sistemàticament a perseguir i exterminar falangistes, dirigents de la DRV, propietaris agrícoles odiats i sacerdots (agost-octubre del 1936). No en canvi a l'Énova, on l'autoritat local imposà el trellat i el respecte a les vides de les persones, i on no hi hagué que lamentar cap víctima mortal.[448]

Sí que fou assassinat el capellà de l'asil de les germanes franciscanes i impulsor del futbol enover, mossén Jeroni-Leandre Garcia Torres, de 60 anys d'edat (setembre del 1936).[449] S'havia refugiat en un mas del seu poble natal, la Font de la Figuera, on anaren a buscar-lo –segons es deia– uns milicians d'Ontinyent. S'emportaren el sacerdot al terme de Fontanars dels Alforins, i, d'allí al terme veí de Villena, on aparegué després el cadàver.[450]

Segons informes de fi de guerra, havien sigut saquejats i cremats amb benzina l'oratori de l'Asil, la capella de Sanç i la de l'Aurora; l'oratori particular de Trinitat Ivancos Montagud, germana del canonge Ivancos, *y quemadas todas las imágenes y objetos de culto, saqueando toda la casa, y robando muebles y enseres.* El Comité revolucionari s'instal·là en la casa núm. 3 de la Plaça (la del propietari Eduard Marco Pallàs) i el Partit Comunista, en la núm. 16 del Carrer Major (ca Manuel Iñesta Bas). Eren immobles comissats als amos per considerar-los arbitràriament *còmplices del moviment colpista. La casa i hort de Galindo, situada 2 km a l'est del poble, fou adaptada* després per a acollir refugiats de guerra i una colònia escolar, sense consultar òbviament amb les propietàries, que eren les veïnes de València Manuela i Rosa Galindo.[451] Els primers refugiats de guerra foren 47 persones, la majoria xiquets i adolescents (entre 3 i 21 anys d'edat), que arribaren ací el 6 d'octubre del 1936, procedents de Puebla La Reina (Badajoz) i, alguns, de Fuente Palmera (Còrdova). Venien a peu des de l'estació de tren de la Pobla Llarga, i foren distribuïts en principi pels horts de l'Advocat Sanz (o 'de la Carn') i de les Parres, a la Canyada de Sanç.[452]

---

445 Tot açò, segons la documentació municipal i els testimonis de Custodio Cuenca Navarro i Secundino Montagud Montagud.

446 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions*, Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 104-105.

447 Vid. FITA REVERT, Ramón, La documentación eclesiástica en la archidiócesis de Valencia en la década de los años 30, dins *Revista d'Arxius*, 4-5, València, 2005-2006, ps. 83-164 (p. 130).

448 Així ho constata MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 2, p. 15.

449 AHN, Fiscalia del Tribunal Suprem, Causa General, llig. 1377, exp. 20.

450 CALZADO ALDARIA, Antonio, *Segunda República y Guerra Civil: La Vall d'Albaida, 1931-1939*, Associació de Veïns 'El Llombo', Ontinyent, 2012, p. 142.

451 Ibídem.

452 AME, Caixa 147, Expedient sobre refugiats de guerra.

Mentre el govern de la República tractava de posar ordre per estabilitzar el front de guerra, en la rereguarda s'havia produït una sangonosa revolució social. Conscients que el poder estava a les seues mans, els milicians més joves i radicals del PSOE procedien arbitràriament a 'comissar' arrossars i horts, per a col·lectivitzar-los. Les terres dels terratinents forasters –senyorets monàrquics i dretans– foren decomissades col·locant-los banderes roges. Alguns abusarien després d'aquesta pràctica i extorsionarien econòmicament determinats llauradors de dretes, amb l'amenaça de plantar-los la bandera roja.[453] Després es gestionaven les terres col·lectivament, gràcies a una borsa de treball establida per la UGT, en la qual figuraven en llista preferent els qui més família tenien a mantenir, i s'aplicaven uns altres criteris de rotació i justícia social.

Milicià republicà, disposat a defendre la República contra els colpistes dirigits pel general Franco

D'especial rellevància, dins el context revolucionari, fou el projecte col·lectivitzador del Reialenc o Pinar dels Frares, una extensa finca de tarongers que s'estenia a llevant de l'Énova i Rafelguaraf. Pertanyia al diputat monàrquic i ultradretà José Luis Oriol, qualificat per la propaganda obrerista com *el verdugo de los obreros de estos contornos,* i contenia ni més ni menys que 42.000 fanecades, amb diferents graus d'ús i d'ocupació: des de pinedes[454] i garroferars, fins a extensions de cítrics (34.000 arbres, en conjunt) irrigats de pous amb potents motors d'elevació. Per facilitar l'extracció de les taronges, a més a més, el propietari havia construït una moderna xarxa de camins asfaltats.

Totes aquelles instal·lacions productives (inclosa la mansió del propietari, i el gramòfon que utilitzava n'Oriol per a fer formar els obrers i obligar-los a escoltar la *Marcha Real*) foren ocupades el 14 d'agost del 1936. Ho realitzaren, coordinadament, els comités revolucinaris de Xátiva, l'Énova, Rafelguaraf, la Pobla Llarga, Carcaixent, Simat de la Valldigna i Barxeta. Entre tots agrupaven 3.990 obrers, entre comunistes, socialistes i anarquistes, 180 dels quals eren veïns de l'Énova. Els directius del consell d'administració d'aquell latifundi col·lectivitzat eren: Francesc Escandell, de Carcaixent, afiliat a la CNT, president; Joaquim Sanchis, de l'Énova, afiliat a la UGT, vicepresident; Ricardo Fuster, de Rafelguaraf, afiliat a la UGT, tresorer; Antoni Dasí, de la UGT de l'Énova, vocal, etcètera. En realitat, els enovers sols participaven en la temporada de la collita, ja que eren els de Rafelguaraf i els de Barxeta els més interessats en la gestió directa i quotidiana de la finca. En un article de l'1 de maig del 1937, remés des de Rafelguaraf per Ricard Fuster a la revista *'El obrero de la tierra'* (València, número de maig del 1937), es feia una exaltació propagandística d'aquella explotació col·lectivitzada, amb frases com ara les següents:

> *Lo que era esta finca de recreo del diputado tradicionalista don José Luis Oriol, se está convirtiento en una riqueza que promete magníficos resultados (...). Un administrador, individuo de la peor calaña, apoyado por elementos de tan mal corazón como él, persiguió sañudamente a los obreros de Rafelguaraf y Barcheta con despidos ilegales, amenazas criminales, y condenándoles al hambre*

453 Un fet que pogueren contemplar Secundino Montagud Montagud i Custodio Cuenca Navarro.

454 D'on s'extreia abundant resina, fent sagnar els arbres i replegant-la en *quiqueretes* fixades als troncs, almenys des del segle XVIII.

Cartell valencianista de propaganda republicana

L'exèrcit, el capital i el clero, portant la capa del *Generalísimo* Franco. Cartell de propaganda republicana

y a la miseria más espantosa (...). "El Realengo de Játiva", rezaba en una muestra de bronce. Bajo pinos y palmeras, "La Internacional" y "Los Hijos del Pueblo". La "Marcha Real", con un disco de gramófono, se oculta entre telarañas. ¡Ha nacido una nueva vida! (...). Y aquí estamos de común acuerdo todas las delegaciones, dispuestos a afrontar las más serias dificultades para dejar sentada nuestra ambición de marchar indeclinablemente por el camino de la victoria, multiplicando la producción y dando la sensación de que, aunque mal les pese a los enemigos emboscados en la retaguardia, saldremos airosos del paso, en colaboración, la UGT y la CNT representadas, con el puño en alto, hasta la lucha final, mientras quede un fascista sobre la faz de la tierra, pues nos incumbe a nosotros el limpiarla, porque la sentencia se cumplirá: ¡LA TIERRA HA DE SER PARA QUIEN LA TRABAJE![455]

Una vegada traslladat el casino socialista de l'església a l'abadia, aquesta es destinaria a magatzem d'oli, guano, creïlles, moniatos, etc.; de tot allò que el comité anava portant en camions per a racionar-ho.[456] Segons que avançava l'exèrcit de Franco, i que els avions dels 'nacionals' bombardejaven les ciutats, arribaven refugiats de guerra de la Manxa, de Terol, de Madrid, alguns dels quals –xiquets de curta edat– serien adoptats per veïns del poble. És el cas de Celedonio Talens, que es quedaria ja a l'Énova. L'hort de Galindo, gestionat per funcionaris de l'estat, era un orfandat de xiquets madrilenys, on aquests aprenien una formació bàsica, tenyida –això sí– d'ideologia marxista i antifeixista. La enorme casa del Canonge, al Carrer Major, era un hostal de madrilenys.

Una de les tasques portades a terme en la tardor del 1936 era la d'enviar soldats al front de guerra, molts d'ells voluntaris. El 14 de setembre, Manuel Ricart Pallàs, president d'Unió Republicana, partit fidel al règim democràtic, dimití per temor a la revolució. El reemplaçà Daniel Marco Pallàs. El 20 d'octubre aquest

455 FUSTER, Ricardo, Forjando la Nueva España, dins *El obrero de la tierra,* València, maig 1937. Reproduït per Vicent SANCHIS MARTÍNEZ, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, ps. 428-434.

456 AME, Caixa 260, Abastaments del 1937.

Segell de la Unió Republicana Nacional, del 1936

Segell de la Cooperativa socialista "Largo Caballero", 1938

Segell de l'Agrupació local del PSOE, 1937

Segell del sindicat socialista UGT, 1937

Segell del sindicat de dones, 1937

Segell del Partit Comunista d'Espanya (PCE), del 1937

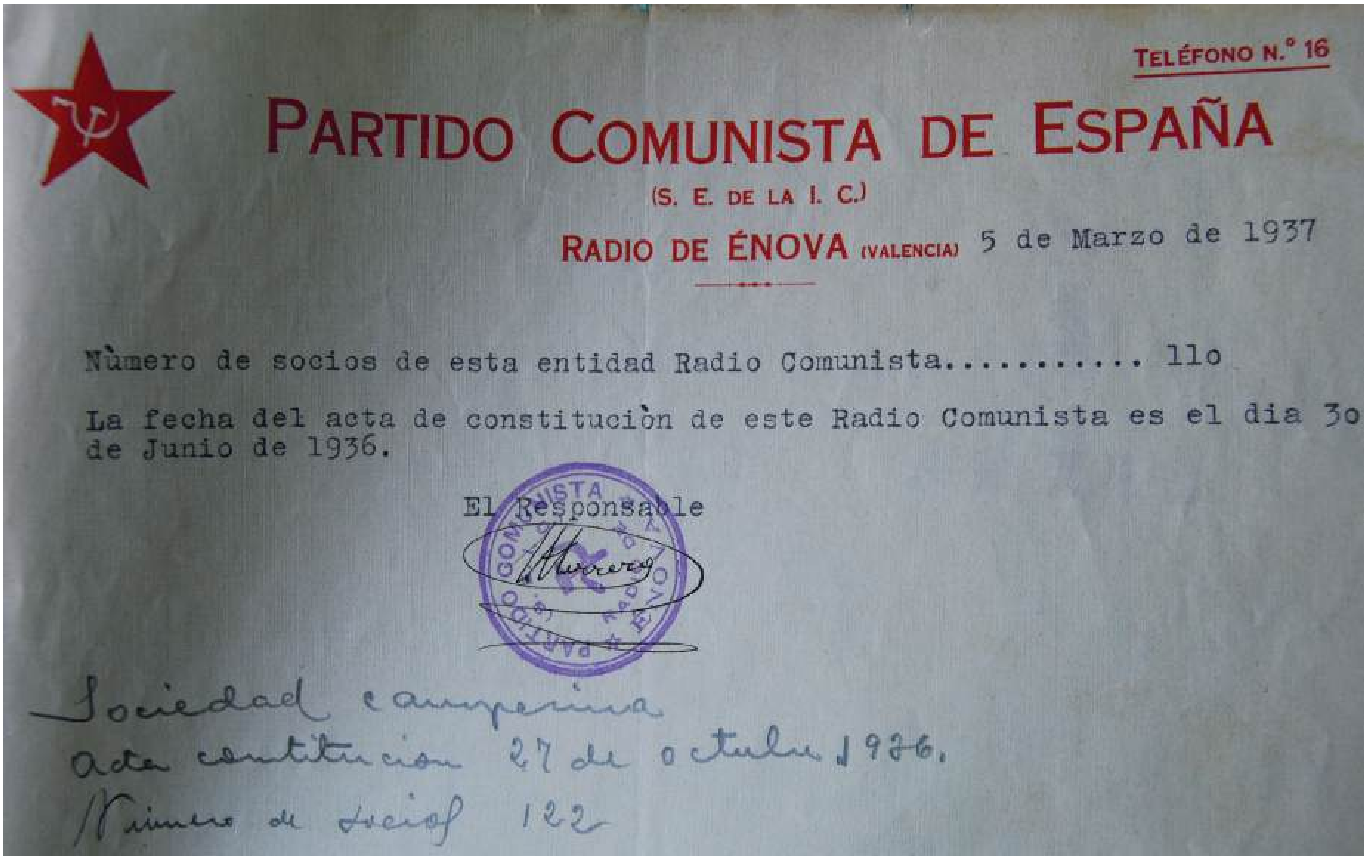

TELÉFONO N.º 16

PARTIDO COMUNISTA DE ESPAÑA

(S. E. DE LA I. C.)

RADIO DE ÉNOVA (VALENCIA) 5 de Marzo de 1937

Nùmero de socios de esta entidad Radio Comunista.......... 110

La fecha del acta de constituciòn de este Radio Comunista es el dia 30 de Junio de 1936.

El Responsable

Sociedad campesina
acta constitucion 27 de octubre 1936.
Número de socios 122

Membret de l'agrupació o "ràdio" comunista local, 1937 (Arxiu Municipal de l'Énova)

rebria una circular del comité on acusaven els republicans de no haver enviat cap voluntari a les milícies antifeixistes, sobre tenir la majoria de socis entre 20 i 45 anys, i estar teòricament mobilitzats. Realment, els antics blasquistes es trobaven desbordats per les circumstàncies. Tan sols col·laboraven tímidament en la constitució de consells municipals quan se'ls reclamava, i poca cosa més.[457] Ells no eren 'gent de missa', sinó seguidors d'un vell republicanisme moderat, anticlerical i reformista. Però ara compartien amb la minoria local de la dreta catòlica (DRV) –els seus antics rivals electorals, de quan 'jugaven tots a trencar les urnes'– el terror a la revolució proletària.k

La por no era tant als milicians del poble, que eren veïns i coneguts, bona gent en general, sinó als 'calaveres' forasters. Com per exemple un 'el Negre de Llocnou' i els seus milicians, que visitaven el poble amb 'el cotxe de la Pepa' i amenaçaven les vides de dretans, 'emboscats' (desertors del front) i capellans d'amagatall. La Pepa era una mena de 'moro Mussa' antifeixista a la carta. Un bon dia de l'any 1938, Custodio –cambrer del casino socialista, de 17 anys d'edat– i son pare, que era votant de la dreta (tots sabien en el poble qui votava a qui), acudiren al Centre Obrer a protestar. Acabaven de racionar dos bous i a ells els havien discriminat, com feien amb uns altres 'clients' de la dreta local. Allí estava un tal 'Fuda', que saltà de la cadira en oir la queixa i exclamà, en presència de Vicent Canet: "Aixina com estos n'hauríem de matar dos totes les setmanes! Procureu que no vinga la Pepa...!" Conforme havien vingut els dos Custodios, pare i fill, se'n tornaren a casa.[458]

Fou el temor a la col·lectivització de les seues terres, propugnada per la CNT i la UGT, el que portà a més de cent agricultors minifundistes a fer-se 'comunistes' per tal de plantar cara, des de la legalitat vigent, a les pretensions del PSOE. Conformaren aquests una Societat Camperola (octubre del 1936) que s'integraria en la Federació Provincial Camperola promoguda pel PCE per tal de *denunciar los excesos de la colectivización.* Aquells *campesinos* teòricament filosoviètics i admiradors del dictador Stalin, defensaven realment els interessos dels petits propietaris agrícoles, arrendataris i mitgers, i pretenien fomentar cooperatives de propietaris independents (estiu del 1937).[459]

El 28 de gener del 1937, quan ja s'havia estabilitzat el front de guerra i s'havia calmat l'ira revolucionària, es constituí el Consell Municipal de l'Énova, presidit per Vicent Canet Vidal fins l'11 de febrer del 1939. Aquest òrgan, on teòricament s'integraven representants de diferents sindicats i partits, però que en la pràctica era monopolitzat pel PSOE-UGT, reemplaçava el poder assumit per l'antiga gestora i els comités obrers.[460]

La Unió General de Treballadors constituiria el 30 d'octubre del 1937 una Societat Cooperativa Popular 'Largo Caballero', amb secció de consums, que estava destinada a reemplaçar el vell Sindicat Agrícola 'Santíssim Crist de la Salut' o cooperativa socialcatòlica. La idea ja s'havia gestat l'11 de setembre,[461] però es portaria a efecte en octubre. El president de l'entitat era el mateix alcalde, l'inefable Vicent Canet Vidal; el secretari, Josep Cebrià, i el sotssecretari, Vicent Vila Canet. La seu i el magatzem eren els mateixos de la cooperativa vella. L'1 de novembre del 1937, el secretari titulava l'acta *'Haciendo Historia'*. La Societat de

457 AME, Caixa 773, Actes d'Unió Republicana Nacional.

458 En acabant diu que, en el primer racionament d'aliments que feren els de Franco, només arribar, usaren la mateixa llista de famílies dels republicans i tornaren a passar de llarg per casa d'ells. Amb la qual cosa tornà a queixar-se el pare exclamant: "Estaven els uns i feien lo que volien. Ara vénen els atres, i fan igual o pitjor. I els meus, quan vindran...?"

459 BOSCH SÁNCHEZ, Aurora, *Ugetistas y libertarios. Guerra civil y revolución en el País Valenciano, 1936-1939,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1983, ps. 115-116.

460 AME, Caixes 12-14.

461 AHN, Delegació Nacional de Serveis Documentals de la Presidència del Govern, Papers de Madrid, Caixa 1.245, doc. 25.

Treballadors de la Terra (UGT) i la cooperativa pactarien un reglament per a la secció de productes agrícoles, davall l'assessorament tècnic del mestre Vicent Garzó Mahiques, que era el comptable de l'entitat. El reglament es llegí en el local del Teatro 'Cine Metropol', amb vistes a preparar la campanya tarongera, *solicitando la colaboración comercial del compañero Julián López Cascales,* que era el gerent de la cooperativa.[462]

El *compañero Julián* seria reemplaçat en gener del 1938 pel mateix alcalde Vicent 'de Canet', que s'ocupà personalment de la gerència. L'exportació de taronges era una font de divises fonamental per al finançament de la guerra, i calia mantenir-la en marxa conforme fóra. A tal efecte, l'1 de gener del 1938 es constituí la Secció Comercial de l'entitat, *con la finalidad de recolectar, confeccionar, vender, exportar, etc., los productos agrícola de los asociados.*[463] A la junta extraordinària del 14 d'abril del 1938 (7é aniversari de la República) concorregueren 132 socis, que conreaven 1.868,25 fanecades del terme. L'última reunió de cooperativistes tindria lloc el 8 de febrer del 1939.[464] L'arròs, aliment bàsic, era també molt important per a l'economia de guerra i era objecte, pel que sabem d'un actiu tràfec en el mercat negre. En el diari *El Pueblo* de València, en data del 10 de febrer del 1938 (p. 2) es fa constar una nota del Servei d'Arròs del Ministeri d'Agricultura on es comunica –per a avís d'infractors– que el molí arrosser de Severí Ordiñana, a l'Énova, funcionava il·legalment, perquè destinava el corfoll d'arròs a pinso d'animals. A més a més, funcionava "clandestinament". Feren una inspecció i li comissaren 2.212 kg *de arroz elaborado*, que fou destinat pel governador civil a *atender a las necesidades de Asistencia Social*.

Pel que fa al sector comercial del poble, la carència de moneda fraccionària portà a les botigues a emetre bitllets fraccionaris de 5, 10, 25 i 50 cèntims, i 1 i 2 pessetes (1937). Es tractava de cartonets amb un segell de la casa, però amb un conveni de validesa entre els diferents establiments. La tenda principal era la d'Angeleta, on hi havia de tot. Les altres eren més menudes. L'èxit de l'emissió monetària féu que el sistema de cartonets continuara vigent acabada la guerra, en els primers anys de la fam, fins al 1944.[465]

L'any 1938 el pessimisme començaria a apoderar-se, irremissiblement, del bàndol republicà. Després de la batalla del Riu Ebre (juliol-octubre del 1938) i la caiguda de Barcelona i el front de Catalunya (gener del 1939), l'aviació feixista italiana, establida per Mussolini a Palma de Mallorca, per a ajudar al seu amic Franco, bombardejà activament el País Valencià.[466] A Manuel, estació de tren estratègica, li arribaria el torn, pel matí de l'11 de febrer del 1939, poques setmanes abans de la fi del conflicte bèl·lic. Cinc avions amb tripulació italiana, que sobrevolaven la Ribera de Xúquer a 4.300 metres d'altitud, llançaren 40 bombes mina de 100 kg i 20 bombes incendiàries de 20 kg sobre els voltants de l'estació, i aprofitaren per a disparar quatre fotos aèries on quedaren retratats els efectes del bombardeig sobre les infraestructures viàries.[467]

Els avions eren uns models lleugers de trimotor, els 'Savoia S-79', pertanyents al *Gruppo 27°* de l'*Ottavo Stormo di Bombardamento Veloce, Falchi delle Baleari,* dirigida pel tinent coronel Gennaro Giordano, que havia participat activament en la batalla del Riu Ebre. Entraren per Cullera a les 10:54 h i abastaren

462 AME, Caixa 772, Llibre d'actes de la cooperativa.

463 AME, Caixa 261, Reglaments (1923-1936), Cooperatives.

464 AME, Llibre 771, Cooperativa agrícola.

465 Segons ens comenta Custodio Cuenca Navarro.

466 Denominació aplicada a les províncies de València, Castelló i Alacant durant la II República. En els anys de la transició i la democràcia primerenca (1975-1984), els partits nacionalistes i progressistes tractaren de recuperar-la, però sense gens d'èxit.

467 PUCHOL, Miguel S., El bombardeig de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 18, Manuel, 2004, p. 15-19 (1a. part); 20, 2005, ps. 16-19 (2a. part).

la vertical de Manuel a les 11:10 h, sobrevolant en cunya i avisant la població, amb el soroll dels seus motors, la imminència de l'atac. La caiguda de les 60 bombes, algunes d'elles sobre les cases i magatzems del carrer de Joan Moreno, a penes durà un terrorífic minut. Malgrat la violència dels impactes, i les diferents cases derrocades amb gent a l'interior, solament es comptabilitzaren 17 ferits i 4 morts. Els ferits més greus, els portaren ràpidament en camió fins a Xàtiva. Un d'ells moriria també al cap de dos dies. Les darreres tres víctimes del bombardeig, però, es produirien la vespra el Corpus del 1940: foren tres xiquets que jugaven al riu i resultaren morts per l'explosió d'una bomba, que havia romàs sencera durant tots aquells mesos, pendent d'explotar.[468]

Al sendemà de l'acció de Manuel, els italians havien tornat a entrar cap a l'interior per la banda de Gandia, des d'on tocaren ràpidament per telèfon, per a avisar de la situació. Immediatament –eren les 10:45 h– les campanes de tot el Pla de la Comuna tocant a rebato. Els llauradors que recorrien fent un peritatge la zona afectada en el dia anterior, buscaren ràpidament refugi, mentre a la resta del poble de Manuel campava el pànic. Però l'objectiu dels feixistes era distint. Ara venien a bombardejar l'estació de Xàtiva, on una gran multitud es concentrava per a esperar un tren de soldats, acabat d'arribar d'Albacete. Al costat hi havia detingut un tren hospital, que havia aplegat poc abans, procedent de Múrcia. En cosa de pocs segons, els avions llançaren sobre aquella gentada 20 bombes de 250 kg i causaren una gran mortaldat de militars i civils: 146 víctimes mortals i 231 ferits de distinta consideració, la majoria greus o mutilats.[469]

El terme d'Énova també patí danys col·laterals en el transcurs del bombardeig de Manuel. Algunes bombes caigueren a la serra immediata al poble, concretament a la Vessana, al solar ocupat ara per la urbanització 'Besana Golf'. L'avi de Secundino Montagut, segons ens diu ell, eixia en aquell moment d'afaitar-se a la barberia de Manuel 'el Blanco' (enfront de l'actual oficina del Banc de València, al carrer de Sant Antoni), quan li caigué un tros de metralla als peus, d'aquells que havien rebotat de la lloma de la Vessana.

Amb aquells crims de guerra –i els que vindrien després– carregats a l'esquena, el *Generalísimo* gallec Francisco Franco proclamà l'1 d'abril del 1939 la fi de la guerra. Començava una llarga dictadura dels militars (1939-1975), en col·laboració amb els sectors més conservadors de la societat, agrupats davall les sigles del partit únic parafeixista, la *Falange Española*, i en col·laboració també amb el clergat catòlic, que portava el dictador sota pali.

---

468 CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 43.

469 GURREA, V., *Segrelles...*, p. 169; RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939)*, col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991, vol. 3, p. 335; MAINAR, Eladi (coord.), *De les bombes a l'exili. Gandia, 1939 (Exposició celebrada a la Sala 'Coll Alas' de Gandia, maig-juny 2001)*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2001; MAINAR CABANES, Eladi, El bombardeo de Xàtiva, dins GIRONA, Albert – SANTACREU, José Miguel (dir.), *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, Prensa Valenciana, València, 2006, vol. 15, ps. 114-123; BENEITO LLORIS, Ángel, *Alcoi, objetivo de guerra*, Producciones Kronos, Alcoi, 2007; RAMÍREZ ALEDÓN, Germán i al., *Bombardeig de Xàtiva, 1939. Llista de víctimes definitiu de Xàtiva i Manuel*, Ulleye, Xàtiva, 2009 (2a.).

2.7. DE LA POSTGUERRA A LA SOCIETAT DEL BENESTAR

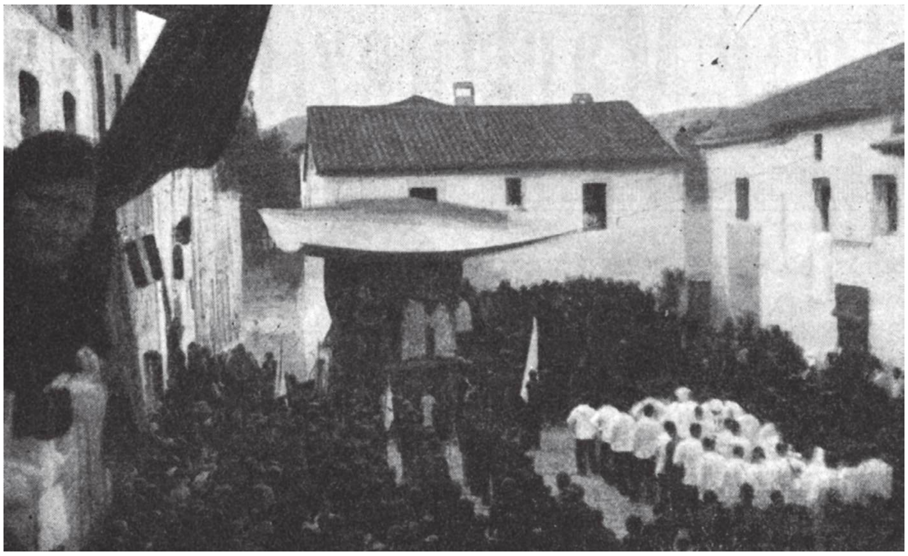

Missa de campanya a la Plaça, per a celebrar la victòria de Franco i la instauració de la dictadura feixista, 1939

El 29 de març, dos dies abans d'acabar-se oficialment la guerra, les tropes 'nacionals' feren la seua entrada triomfal a Manuel i a l'Énova, entre els vítols de la gent de dretes, que eixí de les cases i amagatalls. A l'endemà, dia 30, arribà el 6é Batalló de Carros de Combat. Tot era ple de soldats que venien de Manuel cap ací, celebrant cercaviles i misses de campanya, i cantant el *'Cara al sol'*, himne oficial de la *Falange* del desaparegut José Antonio Primo de Rivera. La primera se celebrà amb el capellà davall d'un tendal, a la plaça de la Constitució, davant del bar de Baix que diem. Fins el 15 d'abril, però, no es constituiria formalment una comissió gestora provisional, amb Ignacio Sanchis Monar d'alcalde; José Ricart Costa de tinent primer, i Eduardo Donet Fons de tinent segon d'alcaldia.

Al cap de dues setmanes, el 29 d'abril a les 17,30 hores, es presentà a l'ajuntament el capità d'enginyers Santiago Torralba, comandant militar en plaça, per donar possessió de l'alcaldia al cap local de *Falange Española*, Joaquín Casanova Aznar, i de les tinences d'alcaldia, a José Ricart i Eduardo Donet. El discurs del cap de les forces d'ocupació començava tal qual: *La disciplina ha sido la base primordial en que se ha apoyado nuestro invicto Caudillo Franco para conseguir nuestra Gloriosa Victoria. Todos los individuos nacionales deben cumplir, estrictamente y sin discusión alguna, cuantas órdenes provengan de la autoridad inmediata*. Tot seguit es procedí a la depuració de funcionaris republicans, que foren reemplaçats per addictes al *Caudillo*.

L'1 de juny es renovaria novament la composició del consistori i tornaria a entrar d'alcalde Ignacio Sanchis Monar. L'1 de gener del 1940 el reemplaçaria el seu germà Electo (1940-1943), per ordre del governador civil. I posteriorment se succeirien en l'alcaldia Juan Marco Soler (1943-1944), José Fons Castelló (1944-1945), Joaquín Casanova Aznar (1945), que era el nebot de l'antic cacic monàrquic del 1931, Alberto Casanova: el que reballava bitllets –com els altres cacics– sobre les taules dels jornalers, per a comprar-los el vot. Ara ja no calien tants maldecaps ni tantes maniobres per a detenir i retenir el *mando*. De fet, Casanova seria 'l'home ungit pel règim' al poble de l'Énova; de manera que es perpetuar en la gestió municipal fins a l'any 1970. Des del primer moment, i amb ajuda de la Guàrdia Civil i de l'autoritat militar del Campament de les Salines (Manuel), les noves autoritats imposaren l'ordre públic i la moral catòlica. I tot funcionà rodat, si exceptuem algun xicotet escàndol. Com el que es produí l'any 1943, quan Francisco Garrigues Moreno i José Ginestar Gregorio eixien de la taverna volent endur-se un conill que era del taverner. Anaven borratxos i quan intervingué l'alcalde per aclarir la cosa, començaren a insultar-lo i tractaren de agredir-lo. Segons declaracions preses en juí verbal, *decían 'me cago en Dios' y otras parecidas palabras*, intolerables ja per al nou règim dictatorial.[470]

470 AME, Caixa 135, Juís verbals del 1943.

Franco i un dels seus millors amics: Adolf Hitler

Parlem ara de la repressió. A diferència d'uns altres pobles, la dreta local enovera no procedí a reclamar la ràpida detenció, tortura i empresonament dels 'rojos', els perdedors de la guerra, sinó que feren gala –en un principi– d'una certa mànega ampla.[471] Es tenia en consideració la inexistència de víctimes mortals ni de crims flagrants en la revolució del 1936. En pobles veïns com ara Carcaixent, on la CNT havia causat estralls entre la feligresia i els elements conservadors, la llista d'afusellats fou llarga. A Manuel foren executades 7 persones; a Rafelguaraf, una, i a la Pobla Llarga, 11. Unes sentències s'aplicaren a Xàtiva i d'altres a Paterna, en el transcurs dels anys 1939-1941.[472]

No obstant la calma tensa, al cap d'uns mesos s'escampà la notícia que 'els del Comité' s'havien reunit al cap de dalt del carrer de Sant Antoni per a sopar i cantar. Els falangistes del poble (antics membres de la DRV) feren una llista, els denunciaren i obtingueren dues coses: l'empresonament durant alguns anys d'alguns antics dirigents republicans –4 o 5, segons ens comenta Secundino Montagud– i l'atemoriment i el silenci de la resta. Segons les llistes arxivades en els prestatges de la repressió franquista, l'ajuntament obrí fitxa acusatòria contra més de 50 dirigents i milicians de l'esquerra local, algun dels quals havia mort ja al front de guerra. Era el cas d'Antoni Dasí Bertó, mort a Viver (l'Alt Palància) el 2 d'abril del 1938; Adrià Tormo Vidal, mort al front el 2 d'agost del 1937, o Maurici Vayà Bellver, mort també en data indeterminada. Entre els processats pel franquisme es trobaven membres del PSOE, del PCE, de la UGT, de la morigerada URN, dels comités, del Socors Roig Internacional, de finques comissades, mestres d'escola, etcètera. I els empresonats no foren 4 o 5, com afirma Secundino, sinó uns quants més: l'exalcalde Vicent Canet Vidal, i els membres del comité Carles Garzó Mahiques i Josep Garzó Vidal foren empresonats a Xàtiva; Vicent Vicens Canet (vocal de finques col·lectivitzades), Josep Castelló Morata, l'exalcalde Vicent Garzó Mahiques, Antoni Sanchis Sanchis, a la Presó Model de València; Josep Dasí Bertó (membre del consell municipal), Blai Machirant Juan, Josep Marco Montagut, Vicent Martínez Marco, Eleuteri Martínez Martínez i Vicent Tormo Vidal (vocal de col·lectivitzacions), en centres penitenciaris indeterminats. La majoria passarien a règim de 'llibertat vigilada' al cap de pocs mesos o pocs anys, gràcies a una sèrie d'indults, i podrien refer les seues vides.[473]

La documentació municipal[474] ens aporta algun detall més sobre els detinguts i ens aporta alguns que sembla que no figuren en els arxius de l'estat. Per exemple, Blai Machirant, guarda de camp i militant de la UGT i del PCE, fou acusat de llaurar durant dos anys i mig 3 fanecades de terra requisada: 3 anys de condemna. Antoni Martí Expòsito, de la UGT i el PCE, fou acusat de pegar propaganda política i repartir-ne, mentre exercia de *sereno*, i de viure a l'asil: 6 mesos de presó. El mestre d'escola, Josep Ramis Yagüe, fou acusat de ser secretari de finques *incautades;* d'haver pronunciat un discurs l'1 de maig del 1937, consistent en *charlas sobre la subversión marxista* i d'*excitación a la rebelión militar:* 6 mesos de presidi. Agustí

471 Segons ens comenta Secundino Montagud Montagud.

472 GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, IVEI, València, 1995, p. 283.

473 AHN, Causa General, Peça primera o principal de la província de València, lligall 1.377, caixa 3, exp. 20.

474 AME, Caixa 143.

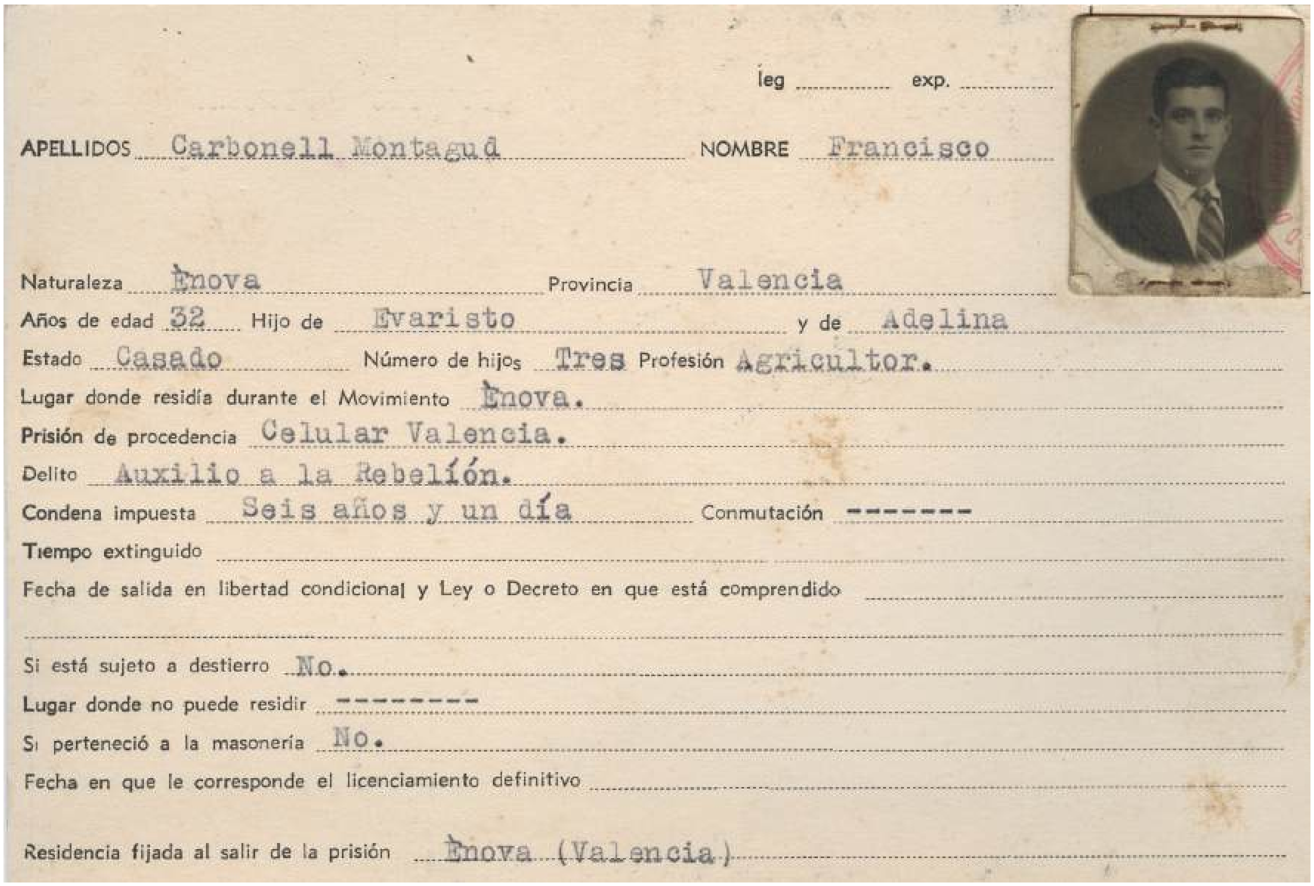

leg .... exp. ....

APELLIDOS Carbonell Montagud NOMBRE Francisco

Naturaleza Énova Provincia Valencia

Años de edad 32 Hijo de Evaristo y de Adelina

Estado Casado Número de hijos Tres Profesión Agricultor.

Lugar donde residía durante el Movimiento Énova.

Prisión de procedencia Celular Valencia.

Delito Auxilio a la Rebelión.

Condena impuesta Seis años y un día Conmutación --------

Tiempo extinguido

Fecha de salida en libertad condicional y Ley o Decreto en que está comprendido

Si está sujeto a destierro No.

Lugar donde no puede residir ---------

Si perteneció a la masonería No.

Fecha en que le corresponde el licenciamiento definitivo

Residencia fijada al salir de la prisión Énova (Valencia)

Fitxa del 1945 d'un demòcrata o republicà represaliat per la dictadura de Franco (Arxiu Municipal de l'Énova)

Arces Sicol, de 33 anys, fou acusat de ser milicià, secretari de la UGT i depositari de finques embargades, i li caigueren 6 mesos de presó. I així, molts represaliats més. Sense comptar els qui foren humiliats, discriminats laboralment i condemnats a passar fam.

Del 1945 encara, quan ja feia sis anys que –suposadament– s'havia acabat oficialment la guerra, conserva l'arxiu municipal una llista de cinc presos polítics que foren alliberats i passats a la categoria de *libertos*, sotmesos a llibertat vigilada. Se'ls tragué de presó coincidint amb la campanya de l'arròs, perquè pogueren trobar un mitjà de supervivència. Eren: Lluís Benito Izquierdo i Josep Marco Montagut, que acomplien una condemna no determinada en l'escrit; Francesc Benavent Vayà, condemnat a 20 anys de presó, reclús del penal d'Aranjuez; Carles Garzó Mahiques, condemnat a 14 anys de presó, reclús de la presó de Xàtiva,[475] i Josep Cebrian Moscardó, condemnat a 12 anys de reclusió, presoner en una cel·la del penal de Montolivet. D'un sisé pres polític, el farmacèutic Lluís Montagud Tormo (55 anys d'edat el 1945), se'ns comenta que havia sigut tancat per a 12 anys, però que acabada d'eixir en llibertat i havia fixat la seua residència a Barcelona. També hi ha una fitxa de Francesc Carbonell Montagud, llaurador tancat a la Presó Cel·lular de València, 6 anys per *auxilio a la rebelión* (traduïm: lleialtat al règim legalment constituït), del qual no consta cap altre detall indicatiu de la seua situació i perspectiva de futur.[476]

475 La sort dels represaliats fou diferent, segon cada cas. Així, aquest Carles Garzó morí a conseqüència de les males condicions sanitàries de la presó on havia sigut reclòs. El seu germà Vicent sobrevisqué i isqué al carrer el 1942 (en llibertat "vigilada" fins el 1946), però fou apartat del magisteri i s'hagué de guanyar la vida venent carbó, com ens informa el seu nét Rafa Simó. Certament, els denominats "rojos" foren discriminats laboralment, apartats de la vida pública i marginats pel règim feixista.

476 AME, Caixa 138, Junta de Llibertat Vigilada.

Cartilles de racionament i bitllets de postguerra

Desenes de famílies del poble, a banda de patir els efectes de tenir parents empresonats, havien d'afrontar –com la resta de la població– les penúries dels anomenats 'anys de la fam' (1939-1952). En realitat, en pobles de llauradors com l'Énova, on l'arròs es criava a les portes de casa, no es passava tanta fam com en les ciutats. Però les menjades eren les justes per als pobres: un esmorzar-dinar a les 11 del matí i un berenar-sopar a les 7 o les 8 de la nit. La farina de dacsa reemplaçava a la de blat i servia per a coure indigestes coques i *minxos,* que es podien acompanyar amb una sardina o un trosset d'abadejo. Matar algun ànec o pollastre de corral era motiu de celebració. I un dels plats més adaptats als recursos disponibles era l'arròs amb cotnetes de cansalada. Els qui anaven a la carnisseria del *tío* Miquel i la tia Rafela de Sanç, se n'eixien amb el pessic de carn imprescindible per a transformar l'aigua en caldo. El qui tenia terra, tenia de tot: s'arrancaven tarongers per a plantar tauletes de blat, dacsar i arrossar; creïlles, cebes i moniatos... Però el qui no tenia terra, ho passava pitjor. Si plovia molt i no hi havia jornal aquells dies, tocava comprar per fiat a la tenda. Després, una vegada ingressats els jornals, s'arreglaven comptes amb el tender.

L'aïllament internacional del règim de Franco, feia imprescindibles les mesures d'autarquia i la substitució d'importacions (*malta* en lloc de café, corfes d'ametla en lloc de gasoil, xocolate de garrofes, etc.); les cartilles de racionament d'aliments i productes bàsics, i els *cupos* o requisa del 20% de l'arròs i el blat als colliters, per part de l'estat. En resposta a la intervenció de collites i a la fixació de preus artificialment baixos per l'estat, els llauradors i els productors en general ocultaven collites i gèneres. En acabant, els barataven per uns altres o traficaven amb ells en el mercat negre de 'l'estraperlo'.

A l'Énova, per exemple, solia portar-se oli de fora i baratar-lo per arròs o dacsa. Hi havia estraperlistes valents, com *'el Cariñoso',* que gosaven desafiar la vigilància de la Guàrdia Civil, i dones com Amparo 'la Caporra', que feien negoci a casa venent dacsa i farina d'estraperlo al menut. *El Cariñoso* se n'anà una vegada a Aiora en bicicleta, carregat amb un sac d'arròs, i baixà carregat amb un cuiro d'oli de 40 o 50 quilos de pes. Allò que duien els estraperlistes ho venien després, discretament, per cases i horts. El tren era també un mitjà molt socorregut per anar traficant. Una dona anomenada 'la Paloma' era també una d'aquelles hàbils estraperlistes de ferrovia, que feia molts viatges a per oli a la Vall d'Albaida i a la valleta d'Agres.

Una família que s'ocupava també de fer rodar mercaderies era la de l'arrier José Oltra Santandreu i sa muller Amparo Tormo García, segons ens comenta Custodio Cuenca Navarro. Diferents llauradors i dones del poble li facilitaven gèneres (arròs, dacsa, blat, etc.) i ells ho portaven a vendre, per posar un cas, a Barxeta, d'on se'n tornaven en acabant carregats d'oli, que revenien ací al poble. Tota la població valenciana

en general participava d'alguna manera o altra dels intercanvis clandestins a major o menor escala. A qui tenia 30 garbes d'alls, i no se'ls havia de menjar tots, li venia bé baratar-los per 30 kg d'arròs roig. En acabant, ja s'encarregaria d'anar escorfollant-lo en un d'aquells morters domèstics que hi havia en totes les cases, a fi d'evitar el control que exercia sobre la mòlta d'arròs i de blat la fiscalia de l'Estat.

El ambient local, recent acabada la guerra, era de plena i agrícola ruralia. Circulaven per camins i carrers 27 haques i rossins, 9 mules, 43 ases i rucs, 197 ovelles i 235 cabres. Es criaven a les cases 155 porcs, 17 vaques (14 de les quals eren per a vendre llet), 3.100 gallines i pollastres, i 1.700 conills (1940).[477] El nombre

Collidors de taronja

477 AME, Caixa 199, Cens ramader del 1940.

Concurs de "tirasset" o tir i arrossegament

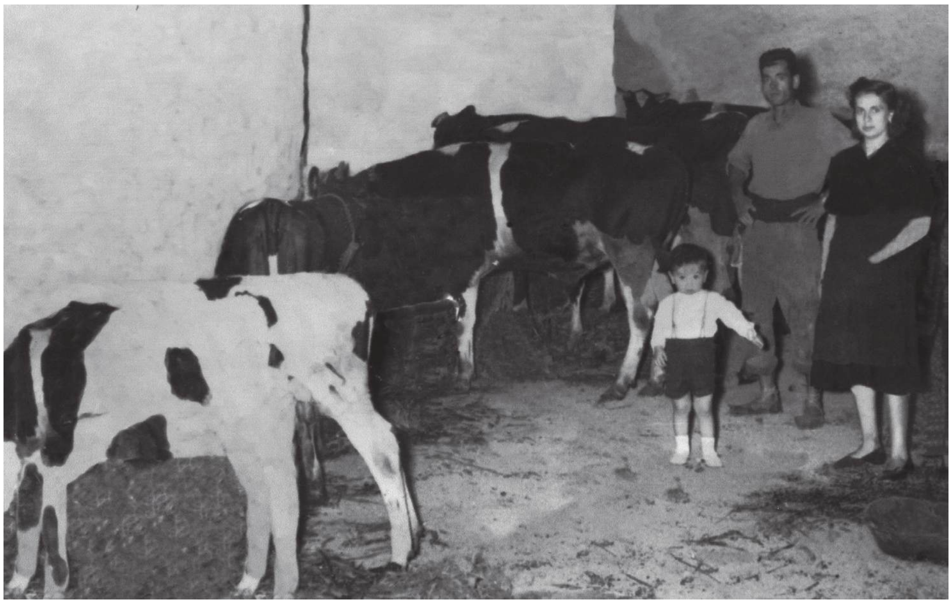

Vaqueria

Equip local de futbol

de bicicletes –el principal mitjà de transport– passaria en poc de temps de les 40 de l'any 1940 a les 347 del 1956, inclosos ací ja alguns velomotors. El mateix any cinquanta-sis estaven en ús 29 carros tirats per cavalleries.[478]

En el camp dels esports, destacava l'Énova per la ja tradicional afició al tir, que quallaria de nou, el 1942, en la constitució de l'Associació de Caçadors, denominada després 'La Perdiu Blanca', per ser aquesta una peça especialment cotitzada. Els socis efectuaven tirades al plat i al pitxoc a braç, i tenien acotat el terme. El 1948 la confraria de la Mare de Déu de Gràcia patrocinaria el primer concurs regional, d'on eixiria proclamat campió l'enover Vicente Garzó 'el Forneret'.[479] Els qui ho preferien podien optar per dedicar-se al futbol, un esport rellançat el 1949 amb la construcció del camp de 'la Palera', començat a iniciativa del rector *don* Agustí Planells Medina. El terreny de joc es localitzava als afores del poble i al peu de la serra, on ara estan els túnels de l'AVE, i s'anomenava així per haver sigut un barrancó amb alguns garrofers i moltes paleres, abans que foren arranacades aquestes i aplanat el solar.[480] La columbicultura era una altra de les activitats de moda en els quaranta.

Però si una cosa caracteritzà la postguerra a l'Énova –un poble de tradició anticlerical i socialista– fou l'apoteosi del culte catòlic i les manifestacions locals d'allò que els historiadors anomenen 'el nacional-catolicisme'. La victòria franquista se celebrà des del primer moment com el triomf de la *Santa Cruzada,* beneït per la presència de la Mare de Déu i del Crist, que s'havien salvat del pas de *las hordas marxistas.* El

478 AME, Caixa 147, Padrons de vehicles (1928-1969).

479 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 240-244.

480 Ibídem, p. 229.

2 d'abril del 1939, l'endemà d'acabar-se la guerra, coincidí ser Diumenge de Rams. Els qui havien amagat el Crist a l'economat de la cooperativa, el tragueren i els soldats de Franc el passejaren a muscle pel poble.[481] El 17 de juny del 1939, l'alcalde Ignacio Sanchis Monar i el rector Vicent Peris Carbonell recuperaren la imatge de la Mare de Déu de Gràcia. La icona havia sigut embalada al Museu de l'Almodí de Xàtiva per remetre-la a Barcelona, el 1938, on no pogué arribar per haver caigut Vinaròs a mans de Franco. La portaren al poble enmig d'una festa, des de l'estació de tren de Manuel. La imatge de Maria, rebuda a l'entrada del poble pel Crist de la Salut, s'exposà en un altar a la Plaça de la Constitució i estigué tota la nit allí, custodiada per un piquet de soldats del Campament de les Salines de Manuel. Pel matí del 16 de juny se celebrà missa de campanya.[482]

L'11 de juny del 1941 es pujaren al campanar dues noves campanes, la de Gràcia i la de Sant Felip, per reemplaçar les sacrificades en guerra, sent alcalde Electo Sanchis; rector, Miguel Tarín, i padrins, Amparo Climent Abril i Daniel Marco Pallàs.[483] El rector Tarín celebrà una santa missió l'any 1942, on predicaren uns pares caputxins anomenats Gabriel i Salvador. Hi hagué rosaris de l'Aurora presidits per la talla processional del Crist, estrenada el 1941. I el diumenge 15 de febrer pujaren una creu de fusta de pi a la Creu Alta, a través del port del Sapo, la qual seria reemplaçada per una de ferro el 1961, sent rector Juan Pérez. El 24 de gener del 1943 prengué possessió de la rectoria *don* Agustín Planells Medina, un capellà emprenedor i carismàtic, que s'arromangava la sotana si feia falta per a pujar per la teulada i ajudar en l'obra. Era fill de Torrent i estaria ací fins al 1957, quan se'n tornà al seu poble natal.

En el transcurs d'aquells anys, s'efectuaren les obres de prolongació de la capçalera de l'església (5,5 metres més, any 1949-1950); s'adquiriren noves imatges; es consagraren diferents altars i retaules de nova factura, i es restaurà la capella de Sanç (1947). Fins i tot s'instal·là un modern sistema d'enllumenat elèctric del campanar, cosa excepcional en aquell temps.[484] Però sobretot és recordat el viatge que féu a València la Mare de Déu de Gràcia, acompanyada per fidels enovers, per participar de les Noces d'Argent (1923-1948) de la Coronació Pontifícia de la Mare de Déu dels Desemparats.

La imatge sagrada s'embolcallà amb matalafs per emportar-se-la protegida a València. La patrona s'allotjaria a ca José Ricart, d'on la dugueren primerament a un magatzem del carrer del Trinquet de Cavallers (ara, plaça de Nàpols i Sicília), per entronitzar-la en un flamant baiard processional de nova factura, i, d'allí, a l'església de Sant Esteve. Trenta-dos parroquians pernoctaven en un pis menut del carrer de Sant Cristòfol de València, per a poder-se mudar i acompanyar la patrona de l'Énova a la 'trobada de mareDedéus valencianes' celebrada del 5 al 9 de maig. L'àlbum fotogràfic quedà ben lluïdor. Reunides totes les maredeDéus a la plaça del Caudillo, l'arquebisbe de València presentà la de l'Énova amb el títol d'*Avanzada de los Ejércitos de la Reconquista;* no en referència a Jaume I –que podria ser–, sinó en evident al·lusió a la reconquista de l'Espanya democràtica i laica pel *Generalísimo* Franco. Acompanyaven la patrona unes xiques del poble *ataviadas con elegantes vestidos de labriega valenciana:* Matilde Vila, Lola Vicens, Pepica Sanchis, Asunción, Julia Marco, Maria Marco, Pepica Sanchis, Remedios Ortiz i Amelia Marco.

En tornar els romeus cap a casa, quan anaven ja pels voltants d'Alberic, veren venir cara a ells un home brut i amb la brusa esgarrada. S'acostà al camió on anava la Verge i preguntà: "Quina mareDedéu és...?" Ho deia perquè acabava de patir un accident de carro mentre veia passar la Mare de Déu. En veure's pegar voltes de campana s'havia encomanat a Ella, i l'havia salvat. Els dos carros estaven sencers i les cavalleries impli-

481 F. C., Santísimo Cristo de la Salud en Énova, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.

482 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...,* p. 25.

483 Ibídem, p. 104-105.

484 Més detalls en el capítol que dediquem al patrimoni historicoartístic.

La Mare de Déu a València, en les Noces d'Argent de la Coronació de la Mare de Déu dels Desemparats, 1948

Una "santa missió" del "nacionalcatolicisme": frares missioners, predicant i plantant creus de fusta per a redimir dels seus pecats els pobles que havien sigut "rojos"

Llauradorets amb bastons, d'una dansa processional de festes

cades en el xoc havien resultat il·leses; cosa que interpretaren els enovers com un miracle de llur santa patrona.[485]

Pocs dies després, el mateix maig del 1948, la imatge gòtica participà també del Congrés Eucarístic Marià Arxiprestal celebrat a Xàtiva.[486] Animat pel clima d'apoteosi clerical que vivia la diòcesi, el rector Planells suplicà a Sa Santedat el papa Pius XII que atorgara el patronatge canònic de la Mare de Déu sobre l'Énova i el permís per a coronar-la. La Congregació del Ritus de Roma atorgà ambdues peticions el 12 de novembre del 1948.[487] L'obtenció serví d'al·licient per procedir a l'ampliació de l'església durant els mesos següents, a fi de fer més lluïdors els actes de la solemne coronació del 1950. L'expedient havia sigut incoat a València el 2 d'octubre del 1949. El 9 de desembre s'envià la petició a Roma. El 15 de gener del 1950 el papa Pius XII aprovà la coronació amb or de Mare i Fill, i el 17 d'abril el rector Planells animà els feligresos a preparar la solemnitat. A tal efecte s'adquiriren dues corones i una aurèola d'or, argent i pedreria, obra de l'argenter de València José David.[488]

El diari 'Levante' de València, del 10 d'octubre del 1950 feia crònica de la festa de la coronació, que havia tingut lloc la vesprada de diumenge dia 1, *en la espaciosa avenida del Generalísimo,* és a dir, al Carrer Major. A les 5

---

485 GARZÓ, Juan, Recuerdos de la Coronación, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.

486 CLEMENTE, Filiberto, Nuestra Señora de Gracia, titular y patrona de Énova, dins *L'Énova en festes*, 2000, s. p.

487 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, ps. 25-27.

488 Ibídem, ps. 48-64.

Festes de l'Aurora e la dècada del 1940

Festes de l'Aurora en la dècada del 1940

eixí de l'església la imatge, amb tot el carrer ple de gom a gom, i portant al davant els padrins les corones de la Mare i del Jesuset. *Daba escolta a la Santísima Virgen la escuadra de gastadores del tercio de zapadores, de guarnición en el Campamento de las Salinas (Manuel).* Després venien el vicari general de la diòcesi i tot un acompanyament de capellans i jerarques de la *Falange*. Davant la casa número 56 s'alçava el templet de la coronació, on l'arquebisbe de València coronaria a les 6 la imatge, després d'haver beneït les corones. Els assistents cantaren l'himne de la Coronació i victorejaren la patrona.[489]

L'actor de la coronació, el monsenyor navarrés Marcelino Olaechea Lizaga, oficiava la cerimònia pontifícia en lloc i representació del papa de Roma. Els padrins de tan solemne acte foren Manuel Montagud Ricart i Maria Sanchis Garzó. Era alcalde Joaquim Casanova Aznar i estigué acompanyat pels alcaldes de Barxeta, el Genovés, Xàtiva, Manuel, Castelló de la Ribera i Rafelguaraf. S'editaren estampes i medalles d'or i d'argent per commemorar l'efemèride, i tot el poble s'omplí de garlandes, lluminàries i flors. L'himne de la Coronació era obra de la compositora Camelia Gómez, professora de piano.

Al marge de les reiterades i omnipresents manifestacions religioses, s'obria pas la cultura cinematogràfica. Especialment des que obrí les portes el cinema d'estiu *'Avenida'*, propietat de la família Marco Gómez (1954), on se celebraven noces i balls, sopars i festes de cap d'any.[490] Segons el projecte presentat a l'ajuntament per la mencionada Camelia Gómez Rubio, amb plànols de l'arquitecte Luis Gay, la sala, ubicada al carrer del *Generalísimo* números 88-90, tenia una capacitat per a 206 espectadors.[491] En paral·lel a l'afició a freqüentar el cinema, reviscolà l'amor per la música, materialitzat en la dècada dels cinquanta per la formació d'una rondalla de guitarres, bandúrries i llaüts.[492] En el camp dels esports, arrancada de cavall, parada de rossí: després d'inaugurat el camp de 'la Palera' i d'inscrit el *Club Deportivo Enovense*, aquest participaria durant quatre anys en la 3a. categoria regional i guanyaria la Copa de Primavera del 1952. Tanmateix, després d'això es desfaria l'equip de colp i volta, i s'interrompria la tradició futbolística local fins al 1973.

Tot això succeïa en una dècada, la dels cinquanta, en què el règim franquista –de la mà dels Estats Units i el Vaticà– seria admés en els organismes internacionals i transformat en un aliat més d'Occident contra el comunisme soviètic. Començà a funcionar mínimament l'economia –la valenciana sobretot, gràcies al *boom* exportador de la taronja– i s'aplicaren beneficis, per mitjà de subvencions, a construir dotacions i equipaments socials.

L'alcalde perpetu, Joaquín Casanova Aznar (1945-1970), aprofità l'avinentesa per a demanar i obtenir millores, com feien els alcaldes d'aquella època, anomenats 'mendicants' pels historiadors, pels molts viatges que havien de fer a València i a Madrid, a demanar ajudes. En el cas concret de l'Énova, tenia la sort, Casanova, d'anar acompanyat pel regidor Vicente Montagud Montagud, que tenia bons contactes entre els 'jerarques' de la *Falange* i del règim. Vicente, Enrique Galdón (alcalde de Benifaió durant 15 anys) i el governador civil Diego Salas Pombo eren amics íntims i solien ajuntar-se per anar de caça.[493] Així que hi havia portes obertes per a les coses i projectes de l'Énova, un poble que havia sigut deixat de la mà de Déu per les administracions dictatorials i democràtiques de les dècades antecedents.

489 Vegeu també SEÑORA de Gracia. Nueva corona para la venerada imagen, dins *Las Provincias*, València, 24 de setembre del 1950; ZAMBRANA, Sebastián, La grandeza de un pueblo, dins *Levante*, València, 15 d'octubre del 1950; CLEMENTE RICART, Filiberto, Agradecido recuerdo al padrino de la coronación, dins *L'Énova en festes*, 1982, s. p.

490 Ibídem, p. 152.

491 AME, Caixa 200, Projectes d'obra.

492 RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana*, Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993, vol. 2, p. 348.

493 Ens ho comenta Secundino Montagud Montagud, germà del mencionat Vicent.

L'arrossar del terme d'Énova –823 fanecades l'any 1959[494]– travessava pels seus últims anys d'esplendor, alhora que les fanecades d'hort de taronger es pagaven més cares que mai. L'any 1955 s'havien revestit de formigó les séquies més importants del terme, per tal de millorar l'eficiència del sistema de reg.[495] Feia temps que cap jornaler no parlava de drets laborals i els amos eren més amos que mai. Les tensions procuraven silenciar-se i només ocasionalment saltava l'espurna del conflicte social.

Vet per exemple el cas succeït el matí del 23 de setembre del 1951, quan un jornaler resident a l'hort de Galindo, Josep Tatay Sinisterra, amenaçà de mort l'encarregat de la finca, Manuel Ricart Vila, que tenia cura de l'explotació per compte dels amos, Rosa Galindo i el seu marit, Luis Adriaensens Villacampa. L'encarregat acudí a les 8,30 hores passades a la trilladora nova que havien instal·lat a la serreta de l'Ama per tal de trillar una partida d'arròs. Allí es trobà esmorzant el tal Tatay en companyia d'uns altres, asseguts damunt unes pedres. S'acostà aquest a l'encarregat, de manera amenaçadora, queixant-se perquè volien tirar-lo de l'hort: *"¡Eso que hicieron ustedes ayer, de quitarme la luz, fue una canallada!"* –exclamà Tatay– *"Por lo tanto, el primer día que les vea, a usted y a don Luis en el huerto, les voy a matar y enterrar allí. Para ello tengo dos hoyos hechos cerca de la casa: el uno para usted y el otro para el amo."* Ricart se'n tornà a l'hort en bicicleta en véu que, en efecte, hi havia dos clots *en forma de fosa* al costat de la casa. El colon li exigia 12.000 pessetes si volia que abandonara la casupeta que ocupava, indegudament segons l'encarregat, per haver sigut *despedido como casero*. Ricart denuncià el cas al Jutjat de Xàtiva, però el jutge no donà importància a les amenaces i el remeté al de l'Énova. Com que no continua el procediment, suposem que acabaria tot de bona manera.[496]

En qualsevol cas, l'anècdota ens situa en l'escenari d'unes relacions laborals a tres bandes, entre amos terratinents i senyorets –ciutadans de València, amb tartana esperant-los a l'estació–, persones de confiança del poble (Ricart) i jornalers pobres no sempre disposats a sotmetre's a l'amo (Tatay). Si retrocedírem dos mil anys en el temps, a la vil·la de *Cornelius*, potser haguérem trobat alguna escena semblant, però sense trilladora mecànica.

L'única indústria del poble, trilladores a banda, era el molí arrosser dels Viles, que aleshores encara funcionava a ple rendiment. Tan solament hi havia quatre línies telefòniques particulars l'any 1952 (els imprescindibles per a contractar les remeses de productes del camp); cinc botiguetes, quatre forns, tres carnisseries i un obrador de calç hidràulica.[497] L'asil de les monges, restaurat l'any 1940, acollia una classe de pàrvuls en la planta baixa i classes *de costura y labores* per a xiques a la planta alta.[498] Tanmateix, li quedaven ja pocs anys. Des del 1953, les monges tenien problemes de gestió seriosos, perquè s'estaven quedant sense alumnes. El 7 de novembre del 1955 les *últimes franciscanes* terciàries (sor Ángeles, sor Verónica, sor Amparo i sor Teresa) se n'anaren del poble i posaren fi a dècades d'educació religiosa, just quan s'estaven projectant unes modernes escoles públiques.[499]

Les escoles foren un dels diferents projectes que es portaren a terme en els anys 1955-1958, a saber:

494 BELTRAN FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano,* Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980, ps. 305-307.

495 AME, Caixa 250.

496 AME, Caixa 141, Jutjat de pau, 1951.

497 BV, Manuscrit núm. 953, fs. 10-12.

498 *La SANIDAD rural, vista por el farmacéutico. Trabajos de los farmacéuticos titulares,* Colegio Oficial de Farmacéuticos, Valencia, 1955, p. 497.

499 APE, Actes de la Fundació de l'Asil (1899-1987); SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 111-114.

Panoràmica aèria de l'Énova, 1955

1) el depòsit nou de Sanç i la conducció de l'aigua potable (1953-1954);[500] 2) la casa del metge i centre d'higiene rural (1953-1955);[501] 3) l'eixample del cementeri (1954-1955);[502] el revestiment de séquies (1955), i 5) la construcció del referit grup escolar (1955-1958). A di de trobar i 'punxar' l'aigua del subsòl, que era l'afer més urgent que s'havia plantejat l'administració local franquista, l'alcalde cridà l'enginyer Alberto Lavay, de la *Jefatura de Minas,* per tal d'efectuar estudis geològics, i un saurí, perquè era el costum habitual. En el lloc marcat es perforà (37 m fins a trobar aigua) i es construí el pou de la Mare de Déu de Gràcia, dalt mateix de Sanç, i amb ajuda d'una subvenció estatal. L'encarregat de moure la motobomba i mantenir en bon estat la instal·lació seria Silvestre Sancho Bataller. L'aigua que sobrava, lògicament, s'usava per a regar en estiu.[503]

Pel que fa a les escoles, val a dir que abans estaven en la planta baixa de la casa consistorial: els xiquets a mà esquerra i les xiquetes a mà dreta. Dalt estaven les oficines i dalt de més amunt, cal mestre i ca la mestra. Tot això fins el 1958, quan s'inaugurà el nou centre escolar dels peus de la serra, molt millor il·luminat i ventilat que no les velles aules. El secretari municipal del 1955, quan encara començava l'obra, deia en

500 AME, Caixa 266; Llibre 27, Acta de ple de l'1 de maig del 1954.

501 AME, Caixa 202.

502 AME, Caixa 196; Llibre 27, Acta de ple de l'1 de maig del 1954.

503 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, ps. 18-19.

El nucli de població, 1955

un informe oficial: *¿Cómo exigir que reine la alegría en ellas* [les aules antigues], *si los que las pueblan están llenos de hambre y frío? Es del todo imposible enseñarles nada.*[504] El mateix any de la inauguració de les escoles començà a funcionar la nova canonada o sifó que portava l'aigua des de la séquia del Rellotge de Sanç fins al punt més alt de la Canyada.[505]

Treballant a l'arrossar en la dècada del 1950

504 AME, Pla triennal dels anys 1956-1958.

505 Ibídem; Caixa 202.

Treballant a l'arrossar en la dècada del 1950

Passejant per les eres

Séquies fetes d'obra el 1955

Coronació de la Mare de Déu de Gràcia el 1950, per l'arquebisbe de València

Un altre moment del solemne acte del 1950

Els espectadors de la coronació mariana del 1950

Carrers adornats per a la coronació de la Mare de Déu de Gràcia, 1950

La luxosa corona de la Mare de Déu

Aula de xiquets de la vella escola, 1954

Aula de xiquetes de la vella escola, 1954

Alumne de la dècada del 1950

Camp de futbol de la dècada del 1950

Dones al magatzem de taronja

Rivalitat futbolística, 1952

Orquestra "Los Rokins"

Fent-se un vermudet amb els amics

Festa familiar

Cantada de missa

Motor i depòsit d'aigua de Sanç, 1955

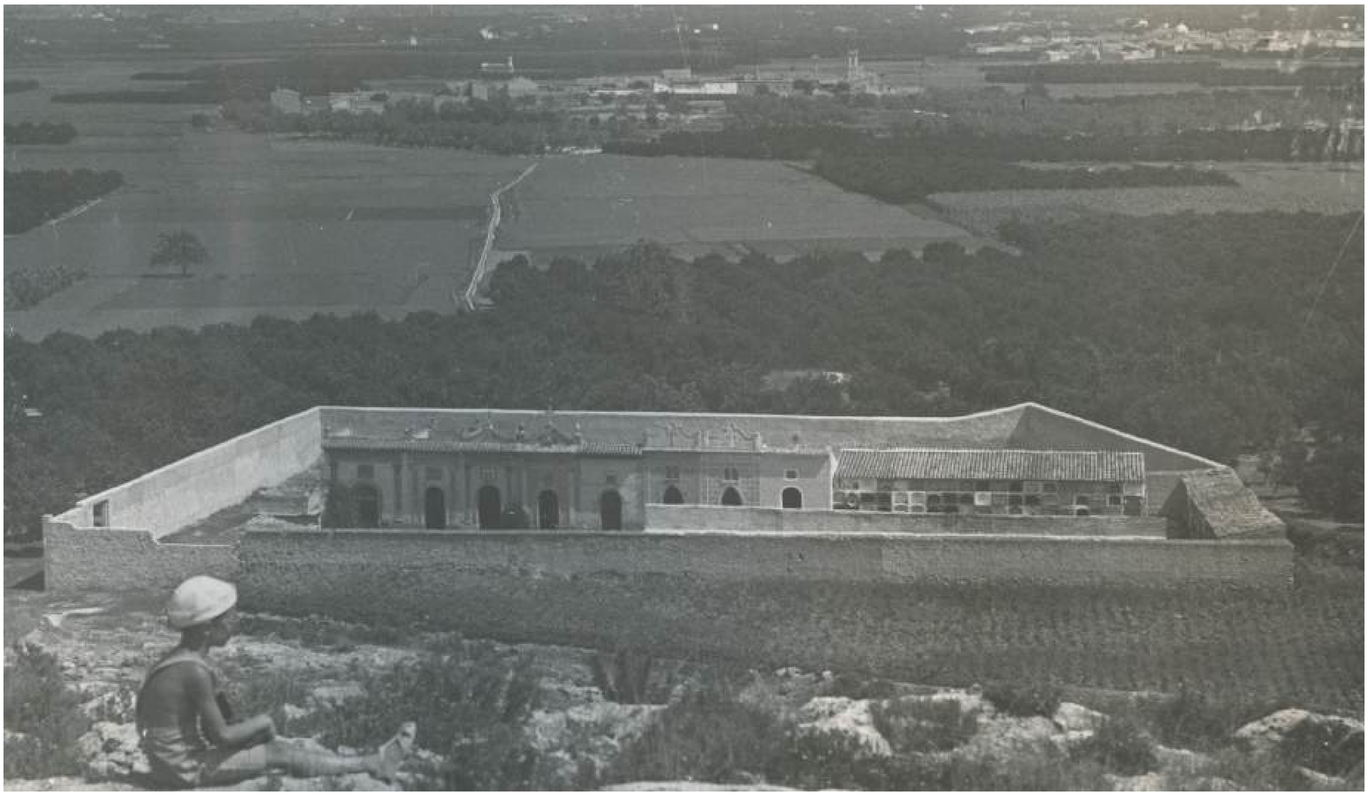

Cementeri vell, d'abans del 1955

Cementeri nou, del 1955

Escoles Noves del 1955

Quatre instantànies de la visita del governador i jerarca falangista Diego Salas Pombo, 1955

I així arribem, amb aquestes millores, al 1959, quan el 'Diccionari geogràfic' editat pel *Movimiento Nacional* –conjunt d'organitzacions i institucions del franquisme– pregonava així les bondats de l'Énova:[506]

ÉNOVA.- Municipio y lugar de Valencia, partido judicial de Játiva, a 57,9 Km. de la capital y 9 de la cabeza de partido. 49 metros de altitud. Extensión: 7,65 Km2. 39° 02' 42" Norte y 3° 12' 24" Este. Hoja 770.

Relieve: Situado el término en el valle del Albaida [del riu], sobre la margen derecha, las tierras más próximas al río constituyen un llano perfecto, ocupado por los arrozales. Al este del río se elevan algunos cerros y colinas, como la del Castellet (129 metros de altitud), Baladre, Alto de la Cueva Negra, etc. Las aguas: Atraviesan las tierras las acequias del Albaida y algunos barrancos secos salvo en época de lluvias, como los del Collado, Largo, etc. El agua para beber procede de pozos; hay conducción a las casas. Vegetación: en los terrenos sin cultivar crecen enebros, tomillo, aliaga, etc. Pertenecen al municipio y tienen pastos. Fauna: zorros, perdices y conejos.

Agricultura: Las tierras cultivadas son arcillosas y profundas. Su propiedad está muy repartida, y no hay colonos ni aparceros. Las tierras de regadío, 416 Ha., se riegan con agua de la acequia Comuna y de pozos. Se destinan 290 Ha a naranjos, 59,4 a maíz, 7,5 a cacahuete, 46 de arroz, etc. Los índices de producción por hectárea son: maíz, 60 Qm.; arroz, 60; cacahuete, 18, y naranjos, 300. El precio de una hectárea de está clase de terreno es de 480.000 pesetas. En secano se destinan 12 Ha. a olivos y ocho a algarrobos, con los siguientes índices de producción: olivo, 25 Qm., y algarrobo, 60. Los prados se aprovechan diente. Ganadería: 10 cabezas de ganado mular, 25 de caballar, dos de vacuno, 40 de asnal, 100 de cerda, 120 de lanar, 50 de cabrío, 500 gallinas y 2.000 conejos. Hay dos granjas agrícolas. Industria: un molino harinero, una fábrica de revestir garrafas y varias industrias menores. Comercio: nueve establecimientos en los que expenden artículos diversos. Comunicaciones: carretera y servicio de coches de línea a la cabeza de partido. Estación de ferrocarril en la línea Madrid-Valencia. Treinta motocicletas, 40 carros y 400 bicicletas. El servicio de Correos está atendido por un peatón.

Población: 1.487 habitantes. Aumenta a pesar de la emigración a Francia. El pueblo: está formado por 331 edificaciones destinadas a vivienda y 49 a otros usos, en compacto, y 15 a vivienda, en diseminado. Arqueología: Han sido hallados restos romanos. Costumbres: fiestas en el mes de junio, en honor de los santos Abdón y Senén, patrones del pueblo. Se bailan las danzas típicas. Espectáculos: un cine, dos casinos y dos sociedades, de caza y colombicultura. Mejoras observadas desde 1940: conducción de agua potable, replantillado de acequias, alumbramiento de un pozo, construcción de un grupo escolar, etc. Enseñanza: cinco escuelas nacionales [= aules] y un colegio de enseñanza privada [tancat]. Sanidad: médico, comadrona, veterinario y farmacia. Asistencia religiosa: un párroco. [Signat:] Alfredo Serrano Tomás.

L'emigració a França de què parla l'articulista, era la pròpia d'una localitat agrícola amb escasses alternatives per als jornalers, com no fóra conformar-se amb els jornals que pagaven ací, que eren tres vegades més baixos que els salaris oferits a l'estranger. La diàspora migratòria s'havia accentuat a partir de les desastroses gelades de l'any 1956, que cremaren molts arbres. L'arròs entraria en crisi cap al 1960 i seria reemplaçat en la primeria dels seixanta per plantacions de tarongers. De manera que, al llarg de la dècada dels seixanta, la citricultura esdevindria el motor econòmic del municipi. Tanmateix, la industrialització i terciarització creixent de la societat valenciana començarien a afectar negativament l'economia agrícola: els rendiments econòmics de la terra es mantindrien estancats al llarg de la dècada, alhora que pujaven de preu els jornals, els fertilitzants, els insecticides, etc. A banda d'això, calia esperar que fructificaren els arbres recent plantats als antics arrossars. Mentrestant, els llauradors aprofitaven per plantar hortalisses als fraus, ja que aquesta pràctica no perjudicava gens els peus joves de taronger.

506 SERRANO TOMÁS, Alfredo, Énova, dins *Diccionario Geográfico de España*, Ediciones del Movimiento, Madrid, 1959, vol. 9, ps. 396-397.

La crisi de l'arrossar acabà amb l'única indústria important que hi havia a la localitat: la del molí de l'arròs o de la família Vila, que tancà les portes l'any 1962.[507] Si ja no se segava pràcticament gens d'arròs, tampoc no se'n podia moldre. L'ajuntament ajudà a pal·liar l'atur jornaler, en aquest temps de transició de l'arròs a la taronja, impulsant amb ajudes públiques les obres de sanejament (1962-1963), que estaven previstes ja des de feia anys.[508] Molta seria la gent que aniria tots els anys a França, a participar de la campanya de la verema, molt ben pagada, tant en els anys seixanta com en els setanta.

Les dones del poble, conscients de l'arribada de la societat de consum –i el consegüent l'augment de la despesa domèstica– s'incorporaven si podien a un mercat laboral més o menys regulat. Moltes persones del poble trobarien ocupació magatzems de taronja com el de Frisesa, a Xàtiva, on es passava molt de fred i es treballava sense horari fix, a demanda, fent hores nocturnes si calia. Tot era estalviar i ocupar el temps com fóra en les més diverses activitats: revestir garrafes de vímen, cosir i brodar, etc.[509] Eren moltes les xicones que, a canvi d'un mòdic estipendi, s'ensenyaven a brodar a ca Mari Carmen Santandreu o a ca Lola Real, per poder ocupar-se després en l'economia submergida: brodant robeta de xiquets de bolquers per a empreses del tèxtil, llençolets de bressol, cotxes de passejar nadons, etcètera.[510] Blai 'el Cisteller', Amparín i uns altres, oferien faena artesana, en el ram de la cistelleria i els cabassos. I Juan Ordiñana oferia servei de taxi a l'estació de tren o a qualsevol altre lloc, a banda de la tenda i d'encàrrecs que feia en qualitat d''ordinari'. Prompte diversificaria encara més el negoci obrint una sala de recreatius per a joves, al carrer de Cervantes.[511]

En el camp de la cultura i les manifestacions públiques, l'Església continuava tenint la veu cantant. Els dies 13 al 23 de desembre del 1961 el rector *don* Juan Pérez organitzà una 'santa missió' (rosaris, predicacions, confessions i comunions generals) i aprofità l'ocasió per reemplaçar la vella creu de fusta del 1942 o Creu Alta –a la qual li havia caigut el braç travesser– per una nova creu de ferro colat.[512] Pocs mesos abans s'havia hagut de refondre la campana de Gràcia, la major, per haver-se deteriorat la del 1941. La nova es beneí el 5 de març del 1961, sent padrins Diamar Ramis Montell i José Climent Abril.[513] El rector procurava mantenir en auge l'activitat pastoral, auxiliat per Càritas parroquial (fundada el 1941), l'Acció Catòlica (1959-1972) i l'Apostolat de l'Oració (1961-1979), associacions que entrarien en franca decadència amb l'arribada de la 'modernor' i la transició democràtica.[514] El 8 de juny del 1967, atenent a les instruccions del Concili Vaticà II, que manava celebrar el sacerdot l'eucaristia de cara als fidels, el degà de la Seu de València, José Songel Pérez, consagrà la nova taula de l'altar, assistit per l'abat mitrat de la Col·legiata de Xàtiva, Enrique Agustí Pallás, i per uns altres capellans.[515]

Les escoles dedicades a l'antic governador 'Diego Salas Pombo', millorades, ampliades i dotades d'un menjador, foren inaugurades en setembre del 1967 per un altre governador civil, Antonio Rueda Sánchez-Malo. Els alumnes participaven disciplinadament en l'hissat de la bandera espanyola i el càntic falangista del *'Cara al sol'*, i en els mesos de maig, resaven el rosari en les aules.[516] En eixir d'escola, podien

507 ESTRELLES, Ana – MARTÍNEZ, José Manuel – SERRA, Joan-Josep, *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta. El patrimoni cultural i ambiental de la Ribera Alta,* Mancomunitat de la Ribera Alta – Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Alzira, 2007, p. 81.

508 AME, Caixa 202.

509 SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 158-159.

510 Ibídem, p. 168.

511 Ibídem, p. 166.

512 Ibídem, ps. 82-87.

513 Ibídem, ps. 104-105.

514 APE, Apostolat de l'Oració i unes altres congregacions.

515 CLEMENTE, Filiberto, Nuestra Señora de Gracia, titular y patrona de Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

516 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...,* ps. 114-117.

Jugant vora els partidors i el llavador de la séquia, en la dècada del 1960

El vell llavador públic

anar ja al Carrer Major número 68, on els recreatius Pallás oferien des del 1967 futbolins, taules de billar i uns altres entreteniments; encara que aquest establiment estigué obert pocs anys.[517] Els joves en edat de festejar tenien en 'la Creueta' el lloc de trobada, passeig i fotografia. Per allí circulaven moltes de les 378 bicicletes existents al poble l'any 1968.[518] Ja des del 1961 hi havia matriculades 14 motos de les cases Vespa, Guzzi, S. B., Montesa i Lube,[519] que en serien ja moltes més a la fi de la dècada. Pel 1964, sense anar més lluny, circulaven pels carrers de l'Énova 14 rossins i haques, 8 matxos i mules, i 19 ases i rucs (els últims animals de llaurada i tragí), juntament amb 29 carros de llaurador, 8 cotxes o turismes, 4 camions, 63 motocicletes (una d'elles amb sidecar) i 64 velomotors.[520] La civilització de l'automòbil, els quartos de bany, els electrodomèstics i unes altres coses de l'*American way of life* començaven a fer-se imprescindibles.

Encara es treballava l'arrossar en els anys seixanta

La modernització de la societat local no lleva que continuaren tenint vigència les velles aficions. Els colombaires del poble obtenien premis de categoria internacional, com el celebrat a Paiporta el 24 de juny del 1962, on participaren aficionats d'ací, de l'Argentina, de Mèxic, de França i de Suïssa, i on oficià de 'reina' María de la O. Mar-

Bitllet de tren dels anys seixanta

517 Ibídem, p. 166.

518 AME, Caixa 147, Padrons de vehicles (1928-1969).

519 AME, Caixa 277, Pardó de vehicles del 1961.

520 AME, Caixa 198, Padrons de vehicles (1925-1965).

Passeig en carro

La mecanització del camp avançava

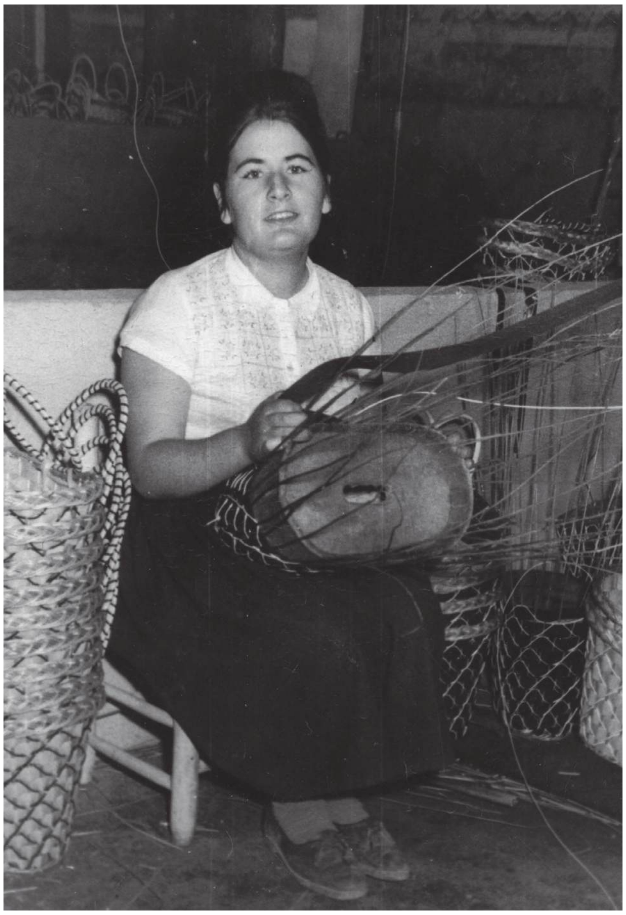

Artesania domèstica

Dones repuntant

Comprant sardines a la tenda

Campionat de tir

Casament, en la dècada del 1960

Misses, amb les dones a un costat i els homes a l'altre

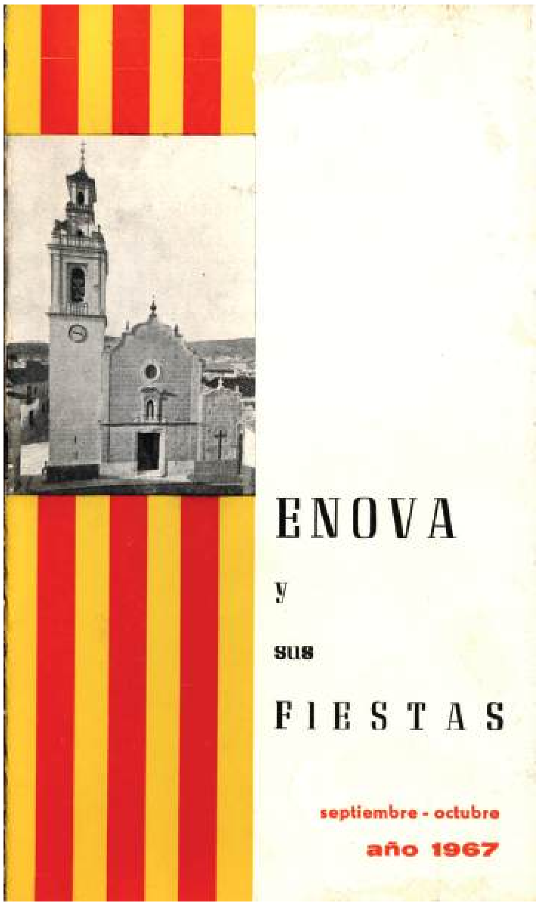

Programa de festes del 1967

tínez-Bordiu Franco, la néta del dictador. La societat de caçadors i aficionats al tir travessava també per moments d'esplendor. El 26 de març del 1961 s'havia celebrat al poble un gran premi de tir dedicat a la taronja sal·lustiana, on vingueren molts forasters. Vicente Garzó 'el Forneret' es proclamaria campió a nivell estatal l'any 1964, un èxit que seria molt celebrat al poble. Repetiria novament el 1971, en un campionat estatal, on formava equip amb Francisco Martínez Climent, de l'Énova, i uns altres forasters. Al camp de tir de les Eres, en la pujada del port del Sapo, se celebraven torneigs comarcans i provincials, i un de categoria estatal. Més tard, es traslladaria l'activitat cap al Cabeço, al camp de tir 'el Baladre': *En estos concursos participaban los mejores tiradores de España y el pueblo se llenaba de visitantes. Era una fiesta para todos. Algunas señoras hacían buñuelos, chocolate y otros dulces, que vendían entre los participantes y las personas que los acompañaban. El dinero recaudado se empleaba para obras benéficas.*[521]

El poble de l'Énova, profundament agrícola enmig d'una societat en procés d'industrialització, amb una població estancada i sotmesa a processos migratoris, pareix que havia trobat en la taronja el seu mitjà de vida principal. Això era justament en vespres d'una de les crisis més importants que ha patit el poble en tota la seua història: la de la tristesa del taronger. La forta incidència de la plaga al terme (1970-1971) i la necessitat de replantar els vells peus de taronger (1972-1975),[522] foren patides per llauradors, jornalers i famílies en general, com una dura i dolorosa prova. Així ho expliquen Teresa Sancho i Fermín Gimeno en el seu bonic llibre d'imatges i tradicions:

> *A partir del 1970, el término se vio afectado por la enfermedad de 'la tristeza'. Muchos campos de naranjos tuvieron que arrancarse y, en su lugar, se cultivaron hortalizas: tomates, pepinos, alcachofas, ajos, cebollas... El almacén dedicado a labores agrícolas tuvo que cerrar sus puertas y entonces se montó una industria de balas de trapo. Aquí se clasificaban por colores y luego pasaban a las industrias textiles de la Vall d'Albaida. Fue una época muy dura para todos los habitantes, que durante muchos años se habían dedicado a la agricultura de los agrios. Muchas personas tuvieron que salir del pueblo para conseguir trabajo. Algunos iban temporalmente a plantar arroz cuando era la temporada y otros encontraban un medio de ganar el jornal en la construcción o en servicios. Varios emigraron a la vecina Francia, con sus contratos en regla para la temporada de vendimia, o se dirigieron a Alemania, Suiza... Años después, algunos agricultores innovadores y valientes se animaron a cultivar fresa. Dio muy buen resultado y hubo una gran productividad, que durante varios años proporcionaba muchos puestos de trabajo.*[523]

En qualsevol cas, tota crisi econòmica local té un cost demogràfic, que a l'Énova era més que evident:

521 MARTÍNEZ, Lino, Sociedad de cazadores de Énova. Breve historia, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.; SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 241.

522 Us remetem, per a majors detalls, a la part geogràfica, on tractem de l'evolució agrícola del poble.

523 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 13.

de 1.500 habitants l'any 1970, a 1.200 l'any 1980, amb un considerable envelliment de la població, per l'emigració laboral dels més joves. Els qui podien, estudiaven una carrera universitària, per tal de millorar les seues perspectives laborals, i ja no tornaven al poble. Uns altres estaven a l'estranger, i uns altres es casaven fora i es quedaven a viure al poble del marit o la muller, per trobar allí més fàcilment un lloc de treball.

El periodista de Xàtiva José López Sellés fou testimoni l'any 1974 de la trista situació –mai millor dit– que presentava aleshores el poble. De les 3.000 fanecades d'horts de tarongers, tres quartes parts estaven llançades a perdre. En la conversa sostinguda per l'escriptor amb Enrique Arques Garzó, José Castelló Vila, Vicente Vila Marco i uns altres agricultors enovers, aquests li comentaren que havia calgut arrancar tots els peus secs de taronger 'poncil' (poncir < del llatí *pomus citri,* "fruita cítrica") i substituir-los per peus tolerants a la plaga. El plàstic, l'adob, la mà d'obra, els productes químics..., tot anava pujant de preu en detriment dels beneficis del llaurador. La verema a França, en aquelles circumstàncies, era un manà fonamental per mantenir en peu les economies familiars. La desesperança campava per tot el Pla de la Comuna.[524]

El cens electoral del 1975, l'any de la mort de Franco, ens posa al corrent de l'estructura sociolaboral de l'Énova dels setanta. El 77% dels treballadors depenien directament del camp: una xifra de les més elevades de tota València, i impròpia ja de la societat europea de l'època. No obstant això, hi podem trobar algunes novetats i una certa diversificació, en contrast amb el monocultiu agrícola de dècades antecedents. Es comptaven al poble 2 propietaris rendistes, 303 llauradors, 262 jornalers i 154 jubilats i pensionistes. Però també hi havia 16 triadores de taronja, 12 encaixadores, 3 confeccionadores de roba de xiquets, 13 costureres, 30 brodadores, 2 teixidores, 6 modistes, 2 perruqueres, 3 empleades de la llar, 4 operàries de fàbrica (les dones es posaren mans a l'obra per a superar la crisi); 24 obrers de la construcció (antics collidors de taronja); 16 estudiants universitaris, 7 oficinistes, 11 mestres d'escola, 5 funcionaris de correus, un factor de bitllets de tren (el funcionariat era una bona via d'escapada a la crisi); 8 operaris de serradora mecànica, 3 ebenistes, un oficial de fusteria, 5 camioners, un manyà, un llanterner o fontaner, un llumener, un planxista, un peó de fàbrica de granit, 2 peons més d'indústries i un tractorista; 3 caps de venda, 11 botiguers i dependents de comerços, 6 forners, un cambrer, dos carnissers, un estanquer, un guarda del terme, dos pastors, un ordenança, un agutzil, un sereno, el secretari municipal, el rector, dos metges, un practicant de medicina, una auxiliar d'infermeria, un farmacèutic, un viatjant, un director de banc, un notari, un advocat, un delineant (les professions liberals eren encara molt rares); 7 individus *sin profesión conocida* i un *licenciado filósofo,* que amb aquesta titulació volia aparéixer ressenyat en el cens. És a dir, de tot un poc.[525]

Els alcaldes que afrontaren la crisi de la tristesa, la mort del dictador i la transició a la democràcia, foren José Castelló Vila, per poc de temps (1970-1971) i Rufino Ricart Ivars (1972-1979). L'ajuntament s'afanyà a demanar subvencions de l'estat per pal·liar la greu situació d'atur i diàspora migratòria, l'any 1971.[526] I es posaren en marxa obres públiques, com foren la renovació de l'enllumenat de carrers (1971);[527] la construcció de la nova casa consistorial, sobre la planta de la vella (1973-1975);[528] l'eixample dels camins per tal de fer-los transitables als automòbils (1972-1974);[529] la pavimentació dels carrers del poble, que eren encara de terrer, i la millora dels desaigües (1974-1975);[530] la construcció d'un poliesportiu als afores del

524 LÓPEZ SELLÉS, José, *Viajero por ahí. Región Valenciana,* Tipogr. Nàcher, València, 1975, ps. 73-78.

525 AME, Cens electoral del 1975.

526 AME, Caixa 250.

527 AME, Caixa 251.

528 AME, Caixes 250 i 251.

529 AME, Caixa 252.

530 AME, Caixa 250.

poble (1970-1976),[531] etc. En certa entrevista efectuada a l'alcalde Ricart l'any 1975, aquest manifestava la seua intenció d'eixamplar més camins del terme i revestir amb ciment braçals de reg. Tot això es feia amb la intenció de facilitar una miqueta més la labor agrícola. Tanmateix, l'alcalde reconeixia que els joves preferien ocupar-se en la construcció o en la indústria que fer-se llauradors. La crisi de la societat agrícola tradicional no sols era ja econòmica, sinó també psicosocial i irreversible.[532]

En termes socioculturals es donaven continuïtat, però també innovacions, en plena era de la modernor *'ye-yé'*, la 'nova cançó' i les primeres discoteques. La societat de colombaires, presidida per José Sanchis Garcia, continuava amb els seus èxits. Comptava amb 38 socis l'any 1973, i amb 420 coloms enregistrats.[533] El cinema *'Avenida'* travessava pels seus últims anys d'esplendor. I una vintena de joves, xicons i xicones, desfilaven pels carrers del poble, constituïts en banda paramilitar de cornetes i tambors (1973). Elles portaven banderins amb símbols falangistes, carlins, etc., que suposaven un *revival* a deshora de les desfilades feixistes del 1940. Encara que aquells joves, per estudis, mentalitat i obertura ideològica al món, no tenien res a veure amb els de la postguerra.[534] L'esport de masses per antonomàsia, el futbol, ressorgí l'any 1973 amb el recolzament de l'ajuntament. El 20 de desembre se celebrà una reunió, presidida per l'alcalde Rufino, amb l'objecte de reconstituir el Club Esportiu de l'Énova. Presidia la nova junta de l'entitat Antonio Andrés Lonches, amb l'objectiu primordial de substituir el vell camp de 'la Palera' per un nou terreny de joc. Amb el recurs a subvencions públiques, l'any 1974 es construí el Camp Municipal de Futbol de la Serreta de l'Ama, i l'equip local es reincorporà a les competicions oficials valencianes, en la 3a. categoria.

La benedicció del camp l'efectuà el capellà *don* José Doménech, que era fill del poble. Assistiren a la inauguració l'entrenador del València juvenil, Vicent Guillot; l'exjugador del València Jesús Barrachina; la banda de cornetes i tambors de l'OJE (*Organización Juvenil Española*) de l'Énova; Maruja Pallàs, que féu la treta d'honor, i l'equip juvenil del València, contra el qual se celebrà un partir de futbol amistós. A partir d'aquell moment se celebrarien uns animats torneigs en festes, als quals concorrien els equips dels pobles veïns.[535]

Així com el futbol era un esport que anava a més, la pilota (l'esport nacional valencià, abandonat pels mitjans de comunicació i per les institucions del franquisme) es trobava en franca decadència. Malgrat tot, a l'Énova continuaven havent molts aficionats. La confraria de festes decidí organitzar una partida l'any 1977, de tres per a tres, que tingué molt d'èxit. El poble s'omplí de gent d'ací i forastera, per a veure disputar el triomf a dos equips vinguts respectivament de Llutxent (Martí, *Masero* i *el Pequeño*) i Senyera (Enrique Campí, i els germans Tomás i Julián). S'organitzaren sucoses travesses (apostes creuades de diners) i l'èxit de l'experiment justificà que s'arreglaren noves partides multitudinàries durant els 7 o 8 anys subsegüents, en els mesos que van d'abril a setembre. Amb aquell espectacle s'obtenien també diners per a sufragar les festes. De manera que l'Énova, on feia anys que ja no es practicava l'esport, esdevingué un referent a nivell comarcal de la pilota valenciana. Al Carrer Major venien a jugar els Malones d'Oliva, Pellicer de l'Alqueria de la Comtessa, el Simatero i Terrilla del Genovés, Fúria i Maic de Xeraco, Mena de Sumacàrcer, Antoniet de la Granja de la Costera, Parreta de Llanera de Ranes i uns altres jugadors de renom. L'entusiasme amb què *Ángel* Custodio Cuenca Navarro, impulsor d'aquell moviment pilotari, es dedicava a programar i organitzar les partides, tenia molt a veure amb l'èxit. Quan ell s'ho deixà, a mitjan *dècada dels huitanta, decaigué l'afició.*

---

531 AME, Caixa 256.

532 LÓPEZ, J., *Viajero por ahí...*, ps. 211-214.

533 *Memoria y calendario de competiciones, 1973-1974,* Ferderación Colombicultora Valenciana, València, 1973, p. 16.

534 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 13.

535 Ibídem, p. 229.

Treballant al camp

Dones majors fent labor: en vespres de la globalització

A diferència de les aficions paganes i esportives, que anaven a més, la religiositat estava de capa caiguda. Els rosaris, les processons i l'assistència a missa –reviscolada amb el nacionalcatolicisme– decaigueren profundament. Solament destaca de la dècada dels setanta, a manera de recordança del vell esplendor clerical de la postguerra, la celebració de les Noces d'Argent de la Coronació Pontifícia (1950-1975). La festa extraordinària tingué lloc entre el 19 d'agost i l'1 de setembre. El veïnat competí pintant els carrers recent formigonats, engalanant-los, i omplint-los de tapissos i tests. S'havia dividit en 9 parts, que la Mare de Déu de Gràcia recorregué, a manera de novenari, restant cada dia a fer nit en una casa distinta. Dissabte 30 d'agost, vespra de la festa grossa, se celebrà una ofrena de flors i una processó al Crist. A l'endemà predicà en la missa major el canonge de València Facundo Bellver, que era fill del poble, i a les 20,30 hores la imatge original del segle XIV recorregué els carrers en processó, cosa que no es repetiria fina a les Noces d'Or del 2000.[536]

Els últims anys de la dècada foren els de la transició a la democràcia, que tingueren el seu punt culminant en la promulgació de la Constitució del 1978. Els resultats dels diferents comicis posaren de manifest el reviscolament d'una certa pluralitat política i l'emergència d'un PSOE que estava 'submergit' a nivell familiar des de la postguerra. Amb ocasió dels comicis municipals del 1979, l'últim alcalde franquista dimití (febrer) per a formar part d'una *Candidatura Independiente Liberal,* i deixà d'alcalde efímer José Isern Espí (març-abril del 1979). Eren aquelles les primeres 'votades' lliures des de la II República, i guanyà el candidat socialista José Cerdá Sanchis. El PSOE obtingué 4 escons. La UCD (*Unión de Centro Demorcrático,* el partit liberalconservador del president Adolfo Suárez), amb una llista encapçalada per Vicent Vila Marco, obtingué també 4 regidors.[537] Els independents de dretes, solament un, José Vicente Sanchis Montagud. La societat enovera era ja una societat alfabetitzada i madura, on es formaven noves associacions, com la dels Jubilats i Pensionistes (1982), presidida per Fernando Cebriá Martínez.[538] D'altra banda, els joves participaven més de totes les iniciatives socials i culturals.

536 Ibídem, ps. 64-69.

537 AME, Caixa 32, Acta del 19 d'abril del 1979.

538 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 219.

Xicones adaptades a la "modernor" de la dècada del 1970. La globalització dels costums ja ha arribat

A José Cerdá Sanchis, alcalde del 1979 al 1983, el succeí el seu germà Felipe Cerdá Sanchis (1983-1987), gràcies a la victòria obtinguda pel PSOE (446 vots) sobre l'agrupació 'Unitat de l'Énova' (358 vots), liderada per Manuel Sanchis Gorrita. L'any 1987 canviarien les tornes, en ser elegit alcalde el candidat del partit conservador i regionalista Unió Valenciana (UV), José Ramón Navarro Marco, amb el suport del CDS (el *Centro Democrático y Social* de Suárez). En els comicis del 1991 s'imposà novament el PSOE, amb Vicente Ros de cap de llista, encara que al poc de temps assumí

Xiquets de l'escola

A la verema francesa, dècada del 1970

Quan l'ermita del Calvari encara tenia espadanya

l'alcaldia el segon de la llista, Antonio Tormo. En les eleccions municipals subsegüents (1991), José Ramón Navarro Marco, d'Unió Valenciana, pactà amb el PP (Vicente Martínez Pallás) l'assumpció de l'alcaldia; encara que tots dos treballaren en equip i planificaren uns projectes que donarien fruit en la legislatura següent.

El 1999 fou elegit alcalde per primera ocasió el socialista Francisco Ordiñana Martínez, al si d'un ajuntament plural en opcions ideològiques: 4 regidors del PSOE, 2 de UV, 2 del Partit Popular (PP) i 1 del Bloc Nacionalista Valencià (BNV), formació d'esquerra nacionalista. Dels comicis del 2003, eixirien 5 regidors del PSOE (367 vots), 2 d'UV (147 vots), 1 del PP (120 vots) i 1 del Bloc (87 vots). En les eleccions del 2007, Paco Ordiñana vencé per tercera volta consecutiva (4 regidors i 397 vots; enfront dels 2 i 263 del

Inauguració de l'ajuntament nou, 1975

PP, i d'1, amb 116 sufragis, per al Bloc Nacionalista Valencià) i prosseguí exercint el càrrec en una fase de crisi econòmica, urbanística, arqueològica (per l'assumpte de la vil·la) i política molt conflictiva. En les municipals del 2011, revalidà el càrrec Ordiñana, però amb majoria simple i amb un ajuntament molt endeutat. L'oposició no arribà a cap acord sobre la remuneració del primer edil, que hagué de prioritzar la seua faena privada i la gestió municipal es ressentí. Així estaven les coses el 2015, quan entrà d'alcalde Tomàs Giner Esparza, amb una llista del PSOE renovada,[539] que obtingué 321 vots (51%) i 4 regidors; enfront dels 147 vots (23%) i 2 escons de Compromís, els 125 (19,5%) i un regidor del PP, i els 42 vots i 6,5% del Grup Iniciativa Popular, que no obtingué representació.

La situació econòmica, social i administrativa del municipi és molt crítica. El poble està endeutat per molts anys –aproximadament fins el 2037–. A més, les perspectives demogràfiques i econòmiques no són esperançadores. Així les coses, entre altres gestions, el nou equip de govern optà per potenciar els atractius paisatgístics i patrimonials per a revalorar el poble i obrir-lo al turisme. S'aposta, així mateix, per ampliar l'oferta educativa, en proposar a la Conselleria d'Educació la possibilitat d'oferir cursos de secundària o mòduls de formació professional al col·legi municipal. En urbanisme, s'està actuant amb el PGOU per a solucionar la demanda d'habitatge; per a protegir el patrimoni històric, que compta ja (2017) amb un catàleg de béns immobles, i per a reactivar el PAI de l'Urbanització "Besana Golf".

539 Que integraven, amb ell, Maite Martínez Donet, Rafael Castelló Marcos, Silvia Gimeno Carretón, Víctor Tormo Cebrià, Mª. Nieves Tortosa Marco, Encarnación Donet Moscardó, Susana Sanchis Clement i Carles Arques Aliaga.

Banda paramilitar, de cornetes i tambors, de la organització juvenil de la *Falange*

Com s'observa, el comportament de la societat democràtica de l'Énova ha sigut el d'una comunitat amb pluralitat d'opcions ideològiques, on l'alternança en el poder s'ha posat a la pràctica sense cap inconvenient. Totes i cadascuna de les formacions han contribuït en les últimes dècades a fer avançar el poble en l'assumpció de les dotacions sanitàries, educatives, socials, esportives, etc. que sol·licitat el denominat estat del benestar. Les primeres coses que es feren, en la dècada dels huitanta, foren la construcció d'un parc infantil i una guarderia. Es millorà el camp de futbol i es construí el frontó (1983-1984).[540] S'hagué de fondre una campana nova el 1984, per haver caigut la xicoteta (la de l'any 1691) en festes patronals del 1983,

L'equip local de futbol, amb l'equipació de la Senyera

540 AME, Caixa 196.

Celebració dels 25 Anys de la Coronació, el 1975

Músics del poble, a les falles de Xàtiva, en la dècada del 1980

Campana nova per al campanar, anys huitanta

sense causar cap mal ni desgràcia personal.[541] S'afrontà l'atur jornaler provocat per les gelades de gener del 1985 amb el recurs a l'obra pública.[542] La Fundació de l'Asil tractà de posar-se en marxa de nou, encara que l'edifici seria reconvertit en centre social i cultural per al poble, a càrrec de les institucions públiques (1987). Després vingueren les pluges torrencials de la tardor del 1987, que causaren molts danys.[543] I la il·lusió per constituir una nova banda de música, després de tant d'any de silenci.

541 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, p. 106.

542 AME, Caixa 209.

543 AME, Caixa 351.

Els caçadors, en la dècada del 1980

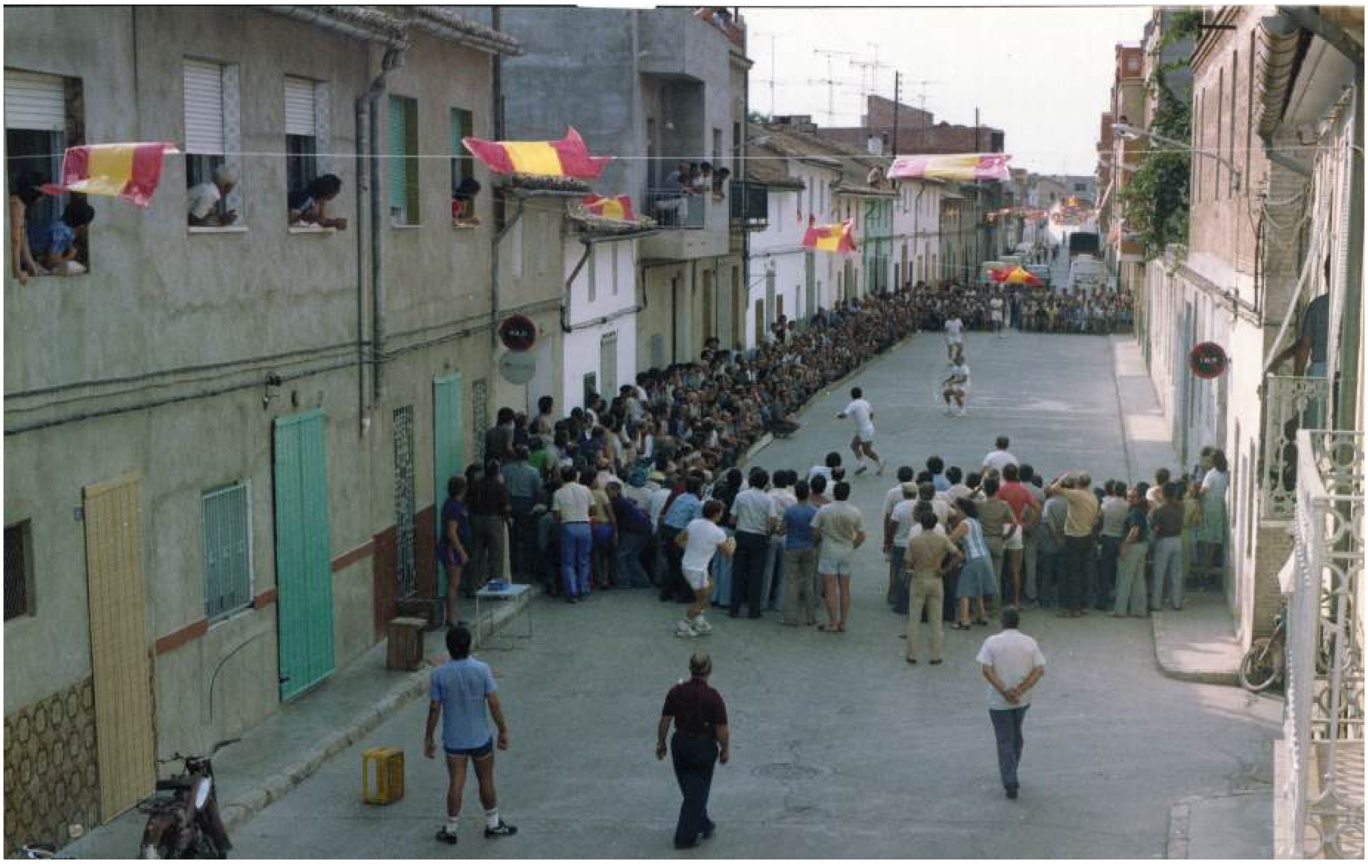

Partida de pilota valenciana, dècada del 1980

Llaurant a l'estil ancestral, dècada del 1990

Fou el mes de febrer del 1988 quan l'alcalde i músic José Ramón Navarro reuní els pares d'alumnes per tal de llançar la idea, i es designà una comissió de 13 persones per a crear una banda al poble. Elegiren per a mestre de solfa Ricardo Garzó Garzó, fill de Manuel i solista eminent de la banda de música de l'Ateneu Musical de Rafelguaraf; el qual comptava amb l'ajuda de José Pons Martínez, president de l'agrupació local, i Cirilo Sanchis Boronat, sotssecretari de la junta. Ambdós havien sigut músics de la rondalla d'instruments de corda dels anys cinquanta. Als tres mesos i mig de la reunió constitutiva, la banda de l'Énova comptava ja amb 25 músics, que el dia de Reis del 1989 s'estrenaren en un primer concert, dedicat a Santa Cecília. Tant d'èxit tingueren, que hagueren de repetir l'actuació al cap de dos dies. Després ja s'incorporarien a totes les celebracions del poble, començant per la Roda de l'Aurora del Diumenge de Pasqua. El 23 de juliol del 1989 es beneí la bandera i s'estrenaren més de 30 uniformes, que s'usarien per a desfilar en les falles de Xàtiva del 1990. El que fins a feia poc era una quimera o un projecte incert, en cosa de dos anys ja s'havia consolidat. L'Énova tenia de nou una banda de música.[544]

En les dècades del 1980-1990 es féu famós un empresari amb problemes amb la justícia (per estafa i frau a gran escala) anomenat José María Ruiz-Mateos, que estigué assessorat durant 27 anys per l'advocat Joaquín Yvancos, propietari de l'Hort d'Yvancos de l'Énova. Ací, Ruiz-Mateos, amb les empreses del *holding* Rumasa embargades i perseguit per la justícia, solia trobar un discret amagatall. Es tracta d'una anècdota exògena al desenvolupament històric del municipi, però recordada per molts, per la gran repercussió mediàtica.

En la dècada dels noranta es construïren les noves escoles de 'Les Eres' (1993-1994).[545] Es restauraren les capelles i altars de l'església, es renovà l'altar major, es canvià el paviment, es restaurà la imatge del Crist, etc. S'aprofundí en el sentiment futbolístic valencianista –predominant al poble–, gràcies a la vinculació que mantenen els aficionats amb el periodista esportiu Julio Insa. S'explica així la proliferació de plafons de manisetes per les façanes de les cases, on llueix l'escut futbolístic de la Rata Penada. Fallava, això no obstant, l'economia, que es mostrava insuficient per a mantenir una població que havia caigut en poc de temps dels 1.200 als 980 habitants. L'agricultura, la construcció, els pocs que treballaven en fàbriques de fora, els funcionaris i les pensions de jubilació sostenien l'economia local. Tan sols hi havia una fabriqueta a Sanç de llànties de forja i ceràmica.[546] El sector terciari tampoc no podia desenvolupar-se molt, per ser un poble poc comercial i apartat de carreteres, i les famílies que festejaven fora, preferien comprar-se casa al poble del costat.

544 RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana,* Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993, vol. 2, p. 348.

545 AME, Caixes 287-288.

546 PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografia de les comarques valencianes,* vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss (ps. 260-261).

En contrast amb aquell panorama recessiu, l'Agrupació Musical *Enovense* continuava obrint-se camí, fins arribar a actuar a l'estadi de Mestalla, en la temporada 1998-1999. En les festes de moros i cristians d'Ontinyent del 1999 guanyaren el primer premi, amb el pasdoble 'Sara'. I l'any 2000 comptava la banda amb 9 professors i 48 alumnes de solfa, quan participaren els músics en les festes extraordinàries dels 50 Anys de la Coronació (1950-2000). Tornaren a omplir-se els carrers de garlandes, pintures, tapissos i roda-balcons, i se celebrà una nova novena de la Mare de Déu, amb sopars de germanor i revetles. Cada dia la imatge visitava un carrer. El 8 de setembre se celebrà la festa del patró Sant Felip Neri i el 10 tingué lloc la festa grossa, amb una missa presidida per l'arquebisbe de València, monsenyor Agustín García-Gasco.[547]

El canvi de segle coincidí amb un procés de creixement econòmic a l'Estat espanyol, accelerat artificiosament per l'especulació financera, bancària i immobiliària (1996-2007), promoguda pel govern. En els anys culminants del cicle, quan els habitatges no cessaven de pujar de preu i de donar beneficis a promotors i constructors, els pobles de la Ribera de Xúquer començaren a rebre ofertes per a construir urbanitzacions de xalets, sense massa mirament; només pensant a participar d'una bambolla immobiliària que els experts advertien que estava a punt de rebentar... I l'ajuntament de l'Énova, que no volia quedar-se al marge d'aquell moviment irracional, caigué en la temptació promotora, i malvengué les parcel·les urbanitzables (31 de març del 2005).[548]

El projecte de construir la Urbanització de la Vessana ('Besana Golf') era vista com un fre a la crisi econòmica estructural i al degoteig migratori que patia la localitat. Encara que fóra a costa d'aventurar-se en una inversió sense base econòmica sòlida, o de sacrificar una part del preciós paisatge local, i reblir-lo de formigó i rajola. Desenes de xalets unifamiliars foren projectats sobre la lloma de la Vessana, a llevant del nucli de població i amb unes vistes extraordinàries, i començaren a construir-se en octubre del 2005. La crisi del sector de la construcció (segon semestre del 2007), amb l'esclafit de la ja comentada 'bambolla' immobiliària, i la crisi financera internacional (2008), afectaren negativament a una obra que aleshores ja estava ben avançada. El resultat és la consolidació en la serra d'una urbanització mig acabada, fantasmagòrica i inhabitable, els habitatges de la qual se subhasten a preu de saldo, però no troben cap comprador interessat... El desastre continua visible encara pel 2017, i la solució de la catàstrofe urbanística tardarà en arribar. De tal manera que la premsa periòdica sol presentar fotos de la Vessana com el símbol d'una època –la del govern del Partit Popular i les seues forassenyades polítiques urbanístiques– que ha sigut nefasta per a l'economia i l'ecologia valencianes.

Mentre prosperava a mitjana escala la construcció a la serra (2005-2007), al sector de llevant del nucli urbà, al voltant de la creu de terme, s'anava forjant una àrea de concentració d'equipaments i edificis d'ús social: el poliesportiu i la nova piscina (2005-2007), les escoles, un parc amb cases de nova construcció i un Centre Social (2006-2009). Aquestes novetats, juntament amb el traçat de l'AVE i uns altres aspectes ja comentats en la part geogràfica de l'obra, han alterat la imatge del terme i el poble en gran manera durant els últims anys.

Era evident que, per tal de connectar València amb Madrid amb un tren d'alta velocitat, el traçat pel nucli antic de Manuel no era viable. Es plantejà llavors desviar la via entre Xàtiva i la Pobla Llarga (10,5 km de nou traçat) per a suprimir 14 passos a nivell i afavorir el trànsit diari de 170 trens, amb un pressupost de 92 milions d'euros per a dur-lo endavant. El nou traçat ferroviari per l'extrem de llevant del poble de l'Ènova, travessant la serra, s'executà entre el 2003 i el 2009, però amb imprevistes conseqüències arqueològi-

547 SANCHO, T. – GIMENO, F., *L'Ènova. Història...*, ps. 70-77.

548 Amb irregularitats detectades pel Tribunal de Comptes, com ara la d'ingressar l'ajutament 1,5 milions d'euros només, quan el preu inicialment establit per al sòl públic havia sigut de 2,5 milions.

ques. La nova estació de ferrocarril –tan monumental com exagerada per a dos pobles menuts com són Manuel i l'Énova– s'inauguraria el 12 de juliol del 2009. Durant les obres de la via, sorgiren a l'aire les runes de l'espectacular vil·la romana dels Alters (2003) i, durant l'obra dels accessos a l'estació, els fonaments de cases i de la torre defensiva d'una perduda alqueria islàmica (2008). En combinació amb aquests accessos a l'estació, es traçà una variant de 2.124 m i 4 rotondes (CV-575) que desviava el trànsit rodat per fora dels nuclis antics de Manuel i l'Ènova, i facilitava el pas a l'estació, el Tossalet, Rafelguaraf, etc.

La mateixa recessió econòmica que dificulta ara la venda de cases a la Vessana ha afectat els treballadors d'un poble on l'agricultura pesava molt encara el 2007 (un 28% dels actius), però on la construcció ocupava molta mà d'obra masculina (el 29% dels treballadors). Els sector terciari (tendes, funcionaris, professionals liberals, serveis a persones, etc.) representava el 39% del cens laboral i l'ocupació industrial tan sols el 13%. Així que és pot dir que l'economia de l'Énova ha tornat a entrar en una nova fase de dificultats. El nombre de desocupats passaria dels 24 de març del 2005 als 100 d'agost del 2010, reduïts a 68 en desembre, gràcies a la campanya de la taronja. En els darrers anys, el nombre d'aturats s'ha mantingut pròxim al centenar, i entre el 2011 i el 2015 només s'enregista una sola llicència d'obra de nova planta. No obstant totes les dificultats, l'ajuntament i la població fan el que poden per animar la vida local, les festes populars, les activitats culturals i musicals i les iniciatives esportives. Per exemple, l'afició al ciclisme, amb el Trofeu David Cano de Ciclocross celebrat des del 2015; la Volta a Peu, que se celebra cada estiu a l'Énova des del 2013, o els èxits esportius de l'equip de futbol de Manuel-l'Ènova.

Una última *qüestió que* mereix ser recordada d'aquest principi de segle, fou la polèmica intervenció de la vil·la romana, *més amunt esmentada;* un episodi que posaria de manifest la capacitat de resposta de la societat local. El jaciment de la vil·la de Corneli, ja conegut d'antic, eixí a la llum el 2003 i fou excavat el 2004, perquè restava afectat pel traçat de les plataformes i vies del tren d'alta velocitat (AVE). Malgrat saber el que hi havia, una màquina triturà al través el jaciment i destruí estructures de gran valor històric. Alertats veïns i experts, la Conselleria de Cultura hi intervingué arqueològicament (juny del 2004) i publicà en la premsa la importància del jaciment. Per la seua banda, veïns de l'Énova i pobles propers constituïren una Plataforma de Defensa de la Vil·la Romana, amb la intenció que aquesta es preservara i es posara en valor.

Sorprenentment, obscurs interessos econòmics i polítics propiciaren la denegació per part de la Conselleria de la categoria de Bé d'Interés Cultural (BIC) per al jaciment (10 d'agost del 2004). El Ministeri de Foment havia decidit soterrar la vil·la, isquera el que isquera, per tal que l'obra avançara; segons confirmà un inspector de patrimoni de la Conselleria als atònits veïns... De poca cosa serví la intensa activitat reivindicativa desplegada per la Plataforma, ni el fet que el Congrés dels Diputats (23 de juny del 2004) instara el Govern espanyol a desviar el traçat de la ferrovia. Ni les peticions dels fò*rum*s UNESCO de València i Luca (Itàlia); del Consell Valencià de Cultura; del Síndic de Greuges; dels alcaldes i edils de la comarca, i de diputats autonòmics i nacionals. El conseller Esteban González Pons, dirigent del Partit Popular (PP) en un temps d'eufòria del sector de la construcció, decidí soterrar el tresor (en agost), després d'una excavació arqueològica d'urgència, de salvament.[549]

La mobilització veïnal aconseguí aturar el procés, però la reposició de la séquia de Rafelguaraf serví d'excusa per a arrasar el jaciment amb una franja de 100 m de llargada i 4 d'amplada. El subdelegat del Govern, Luis Felipe Martínez, tractà en reiterades ocasions de trobar una solució que fera compatible el traçat amb la posada en valor del recinte arqueològic. Finalment, es modificà parcialment el projecte i en desembre del 2005 es construí un viaducte que travessa per dalt del solar de la vil·la, la cobertura de la qual –afortu-

549 Els resultats de la qual es troben consultables en: ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

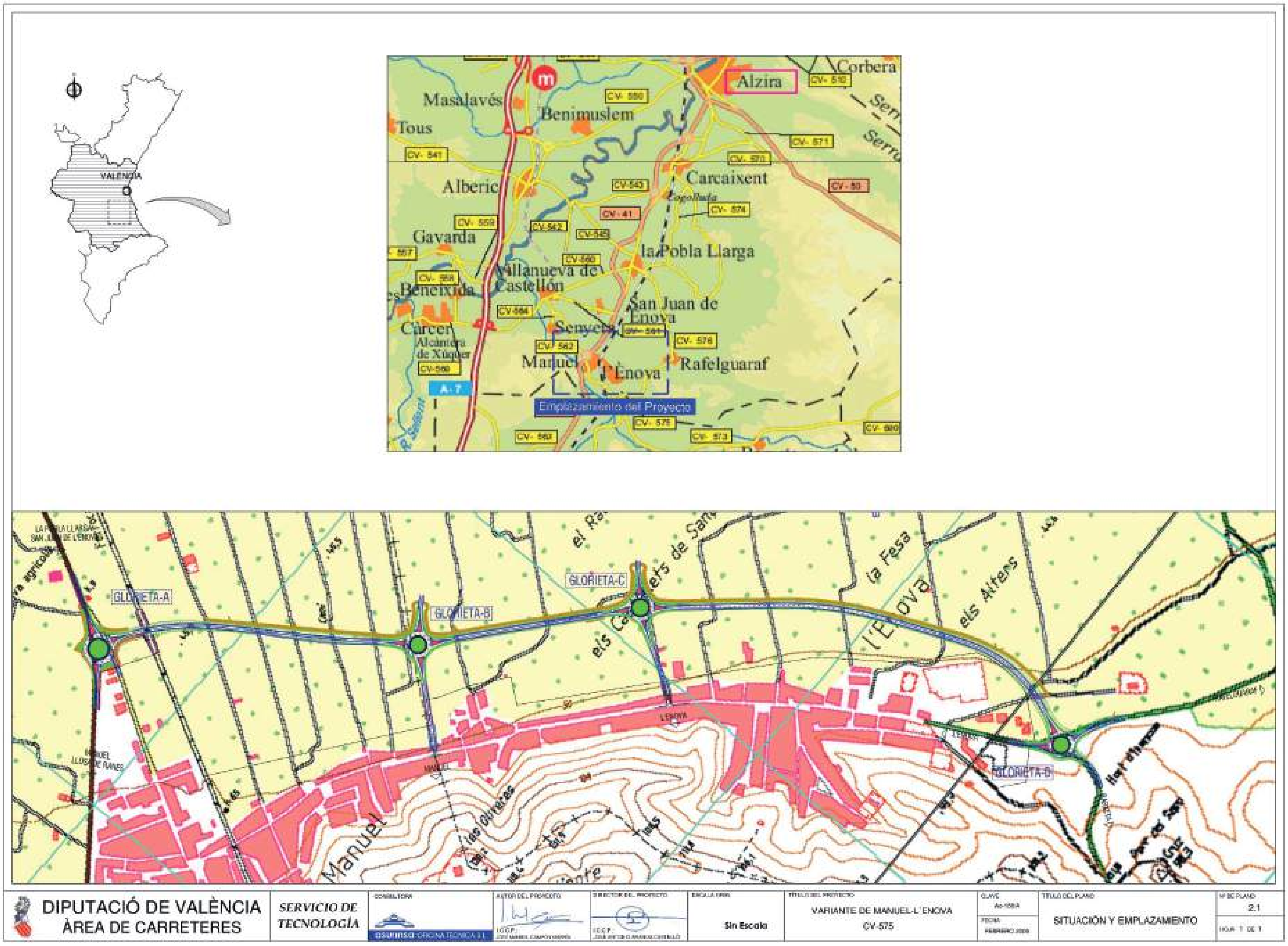

Projecte de la circumval·lació per l'horta

La nova estació de tren, del 2009

Obres de la via de ferrocarril a través del Pla d'Énova, en una foto aèria del 2004

Els túnels de l'Énova

Un camp de golf, a l'hort d'Ivancos (o d'Yvancos)

nadament– és reversible.[550] *És cert que* després s'editià a València un llibre divulgatiu (2006), se celebrà una exposició al Museu de Prehistòria de València (2013) i es mostraren algunes peces de la vil·la, exposades l'any 2016 al Museu de l'Almodí de Xàtiva. Açò últim, amb l'excusa que Publi Corneli, l'amo de la vila dels Alters, era veí de la *Saetabis* romana... *A l'Énova, la sensació fou de decepció.*

Encara no s'ha sabut traure rendiment –museogràfic– a aquest tresor, de moment ocult. Per bé que l'exposició de la Col-

550 Vegeu les esperances que mantenien encara el 2004 alguns arqueòlegs sobre una posada en valor del jaciment (JIMÉNEZ SALVADOR, José Luis, Algunas reflexiones sobre la gestión del patrimonio arqueológico valenciano en las dos últimas décadas, dins *Sàitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 54, València, 2004, ps. 37-61, ps. 49-50), valorització que no ha arribat mai. El màxim responsable d'aquesta destrucció patrimonial i de la humiliació col·lectiva del poble de l'Énova té un nom. Que quede vergonyosament enregistrat per a la Història: Esteban González Pons, conseller de Cultura d'un Partit Popular implicat des d'aleshores en múltiples escàndols de corrupció.

Panoràmica de l'excavació de la vil·la romana de l'Énova, 2004

Detall del recinte arqueològic, zona dels banys del sud-oest del recinte arqueològic

Troballa del monument funerari de la lliberta grega Rhodine

lecció Museogràfica de l'Énova (oberta el 30 d'octubre del 2004) fou molt visitada i aprofità per conscienciar la ciutadania sobre el passat com a eina de futur.[551] A més a més, l'Énova compta així mateix amb diverses làpides romanes –i medievals, també– disperses per la façana de l'església i l'abadia, que podrien ser exposades, juntament amb altres peces del patrimoni local (pensem ara en els continguts de la Casa de la Comuna o les obres d'art de la casa consistorial) en algun xicotet museu local. En aquest espai, òbviament, la reconstrucció (amb algunes peces, maquetes, realitat virtual, plafons, etc.) de la vida romana tal com era a la vil·la de Corneli, hauria de ser el motiu central i el "motor" cultural de tot el projecte.

551 Més detalls, en: *ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa,* 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005.

La inacabada urbanització "Besana Golf": l'emblema local d'una era d'especulació urbanística i impactes paisatgístics

La vida continua: concert de la banda de música

Adrian Aranda, figura destacada del ciclo-cross actual

II Volta a Peu de l'Énova, 2014

El Manuel-l'Énova Club de Futbol, 2017

2.8. PATRIMONI: L'HERÈNCIA DELS AVANTPASSATS

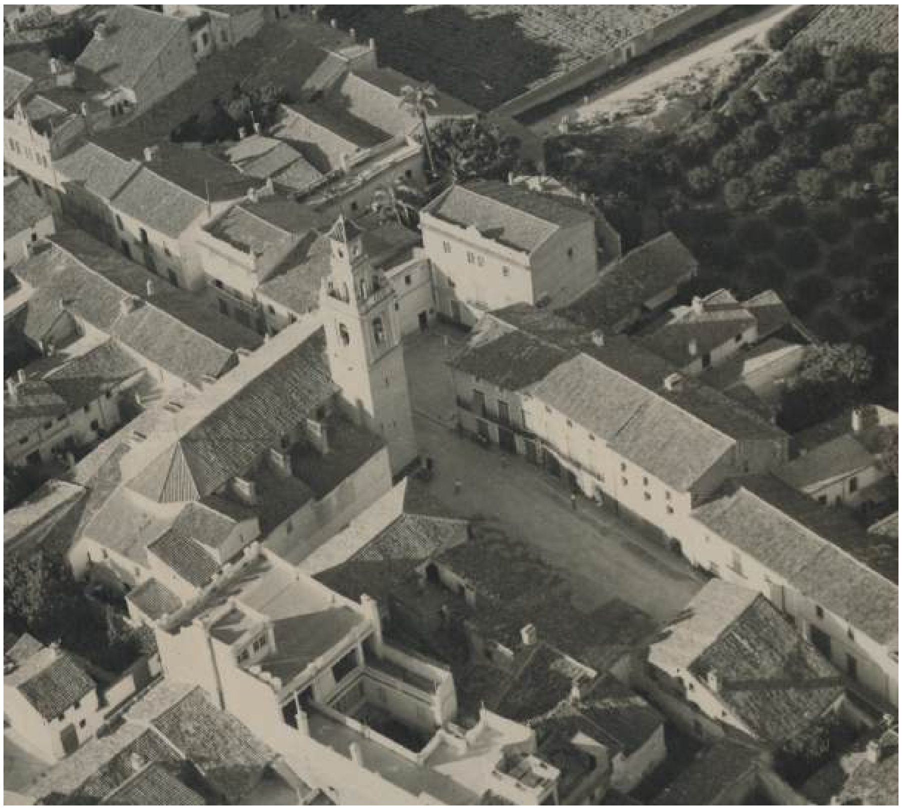

Emplaçament del temple parroquial, vora la Plaça (foto aèria del 1955)

El patrimoni d'un poble és el resultat de les creacions humanes, ja siguen arquitectòniques, com gastronòmiques, com lingüístiques..., que una comunitat ens ha llegat, de generació en generació. El patrimoni és l'herència material i immaterial que hem rebut dels nostres avantpassats per a gaudir-la, compartir-la, conservar-la i transmetre-la millorada als qui després vindran. Per bé que, convencionalment, cada poble selecciona uns 'elements patrimonials', aquells que porten una major càrrega artística, històrica o simbòlica, i els protegeix i restaura, per evitar que siguen víctimes de la frenètica activitat transformadora que afecta la nostra manera de viure, la del capitalisme globalitzat. Si els elements patrimonials que ens donen sentit com a poble desapareixen, desapareixerà també 'el poble', i no deixarem de ser sinó un conjunt d'individus anònims i desarrelats: uns desheretats, un tall de despersonalitzats.

Dit això, convindrem en definir **l'església parroquial** de Santa Maria de Gràcia (*ca.*1720-1753) com l'edifici més emblemàtic del poble de l'Énova. És probable que existira ací una alqueria principal del reg de la Comuna, associada a la necròpoli dels Alters (segles XI-XII).[552] L'alqueria disposaria d'una mesquita aljama o principal, on acudirien alumnes de tot el Pla de *Yânubah* a aprendre l'àrab i a interpretar l'Alcorà. També seria el lloc de reunió per a l'oració comunitària del divendres, on concorrerien els moros d'alqueries i rafals propers, com els de Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull, el Racó (jaciment arqueològic dels segles XII-XIII), Sanç, l'Abat, etc. Amb la conquesta cristiana, l'alqueria islàmica de *Yânubah* seria arrasada per a deixar lloc a una pobla o vilanova dita 'l'Énova dels Cristians', fundada per Jaume I l'any 1248.

Ell degué ser el qui assenyalà el lloc i el qui determinà, com tenia per costum en totes les seues fundacions al nou Regne colonial de València, entronitzar dins la mesquita una imatge de Maria –generalment, un quadret o díptic, altaret de campanya– per tal de beneir l'edifici i convertir-lo en temple catòlic. El mateix monarca actuà així, personalment, quan entrà a la ciutat de València el 9 d'octubre del 1238 i quan conquerí la ciutat de Múrcia, el 1265. En ambdós casos, entrà a la mesquita major per a col·locar una imatge de la Mare de Déu damunt d'un altar improvisat. Ell mateix ens ho relata i recalca en el 'Llibre dels Feits', la seua crònica autobiogràfica (capítol 450):

552 POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islámica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

E quan venc que nós haguem l'església [la mesquita major de Múrcia], *sempre manam-hi fer altar de Nostra Dona Sancta Maria. Car en totes les viles que grans fossen, que Déus nos havia donades a guanyar de sarraïns, havíem edificada església de Nostra Dona Sancta Maria. E per ço car aquesta era la major vila e la pus honrada de tota l'Andalusia* [= al-Àndalus], *llevada Sivília, vulguem honrar lo nom de la Mare de Déu, que hi fos ella honrada per tots temps. E, quan venc al segon dia e fo aguisat l'altar, nós lo faem guarnir gran matí ab la roba de nostra capella, e molt honradament e nobla. E fo ab nós Arnau de Gurp, bisbe de Barcelona, e el bisbe de Cartagènia. E tots quants clergues nós trobam, nós los faem guarnir de capes de sàmit e d'altres draps de aur. E ab nostres creus e ab imatge de Nostra Dona Sancta Maria, moguem de l'albergada on nós estàvem en la host, e a peu venguem e entram per la vila entrò en l'església que havíem edificada de Nostra Dona Sancta Maria. E quan vim l'altar e ens acostam a ell, pres-nos tan gran devoció de la gràcia e de la misericòrdia que Déus nos havia feita per precs de la sua Mare, car no passàvem entorn de Múrcia nulla vegada que nós no la pregàssem, que nós no hi poguéssem metre lo nom de la Verge Gloriosa Sancta Maria, e Ella pregant e·l seu car Fill, féu-nos complir nostra voluntat. E nós, abraçats ab l'altar, ploram tan fort e tant de cor, que per andadura d'una gran milla no es poguem partir d'aquell plorar ni de l'altar. E faem cantar* 'Veni Creator Spiritus', *e puis la missa de* 'Salve Sancta Parens'. E açò feit, entram-nos en l'alcàsser (a) albergar ab gran alegria.[553]

Diuen els goigs de la Mare de Déu de Gràcia, que es canten des de fa algunes generacions a l'Énova: *Es común tradición / que esta imagen celestial / colocó en este sitial / don Jaime, rey de Aragón.*[554] Alguns autors, al llarg de la història, dubtaren de la centenària tradició oral dels fidels enovers, que atribuïen a **Jaume I** la portada d'una marededéu al poble.[555] L'escena contada de generació en generació, i recollida per escrit a mitjan segle XVIII, s'assembla molt al relat cronístic de la transformació de la mesquita murciana en catedral. El relat popular pretén adornar el cas de l'Énova posant el rei a cavall o a peu, portant a braç la imatge de *Nostra Dona Sancta Maria*, com deia ell. Cap al 1745, l'escena històrica fou representada, a manera de 'Glòria' celestial, en la volta de l'antic presbiteri de l'església. Poc després, el rector Josep Salvador redactà una *'Historia de Nuestra Señora de Gracia'* (1748) on feia constar que *el rey don Jaime 'el Grande', conquistador y devotísimo de esta soberana Señora, determinó trasladar a esta santa imagen en la iglesia que hasta hoy se venera.*[556] El trasllat de la imatge des d'alguna mesquita-església provisional –la del rafal islàmic del Racó de Sanç, per exemple– a l'església recent edificada de l'Énova, pocs anys després de la conquesta, sí que té visos de ser verídica. Però no l'altra part de la llegenda, segons la qual la imatge seria anterior a la conquesta islàmica i, *estando toda España inundada de los moros,* ací hauria existit una illa prodigiosa i única de cristiandat excepcional, que la mateixa tradició oral situava en les runes de la vil·la romana.[557]

553 SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques,* Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), 'Llibre dels feits', cap. 450, p. 160. Vegeu també BURNS, Robert I., La conquesta de València. La dimensió mariana, dins *Món i misteri de la festa d'Elx*, València, 1986.

554 CLEMENTE, Filiberto, Nuestra Señora de Gracia, titular y patrona de Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

555 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 328, llegim: *Dicen y sostienen los de Énova que la imagen de Nuestra Señora de Gracia la llevó en su caballo a la población, como patrona de la iglesia, don Jaume I de Aragón, y hasta tuvieron el atrevimiento de pintar este pasaje en la bóveda de la iglesia. En la época de don Jaime no existía el pueblo de Énova* [això ho diu aquest autor erudit, per desconeixement històric]. *No figura esta población en el libro del Repartimiento, ni en las trobas de Ferrer* [opuscle apòcrif del segle XVII], *ni en el libro de reparto de contribuciones mandado hacer por don Jaime.*

556 Document 6 de l'apèndix.

557 Ibídem.

L'església i el campanar

Portalada i façana

Segons altres versions més moderades i menys romàntiques, la memòria oral conservaria el record de l'enviament al poble d'alguna rústega imatge de Maria per manament i disposició del rei, sense necessitat d'estar ell present. El 'Llibre del Repartiment' (1248) i les donacions col·lectives a guerrers cristians per assentar-los a *Yénova;* la documentació eclesiàstica del segle XIII, que dóna notícia de l'existència i la importància de la rectoria de 'Santa Maria d'Énova', i l'antiguitat de la icona de la Mare de Déu de Gràcia (manada a fer pels néts dels fundadors del poble, en el segle XIV), s'ajusten quasi a la perfecció al relat popular. I diem que 'quasi a la perfecció', perquè la imatge que portà o que manà col·locar el rei Jaume I no pot ser –per raons de cronologia– l'actual, sinó una estilísticament més antiga i més pareguda, en cas que fóra una talla romànica, a la Mare de Déu del Rebollet d'Oliva, que sí que data del segle XIII.[558] La de l'Énova, seria reemplaçada dècades després per la magnífica escultura gòtica que hui podem contemplar, admirar i venerar. L'efígie original –si existí realment– amb el pas dels segles i els diferents saqueigs, degué desaparéixer.

La dedicatòria medieval a 'Santa Maria', la comparteix la parròquia de l'Énova amb les de Xàtiva (la Col·legiata), Castelló de la Ribera, Ontinyent, Albaida, Llutxent, Gandia, Cocentaina, etc. Aquestes foren algunes de les moltes viles de cristians establides al sud del Riu Xúquer en els anys 1248-1256 per Jaume I el Conqueridor. En el segle XVI, totes aquelles advocacions jaumines foren atribuïdes a la Mare de Déu

558 Vegeu PELLICER ROCHER, Vicent, *Història de l'Art de la Safor (segles XIII-XVIII)*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2007, ps. 55-57; INEBA TAMARIT, Pilar, Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet, dins *Cabdells,* 2, Oliva, 2000, ps. 127-132; CEBRIÁN, Enriqueta, La restauració de la Mare de Déu del Rebollet, dins *Cabdells,* 2, Oliva, 2000, ps. 113-126.

d'agost (la 'Gitadeta', la que celebrem el 15 d'agost), de la qual era devot el rei fundador. De manera que les esglésies marianes del segle XIII, inclosa la de l'Énova, passaren a denominar-se 'de Santa Maria de l'Assumpció'. De fet, segons el canonge Sanchis i Sivera –arxiver de la catedral de València– la Mare de Déu d'agost era 'la titular' del temple enover encara pel 1922, i compartia protagonisme amb 'la patrona', la Mare de Déu de Gràcia, pel fet d'ocupar aquesta el retaule de l'altar major.[559] No obstant això, al pare Sucías l'informaren en la primeria de segle que estava dedicada l'església a la patrona.[560] S'explica això perquè els capellans del segle XIX començaren a parlar convencionalment de la parròquia i l'església de la Mare de Déu de Gràcia, i amb això quedà unificada, *de facto,* la titularitat i el patronat en una sola advocació mariana: la de Gràcia.

Pinacle del remat de la façana

La tradició oral i l'arxiu parroquial conserven memòria de com era l'església de conquesta que existí abans de l'actual, és a dir, l'esglesieta –més menuda que l'actual– construïda en el segle XIII. Es tractaria d'una nau rectangular de murs de tàpia (segurament, de 20 x 10 alnes o vares forals de Xàtiva = 18,24 m x 9,12 m),[561] reforçada amb contraforts, però sense capelles laterals. L'interior es trobaria estructurat en trams transversals articulats per arcs diafragmàtics apuntats, de pedra o de rajola, com ho veiem a Sant Feliu de Xàtiva o a la Sang de Llíria. Comptaria l'església amb una coberta de fusta a dos aiguavessants. La disposició de la nau era transversal a l'actual i ocupava el solar del que ara són els peus de la nau de l'església. L'altar major (antic mur de l'Alquibla) estava encarat al sud-est, a la Plaça.

L'accés, com era normal en les esglésies romàniques i gòtiques de conquesta, s'efectuava pel lateral nord-est, per un lloc que coincideix amb l'actual façana i porta d'accés. Estaria encarada aquesta porta, com la d'ara, a la placeta del Pou (actual replaça de l'Ajuntament), el Porxe del Consell (lloc de reunió del veïnat, cantoner respecte de la replaça) i una gran abadia. Important era també el solar que ocupava, tot rodant al voltant de l'església, un recinte tancat anomenat 'el Fossar' o cementeri: lloc de soterrament en època medieval i fins a ben entrat el segle XIX. Arribava fins a la placeta de les Ànimes per darrere i fins a la casa del costat de l'església, però deixant un buit o carreró entre aquesta i el temple, de tal manera que l'edifici sagrat estava exempt i –com si diguérem– inclòs dins el fossar medieval.[562]

La rectoria de l'Énova figura en els llistats de recaptació del delme dels anys 1279 i 1280, i en perga-

559 SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922, p. 223.

560 SUCÍAS, P., *Notas útiles para...*, vol. 17, p. 329.

561 Si tenim en compte l'actual espai disponible, i l'angle de 10 vares que sobreïx el cantó de l'església actual, i línia inicial del Carrer Major, respecte de la galta de cases de dalt de la Plaça.

562 Ja hem donat detalls d'alguns d'aquests aspectes en tractar de l'evolució del poble, en la part geogràfica del llibre, o en abordar l'edat mitjana.

mins dels anys 1295-1316, quan era rector mossén Pere Hilari, que ascendiria després al càrrec de vicari forà (mena de bisbe auxiliar) de València. En obres efectuades l'any 2000 aparegué en el subsòl de la capella dels Sants de la Pedra (antic corredor d'accés al fossar medieval) una preciosa **estela sepulcral** llavorada en pedra calcària de Llosar dels Francs. Es tracta d'un monòlit amb peu atalussat que suporta un cercle o disc solar, amb una creu grega inscrita. Marcaria segurament el punt de soterrament d'algun rector, batle o personatge important de l'època. És probable que date del segle XIII, una època encara de transició entre el romànic –es tracta d'una estela romànica– i el gòtic.

L'església medieval comptava amb un altar major presidit per la Mare de Déu de Gràcia i un altar lateral, amb la seua corresponent ara, consagrat a sant Pere apòstol. Segons la visita pastoral del 1401, a banda d'aquests altars hi havia una gran caixa de pi que contenia els llibres, induments litúrgics i objectes d'argent.[563] L'edifici arribà a albergar els fidels de fins a 80 o 90 famílies, que eren les residents a l'Énova dels segles XIV-XV. Les crisis epidèmiques i unes altres circumstàncies deixaren estancada en 18 o 20 cases la població dels segles XVI, XVII i part del XVIII. Amb la qual cosa fou innecessari plantejar-se la construcció d'una església nova, com succeí en una majoria de pobles, perquè sobrava lloc amb la vella. Solament es donà el cas, arribats a la dècada del 1680, que l'economia local prosperava, però el trespol medieval de bigues de fusta s'havia deteriorat molt. Raó per la qual els feligresos de l'Énova, Sanç i l'Abat, que compartien parròquia invertiren una quantiosa suma de diners a renovar tota la coberta del temple (1686-1687), sent rector mossén Francesc Caus.[564]

En la visita pastoral del 1700, la més antiga que es conserva en l'arxiu parroquial, se'ns informa de l'existència de l'altar major, el de la Mare de Déu de Gràcia, i els del Santíssim Crist (de la Salut), al costat de l'Evangeli, i la Mare de Déu del Roser, al costat de l'epístola. La Mare de Déu d'agost, titular del temple, es trobaria tal volta als peus del Redemptor, vestida de raso blanc i blau. A la sagristia es guardaven els aparells per muntar el Monument fúnebre de Dijous Sant, amb el Nostre Senyor de cos present. També hi havia, per damunt dels altars, les imatges de maçoneria de sant Antoni Abat, sant Blai de Sebaste i el Jesuset de la Bola. Continua l'inventari amb el Crist del cor, el Crist de la sagristia, i dos llenços més de sants en la mateixa sagristia; dos pendons, dues banderes i una urna de fusta per a l'exposició del Santíssim Sagrament. Els objectes d'argenteria eren dos calzes d'argent, un viril sobredaurat, un globus o copó i uns vasos crismals.[565] El rogle de campanetes tenia fama, perquè solia advertir els feligresos del veïnat de l'entrada de lladres, prodigiosament. I la làmpada d'oli de l'altar major es veuria tenyida de sang, miraculosament també, quan els soldats de l'exèrcit espanyol de Felip V de Borbó assaltaren el temple per a robar-lo en la primavera del 1706.[566]

El saqueig de l'església per les tropes borbòniques obligaria a renovar la indumentària litúrgica i tota l'argenteria, que és allò que normalment buscaven els lladres a les esglésies. D'ací que entre el 1714 (fi de la Guerra de Successió) i el 1725 solament s'adquirien dues imatges de nova factura: les de sant Josep i sant Antoni de Pàdua.[567] L'inventari de mobles del 1732 és idèntic al del 1725. No debades, des del 1720 aproximadament s'estaven encarant tots els esforços econòmics a la construcció d'una nova església barroca però classicista –l'actual – completada per un voluminós campanar. En la relació d'objectes de sagristia de l'any 1741, quan ja s'estaven acabant les obres del nou temple, figuren casulles, tovalloles,

563 Document 2 de l'apèndix.

564 APE, *Quinque Libri* núm. 2 (1681-1720), f. 114. Més detalls de tot açò, en la part històrica del llibre.

565 APE, Visita pastoral del 1700, fs. 75-76.

566 Document 6 de l'apèndix.

567 APE, Visita pastoral del 1725.

Interior de la nau del temple, del segle XVIII

frontals d'altar i unes altres peces recent adquirides, a fi de dotar el nou edifici i donar major esplendor barroc a la litúrgia.[568]

L'impuls de l'obra de la nova església fou una responsabilitat compartida per dos eclesiàstics: el rector mossén Josep Garcia (1732-1746) i el vicari, que era el frare Isidor de Castelló (1731-1745). Acabada l'obra de la nau pel 1745, els clergues commemoraren el feliç acabament de la part grossa de la fàbrica contractant un pintor de renom, anomenat 'Pollença' –segons la tradició oral[569]–, que devia ser deixeble o seguidor de l'escola de Palomino. El rector es coneix que tenia diners seus, d'estalvis o de patrimoni familiar, suficients com per finançar ell mateix els frescos de la volta del presbiteri. I no sols això, sinó que decidí immortalitzar la seua figura a un costat, i la del vicari que l'ajudava, a l'altre, i deixar-ne constància per escrit, en una llegenda que diu: *'Esta bóbeda, a expensa del d(octo)r Joseph García, cura'.*

Els **frescos barrocs** de volta de l'església, com déiem adés, recorden molt als d'Antonio Palomino (Bujalance, Còrdova, 1655–Madrid, 1726), cèlebre pintor del barroc espanyol, que compta amb algunes 'glòries' semblants a la de l'Énova, tant pel que fa a la composició com al tractament dels personatges. El marc pictòric és un rectangle que s'estén de costat a costat de la volta de mig canó de la nau de l'església. Al bell mig figura el cel obert i presidit per la Santíssima Trinitat, Pare, Fill i Esperit Sant, entre els

568 APE, visita pastoral del 1741.

569 Arreplegada per MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 1, p. 25.

Interior de la nau del temple, del segle XVIII

Capella de la Comunió, del segle XIX

Interior de l'església a mitjan segle passat

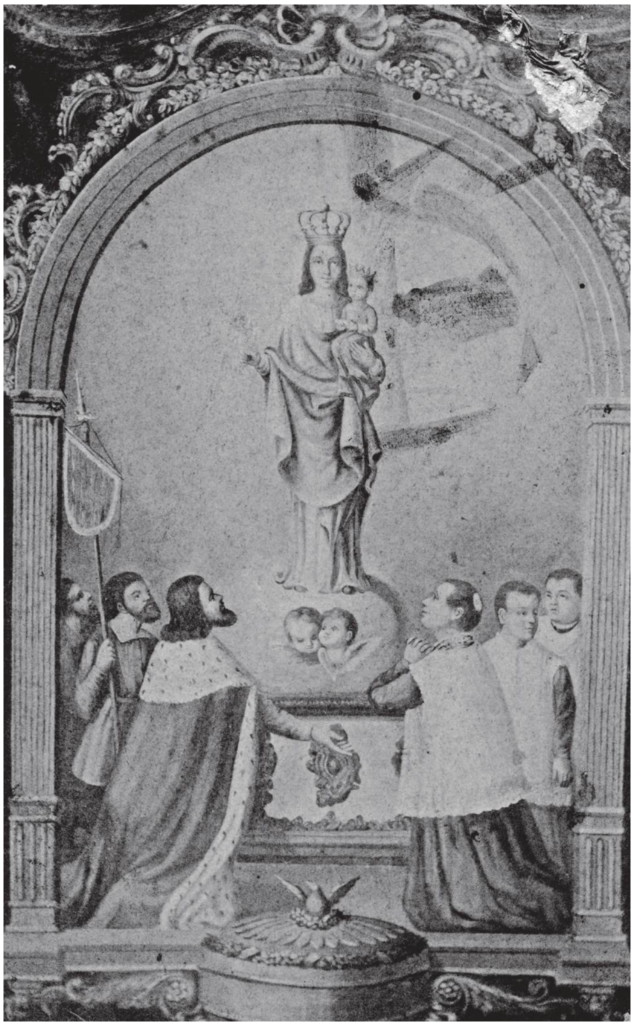

Llenç de l'altar major, d'abans del 1936

núvols i els àngels de la Cort Celestial. Mirat des de l'altar cap als peus de la nau, darrere de la Trinitat tanca la perspectiva un grup d'àngels de major jerarquia. A mà dreta trobem els següents personatges: sant Blai amb els quatre pares principals de l'Església, que són sant Agustí d'Hipona, sant Lleó Magne, sant Ambròs de Milà i sant Jeroni; uns àngels músics i lectors; els huit apòstols que no eren evangelistes, encapçalats per sant Pere, amb les claus en la mà; sant Joan Baptista i sant Josep, i el rei Jaume I, acompanyat d'un dels seus cavallers, portant la Mare de Déu de Gràcia a braç per entronitzar-la en l'església de l'Énova. A la banda d'enfront es troben sant Domènec de Guzman, fundador de l'Orde de Predicadors; sant Francesc d'Assís, fundador de l'Orde de Franciscans; sant Antoni de Pàdua, sant Vicent Ferrer, sant Tomàs d'Aquino, sant Felip Neri, sant Antoni Abat, sant Miquel arcàngel, sant Cristòfol i sant Roc. Als quatre cantons del disseny, es localitzen els Quatre Evangelistes, sant Lluc, sant Mateu, sant Joan i sant Marc. A la part de Jaume I, entre Joan i Marc, es troba retratat entre rocalles i cartel·les el rector Garcia; a la banda d'enfront, el retrat del frare de Castelló.

Es tracta d'una obra de bona execució, acolorida i lluminosa, on els personatges es fan destacar del fons de núvols celestials –entre blavós i verdós– tocant-los amb túniques i mantells roigs. Destaca com a cosa original la representació del rei Conqueridor, lligada a la llegenda oral que més amunt comentàvem. És una llàstima que no s'hagen restaurat aquestes pintures.

Pintures del presbiteri

Frescos de la volta de l'església, obra d'un deixeble de Palomino

Frescos de la volta de l'església, obra d'un deixeble de Palomino

La tradició oral relata també que **la Casa dels Sants** de la Plaça, una façana decorada per complet amb un preciós apostolat rococó (catalogat per la Conselleria de Cultura, però destruït fa pocs anys pels propietaris, per no saber el que tenien), fou pintada pel mateix Pollença després d'acabar la volta. Així ho relatava el cronista local Lino Martínez, l'any 1985:

Arreplegue la següent anècdota: Una vegada es va portar a terme la pintura que hem ressenyat [la de l'església], *la gent que més freqüentava la parròquia, que acudia als actes religiosos més a sovint, la gent que el poble diu carinyosament 'beateta', li preguntaren al retor si encara li quedaven diners, puix suposaven que la dita pintura hauria acabat en tot el que s'arreplegà per a fer-la. El retor, envanit, ple d'orgull i satisfet, ell que en tenia prou, va contestar: "Encara en queden, encara. I me'ls gastaré pintant esta paret de la Plaça."*

Quan manco se descuida la gent, estaven fets els preparatius per a pintar la paret que quasi sempre hem dit 'dels Sants' i que en l'actualitat pertany als hereus, ja de prou lluny, de la família dels Montaguts, que eren els amos d'esta casa i la del costat; que era una totes dos. La del costat dels Sants hui és dels hereus de don *Vicent Marco i Marco, que la va rebre de son* tio don *Eduard Marco, que també esta casa estava pintada. Contenia els retrats dels dotze apòstols. I com sol passar en la majoria dels casos, quan un dels familiars arreplega una cosa de la família, fa lo que li ve en gana. Esta família, este hereu, amo i senyor de la casa, va manar fer una façana nova, la va estucar i quedaren tal*

com hui estaven.[570] *Encara queda persona que recorda quan va ocórrer açò que hem dit de l'estuc. Si la pintura estiguera al complet, podríem contemplar esta meravella d'art, el valor immens d'esta pintura, que encara pot contra les envestides dels mals oratges i contra el pas dels anys.*

Però no contra els dèficits educatius dels sistemes escolars del segle passat... Déiem de l'església que estava pràcticament acabada pel 1745, però només pel que fa a l'obra grossa i a la decoració de la volta pintada. Mancava encara lluir l'interior, decorar les capelles, pavimentar, col·locar les grades de l'altar major i fer la trona (1751), col·locar l'altar i la nova imatge de sant Felip Neri (1753, patró de l'Énova des del 1754), col·locar també el nou sant Blai en son altar (1754), acabar de rematar el campanar i la façana del temple (1753), etcètera. De tot això s'ocupà personalment un nou rector de la parròquia, mossén Josep Salvador (1746-1765).[571] De la seua època deuen datar algun dels tres calzes que figuren en inventaris posteriors; el *Lignum Crucis* o reliquiari de la Vera Creu, útil per a conjurar les tronades; algunes corones

570 En un altre apartat, el mateix autor incideix en la descripció de la casa (p. 20): *Esta casa i la que queda al costat, la de* don *Salvador Marco Castelló, eren antigament de la mateixa família, una de les més importants en aquell temps: la família dels Montaguts. Estes dos cases eren una tan solament. I quan les van pintar es deien 'la Casa dels Apòstols', perquè tant en una com en l'altra estaven els dotze Apòstols. Però en heretar-la el* tío *Eduard Marco del seu* tío don *Edelmir Pallàs Montagut, va manar picar-la i la va fer nova. Entre les dos cases, a manera d'escut, estava la data de quan fon pintada esta casa i l'altra.*

571 Document 6 de l'apèndix.

d'argent dels diferents sants, i la creu processional d'argent. Cap a la fi del segle XVIII s'adquiriria una custòdia d'argent amb peu de bronze sobredaurat, rajos d'argent sobredaurat i realços, que figura en la visita pastoral del 1797. Aquesta custòdia o viril és la que encara es conserva a la sagristia.

Ja en el segle XIX, destaca la contractació de dos joves germans, els arquitectes academicistes Joaquim i Vicent Cabrera de Lairache, per a traure els plànols i alçats de la Capella de la Comunió (1828). El segon era nat a València el 1799, s'havia tret el títol l'any 1827 i moriria el 1855, després d'haver dissenyat molts capelles i altars, l'assut del Canal del Túria i diferents plànols topogràfics.[572] Corona la capella del Santíssim una volta de mitja taronja sobre petxines; decorades aquestes amb el tetramorfs dels Quatre Evangelistes, i aquella, amb l'Assumpció de la Mare de Déu –antiga titular del temple– voltada de núvols i d'àngels. Els colors són suaus i l'atmosfera pictòrica, la pròpia d'una composició academicista del segle XIX.

Caldria esperar a l'any 1896 per observar una nova intervenció, consistent en la rehabilitació integrat de tot l'interior: l'estucat i daurat de la nau i les capelles laterals, i la reforma i nou lluïment de la façana. S'encastaren aleshores dues inscripcions romanes trobades al solar de la vil·la romana, que era propietat de la parròquia. Quan el capellà Pedro Sucías, autor d'una geografia valenciana inèdita, visità l'Énova pel 1900, i admirà la bellesa d'un retaule rococó de la dècada del 1740, que seria destruït en guerra:

> *La iglesia de Énova* –escriu– *tiene un precioso altar mayor, tanto en talla como en dorado, pues pocos de la provincia le igualarán. Es un buen templo. Lo único que tiene de malo es el ser pequeño para el vecindario, pero sería muy fácil el prolongarlo por la parte del altar mayor, por tener la iglesia a sus espaldas el antiguo cementerio, que para nada se emplea. Tiene esta iglesia en su frontera un campanario que es muy esbelto, pero demasiado grueso para su altura.*[573]

Segons el croquis dibuixat pel mateix autor, l'altar major l'ocupava la Mare de Déu de Gràcia. Els altars laterals de la banda de l'Evangeli, de la capçalera als peus de la nau, eren els de Sant Felip Neri,[574] la Mare de Déu del Roser, Sant Blai i el baptisteri; per la banda de l'epístola, es trobaven les capelles de sant Josep, el Crist de la Salut, els Sants de la Pedra i Sant Antoni Abat. L'any 1912 es reformaria el campanar barroc, amb un nou revestiment exterior i una decoració eclèctica. El 1923 el rector Vicent Tormo renovà el paviment de l'església, i el 1925 afrontà una nova i costosa restauració de tot l'espai interior.[575] En els anys 1923, 1930 i 1932 s'elaboraren acurats inventaris mobles, que ens permeten saber tot el que hi havia de valor abans del saqueig i destrucció de l'església pels milicians revolucionaris de l'estiu del 1936.

Els retaules barrocs foren llaçats al port del *Sapo* i els sants, incinerats en una foguera, a fi de convertir l'església, primerament en casino del Centre Obrer Socialista, i després, en magatzem i centre de racionament d'aliments (1936-1939). Acabada la guerra, tornaren al temple les dues imatges més valuoses, que s'havien salvat: la Mare de Déu de Gràcia, escultura gòtica del segle XIV, i el Crist de la Salut, talla gòtica del segle XV. Pels anys 1939-1946 es restaurà mínimament l'interior i s'adquiriren noves imatges i retaules. El 2 d'octubre del 1943 es beneí el vitrall de la façana i el 6 d'octubre del 1946, el nou retaule de la Capella de la Comunió. La família Ricart, patrona de la capella del Crist, s'encarregà de renovar el retaule,

---

572 ARABASC, Extractes de la Comissió d'Arquitectura (1790-1827), sign. 75, Junta de la Comissió del 26 de febrer del 1827; BERCHEZ, Joaquín – CORELL, Vicente, *Catálogo de los diseños de arquitectura de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia (1768-1846),* Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia – Xarait Ediciones, València, 1981, p. 383.

573 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 338.

574 Sucías repeteix ací, per error, sant Josep.

575 MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'*Énova, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985, vol. 1, p. 23; SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 98-106.

que fou beneït el 9 de juny del 1944. El 30 de juliol del 1947 s'inaugurà la reforma de la sagristia. El 4 de maig del 1948 es consagraren els altars de la capella de la Comunió, de la Soledat o 'Mare de Déu dels Dolors' (costejat per Trinitat Pallàs) i de la Mare de Déu del Pilar (pagat per Enric Agustí). I a partir del 14 març del 1949, com a prolegomen de la festa de la Coronació Pontifícia (octubre del 1950), s'enderrocà el reresagrari, s'eixamplà la nau per la part de la capçalera i es renovà la teulada. De tal manera que la nau guanyà en longitud o profunditat 5,5 metres, sobre el solar de l'antic fossar medieval.[576] L'obra costà, en plena postguerra –els anys de la fam– 150.000 pessetes, despesa que justificava el carismàtic senyor rector, mossén Agustí Planells i Medina, amb el lema: *Para Énova, en lo religioso, no hay nada imposible*.

Després vingué el Concili Vaticà II i calgué estrenar una nova taula d'altar separada del retaule, per tal d'afavorir la celebració de l'eucaristia de cara als fidels. L'ara nova es consagrà el 8 de juny del 1967.[577] A partir del 1995 es restauraren la Capella de la Comunió, la sagristia i la teulada. Es renovà l'altar de Sant Antoni, a despesa de la família Bellver-Castelló. Després es decorà tot el presbiteri o capella major amb escaiola policromada i daurada, i una vistosa decoració pictòrica de temàtica mariana: el Naixement, l'Anunciació i la Visita de la Mare de Déu a Santa Isabel. Finalment, es reemplaçà el paviment per un altre de marbre amb calefacció de sòl radiant (2000).[578] Aquesta última reforma s'efectuà per tal de commemorar els 50 anys de la Coronació Pontifícia.

En l'actualitat, presideix l'altar major la Mare de Déu de Gràcia, flanquejada a mà dreta per sant Felip Neri, copatró de la localitat, i a mà esquerra pel patriarca sant Josep. A la banda de l'Evangeli es localitzen la capella de la Comunió del segle XIX, presidida per la Puríssima Concepció, i quatre capelles laterals: la primera amb un confessionari i un quadre de la Mare de Déu; la segona, amb el Cor de Jesús; la tercera, amb sant Vicent Ferrer, i la quarta, amb el baptisteri i un sant Roc. A la banda de l'epístola es troben la sagristia i les capelles de Sant Antoni de Pàdua, el Crist de la Salut, els Sants de la Pedra, i una última i cantonera, que comparteixen les Mare de Déus de la Soledat i del Pilar amb la rèplica de la Verge Maria de Gràcia que es trau en processó.

La majoria d'imatges sagrades que es veneren a l'església daten de la postguerra, com abans avançàvem. Es tracta de les següents: els sants de la Pedra, Abdó i Senén, talles en fusta d'1,15 m d'alçada, obra d'Innocenç Cuesta Lòpez, artista de València, adquirides el 1940 per Electe Sanchis Monar, alcalde de l'Énova, per 2.000 pessetes; la Mare de Déu de Gràcia processional, tallada en pi de Flandes, d'1,15 m d'alçada i 6.000 pessetes de cost, encarregada pel rector Miquel Tarín Calvet al tallista Innocenç Cuesta Lòpez, l'any 1940; el sant Josep de 0,80 m i 1.000 pessetes tallat en pi de Suècia per Enric Casterà i Josep Muñoz, per encàrrec del rector Tarín, costejat per Francesc Montagud Copoví i Juli Montagud Linares; el Cor de Jesús de 0,80 m i 1.000 pessetes de valor, tallada en pi suec l'any 1940 pels mateixos artífexs i donada pels mateixos donants; un altre Cor de Jesús de l'any 1942, tallat en pi blanc per Josep Dies Lòpez, i encomanat, per preu de 2.500 pessetes, pel rector Tarín; el Crist de la Salut processional, talla de fusta d'1,15 m i 3.000 pessetes de cost, encomanada el 1941 pel rector Miquel Tarín al mateix escultor; el sant Felip Neri, talla de pi blanc d'1,30 m i 3.800 pessetes de cost, decorada la casulla i l'estola amb or, encarregada pel rector Agustí Planells Medina a l'obrador de Josep Dies Lòpez, l'any 1943 (es beneí el 2 d'octubre); la Mare de Déu d'agost, talla de fusta de Joan Ibàñez Castro, de 900 pessetes de cost, comprada el 1944 pel capellà Joaquim Barberà Barberà; la Puríssima d'1,73 m i 4.000 pessetes, tallada en fusta el 1946 per Pelegrí Gaspar, per encàrrec del rector Planells (la costejà la congregació local de les Filles de

576 MARTÍNEZ, L., *Per tal de conéixer...*, vol. 1, p. 24.

577 APE, Acta de la consagració de l'altar, 1967.

578 Vegeu un resum d'aquestes actuacions en el programa de festes patronals del 2000.

Maria).[579] El sant Antoni de Pàdua el regalaren els veïns del carrer de Sant Antoni. De la 'Pilarica', el sant Vicent Ferrer i unes altres imatges posteriors, no disposem de dades tan concretes.

Totes aquestes imatges de postguerra responen a un mateix patró d'estil neobarroc, basat en imitacions 'rapidetes' i de vegades no molt reeixides –la demanda era frenètica i desbordant– d'antigues imatges dels segles XVII i XVIII. D'ací que el seu valor artístic siga molt inferior al de les obres antigues que se salvaren de la guerra, com són **el Crist de la Salut** i **la Mare de Déu de Gràcia**, restaurats l'any 2000.[580]

El Crist és una talla de fusta d'1,61 m d'alçada, per 1,30 m d'amplada i 0,40 m de gruix. La rigidesa del cos i la tosquedat en el tractament dels trets anatòmics en situen cronològicament –segons els experts– en una època tardogòtica. Existí, pel que sembla, una primitiva talla gòtica del segle XV del Crist, datable segurament arran de la fatídica data del 1475, quan dos terços de la població de l'Énova periren a conseqüència de la pesta bubònica. D'ací, probablement, vinga l'origen no sols de la imatge, possiblement regalada per algun prohom o prelat als veïns, sinó també l'advocació del crucificat com a propiciador de 'la Salut' dels enovers. Tanmateix, aquesta imatge fou profanada i trencada durant la revolució de la Germania, el 1521, presumptament per cristians agermanats, que volien acusar del crim els moros de pobles veïns.[581] De manera que és ben probable, per comparança amb imatges coetànies, que l'actual Crist de la Salut fóra de nou manat a fer en la dècada del 1520.

La representació del Redemptor es plasma amb el cap d'aquest inclinat cap al muscle dret, les marques dels assots i la llançada, i la corona de punxes. La creu es renovà, arran de la restauració, amb fusta de mobila donada per Fermí Gimeno.[582] En esclatar la guerra civil (18 de juliol del 1936), el secretari de l'ajuntament manà portar la imatge a la casa consistorial, d'on se l'emportaren a l'economat de la cooperativa o Sindicat Agrícola 'Crist de la Salut'. D'allí tornaria a eixir Diumenge de Rams del 1939, per a presidir la missa de campanya dels soldats de l'exèrcit franquista, recent arribats a l'Énova.[583] Des del 1941 disposa el Crist d'una rèplica per a les processons i des del 1944 d'un altar de nova factura, que reemplaça el d'abans de la guerra.

Molt més valuosa, des del punt de vista historicoartístic, és la imatge de la Mare de Déu que segons la tradició oral –una tradició que cal matisar, en base a la història de l'art– el rei Jaume I col·locà en l'altar de l'església medieval de l'Énova dels Cristians. La tradició degué partir dels néts dels fundadors del poble, que a mitjan segle XIV ho haurien oït contar als seus avis i pares. Aquella tercera generació de cristians de la Comuna –els únics de totes les Énoves– i tercera generació de 'valencians' del poble –els únics valencians, voltats de moros– decidirien reemplaçar la imatge del segle XIII (potser alguna taula pintada romànica, o alguna maredeueta pirinenca, de fusta policromada) per una imatge més digna i majestuosa, pròpia de l'estil gòtic del segle XIV. Quan arribà el moment d'encarregar la icona a algun escultor (un 'mestre de fer imatges', en el vocabulari de l'època), comptaria la parròquia de l'Énova amb unes 70 famílies de fidels i amb recursos suficients per invertir en art.

La datació de la imatge que donen els experts la posa en relació amb les marededéus gòtiques de l'escola valenciana, datades en les dècades del 1320-1340. Tanmateix, sembla aquesta una crono-

579 AMAV, Caixa 13, docs. 36-37, 39 i 41-46.

580 MONTOLÍO TORÁN, David, *Memoria histórico-artística del Cristo de la Salud y de la Virgen de Gracia (Énova)*, Manuscrit de l'Arxiu Parroquial de l'Énova, 2000.

581 Archivo Histórico Nacional (Madrid), *Inqusición*, lligall 799, caixa 3, fs. 325-336; document 3 de l'apèndix.

582 MONTOLÍO TORÁN, D., *Memoria histórico-artística...*, op. cit.; SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions*, Ajuntament de l'Énova, 2007, ps. 78-80.

583 F. C., Santísimo Cristo de la Salud en Énova, dins *L'Énova en festes*, 1975, s. p.

logia excessivament primerenca, per dues raons. La primera raó és perquè els anys 1333-1346 foren un temps de crisi i d'episodis de fam, just abans de la Guerra de la Unió (1347-1348) i de la Pesta Negra (1348). La segona raó és perquè la Mare de Déu de l'Énova s'assembla molt, però que molt, a la imatge de la Mare de Déu que presideix la porta dels Apòstols de la catedral de València. El conjunt escultòric que decora la portalada s'acabà l'any 1354 i l'escultor es basaria en la de València, amb tota seguretat, per traçar les línies bàsiques de la de l'Énova. De fet, la porta dels Apòstols era un referent admirat i conegudíssim entre els escultors del regne, per saber per on anaven les noves tendències artístiques. Comptat i debatut, ens sembla més prudent situar la cronologia de l'escultura al voltant del 1360, tot coincidint amb un temps d'expansió econòmica, immediatament posterior a la crisi de la dècada del 1340, quan la Ribera fou escenari de batalles campals.

La Mare de Déu de Gràcia és una escultura llavorada en pedra calcària massiva –marbre del terme, segurament– per algun escultor del sud del Riu Xúquer, probablement de la ciutat de Xàtiva, ja que l'alçada de l'obra fa exactament 60 dits o 5 pams forals de Xàtiva (1 pam = 22,8 cm), és a dir, 1,14 cm. L'amplada és de 39 cm i el gruix (20 dits), de 30 cm (16 dits), de manera que tot guarda una proporció i un mesurat equilibri aritmètic. La peça pesa 120 kg i presenta una policromia on predominen el rosa i el blau. La Verge Maria es representa de peu, amb el cos lleugerament inclinat, però amb una sinuositat molt continguda, que la diferencia de les marededéus tardogòtiques del segle XV. El rostre està treballat sobre el disseny geomètric d'un òval, endolcit per l'expressió de la faç de Maria: llavis prims i rectes, nas

La Mare de Déu de Gràcia: una meravella de l'art gòtic valencià

Detall de la Mare

El rostre de la Verge

Detall del Jesuset

Jaume I el Conqueridor, portant amb ell la Mare de Déu (pintures de la volta de l'església)

La Mare de Déu de l'Énova a València, el 1948, davant de la Mare de Déu de la Porta dels Apòstols de la catedral. Són d'un estil i cronologia molt similars

Mare de Déu del Puig de Xàtiva (segle XIV), de molta menor qualitat que la de l'Énova

recte i llarg, ulls ametlats amb pestanyes pintades, celles fines i lleugerament arquejades; pupil·les marrons i mirada perduda; cabells castanys i llargs, tirant a llisos, que s'insinuen per davall del mantell que cobreix el cap; pell blanca i pòmuls lleugerament colorats. Els dits de mans són llargs i no presenten articulació. Els plecs de les robes de la Mare –una túnica rosa i un mantell blau per damunt– estan molt ben treballats, i demostren la categoria i l'habilitat tècnica de l'escultor, que devia ser dels millors del seu temps. La Mare porta una assutzena d'argent en la mà dreta, que ja apareix en els inventaris parroquials del segle XVIII. En l'altre braç subjecta el Jesuset, el qual duu a les mans un ocell, un pardalet. El rostre del Xiquet és arredonit i, encara que les mans juguen amb l'ocell, la mirada es perd també en l'infinit. Va vestit amb camisa i mantell. El detall del Jesuset i l'ocell el trobem també en la imatge –molt més tosca, però contemporània– de la Mare de Déu del Puig (Xàtiva).

El bastó de comandament amb empunyadura d'or que acompanya la imatge és el d'alcaldessa perpètua de l'Énova, regalat per l'alcalde de l'any 1866, Fèlix Ivancos Lòpez. Les corones són obra de l'argenter de València Josep David. S'encarregaren per a la coronació pontifícia d'octubre del 1950 i costaren 175.000 pessetes, per tal com són d'or, argent i pedres precioses. La història de com se salvà la imatge durant la Guerra Civil la relatava així Federico Clemente:

> *En los últimos días de julio de 1936, la imagen de la Virgen fue guardada ocultamente en la casa consistorial, con el beneplácito del señor alcalde, don Vicente Canet Vidal. Y a pesar de estas medidas, el 30 de diciembre de 1937, se la llevaron al Museo Municipal de Bellas Artes de Játiva,*

El Crist de la Salut, del segle XVI

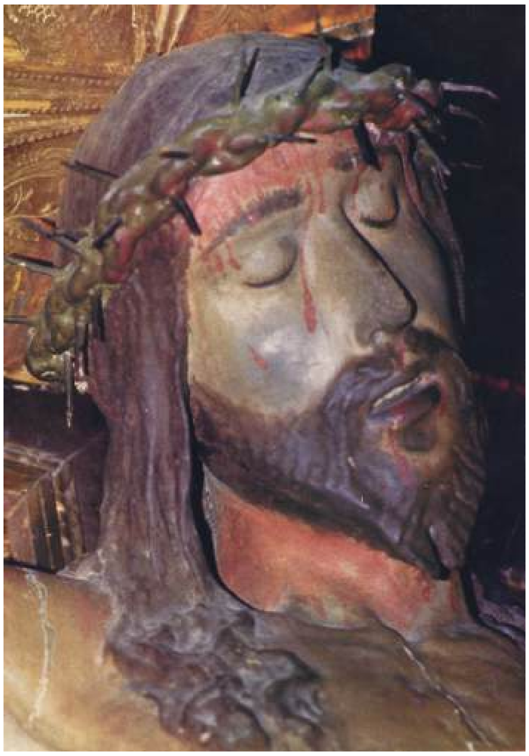

Detall del rostre del Crist, prèvia a la restauració

exigiéndose resguardo a la Junta del Tesoro Artístico. El director del citado museo y cronista de Játiva, doctor Sarthou Carreres, consciente de su valor, tuvo a bien ocultarla, pero no pudo evitar que en marzo de 1938 fuera embalada con otros iconos y objetos artísticos para su traslado a Barcelona, desde donde partían hacia el extranjero numerosas obras de arte. Muchas han regresado; otras, no. Énova tuvo la suerte que, con la llegada de las tropas nacionales al Mediterráneo (Vinaroz) en 15 de abril de 1938, se cortaba la comunicación con la ciudad condal, evitándose el mismo y quedando Játiva hasta el fin del Gloriosos Movimiento Nacional.[584]

El 17 de juny del 1939 tornaria a la parròquia i participaria el 1948 en el 25 Aniversari de la Coronació de la Mare de Déu dels Desemparats i en el Congrés Eucarístic de Xàtiva. L'any 1973 la peça fou exhibida a Madrid, amb ocasió d'una exposició monogràfica d'Art Valencià, organitzada per la Direcció General de Belles Arts. Com obra mestra que és, la patrona de l'Énova figura en enciclopèdies i obres de compendi d'història de l'art, com una de les peces més destacades de l'escultura gòtica valenciana.

A banda d'escultures i talles religioses, conserva la sagristia de l'Énova una bonica col·lecció d'obres

584 CLEMENTE, Filiberto, Nuestra Señora de Gracia, titular y patrona de Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

Aparador d'argenteria de la sagristia

Creu processional del segle XVI

Corones i induments litúrgics

Detall
de la Creu
processional

Vas crismal del 1574

Portapau del 1609: l'any de l'expulsió dels moriscos

d'**argenteria** salvades en temps de guerra. La peça més antiga pertany al gòtic d'última època (segle XVI) i es correspon amb una creu processional amb braços de flor de lis, i templet inferior coronat per agulles. La segona peça d'interés pertany al Renaixement. És un vas crismal d'argent, cilíndric, que porta la següent inscripció en majúscules humanístiques: *'1574 – Gaspar Puyaçons – a II noembre'*. En un portapau d'argent de l'any 1609, es representa la Puríssima Concepció albergada dins un nínxol amb entaulament clàssic i pilastres decorades amb grutescos. Corona l'obra un frontó circular amb el Pare Etern. Destaca també un calze d'argent sobredaurat del segle XVIII, amb rocalles i fullaraques vegetals estilitzades, que cobreixen la peanya. Deu datar dels anys 1750-1753, quan s'acabaren les obres de l'església. De les mateixes dates és el reliquiari rococó de la Vera Creu, amb els braços d'argent recoberts de rocalles i la peanya de bronze. Duu la marca 'MNZ', que deu pertànyer al pare o algun parent del cèlebre argenter valencià Estanislau Martínez (1731-1775).[585] Finalment, hi ha una custòdia de la dècada del 1790, que combina l'argent amb el bronze i amb algunes incrustacions de pedreria.

Pel que fa al **campanar** (ca.1750-1753), es tracta d'una grossa torre prismàtica, de planta quadrada, annexa a la cantonada de l'església que mira a la Plaça. El cos de campanyes i el remat piramidal, amb cupulí cobert de teules, foren remodelats l'any 1912 i dotats d'unes falses balustrades d'art eclèctic, de dubtós gust, que falsegen el plantejament classicista del segle XVIII. Conté un joc de cinc campanes, a saber: 1) La campana grossa o de la Mare de Déu de Gràcia fa 95 cm de diàmetre en boca, 84 cm d'alçada i 496 kg de pes. És obra dels Germans Roses de Silla, de l'any 1961 i conté la inscripció: '*Virgen de Gracia. / Énova, 12 de junio 1941, / siendo cura D. Miguel Tarín, / alcalde D. Electo Sanchis. // Fundición / de / campanas / de / Roses Hnos. / Silla (Valencia) // Refundida año 1961*'. Està encarada a l'horta (NE). 2) La campana mitjana o de Sant Felip Neri fa 80 cm de diàmetra en boca, 68 cm d'alçada i 296 kg de pes, i duu la llegenda: *'San Felipe Neri. / Énova, 12 junio 1941, / siendo cura D. Miguel Tarín, / alcalde D.*

585 COTS MORATÓ, Francisco de Paula, Noticias sobre el platero valenciano Estanislau Martínez (1731-1775) y su familia, dins *Ars Longa. Cuadernos de Arte,* 12, València, 2003, ps. 67-74.

Calze rococó de mitjan segle XVIII

Vera Creu rococó de mitjan segle XVIII

Electo Sanchis. // Fundición / de / Manuel Roses Vidal, / hijo de Roses Santos, / Valencia.' Està encarada a Sanç (NO). 3) La campana menuda o del Crist de la Salut fa 65 cm de diàmetre en boca, 55 cm d'alçada i 159 kg de pes, i data del 1984, segons es pot llegir: *'Crist de la Salut. // Feta en 1691 – Refeta en 1984. / Caigué sense causar cap desgràcia. / L'Énova. // Fundición / de / Salvador Manclús / c/. Industria, 27 / Valencia.'* Duu l'Àngel de l'Anunciació en relleu, per ser usada per al toc d'àngelus. La caiguda a què fa referència la inscripció succeí en festes del 1983. Està encarada a la Plaça (SE). 4) El campana del tiple o 'tiplet' fa 28 cm de diàmetre de boca, 26 d'alçada i 13 kg de pes i duu escrit: 'Mª. Isabel de San José – 5

Custòdia dels voltants del 1800

Reliquiari de sant Antoni de Pàdua

mayo 1940'. Està encarada a l'ermita del Calvari (SO). 5) La cinquena campana és en realitat la campaneta de les hores, ubicada en la terrasseta.

També hi ha unes boniques batzoles (com es diuen ací), trebanelles, matraca de maces de fusta, que s'usaven en els oficis de la Setmana Santa, quan està interdit per l'Església de Roma tocar les campanes. Lluny queden ja, tanmateix, els anys en què hi havia bons campaners ('el Conde', Silvestre Sancho, Eulali Marco) i es feien sonar els senys a mà. En les acaballes de la dècada dels setanta, estant malalt Eulali Marco, exvigilant municipal i campaner, sorgí la necessitat d'electrificar les campanes. Encara que ja

s'havia 'modernitzat' alguna cosa pel 1967, quan es canviaren les truges de fusta per unes de ferro; cosa que no s'ha de fer, segons els experts. S'arreplegaren diners en els anys 1980-1983 i es procedí a electrificar les campanes –cosa que provocà la caiguda i destrucció d'una d'elles, el mateix any– i a renovar el rellotge. Segons Filibert Clemente, abans que tot passara a ser mecànic...

> *...en el campo había costumbre, cuando se oía la campana en el momento de la consagración y elevación, de interrumpir el trabajo momentáneamente y descubrirse en señal de respeto al Dios que se hace presente en el altar. En cuadrilla, el primero que oía la campana decía:* "Cavallers, alcen a Déu!" *Y esto, que lo escribo por vivirlo, se hacía extensible a las mujeres en el hogar. Los toques apresurados nos advierten, si se cierne alguna tormenta, de que se descubre a la Santísima Virgen para pedir protección. Si se declara algún incendio, para acudir a ayudar a sofocarlo. Y el de* combregar, *para acompañar a Jesús sacramentado a los enfermos. Tradiciones que lentamente van despareciendo (...). También tenemos en nuestro campanario* 'les bansoles' (sic) *o matraca, que sustituyen a las campanas en lis días de viernes y sábado santos.*[586]

Prop de l'església es localitza **la capella de l'Aurora**, un edifici de l'últim terç del segle XVIII (ca.1760-1770), producte d'alguna casa donada a la parròquia per a convertir-se en lloc sagrat. En temps de la revolució liberal (dècades del 1800-1830), el clergat rural animà el culte a l'Aurora Divina com una manera de preservar del laïcisme l'arrelada devoció popular, a través dels resos de

586 CLEMENTE RICART, Filiberto, Nuestras campanas y su electrificación, dins *L'Énova en festes,* 1983, s. p.

Cos de campanes i remat del campanar

Pujant una campana a la torre, l'any 1941

Una campana i les batzoles

carrer: els rosaris de l'Aurora, combatuts pels republicans anticlericals a base de bastonades. Normalment eren els quintos dels pobles –els mossos destinats al sorteig de soldats– els qui s'ocupaven de fer festes a l'Aurora. L'ermita és una nau molt senzilla, de planta quadrangular i façana austera, coronada aquesta per una espadanya on el lloc de la campana l'ocupen unes manisetes de la Mare de Déu. A l'interior es trobava una imatge del prestigiós escultor valencià Ignasi Vergara Ximeno (1715-1775), que fou destruïda en la revolució marxista del 1936. El rector mossén Agustí Planells Medina la reemplaçà l'any 1943 per una nova talla de fusta, del també acreditat escultor neobarroc Enric Galarza Moreno (València, 1895-Picassent, 1999), que costà 15.000 pessetes, inclosos els treballs de daurat i policromia.[587] Quan visità pel 1900 el poble mossén Sucías, féu aquesta descripció de l'immoble:

> *Este pequeño edificio se encuentra a la entrada de la población por el camino de Manuel. Es una pequeña habitación en donde los cofrades de la Aurora guardan esta venerable imagen. Hay que decir de ella que es obra de Ignacio Vergara, y no es el caso añadir que es superior en su talla. Está muy mal encarnada, pues el artista que tal hizo, seguramente era muy poco maestro. El edificio*

587 AMAV, Lligall 13, doc. 37.

Capella de l'Aurora, en una foto del 1980, de Mario Guillamon (Biblioteca Valenciana)

Aspecte actual de la capella

Manisetes de l'any 1963

donde se guarda dicha imagen no tiene nada de notable.[588]

El trespol de l'ermita conserva pintures d'estil pompeià (darrer quart del segle XVIII), que representen dos escenes bíbliques i la Mare de Déu com a Font de Vida, i que no tenen *nada de notable,* com afirmava Sucías. Davant l'ermita hi ha un patiet tancat per una reixa, que la separa del Carrer Major. L'any 1963 es restaurà l'edifici i s'encastà en l'espadanya un plafó de manistes devocionals que representa la imatge de la mateixa Divina Aurora.

588 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 331.

Volta de la capella

Detall de les pintures: la torre del rei David

Un tercer edifici religiós és **la capella de Sant Josep** (1890-1901) de l'antic poble de Sanç, que ocupa el solar d'una antiga mesquita i d'una església assolada l'any 1835. Segons l'inventari de béns del 1700, i en correspondència amb el caràcter pobre dels sancins, no hi havia pràcticament cap bé d'interés: tan solament un altar amb un sant Josep, tres casulles i una alba.[589] Aquesta pobresa es justifica pel fet de dependre eclesiàsticament de la parròquia de l'Énova des del 1535, quan es constituïren les rectories de moriscos, ja que Sanç –al contrari que l'Énova– era lloc de moriscos. No es reconstruiria fins als anys 1890-1901 per iniciativa del rector Romà Quilis. Es beneí el 19 de març del 1901, en la festa de Sant Josep.[590] El seu aspecte és el d'una ermita rústica, amb una senzilla espadanya dotada de campana, i una austera façana amb capelleta i imatge moderna del sant titular. Es rehabilità en diferents ocasions i fases: en juliol del 1939, el 1947 i el 1987.[591]

El Calvari en ruïnes que es veu al tossalet del mateix nom, dalt del nucli de població de l'Énova (a 85 m d'altitud), té també el seu interés. Els casalicis de lloses de pedra del viacrucis daten del 1798 i originalment es trobaven arrenglerats sobre un camí de la serra que actualment és el carrer dit del Calvari.[592] Per iniciativa del rector Romà Quilis (1897-1900), els pujaren allà amunt els veïns del poble, en temps de Quaresma i amb carros de bous (1886).[593] El finançament es feia arreplegant almoines durant els rosaris de carrers, amb cobles com ara la que diu: *A la puerta tenéis a la Aurora, / pidiendo limosna,*

589 APE, Visita pastoral del 1700, f.s 75-76.

590 SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, f. 338.

591 BV, Manuscrits, núm. 953, f. 46.

592 MARTÍNEZ CLIMENT, J., La ermita de Énova, dins *L'Énova en festes,* 1982, s. p.; SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.

593 Més detalls de tot açò, en la part històrica de l'obra.

Foto del 1980 (Mario Guillamón, Biblioteca Valenciana)

Església de Sant Josep, de Sanç

Interior de l'esglesieta

El Calvari amb les runes de l'ermita del Salvador

L'espadanya encara es conservava en la dècada del 1980

El poble vist des de l'ermita, en la dècada del 1950

L'ermita arruïnada, abans de la moderna consolidació dels arcs (foto: Mario Guillamón, Biblioteca Valenciana)

Pujada al Calvari

Casalici de carreus de pedra, de la fi del segle XVIII

La Creueta

Casa de la Comuna de la Séquia d'Énova

Asil de Sant Josep, en l'actualitat

Asil de les Monges, en una foto del 1980 (Mario Guillamón, Biblioteca Valenciana)

La casa del canonge Fèlix Ivancos Montagud (c/ Major, 9)

Detall d'una casa de Sanç

si la queréis dar, / para hacerle una ermita a su hijo, / que no tiene casa ni dónde habitar. S'adequà a aleshores l'actual viacrucis i s'eliminaren les restes de l'antic castell medieval de *Yénova* (del qual afloren encara al solar ceràmiques medievals) per edificar-hi l'ermita del Salvador: un edifici de planta de creu grega, alçat amb obra de maçoneria i rajola; cobert segons projecte per una cúpula sobre petxines, i amb una espadanya en la façana. L'ermita estava destinada a albergar la imatge del Santíssim Crist de la Salut. I, de fet, pareix que s'acabà i que estigué alguns anys en peu, si fem cas del comentari de mossén Sucías, que visità en poble en la primeria de segle: *Se edificó en 1886,* diu de l'ermita. *No tienen más que un altar, en donde se halla la imagen de Jesús Crucificado.*[594] Al llarg del segle XX, expulsat del poble el polèmic rector promotor i tornat el Crist a l'església (1901), l'ermita aniria ajocant-se i solsint, al caprici dels oratges, fins a època molt recent. L'any 1982 es despertà l'interés per restaurar l'edifici o, si més no, consolidar-ne les restes a fi d'evitar la seua desaparició. Tanmateix, la reparació del camí s'ajornaria fins l'any 2000 i la reconstrucció d'alguns arcs no arribà fins al 2005, gràcies al patrocini de la Diputació provincial. Solament resten en peu 6 de les 14 estacions, i en estat d'abandonament. De tota manera, el lloc té un gran encís paisatgístic, unes vistes impressionants i un excel·lent futur com a paratge recreatiu, de passeig i d'esplai, si continua la tasca restauradora.

Forma part també del patrimoni religiós de la localitat **la Creueta** o creu de terme del camí de Barxeta, integrada actualment en el paisatge urbà de la nova zona d'expansió de la localitat. Es tracta d'un pilar quadrangular, de calcària del

Interior de la Casa de la Comuna

Detall de l'escrivania

594 SUCÍAS, P., *Notas útiles...*, vol. 17, p. 330.

Al Carrer Major es concentra una bella mostra d'aquitectura tradicional mediterrània. Ca Constantí Ivancos (c/ Major, 18)

Detall de la casa de Constantí Ivancos

terme, amb basa i cornisa, realçat sobre dues grades circulars. Es troba adornat per baixos relleus amb símbols marians o de les lletanies lauretanes per tres costats (el xiprer, la palmera i l'anagrama de *Mater Amatissima*). La part escultòrica és obra del segle XIX. Al capdamunt hi ha col·locada una creu de forja del segle passat, i d'estil neorenaixentista.

Al **Carrer Major**, passant ja a les obres del patrimoni civil, es conserven cases de propietaris benestants i llauradors adinerats dels segles XVIII al XX, com ara la número 1, de Daniel Marco Pallàs; la número 18, que passaria de Constatí Ivancos al seu fill Joaquim; la número 9, del canonge Fèlix Ivancos Montagud; la número 24, de Josep Martínez Climent (ara), heretada de son pare, Josep Martínez Cebrià; la número 28, de Josep Montagud Domènech; la número 2 de la Plaça, que és d'estil modernista, etcètera. La veritat és que passejar pel nucli antic de l'Énova és un plaer per als entesos en arquitectura tradicional valenciana o mediterrània, pel gust que han tingut la majoria de propietaris actuals en conservar i rehabilitat les cases antigues. Entre elles es troben dos edificis públics del Carrer Major que mereixen esment especial: **la Casa de la Comuna**, que conserva l'arxiu de la Séquia d'Énova (segles XVII-XX) i el mobiliari del segle XIX, i l'antic **Asil de Sant Josep** o de les Monges (segles XIX-XX), que actualment s'usa per a serveis so-

Manisetes de sant Antoni de Pàdua

Plafó devocional de sant Vicent Ferrer, 1955

L'entrada de ca Secundino Montagud

La intimitat del pati de casa (ca Secundino Montagud)

Restes de l'arc renaixentista que tancava el "lloc" i la placeta de Sanç per la banda de baix, en l'eixida d'un camí que porta fins a Alzira

Forn senyorial de Sanç (segle XV)

Escut nobiliari de la cantonada del forn

cials i comunitaris, però que conserva en la façana el testimoni de l'antiga dedicació escolar i assistencial.[595] La casa consistorial és moderna, però conserva una bonica caixa de cabdals el 1750 i un arxiu molt complet i catalogat, amb documents dels segles XIX-XX. A l'abadia es conserva també l'arxiu parroquial, amb llibres dels segles XVIII-XIX.

Al poblet de Sanç destaca per la seua antiguitat i singularitat, la resta d'un arc de

595 Vegeu MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira*, 8, Alzira, 1994, ps. 571-593.

Palau gòtic dels cavallers Ferrer de Xàtiva, senyors del lloc de musulmans de Sanç, al pla de les Énoves

Façana del palau recaient a la Plaça

Aspecte del pati central quadrat

El teginat gòtic de fusta, miraculosament conservat

tancar la plaça del Pou per baix, conegut com 'l'arc moro', que en realitat és la resta dels tres arcs de triomf construïts *alla romana* –renaixement primerenc– per un cavaller Ferrer que vingué de Nàpols l'any 1445 carregat de diners i privilegis. Per aquest arc s'ix al camí del Rellotge, que connectava més avall amb el camí reial de l'Énova a Alzira. Per la qual cosa, el podríem denominar més pròpiament com '**el portalet d'Alzira**' del poble de Sanç. Al mateix cavaller es deu l'embalum notable de **la casa senyorial de Sanç**: un bloc quadrat, amb desllunat central i pati de servei annex, on residien els senyors i els seus representants locals, i on s'emmagatzemava cada any la part senyorial de cada collita. En les cambres de dalt de més amunt, ventilades per una galeria de finestres, es trobarien les andanes de canyís on es criaven els cucs de la seda. Ara bé, la part més espectacular del palau és el pati interior i els accesos des d'aquest al primer pis o antiga planta noble. Hi ha una galeria coberta per un teginat de fusta tardogòtic; portes i finestres també gòtiques, amb decoració aplicada amb algeps, i detalls que recorden un esplendor flamíger datable en la dècada del 1490

Part exterior d'un finestra gòtica

Part interior de la mateixa finestra

Detall dels festejadors

Porta d'arc rebaixat

Mènsula de fusta

Detall de la decoració gòtica

Un altre accés amb arc rebaixat

Porta d'arc conopial de la planta noble del palau de Sanç

aproximadament. Sens dubte, és tracta de l'edifici més interessant i peculiar, des del punt de vista historicoartístic, del poble de l'Énova-Sanç. El dia que –si Déu vol– es restaure o es recupere la decoració interior del Segle d'Or valencià, serà un dels tresors del patrimoni arquitectònic de la Ribera.

El cavaller Ferrer també volgué marcar el poble de Sanç amb les armes heràldiques del seu llinatge, col·locant

Aristóteles, Ethica ad Nicomachum. *Leonardo Aretino intérprete, 1492. Biblioteca Nacional, Madrid.*

Porta d'arc conopial en un gravat del 1492

El llavador de Sanç, a la Séquia Comuna d'Énova

Dones llavant en la dècada del 1960

escudets de pedra llavorada, com el que es conserva entrant a Sanç des del Carrer Major de l'Énova, en la cantonada que fa front al carrer. Es correspon amb la cantonada exterior del **forn medieval de Sanç**: un edifici amb una planta baixa articulada per un gran arc rebaixat de rajola, del segle XV, i que conserva l'alcavor i el forn amb porta de ferro colat. Estigué en ús per a coure pa i altres coses, fins a fa poques dècades. En el segle XV, quan el manaren a fer els Ferrer, era un monopoli senyorial, on els vassalls estaven obligats a anar a coure el pa, i era un símbol més del feudalisme local.

Del **patrimoni hidràulic** destaquen la Séquia Comuna i els seus partidors i braçals; els dos molins (el de Sanç i el dels Viles) que resten, dels tres que n'hi havia en segles passats,[596] i el llavador que resta darrere de l'ermita de l'Aurora, vora els partidors de l'Énova. El de que hi havia a la plaça de Sanç, baixant pel carreró que enfronta amb la capella de Sant Josep, i el que hi havia a l'eixida del poble de l'Énova, enfront del magatzem del Crist, que comptava amb abeurador de cavalleries, ja no estan. Fora del poble trobem els moderns motors de reg i d'aigua potable (segle XX), les sénies de la Canyada o de la Xica Morta, del Camí de Dalt o de les Paretetes, del Camí de Baix i dels Quatre Camins (segles XIX-XX). De la de les Paretetes, es conserva una bonica plataforma elevada, amb rampa d'accés per a cavalleries. De la sénia dels Quatre Camins, un aqüeducte de maçoneria parcialment destruït. Totes aquestes obres tenen

596 Dels quals hem tractat detingudament en la part geogràfica del llibre.

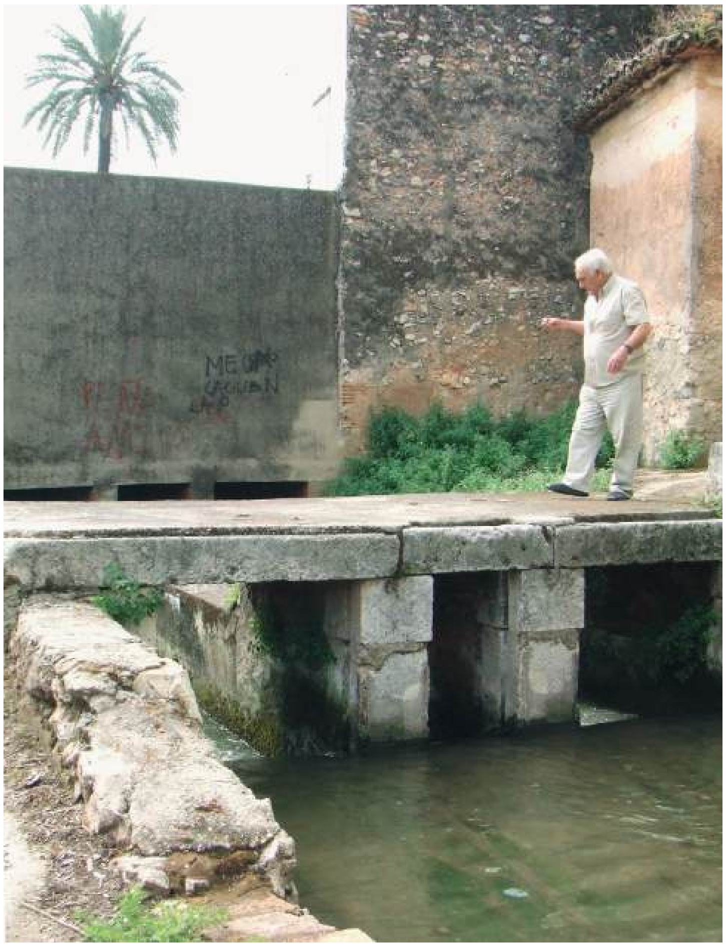

Partidors d'aigua de l'Énova

Detall de l'Arxiu de la Comuna d'Énova

relació amb l'expansió del taronger sobre els antics alters i secans.

Producte d'aquesta expansió, iniciada pel 1870 i consolidada cap al 1920, son els diferents horts senyorials –o no tan senyorials, segons els casos– que es localitzen a la Canyada de Sanç i als Francs. En aquesta segona partida trobem els horts de Galindo i d'Ivancos. **L'hort de Galindo** és un xalet modernista de forma cúbica, amb balcons pels quatre costats, emmarcats per decoració floral estilit-

Partidors de Sanç

El molí de l'Énova

Sénia de les Paretetes **(segle XIX)**

Sénia del Camí de Baix **(segle XIX)**

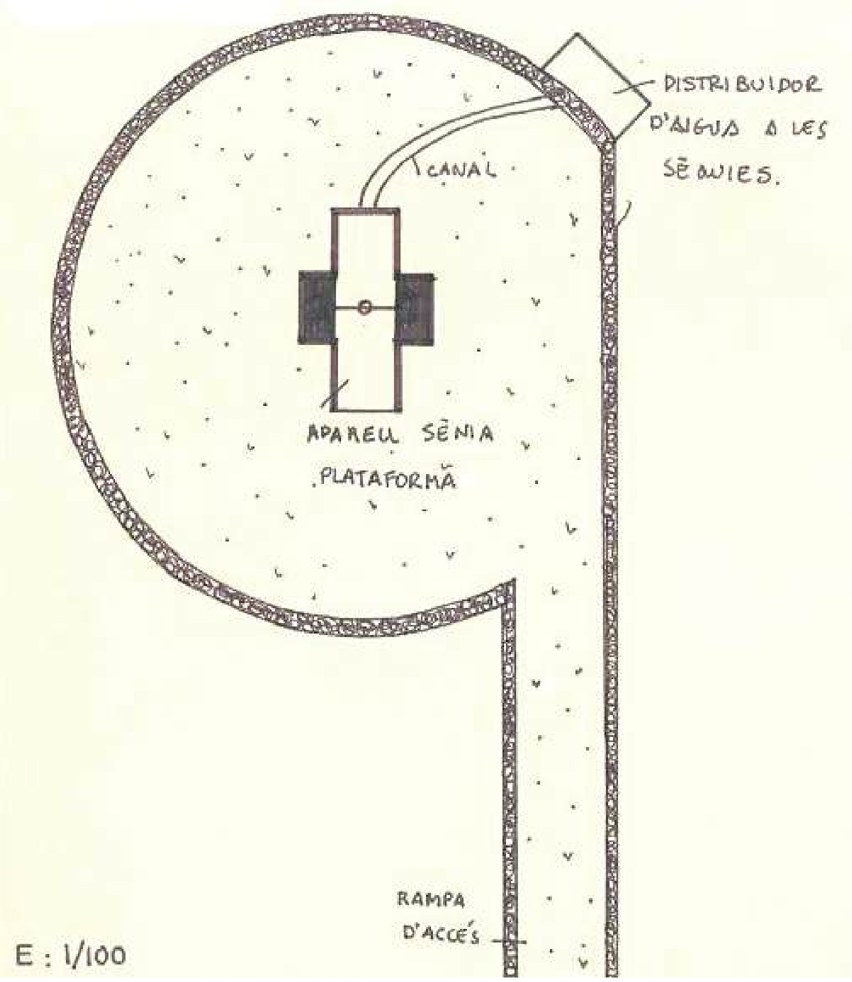

Croquis de funcionament de la sénia de les Paretetes, segons l'equip Estepa

El pou i motor de Sanç, del 1955

zada. Disposava la casa de motor amb fumeral de rajola i una bassa de reg; colomer i dependències annexes per als colons. Data de la primeria del segle XX, quan pertanyia a Manuel Galindo Escuder, propietari de 306 fanecades d'horts de tarongers i 24 de secà. L'any 1921, les quadres de la casa albergaven 4 cavalls i diferents animals de labor.[597] Aquest home morí abans del 1931 i heretaren la finca dues filles seues, Manuela i Rosa Galindo, que eren casades i residents a València.[598] En la postguerra, Lluís Adriàensens Villacampa i la seua muller Rosa Galindo eren els qui més freqüentaven l'explotació. Tenien ací d'encarregat el llaurador enover Manuel Ricart Vila i un estatger o *casero*. En l'actualitat, poca cosa queda ja de l'antic esplendor d'antany.

Diferent és el cas de **l'hort d'Ivancos** ("*huerto de Yvancos*" en denominació empresarial), vinculat a una de les famílies amb major prosàpia de l'Énova, de propietaris benestants dels segles XIX i XX, i representatius de la burgesia agrícola local. En origen, es tractava d'una casa de camp d'estil tradicional mediterrani, amb un om davant que ja és monumental i més que centenari: creiem que el degueren plantar l'any 1856, amb motiu de la construcció de la casa. El primer propietari de la casa i dels horts de tarongers que començaren a regar-se al seu voltant fou Joaquim Ivancos Marco (o *Yvancos*, ja que la 'I' ma-

597 AME, Caixa 199, Cens cavallar del 1921.

598 AHN, Fiscalia del Tribunal Suprem, Causa General, Caixa 1.377, exp. 20.

L'hort de Galindo: una joia modernista en àmbit rural

L'hort d'Ivancos (o *d'Yvancos*): una finca exquisidament enjardinada

Detall de la casa de l'hort d'Ivancos

La capella de l'hort d'Ivancos

Un arbre monumental a l'hort d'Ivancos

Habitatges per a colons i jornalers agrícoles, annex a l'hort de Galindo

Custodio Cuenca, amb una de les seues obres d'art

Una altra obra d'art en marqueteria

júscula s'escrivia com la 'Y' en el segle XIX).[599] L'any 1856, en efecte, Ivancos obtingué llicència per a arrancar un olivar mil·lenari i transformar 18 fanecades de secà en hort de cítrics. Quatre anys després, suposem que quan ja tenia obrada la casa i plantats els tarongers, s'adjudicà per subhasta la propietat de bona part de la serra –que havia sigut de l'estat– i de la pedrera dels Quatre Camins, que començà a explotar-se pel 1860.[600] Pocs anys després heretà la finca el seu fill Constantí Ivancos Pallàs, que era notari, i el fill d'aquest, l'advocat i principal terratinent de l'Énova, Joaquim Ivancos Marco. Aquest era ja propietari de l'heretat paterna pel 1880. D'ell descendeixen els Ivancos del segle XX i els del segle XXI, que han sabut transformar la finca en un bonic hotel rural i sala de convits. El complex hostaler, anomenat *Huerto de Yvancos,* conté una ermita de la Mare de Déu del Taronger, un campet de golf, còmodes habitacions, sala de banquets, una bona cuina i uns preciosos jardins. I és un referent a la Ribera de Xúquer per a la resta d'establiments turístics de qualitat.

Després d'haver fet repàs dels elements del patrimoni immoble o arquitectònic, tocaria parlar també del **museu de marqueteria** que té a sa casa en veí Ángel-Custodio Cuenca Navarro, nascut el 1922. Fou guarda del terme de l'Énova entre el 1956 i el 1987. Estant ja retirat, l'any 1991, en un viatge a les Illes Canàries, descobrí les possibilitats que li oferia –com a passatemps– el món de la marqueteria. Ell tenia manya per a les miniatures i les coses manuals, des de fadrí. Als 19 anys, sent 'motoriste' de l'hort de Galindo, entre altres coses confeccionà una miniatura amb les insígnies de la Passió de Crist dins d'una botella. Ho realitzà quan festejava amb la que seria la seua dona, Leonila Reig Ferri, per regalar-li-la a la sogra. El veïnat del carrer li solia encarregar que els fera plegadors d'agranar i graneretes. Però fou l'any 1991 quan començà a realitzar les maquetes arquitectòniques de fusta que li han donat fama i l'han portat a fer diferents exposicions. Començà amb un balcó típic de les Illes Canàries (684 peces de fusta), i continuà amb les *Casas Colgantes* de Conca (630 peces), l'escut de l'Énova, l'església gaudiniana de Novelda (1.956 peces), les Torres de Serrans de València (473 peces), un molí de vent de 240 peces i així fins a 15 obres d'art, cadascuna diferent de l'anterior. Aquestes obres han sigut exposades a Benidorm, l'Énova, Anna, la Pobla Llarga i Caudete de las Fuentes, i ja no li caben a casa. Constitueixen, sens dubte, un veritable museu.

599 La "Y" grega, una majúscula ornamental que adorna *Yvancos* en escrits del segle XIX (també s'escrivia *Ysabel, Ytalia, Yndia*, etc.) és una representació de la "I" llatina majúscula característica de l'ortografia i la tipografia espanyoles de part del segle XIX. Com a caprici en la denominació empresarial de l'hort, resulta legítim emprar-la, però a l'hora de normalitzar en valencià la toponímia del terme, cal escriure "Ivancos", amb la "I" llatina que pertoca.

600 Més detalls de tot açò, en la part històrica del llibre.

Modernisme en miniatura, amb tota mena de detalls

*   *   *

De **les festes** voldríem deixar un apartat final que continguera algunes anotacions històriques. Se sap, per començar, que al voltant del 1748 de celebraven tres dies de festes patronals d'Énova i Sanç, dedicades respectivament al Santíssim Crist de la Salut, la Mare de Déu de Gràcia i els Sants de la Pedra, que eren els patrons antics. Per tal de sufragar el cost de cada festa, cada any es nomenava un clavari i un majoral per a cada dia. El clavari tenia cura d'arreplegar els diners i el majoral, de despendre'ls. El Crist el celebraven entre tots els pobles, de cadascun dels quals eixia un llumener: encarregat de la llumenària o arreplegada d'almoines (llatí *elemosinaria,* d'*elemosina, 'almoina'* > valencià *llumenària*) cada per casa, quan venia el temps de cada collita. També hi havia una llumenera en cada poble per a la Mare de Déu d'agost, una altra per a les animetes del Purgatori, una altra per a l'altar de la Mare de Déu de Gràcia i una altra per al Sant Sepulcre. En la Setmana Santa se celebrava processó del Sant Soterrar, amb el Sepulcre

–que tenia uns portadors cada any– seguit de la Soledat –que també tenia un dret de barra renovat cada any. Finalment, estava el 'pare dels pobres', institució caritativa de la parròquia, que s'ocupava de repartir la caritat arreplegada als pobres de solemnitat del poble.[601]

En un altre escrit del 1749 s'enumeren les solemnitats següents al llarg de l'any: el Corpus Christi, la Mare de Déu de Gràcia, els Sants Patrons (Abdó i Senén, Sants de la Pedra), la Mare de Déu d'agost, el Santíssim Crist, i el Sepulcre i la Mare de Déu dels Dolors (identificada, segons uns escrits o d'altres, amb la Soledat). Es parla de clavaris (tresorers), majorals (administradors), llumeners (plegadors d'almoines), fabriquers (administradors de la despesa corrent del culte i dels altars), portadors (privilegiats de cada any, que portaven els sants), cantors (del cor parroquial) i el pare de pobres, com a càrrecs vinculats a la gestió parroquial. L'any 1754 el poble féu vot d'adoptar per copatró sant Felip Neri. Del 1771 és la notícia de l'existència d'una confraria de la Mare de Déu del Roser, servida per un clavari fester, que donaria lloc després a les festes de l'Aurora Divina. També hi havia cada any uns 'festers' de la Mare de Déu de Gràcia, que era la patrona principal. A Sanç hi havia també una confraria pròpia del Roser, i un clavari o fester que s'ocupava del finançament de les festes de Gràcia i de la Mare de Déu d'agost.[602] L'any 1813 les festes eren les del Corpus, la Mare de Déu del Roser (l'Aurora), la Mare de Déu de Gràcia, la Mare de Déu d'agost, els Sants de la Pedra i el Crist. Continuaven havent clavaris, 'capellers' (antics fabriquers?), llumeners, i portadors del Sepulcre i la Soledat. Tres homes ensems exercien cada any la funció caritativa de 'pare dels pobres'.[603]

Pel 1920, un segle després, segons el canonge Sanchis Sivera, hi havia festes de l'Aurora, i també dels Sants de la Pedra (30-31 de juliol), la Mare de Déu de Gràcia, la Mare de Déu del Roser i el Crist de la Salut (el primer diumenge d'octubre i els dos dies següents).[604] La confraria de la Mare de Déu de Gràcia, que era la més important, comptava amb 10 festers que es renovaven de la manera següent: cada any n'eixien 2 i n'entraven 2 de nous, de manera que s'exercia de fester durant 5 anys seguits. L'any 1926 es constituïren les Filles de Maria, i començaren a celebrar la festa de la Puríssima Concepció pel mes de maig, que el mes de Maria.[605] Populars eren algunes festes de carrer, com ara les de Sant Antoni Abat, al carrer del mateix nom. S'encenien fogueres davant de les cases, el dia 16, vespra del sant. I soltaven un porquet pels carrers, que alimentava el veïnat i, en acabant, el rifaven per a sufragar la festa. D'ací la dita popular: 'Pareixes el porquet de Sant Antoni, sempre demanant'. Les encarregades de tenir cura del porquet, i de tancar-lo al corral quan tornava de nit a casa, eren dues dones majors de la placeta de les Ànimes. De vegades se'l quedava, el porc, la carnisseria del Blanco (Manuel Marco Egea), al mateix carrer.

L'Aurora de l'ermita participava Diumenge de Pasqua en la Despertada, de bon matí, organitzada pels joves clavaris. Es recorria el poble després de la missa de Glòria, amb la imatge de la Mare de Déu, i s'anaven cantant de carrer en carrer unes cobles versades, que daten del segle XIX, i que s'anomenen 'la curta' i 'la llarga'. La curta diu: *A la puerta tenéis a la Aurora, / pidiendo limosna, si la queréis dar, / para hacerle una ermita a su hijo, / que no tiene casa ni dónde habitar.* Data del 1886, quan s'arreplegaven diners per a la construcció del Calvari i ermita del Salvador. La llarga, que és més antiga, diu: *El primer domingo de mayo es un santo domingo (bis). / Hay grande función (bis). / por ser el domingo de la Encar-*

601 APE, Llibre de càrregues de l'església, 1748.

602 CASANOVA, Emili, Les confraries i les festes de la Vall d'Albaida en 1771, dins *Almaig. Estudis i documents,* 19, Ontinyent, 2003, ps. 65-78 (ps. 76-77).

603 APE, Llibre de càrrecs de l'església, 1748.

604 SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia,* Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922, p. 223.

605 APE, 2.2.1, Filles de Maria, 1926.

El Rosari de l'Aurora, en la dècada del 1940

Detall d'un programa de festes del 1948

nación. / Porque dicen que sale la Aurora (bis) / y se explica (bis) el misterio de la Encarnación. / Hay gran devoción / a rezarle el rosario a la Aurora / y que nos alcance de Dios el perdón.[606]

L'any 1936 fou destruïda l'Aurora antiga i la nova s'estrenà el 1943, de manera que continuà celebrant-se, tant la 'Despertada' pasqüera, com la festa pròpiament dita de l'Aurora, que té lloc a la fi de juliol, en una matinada de diumenge pròxima als Sants de la Pedra (dies 30-31). Un acte molt recordat del dia de l'Aurora és 'la solta de coets' de les 3 de la matinada a l'eixida del sol, que precedia al rosari de carrer de les 7 del matí. Els joves i la música traslladaven la imatge de la capella a l'Església, presidits per un guió del segle XIX. Després de la missa, mascletada, ja que els enovers són molt, però que molt aficionats a la pólvora. En l'actualitat la festa se celebra amb menor participació que abans i amb alguns actes afegits: una nit de paelles, jocs infantils, revetles, teatre, cavalcada de disfresses, rosari, missa, processó, trasllat i coets, etc. Per la vesprada, abans com

606 'Despertà' de l'Aurora, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.

Trasllat de l'Aurora, dècada del 1940

Festes de l'Aurora en la dècada del 1940

Berenars pasqüers en la dècada del 1960

Els reis de l'Orient, dècada del 1960

Els reis de l'Orient, dècada del 1970

Disfresses en la dècada del 1970

ara, torna la imatge a la seua capella, amb un acompanyament de feligresos que encenen coets subjectes amb tenalles. L'Acompanyament de l'Aurora, de fet, és un dels actes antropològicament més interessants i peculiars del calendari festiu de l'Énova. Recorda les festes dels segles XVII al XIX, quan les imatges religioses eren acompanyades per milícies efectives, que efectuaven balls de bandera i salves disparant arcabussos i escopetes. O quan els soldats o quintos del poble i els milicians nacionals de la revolució liberal, en el segle XIX, protagonitzaven també disparades.

Les festes patronals, patrocinades per la confraria de la Mare de Déu de Gràcia i Crist de la Salut, se celebraven el primer diumenge d'octubre, però foren traslladades al mes d'agost el 1972, per motius laborals: molta gent del poble, per causa de la crisi de la tristesa, se n'anava tots els anys a la verema francesa. En la dècada dels huitanta acabarien traslladant-se al segon diumenge de setembre i tindrien lloc ja en llaor de sant Felip Neri (divendres; una festa que s'havia perdut), el Crist de la Salut (dissabte) i la Mare de Déu de Gràcia (diumenge). A banda de totes aquestes que hem comentat, té molt d'arrelam al poble la dels 'combregars' de Sant Vicent Ferrer, el segon dilluns de la Pasqua.

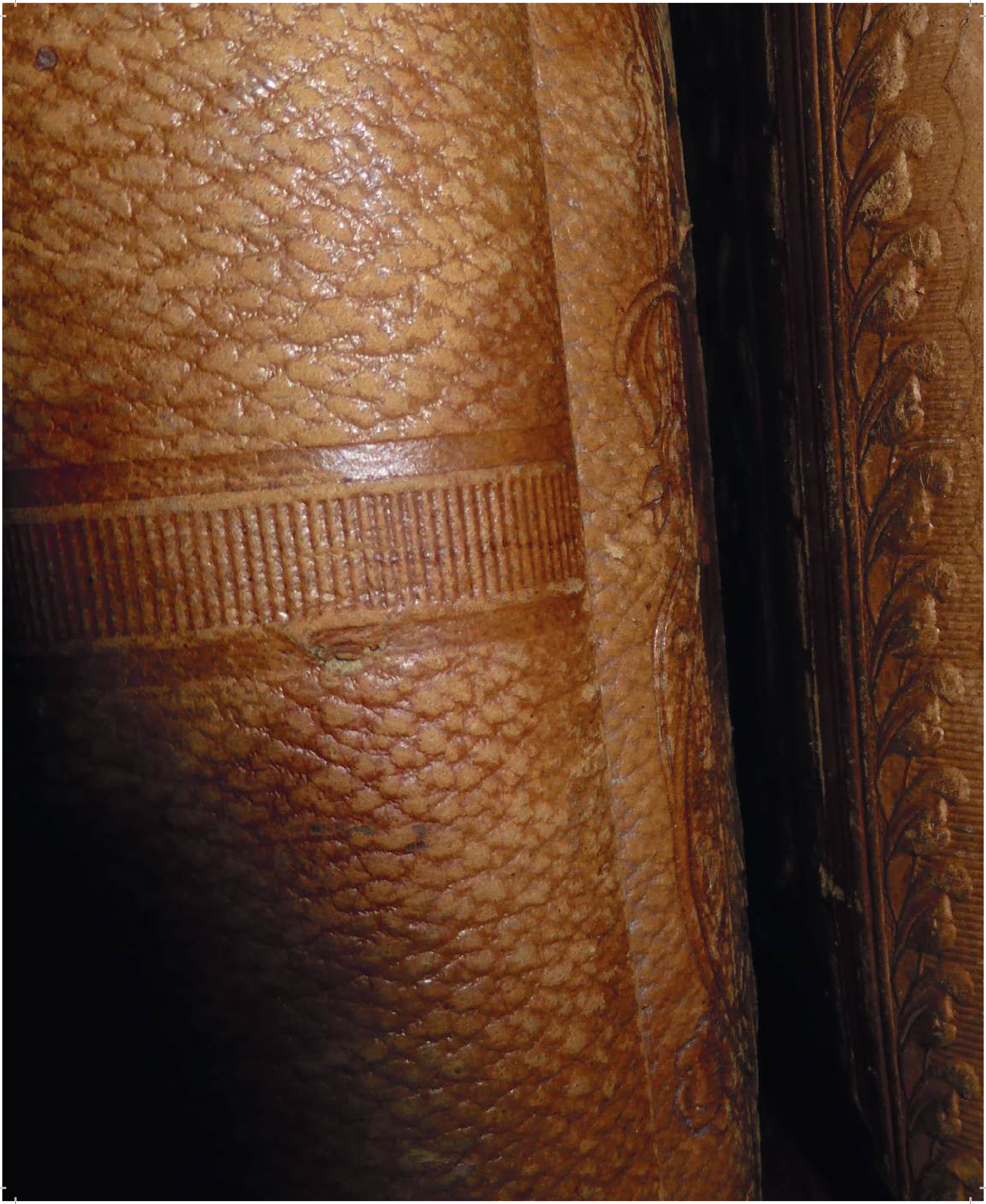

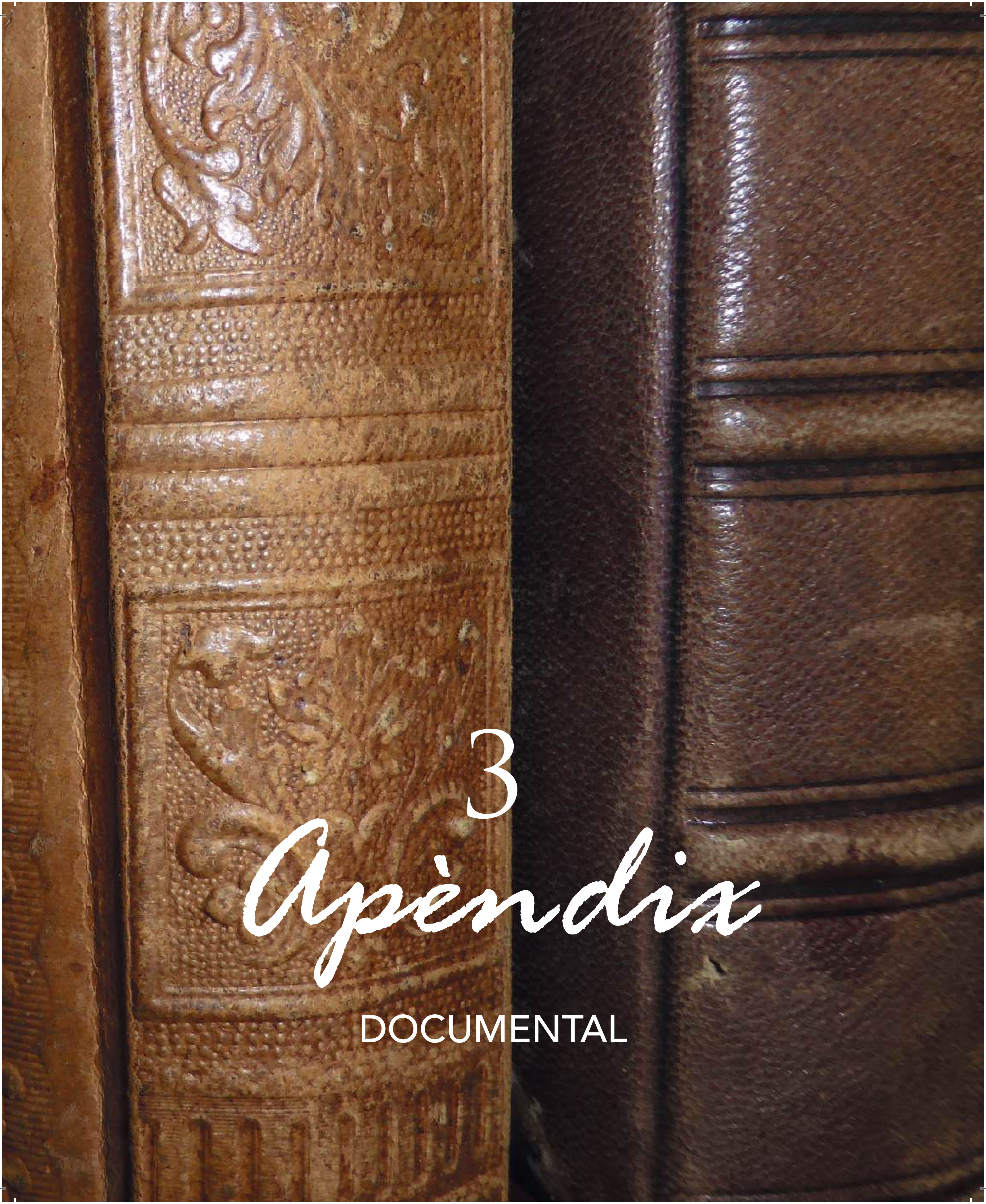

3 Apèndix DOCUMENTAL

DOCUMENT 1

Any 1325. Intervenció de Jaume II en un conflicte de la Séquia d'Énova

Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, Registre 186, foli 3r-v; transcrit per GINER, Manel, La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione', Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, et caetera.

Considerantes propter illicitam construccionem factam pro quosdam, ab aliquo circa tempore, de casalibus molendinorum in cequia vocata de Enova et de Castillione, termini Xative, dampna et tedia plurima subsequita fiesse hereteriis cequie supradicte. Dicti hereterii, presenti congnitione sentencias obtinuerunt aliquas sunt eo idcirco, ad humilem supplicacionem dictorum hereteriorum nobis factam, voltentes ab eis dampna et dispendia huiusmodi removere, per nos et nostros, cum presenti carta, concedimus, ordinamus, et etiam proprio statuimus quod de cetero nomine licitum sit neque aliquis, sub pena quingentorum aureorum, nostro erario publico applicandorum, tociens quociens, contrafactum fuerit, commitendam audeat vel presumat in dicta cequia molendinum seu molendina aliqua construere, seu construi et edificati facere, seu de aqua ipsius cequie ad opus dictorum molendinorum accipere. Nec eam ad ea divertere, seu paratam aut aliud impedimentum in sepedictam cequiam facere vel infere abçuto, videlicet usque ad partitoria sic quod hereterii de Enova dues partes et hereterii de Castilione terciam parte ex aqua dicte cequie, iuxta tenores dictarum sentenciarum recipere valeant et habere.

Mandantes pro presentem cartam nostram procuratori eiusque vices gerentibus, necnon baiulis, iusticiis ceterisque officialibus nostris, presentibus et futuris, quod concessionem, ordinacionem et satutum nostrum, huiusmodi firmam, habeant et observent, ac faciant inviolabiliter observari, sub pena predictorum quingentorum aureorum, quan a contrafacientibus, ut permittitur, pro procuratore nostro, cure exigere et habere.

In cuius rei testimonium, hanc cartam nostram feri et maiestatis nostre sigillo appendicio iussimus communiri.

Data Valencie, XVIIIº kalendas madii anno Domini Mº CCCº XXº quinto.

[Al marge:] G. Augustini, ex Petrus Puig.

Signum [blanc] Iacobi, Dei gratia regis Aragonum, et caetera.

Testes sunt: inclitus infans Petri, domini regis filius, Rippantitem comes; inclitus infans R[aimundus] Berengari, dicti domini regis natus, comes Montaneis de Pradis; Berengario de Serriano; Francisci Catrorii; Berengarius de Capratu.

Fuit clausam per G. Augustini, scriptorem domini regis.

DOCUMENT 2

**Any 1401. Una visita pastoral a
la parròquia de Santa Maria de l'Énova**

CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCÁ, José Vicente,
Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV), Facultat de Teologia
"Sant Vicent Ferrer", València, 1996, ps. 333-335.

ÉNOVA

Die iovis, festum Conceptionis Beate Marie, octava decembris anno predicto [M° CCCC° I°].

Visitatio ecclesie Beate Marie loci de Énova:

Est rector Raymundus Piquet, absens, et pro eo vicarius Franciscus Ramon, presens. Primo, idem dominus vicarius generalis visitavit Corpus Domini nostri Iesu Christi, quod invenit honorifice reconditum in scrineo. Crismerie erant stagni et fuerunt inventi recondite cum oleis infirmorum, cathecuminorum et crismate. Fontes babtismales fuerunt inventi clausi et aqua erat munda. Altare maius erat suficienter ornatum lineis, coreo super altare, calice et patena, custodia, cruce et turribulo argenteis, libris, vestimentis sacerdotalibus et aliis necessariis ornamentis, excepto quod erat deficit consueta.

Visitatio altaris Sancti Petri dicte ecclesie:

Est ibi beneficium institutum per Arnaldum Vallet, vicarium de Énova, quondam, sub dicta invocatione. Est beneficiatus Iohannes Castell, presbiter, presens et deserviens. Habet in redditibus XII libras regalium cum laudimis et faticis et cetera. Ultra dictas XII libras beneficiatus recipit decem solidos et solvit pro anniversario perpetuo. Est patronus episcopus cum pertineat ad eius collationem. Est ornatum lineis, sed caret aliis ornamentis. Hostendat institutionem, collationem et capudbreve censualium. [Al marga esquerre:] Provisio.

Depositio laycorum:

Paschasius Castell, locumtenens iustitie; Matheus Pèrez, iuratus; Nicolaus Pralonch, iuratus; Iacobus Cerveró maior; Petrus Çavall, Guillermus Faldeta; Martinus de Pedra; Petrus Cremades, Dominicus Pèrez, Garcias de Belsa, Bernardus Cerveró maior, Raymundus Sanç maior, Iacobus Fuster, Iacobus Rugt, Bernardus Cerveró menor, Iacobus Cerveró minor, Bernardus Dassiu.

Et primo fuerunt interrogati de servitio ecclesie et si dictus vicarius bene deservit populo, si confitetur parrochianos, si ministrat sacramenta ecclesiastica e talia fecit super servitio dicte ecclesie, que pertinet ad bonum curatum et deservit bene per omnia. Interrogati si sunt aliquos concubinarios, usurarios, hereticos, maledicos et malos christianos, et dixerunt quod non. Interrogati si dictus vicarius est concubinarius, tenens publice concubinam, et dixerunt Quintaval maior et iurati et alii, ad parte quod dictus vicarius tenet in concubinam na Mari Sànxez, publice in abbatia, sed propter visitationem misit eam Xative. Ítem, etiam tenet aliam publice in concubinam in Xàtiva, nomine Na Mari Ferràndez. [Al marge esquerre:] Vide concubinarium. Ítem, dixit Martinus de Pedra, cum iuramento, et dixit idem ut Petrus Çaval maior, et cetera. [Al marge esquerre:] Vide. Ítem, dixit quod vicarius, requisitus per eum, noluit venire ad ministrandum sacramentum extreme unctionis Francisce, filie sue, etatis XIII annorum, cum dimidio in hoc anno. [Al marge esquerre:] Vide contra vicarium pro sacramentis. Interrogati de Iohanne Castell, presbitero, dixit

quod inebriatur. [Al marge esquerre:] Vide ebrium. Ítem, Nicolaus Pralonch, iuratus, cum iuramento, dixit idem ut alii interrogato de ludo alearum, et dixit quod ludit vicarius aliquotiens. [Al marge esquerre:] Vide. Interrogati de Iohanne Castell, dixit quod inebriatur. Interrogati de de concubinariis, usurariis, maledicis, et dixerunt se nescire. Ítem, dixit Matheus Pèrez, iuratus, cum iuramento, quod vidit in abbatia quandam mulierem nomine Maria. [Al marge esquerre:] Vide. Ítem, dixit Petrus Çavall quod tenet ordinarium vicarius de Énova novum et non vult comitere nec cum eo babtizare. Ítem, Petrus Iacobus Çavall, de Vertfull, parrochie de Énova, petit Eucharistiam et non venit vicarius et fuit decessum. Ítem, filia Martini de Podio, obuit sine Eucaristia et extrema unctionis, quia vicarius noluit dare. [Al marge esquerre:] Contra vicarium de Énova. Quatenus, vicarius et eius familia, furati fuerunt de techa luminarie LXX vel LXXX solidos, et convenit cum iuratus pro uno floreno. Ítem, no pulsabat ad matutinum, donech visitantur dominius vicarius. Ítem, die lune et veneris non vult absolvere in fosari.

Fuit condempnatus rector, quia non tenet lectos pro hospitalitate tenenda. Ítem, quia non tenet completas constitutiones in X libris. [Al marge esquerre:] Condempnatio rectoris.

Interrogati de Iohanne de Castell si inebriatur, et dixerunt se nescire, cum non viderunt. [Al marge esquerre:] Vide.

DOCUMENT 3

Any 1521. La profanació de l'església durant la Germania

Archivo Histórico Nacional (Madrid), Inquisició, lligall 799, part 3, folis. 325r-336v

Die XIª iulii anno a Nativitate Domini Mº DXX primo - Énova

Miquel Rohan, barreter, habitador en la ciutat de València, en casa de mestre Joan Blanch, barreter, prop Santa Catherina màrtir, testimoni qui jura, etc.

E dix per lo descàrrech de la sua consciència que, en la Jermania proppassada, no és en recort quin dia, ell, dit testimoni, ab certa gent de Xàtiva, anaren a Énova y en la sglésia de dit lloch trobaren un crucifici ab la mà trencada o tallada; lo qual crucifixi era de bulto. Y, com en lo altar hi havia quatre o cinch punchades de lança, no sap ell, dit testimoni, qui u ha fet.

Y ara, lo dillus vinent, tornant a passar ell, dit testimoni, per lo dit lloch de Énova, vingué a veure lo dit crucifixi y lo dit retaule en la sglésia dessús dita. Lo qual dit crucifixi stava en lo dit retaule de la dita sglésia.

Generaliter, fuit sibi lectum, etc. In iunctum, etc.

Die XIIª iulii eiusdem anni

Mahteus Vilar, flaquerius, civitatis Valencie habitator, prope molendinum de Na Rovella, testimoni que jurament, etc.

E dix que, per lo descàrrech de la sua consciència, que lo dilluns proppassat, comptat huyt del present mes e any, estant ell, dit testimoni, en Xàtiva, que era anat ab la bandera de València, vingué notícia en Xàtiva que certs moros eren entrats en lo lloch de Énova y que havien rossegat lo crucifici per la sglésia e fets molts vituperis en dita sglésia. Y així, ell, dit testimoni, e molts altres del camp, lo dia mateix anaren al dit lloch de Énova. Y ell, dit testimoni, véu en la sglésia un crucifixi ab los braços trencats, y en terra lo dit crucifixi. Y hohí dir a molts que los moros o havien fet. Jatsia ell, dit testimoni, no u haja vist qui ho ha fet, però és en recort que trenta scopeters, los noms dels quals no sap ell, dit testimoni, deyen que havien vist com los moros o havien fet. Los quals scopeters stan en guarda del dit lloch.

Generaliter, etc. Fuit sibi lectum, etc. In iunctum, etc.

Die XIIIª iulii anno Mº DXX primo

Bernardus Pèrez, auris cursor, civitatis Valencie habitator, prope ecclesiam Sancti Andree, testimonium, qui iuravit a Déu, etc.

E dix, per lo descàrrech de la sua consciència, que, stant ell, dit testimoni, en Xàtiva, en lo camp, perquè havia hoÿt dir que lo disapte proppassat eren anats de Xàtiva quaranta o cinquanta hòmens ab tres preveres de companyia al lloch de Énova, per saber qui havia acoltellejat lo crucifixi, y que ja eren arribats

lo diumenge proppassat, ell testimoni anà a la Seu de la dita ciutat de Xàtiva e demanà a hu dels preveres qui y anaren, appellat mossén Gaspar, li digués què era stat lo de Énova. E dix que havien trobat en la sglésia de Énova la ymatge de la Verge Maria acoltellada y lo crucifixi dins una céquia lançat.

Generaliter, etc. Fuit sibi lectum, etc. In iunctum, etc.

Ihesus

Informació de testimonis rebuda per mi, Hieroni Tallada, notari, en lo loch del scrivà de la Santa Inquisició, en presència e a instància del reverent mossén Gaspar Çabater, canonge de la Seu de Xàtiva, comisari de la Santa Inquisició, segons consta de la comissió de aquell ab letra subsignada del reverent micer Johan de Torruca, *licensiado,* expedida en la ciutat de València a XII dels presents mes e any.

Die intitulata XVª mensis iulii anno millesimo D XXI

Lo venerable mossén Johan Puig, prevere curat del lloch de l'Énova dels Crestians, habitador de Xàtiva, qui jura, etc. Interrogat per lo dit canonge Çabater, comisari qui desús, què sabia en lo fet de la sglésia de l'Hénova.

E dix que, a XXVII el proppassat mes de juny, stant asegut en lo porche de la sglésia de Hénova per donar rahó en sa cura, sobrevingueren sobre ell, impensadament, molta gent de cavallers y moros, en hun squadró fet de XX cavalls y hòmens de cavall, y pus de XXX moros poch més o menys; que, ab molta altercació que tenia, no·ls pogué contar; entre los quals hi eren y bé conegué als magnífics en Miquel Tallada, senyor qui·s diu de Barcheta; en Miquel Tallada; Gombau, habitador de Hénova, fill de [blanc] Gombau, notari, habitador de Algezira; a·n Miquel Luýs Scrivà, germà del magnífich micer Nofre Scrivà, doctor, habitador de Xàtiva; a·n [blanc] Albero, fill de Lorens Albero, de Xàtiva, y a Jaumot 'lo Lor', y a·n [blanc] Malferit. Los quals prengueren a ell, dit testimoni, e li liguaren les mans per depart detràs. Y axí lo dexaren ligat.

Y, essent-se'n anats los altres, dix lo dit senyor de Barcheta a alguns moros que allí heren, que·l deslligassen y que se n'anàs. Y axí, de fet, lo desligaren e fugí a la dita ciutat de Xàtiva, hon huy stà. Al qual diu levaren de casa sua, la qual tenia en l'abadia, molta roba de li y de lana, e XX ducats en or que se trobaven. Y hohí, essent ligat, a Gombay y altres, que què dien portant-lo al visrey: que és un traÿdor, aquex capellà...? Que si no fóra per lo dit Tallada, senyor de Barcheta, lo hagueren mort.

Y axí, anaren robant y barregant dit loch de Hénova. E hohí a hun crestià, no sab qui, que tirà huna lançada a hun moro qui entrà en la sglésia per robar huna vànova e hun dossell de roba que, per estar més segura, havia posat en la dita sglésia lo magnífich mossén Galceran Ferrer. Y açò sentí mentres lo detingueren lugat.

E aprés, a cab de cinch o sis dies que fonch vengut a la dita ciutat per a demanar alguna gent, per regonéxer la dita sglésia, tornà a la dita sglésia ensemps ab Johan Gaarcia lo notari, mossén [blanc] Guitart y mossén Gaspar Bellver, preveres, y altres capellans, ab pus de cent hòmens que la dita Ciutat li donà, per portar lo Corpus de dita slgésia. Y, essent a la dita sglésia, trobaren la porta de la dita sglésia rompuda e huberta. Y anaren a l'altar major y trobaren hun crusifici de bulto que en dita sglésia tenien en terra derocat y lançat molt defetament, lo qual tenia romput lo hun bras y la mà. Y també trobaren lo altar major de dita sglésia que estava tot romput en moltes parts, trencat y badat per mig, y tots los immatges batuts,

y hun imatge de Nostra Senyora de la Asensció, badada per mig y ab diferents colps de piques, lances y altres armes. De forma que fonch dit altar molt destruhït y maltractat. Y també trobaren la caxeta hon staven les crismeres per terra, ab la tancadura de aquella trencada y maltractada, y sens les crismeres, les quals no trobaren. Y de allí anaren al tabernacle e sacrari, hon stava lo Corpus refermat, y trobaren lo dit sacrari hon stava lo Corpus dins, refermat, trencat y romput, y no trobaren lo Corpus ni cosa alguna, com se n'haguesen portat ab la capsa hon stava lo Corpus Domini, que era de vivori (sic). En lo qual sacrari hi havia X o XII formes consagrades.

Y de allí anaren a les fonts de batejar, les quals trobaren hubertes y ab les tancadures trencades, y també trobaren huna cabseta de tenir hòsties, en la qual hi havia moltes hòsties per a dir misa no consagrades, que ren pus de XXXX o L, les quals trobaren en terra, totes calsiguades y embolicades en terra.

Y trobaren tota la dita sglésia robada, com se n'aguessen portat tots los vestiments de la dita sglésia, fins a huna campaneta de combregar que també trobaren. E lo misal trobaren en terra, lançat, ab les posts trencades. E açò e no àls dix saber.

In iunctum fuit, etc.

Dictis die, loco et anno

Lo honorable en Johan de Bonagràsia, laurador, habitant del loch de Hénova e ara habitant en Xàtiva, qui jura, etc., E, interrogat per lo dit comissari sobre dites coses.

E dis que, en lo mes proppasat, en hun dia de disabte, anà ell, dit testimoni, ensemps ab Gaspar Jolià y altres qui anaren a Hénova, ab molta gent, per veure sa casa. Y no trobà cosa alguna en aquella. Y anà a la sglésia, hahon tnia alguna roba amaguada, pensant trobar aquella, y trobà la porta de la dita sglésia huberta y despasada, y rompuda. Y, entrant en la dita sglésia, trobà hun tros de mànega de camís que exquexat havien. Y més avant trobà lo crosifisi de dita sglésia, que és de bulto, que huy està en la Seu de Xàtiva, lo qual trobaren en terra lançat, ab lo bras dret romput y la mà dreta cenada,[607] y de la mà squerra li havien levats dos o tres dits. E pegaren una punyalada, segons se mostra, als peus del dit crosifisi. Y [ell, testimoni,] posà aquell damunt lo altar y trobà la cabseta de les crismeres, la qual prengué ell, dit testimoni. E posà aquell dit crosifisi damunt lo altar. Trobà la cabseta de les crismeres damunt lo altar, trencada la tancadura de aquella, y no trobà en aquella cosa alguna. Y trobà hun himatge de la Verge Maria en terra, sclafat per mig, y també trobà hun tros del peu de la fusta de la custòdia en terra, lo qual posà en huna caxa. Y trobà lo altar major molt sclafat y romput, ab molts colps de piques, lances y altres armes, y tots los immatges que allí staven fegurats; de forma que stava molt destruhït y gastat. Y també totes les copes hon staven los siris per servey de la sglésia, rompudes, y tota la sglésia robada. Fins a la campaneta de combregar s'an amportat.

E interrogat qui eren e si conexia los qui havien fet dites coses, dix que no·ls havia vists, però que ha hohït dir a hun home qui·s diu Lorens Salvador (fill de Salvador, de la Pobla de mossén Corts, qui és mosso de mossén Ferrer, senyor de Rafalguaraf, qui era stat en lo dit cas), que y eren stats huns moros qui·s dihuen Alí Capó, moro del loch nomenat Sans, y Alí Garrof, moro vasall de Faldeta, y hun moriscat que·s diu Berthomeu 'Malacara', natural de Oliva, y hun home qui·s diu Jeroni. Y també li dix que, portant-lo pres, a dos o tres tirs de balesta de Hénova, trobà a Sabastià Gombau, de Hénova, fill d'en [blanc] Gom-

607 De *cenar,* variant antiga de *sanar* o 'castrar'.

bau, notari de Algezira, e a Francés Ferrer, veý de Xàtiva, fill de Johan Ferrer, ciutadà, habitant en Hénova, gendre de Martí Garrí, notari de Xàtiva, y al fill de Lorens Albero, habitant de Xàtiva, y a Baltazar Scrivà, e a Miquel-Luýs Scrivà, ciutadans, y a altres, los quals no conegué. E també li dix que, essent davant lo visrey lo dit Salvador, pres, li dix al dit visrey com los moros havien robat la sglésia de Hénova, y respòs los visrey: "Pengeu-lo tantost!", dient-ho del dit Salvador, qui pres portaven. E açò dix saber e no àls.

In iunctum fuit, etc.

Dictis die, loco et anno

Lo honorable en Marco Merino, lumener de la sglésia del loch de Hénova, qui jura, etc. E, interrogat per lo dit comisari sobre dites coses, dix *idem* ab lo dejús dit Johan de Bonagràcia, en tot lo contengut en la deposició de aquell. Exceptat, emperò, que, quant diu lo dit Johan de Bonagràcia del tros de mànega de camís y del peu de la custòdia, que no u ha vist; emperò tot lo altre és ver. De més de per saber que, en lo dira de disabte contengut en la dita deposició del dit Johan de Bonagràcia, essent vespre, vinguent-se'n ell, dit testimoni, ab molta gent dels que anats heren a Hénova, trobà dins lo dit loch de Hénova, dins en una céquia, a la porta de hun qui·s diu Ferrando, hun crosifici ab àngels que aportaven la sanch del costat de Nostre Senyor, en hun paper que anava céquia avall; lo qual prengué e posà en dita sglésia. Y també trobà la pila de l'aygua beneyta lançada en terra, e les fonts babtismals hubertes, e les tanques trencades y molta aygua lançada y scampada en la dita sglésia. Y creu ell, dit testimoni, que era de l'aygua de la dita pica de batejar. Y lo misal, en terra, ab les cubertes trencades, y moltes hòsties rebolcades y calciguades per terra, y los corporals per terra lançats; los quals posà ell, dit testimoni, en huna cabsa, los quals han portat a la Seu de Xàtiva. De açò e no àls dix saber.

In iunctum fuit, etc.

Die intitulata XVI mensis iulii anno millesimo D XXI

Lo honorable en Lorens Salvador, de la Pobla de mossén Corts habitant, qui jura, etc. E, interrogat per lo dit comisari sobre dites coses.

E dix que, en los darrers dies del mes de juny proppasat, ell, dit testimoni, venint de Rafalguaraf a la ciutat de Xàtiva per portar provissió, al gual desà del loch de Rafalguaraf, qui està en part essent entre lo loch qui·s diu Sans y Hénova, li hixqueren pus de XXXX moros y allí lo prengueren, y ligaren les mans per detràs y lo se n'aportaren ligat al loch de Hénova. Y, essent allí, lo possaren prop de la sglésia, ab tres guardes de moros. Y los altres moros, los quals no conex bé, sab que eren moros del duch, y se posaren en la sglésia del dit loch de Hénova y ell, dit testimoni, per ésser prop de la dita sglésia, sentí com robaven y destruhïen la sglésia del dit loch de Hénova; sentint molts colps y ferides que pegaven per les caxes y posts de la dita sglésia. Y ell, dit testimoni, hohint lo gran dan que feyen en la dita sglésia, dix a hun moro dels qui·l guardaven, lo qual se dia ésser capità dels moros, que per amor de Déu que anàs als seus moros que ab sa capitania venien, y los digués que no destruhïsen la sglésia. E lo dit moro, de fet, anà a la dita sglésia y féu exir alguns dels dits moros de la dita sglésia, y féu tornar tres tovalloles a la dita sglésia. Y, axí, se n'anaren y aportaren-se'n a ell, dit testimoni, ben ligat. Y, essent damunt Barcheta, en la càrrega de roba que se'n portaven los moros ab la mul·la de ell, dit testimoni, que hi havien pres, véu tres tovalloles que anaven damunt la càrrega, e conegué ell, dit testimoni, ésser de la sglésia de Hénova. Y, essent en Barcheta, trobà cinch cavallers que venien la volta de Hénova, de hon venien los dits moros; dels quals

conegué al fill de hun Ferrer. No sab com li dihuen, sinó que era hun home narahí, alt de cos. Y de aquí, ab los moros o soles, arribaren a la vall de Alfàndech. Y essent allí, lo portaren a ell, dit testimoni, davant lo visrey. Y, essent davant lo dit visrey ab molts cavallers, li dix ell, dit testimoni, si sabia vostra senyoria com los moros han destruhït tota la sglésia de Hénova. Y respòs lo dit visrey: "Pengeu-lo, que yo n'y donaré rahó", dient-ho del dit testimoni. E, de aquí, lo portaren pres al castell e·l posaren en huna siga,[608] y allí, ab altres pressos, lo tingueren pres quatre dies. Y, a prechs de hun criat de Ferrer, habitador de Rafalguaraf, qui·s diu Visuela, y altres cavallers, lo dexaren. Y axí se'n vingué a Rafalguaraf.

E interrogat si conexia alguns dels dits moros o crestians. E dix que no conegué sinó al dit Ferrer e a hun home, crestià de natura, qui·s diu Geroni, com axí lo nomenasen. Y lo véu nomenar, portant-lo a ell, dit testimoni, al dit Geroni. Si era crestià de natura, dix lo dit Geroni que sí, y a hun altre qui·s dia ésser moriscat, com axí lo nomenassen, y també lo oý: dix hun moço a ell, dit testimoni, com era moriscat. E açò e no àls dix saber.

In iunctum fuit, etc.

A testes fidemque facio, ego, Hieronumus Tallada, notarius, auctoritate apostholica reali et Valencie acceptam, terciam et dominacionem potentissimi domini nostri regis Aragonum predictam, testium informacionem recepisse, prout iacet contentam in presentibus septem cartis, presente comprehensa. Et quia fides in omnia adiberi possit, ubique locorum, meum crucis notarie appono. Sig[+]num.

Die sabbati, VIª mensis iulii anno a Nativitate Domini Mº Dº XXIº

Com al reverent e magnífich mossén Luís Oltra, prevere, canonge de la sglésia col·legiada de la ciutat de Xàtiva, loctinent de oficial en la ciutat de Xàtiva, deçà lo riu de Xúquer, fos vengut a notícia que en la sglésia del loch de Énvoa eren venguts alguns moros o christians, los quals havien fet en aquella dita sglésia gran naufragi de robar e fets alguns improperis a les ymages y al sant crucifici, e temien que no se n'haguessen portat lo Corpus Dòmini, lo qual stava reservat dins lo sacrari de la dita sglésia del dit loch, e haüda tal e semblant relació de algunes persones del dit loch de Énova, e volent anar per veure e saber la certinitat del dit fet, occupat de altres negocis, féu comissió verbal al venerable mossén Gaspar Bellver, prevere beneficiat en la dita sglésia col·legiada de Xàtiva, que, ensemps ab mi, Johan Garcia, notari, en loch del seu scrivà, anàssem al dit loch de Énova per veure les coses dessús dites. E que, del que seria e en veritat se trobaria, ne rebés acte públich.

E axí, obtemperant al dit manament e verbal comissió, lo dit mossén Gaspar Bellver, prevere, ensemps ab mi, dit notari, e dels testimonis dejús scrits, de continent, lo dit mossén Gaspar Bellver anà al dit loch de Énova e, arribat a la sglésia del dit loch, trobaren les portes de aquella ubertes. E lo dit mossén Gaspar Belver, prevere, ensemps ab los dits testimonis e notari dejús scrits; accedint a l'altar major, trobaren damunt aquell hun crucifixi de longitut de dos pams poch més o menys, la creu del qual stava en terra. Lo qual dit crucifixi tenia los quatre dits de la mà dreta e per mig de aquella levats, e lo braç dret, e al muscle, trencat, e lo forat dels peus fet gran forat. Que·s mostrava haver-ho fet per arrancar-lo del clau. E, axí mateix, trobaren los corporals lançats per terra, e moltes formes de òsties sens consagrar, trencades per terra e calciguades. E, no res menys, trobaren tres pedres de granària de lliura cascuna damunt lo altar,

608 Masmorra o presó subterrània.

les quals mostraven haver-les tirades al retaule. E trencat e romput lo sacrari a la part de fora, vers lo altar, que·s mostrava ésser romput ab pedres. E trobaren en lo retaule tres colps de piqua o de lança. E més, trobaren damunt lo dit altar una tombeta[609] hon staven les crismeres, uberta e despanyada, e no trobaren dites crismeres ni vestigi de aquelles. E lo cotó que stava dins aquelles, llançat per terra e calcigat. E, per lo semblant, arribant a la porta del sacrari, trobaren aquella despanyada e uberta, e, acostant-se a aquella ab molta reverència, per veure lo sant Corpus Christi si seria dins lo sacrari, e no trobaren lo cofrenet hon lo santíssim Corpus Domini stava reservat, ni pogueren trobar vestigi ni senyal hon lo Corpus poria ésser. E, axí mateix, trobaren una posteta en terra ab la faç de la Verge Maria pintada, trencada per mig. E moltes stoles trocegades e lançades per terra. E tots los banchs hon se seyen los hòmens, a la una part, lançats per terra. E, anant vers les fonts babtismals, trobaren aquelles despanyades e ubertes, e la pica de la aygua beneyta, lançada en terra. E, exint fora la sglésia, trobaren en la céquia hun paper amb la ymatge del crucifixi dins la dita céquia.

Totes les quals dites coses foren vistes per lo dit mossén Gaspar Bellver, en presència e asistència dels dits notari e testimonis dejús scrits. De les quals dites coses lo dit mossén Gaspar Bellver, prevere, requés a mi, dit Johan Garcia, notari, ne rebés acte públich. Lo qual, per mi, dit notari, ne fonch rebut sí e segons dessús és continuat. Lo qual fonch fet dins la sglésia del dit loch de Énova, dia e any dessús dits. Presents testimonis foren a les dessús dites coses, los venerables mossén Guillem Ferrer, mossén Johan Guitart, mossén Francesch Martínez, mossén Onofre Portell, mossén Johan Climent, preveres; mestre Gaspar Julià, obrer de vila; Cosme Bellver, apotecari, e Pere Martorell, barreter, tots habitadors de la ciutat de Xàtiva.

Lo present trellat contengut en les precedents dos cartes de paper, de pròpria mà scrit, és sta treyt del libre protocol de mi, Johan Garcia, per apostòlica e real auctoritats notari públich de la ciutat de Xàtiva. E perquè en tot loch fe hi sia atribuÿda, yo, dit notari, pose ací mon acostumat de art de notaria sig[+]ne.

[Lletra adreçada a:] Lo molt reverent senyor don micer Johan de Ruca, inquisidor (de la) insigne ciutat de València.

Ihesus

Molt reverent y virtuós senyor,

Huy, que comptàvem XV del present mes de juliol, per hun home propri de la Sancta Inquisició, he rebut huna letra manant-me anàs al loch de Hénova e rebés informació de alguns desórdens y ultratges que en dita sglésia se són fets en desservey de la sancta fe cathòlica, feta a XII del mes de juliol.

Yo, senyor, lesta dita letra, doní deligència en fer lo que en aquella me manava, y he rebut una informació en la ciutat de Xàtiva, perquè a Hénova no s'i pot anar sinó ab molta gent, perquè los cavallers y moros saltegen y prenen a quants van per aquelles partides. Y en lo dit loch, a causa dels dits cavallers y moros, no y ha restat nengú, sinó que tots se'n són anats. Y en esta ciutat de Xàtiva n'i ha molts, axí del dit loch de Hénova com encara molts altres de Xàtiva, qui anaren aprés que agueren destruhït la sglésia de Hénova, per portar lo Corpus y altres coses de la dita sglésia; qui veren la dita sglésia y hi poden molt ben

609 Caixa del monument, per conservar el Cos de Crist.

testificar, no scriturat de aquells sinó de notari, un de Xàtiva y hun altre de Hénova. Y açò, per no detenir molt lo portador. Però si serà menester major còpia de testimonis, se pot ço trobar. Axí, yo envihe a hun ome que, a instància del official d'esta ciutat se rebé, y la informació que así yo he fet. Rebé-o hun notari qui·s diu Geroni Tallada, com Bonança no sia en Xàtiva. Y açò a fet per amor de mi, prometent-li yo lo faré contentar, perquè és persona molt afidada y notari de casa mia. Axí, senyor, mire's en que sia satisfet y que axí lo y promés. La informació sí és rebuda ab suma diligència per lo portador de la present. No ha parat fins és estat despedit del castell, senyor, lo portador de la present verbal informació, per no ésser laich.

Besant les mans de Sa Magestat, acabe ab prosperitat de vida y stat. De Xàtiva, a XVI del mes de joliol, any D XXI.

[Post scriptum, en tinta i lletra diferent:] Foren estant per cloure la present, que eren VII hores de vesprada, me arribà lo ermità de Fons [del Fons del Puig de Santa Maria], ço és, de huna ermita que està prop la ciutat, y a·m dit, clamant-se a mi, com, essent absent, li han robat la sglésia y li han derocat alguns dels altars, y no saben lo mal que n'y ha, perquè lo dit ermità no gosa acabar de entrar en dita ermita, perquè sentí en aquella, dins la segrestia, remor. Axí, mire què mana. Lo portador de la present ha paguat sols dos sous e mig per lo forme de la dita informació. Y acabe besant-li les mans.

DOCUMENT 4

Any 1595. Un morisc de Manuel ven l'arròs a l'arrendatari de Sanç

Arxiu de Protocols del Patriarca (València), Protocol notarial de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juny 15.

Ditcis die, loco et anno [Manuel, 15 de juny del 1595].

Nos, Bartholomeus Roig, agricola, et Anna Quitarra, coniugues; Dominicus Roig, dictorum coniugum filius, noviter ad catholicam fidem conversi, loci de Manuel habitatores. Attendentes et considerantes quod instrumento per notarium sub contentum, hodierno die paulo ante presens recepto, omnes simul et quilibet nostrum, de ipse et insolidum, confessi fuimus debere vobis, Iacobo Sans, civi infrascripto, quingentas terdecim libras et quindecim solidos monete regalium Valencie, ex et de precio centum septuaginta unius cafficei triumque barcellarum arrocei roig, *per me, dictum Bartholomeum Roig, a vobis, dicto et infrascripto Iacobo Sans, empti, habiti et recepti, ad precium et rationem trium librarum monete antedicte pro qualibet cafficeo, prout hec et alia in dicto instrumento obligacionis , cui refferimus contenta, cuius continentia et [----------- esgarrat ------- ------- -----------] neque machinatione [---]qua circuenti, set nostra libera ac mera voluntate, redigesto inscriptis illa omnia que inter nos et dictum Iacobum Sans, verbo tantum, erant concordata et transita, lata circa venditionem, pretium seu veritatem en soltionem dicti arrocei. Scienter et gratis, cum hoc presenti publico instrumento, etc., omnes simul et quilibet nostru desse et in solidum, per pactum speciale, promittimus et nos obligamus vobis, Iacobus Sans de Cutanda, civi civitatis Valentie habitator, absenti, etc., notarius, etc., stipulantes, etc., et vestis efficere et ad simpler et ad longuem omnia que secuntur, ac in presenti instrumento, per capitula materna lingua declaranda, continetur et describuntur. Que sunt:*

Primo, volumus nobis, quod placet que tots los dits cent setanta un caffiz y tres barcelles de arròs roig se hagen de portar a blanquejar al molí arrocer del lloch de Sans. Y arpés de blanquejar, tinguen de ésser dins [----] de un aposiento eo cambra, dins la casa del senyor de dit lloch de Sans, y allí, acomanar-se a Thomàs Guilarça, alcayt de dit lloch. Y de allí no puga ser tret sens llicèntia y exprés consentiment del dit Jaume Sans o de Choachim Navarro, laurador de Ènova y procurador de dit Sans, sots pena de, fent lo contrari, puguen ser eixecutats per aquell o per son procurador en la valor de l'arroz que se haurà tret de dita casa sens guardar dit orde y concert.

Ítem, que no pugam vendre dit arroz, tot ni part, si no serà a universitats o aljames, o a particulars y persones que sia molt notori ser tutes y segures, y que·s podran molt bé pagar la valor de tot lo arroz que·ls serà venut. Sent ab fiat, tinguen los compradors de obligar-se en poder de [escrivents] o notaris públichs, y que en dites obligacions o persones que faran aquelles, concorreran les sòlites que seran necessàries, com seran poder, sindicats, y que tinguen bastant poder per a fer les tals obligacions; les quals hajen per seguretat del dit Jaume Sans, de star stipulades a dit Sans. Y que la paga o pagues de aquells no puguen ser allargades del dia de Nadal vinent de l'any MDLXXXXVI en avant. Y lo valor de lo arroz que·s vendrà de contants, que se haja de donar y pagar al dit Jaume Sans e a persona que tinga legítima causa de aquell. Y que per a éser concorrent quantitat, quanta serà la que se haurà venut y·s vendrà de contants, no obstant sia abans de dit dia de Nadal, se entenga ser cayguda la paga de aquella. Y no donant-li al dit Sans, puga ser eixecutat pari modo que in predicta et [-----] calendata obligacione [-----] per nos hodierna die facta, continetur.

Ítem, és nostra voluntat y som contents de haver de pagar nosaltres al notari davall scrit, però encara a altre qualsevol notari o notaris, així per lo salari de les presents com de les demés obligacions que per la present, y en virtud de aquella, sean insortides, y per qualsevol persona o persones fermades, en poder de qualsevol altre notari o notaris, per ço que *a principio* és estat tot per nosaltres ab dit Jaume Sans concertat, promés y tractat de aquesta manera. No obstant, en res ni per res de que aquelles tenen de ser y estar stipulades al dit Jaume Sans y als seus, per *mayore tuhitione et securitate dicti sui debiti,* fins tant sia aquell ab íntegra de nosaltres pagat y satisfet; restant noresmenys en mera libertat de aquell [-----] així els drets de dita precedent obligació, com de les demes fahedores, y ab pacte de poder variar, *toties quoties, ad libitum, cesse voluntatis,* per ser així de nostra voluntat y exprés consentiment promés y ab aquell tractat.

Ítem, nosaltres, sobredits Berthomeu Roig, Anna Quitarra, cònyugues, y Domingo Roig, per especiale pactum sumus contenti que de qualsevol dels pactes en la present aposats, sien tretes una y moltes cartes públiques, les clàusules necessàries y en semblants actes posar acostumades, juxta lo stil y plàtica del notari rebedor de aquells (...).

Actum in loco de Manuel, etc.

DOCUMENT 5

Any 1671. Ordinacions de reg de la Séquia Comuna d'Énova

Archivo Histórico Nacional, Clergat, Jerònims, Sant Miquel dels Reis (València), còdex 570-B, exp. 698.

Capítulos del Govierno de la Azequia de la Énova, otorgados ante Luis Franco, escrivano de Castellón de Xátiva, en 22 de enero de 1671.

Die XXII ianuarii anno a Nativitate Domini M.DC.LXXI.

Anno a Nativitate Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo primo, die vero intitulato vigesimo secundo mensis ianuarii. Miquel Cañades, jurat de la Universitat de la Ènova; Francés Gil, jurat de la Vilanova de Castelló, per lo Ters de la Séquia Comuna de la Ènova; Francés Casanova, batle del lloc de Sans, per lo señor de dit lloc; Sebastià Aparisi, justícia del lloc de Rafelguaraf, per lo señor de dit lloch; Francés-Ambrós Senta Maria, síndic y procurador del convent de *San Miguel de los Reyes*, señor dels llocs de Abat y Torreta; Melchior Riera, bale del lloc de Faldeta, per lo señor de dit llohc (sic); Andreu Badia, batle de la universitat de la Pobla Llarga, per lo señor de dita universitat; Antoni Montaña, jurat del llohc de Manuel, per lo señor de dit llohc; Martí Guarner, procurador del señor de Berfull; Francés Beltran, jurat del llohc de Señera, per lo señor de dit llohc; Josep Llebrés, jurat del llohc de Sen Juan, per lo señor de dit llohc. Tots interessats en la dita Céquia Comuna de la Ènova; ajustats y congregats en lo Porche de aquella, aon per a tractar dels negocis de dita céquia se solen y acostumen ajuntar y congregar; preceint convocació feta per Joseph Borja, cequier de dita céquia; lo qual fa relació, ell, de orde de dit jurat de la Ènova, en la forma acostumada, haver convocat a tots los pobles interesats y regants de dita Céquia de la Ènova per a els presens llohcs, dia y hora. Tots los quals, axí ajuntats, atenent y considerant que, per haver-se perdut el 'Llibre dels Capítols' de dita céquia comuna, està aquella al present, y de alguns anys a esta part, sens lo degut govern, per haver-se de regir per lo costum tan solament, sens tenir lley certa alguna; lo que ocasiona y ha ocasionat molts y diversos pleyts, per a subministrar los quals se han gastat groses sumes y cantitats; per so, per obiar (sic) dits danys i inconvenients, tots los dits interesats, congregats en lo Porche de la universitat de la Ènova, preceint dita convocació, delliberaren les coses expresades en los capítols inmediate següents:

Capítols.

1. Primerament, delliberaren y determinaren que, de huy en havant, lo cequier que hui és y en havant serà de dita Céquia Comuna de la Ènova, per a els negosis que se oferiran tractar, per a el benefici y utilitat de dita comuna, tenint orde de qualsevol jurat de la dita universitat de la Ènova, hatja de convocar y convoque a tots los llohcs enteresats de aquella y vila de Castelló, en esta forma: Que dit cequier accedixca a cascú de dits llohcs y vila, y convoque al jurat en cap de casccun de aquells. Y si no es troba, al jurat segon, tercer o quart. Y en falta de estos, al justícia o altre qualsevol oficial de dita convocasió, per a la tal junta, lo dia y hora en què se ha de tenir aquella. Y qualsevol que faltarà dels convocats a dita junta encórrega en pena de tres lliures, aplicadores les dos parts per a els gastos de dita comuna, y la tercera part per a dit cequier, excepto lo dia de cap de any.

2. Ítem, que estant ajuntats en lo dit Porche de la Ènova, en lo dia y hora que seran estats convocats, en la forma contenguda en lo capítol antecedent, lo jurat de dita universitat de la Ènova propose lo que se ha de votar en dita junta. Y feta dita proposisió, vote en primer llohc lo jurat de la Vilanova de Castelló, per

lo ters que li toca en dita céquia, y en lo segon lloc lo jurat de Sans, y en aprés los demés jurats y oficials de cada lloc que es trobaran en dita junta; votant en primer lloc los que més jovades tenen en dit rech, y seguint lo que la major part dels interesats que asistiran a dita junta determinaran y votaran; y rebra-se acte públich per lo escrivà de la Sala de dita vila de Castelló. Y no venint aquell, lo puga rebre lo notari que a dita comuna ben vist li serà.

3. Ítem, statuïxen, determinen y delliberen que, si a la hora señalada per dit cequier en la convocació per aquell feta no acudiren tots los dits interesats, troban-se la major part de aquells en lo dit Porche, puixquen delliberar lo que els serà estat propost per lo jurat en cap de dita unviersitat de la Ènova, en la forma contenguda en lo capítol antecedent, imposant les talles que seran necesàries per a la conservació del conte de aquella.

4. Ítem, estatuïxen, determinen y delliberen que, imposades dites talles en la forma contenguda en lo dit capítol antecedent, si la dita vila de Castelló o qualsevol de dits llocs interesats y regans de dita céquia, rehusaran el pagar la dita talla, es puixga instar execució contra dita vila de Castelló o lloc per la Cort de el Governador de la Ciutat de Xàtiva, cequier major qui és de dita céquia, a instància del depositari de dita talla o talles, eo del síndich de dita comuna, contra los justícia, jurats y singulars persones de dita vila o llohc que no auran pagat, y sent la cort en blanch o valén-se de algun remey de justícia per a no pagar dita talla o talles. En qualsevol de dits casos, puixga lo dit cequier, sens autoritat de juje algú, tancar-los la aygua a la dita vila o llohcs que deixaran de pagar aquells, y tenir-la tancada fins tant hajen pagat dita talla o talles, ab tots los gastos, danys y interesos que se li auran causat a la dita comuna per raó de aver-se retardat la dita solució.

5. Ítem, que si la dita vila o qualsevol dels dits llohcs, al qual o als quals se·ls agés tancat la aygua per lo dit cequier, per les rahons contengudes en lo capítol antecedent, obrisen y tornasen a pendre la dita aygua sens preceir ni haver pagat dita talla o talles, encórrega en pena de cinquanta lliures, aplicadores, lo ters a Sa Magestat, lo altre ters al comú de dita céquia, y lo altre ters al dit cequier.

6. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que la vespra de Cap de Any de cascun any, lo cequier que entonses serà haja de convocar a la dita vila de Castelló y demés llochs regans de dita céquia en la forma desús dita, per a el dia de Cap de Any, a les dos hores de la vesprada, per a efecte de nomenar cequier de dita comuna; lo qual cequier ha de ser vehí de dita universitat de la Ènova. Y a este se li haja de donar y done tota la jurisdicció que a semblans cequiers de justícia es pot y deu donar. Y que dita nominació es fasa ab los que es trobaran dels convocats a dita hora en dit Porche; no obstant no estiguera la major de aquells, es puixga fer dita nominació per los oficials de la universitat de la Ènova, per a què la dita céquia no quede sens lo degut govern y regiment. Ab tal, emperò, que en la primera junta que intervindran la major part dels dits interesats, haja de prestar lo jurament en la forma acostumada. Y que així mateix lo cequier qui serà novament haja de nomenar y nomena en dit dia y puesto un conjunt, lo que ben vist li serà, y que lo sobrecequier sia un señor dels dits llochs de dita comuna, per son turno.

7. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, sempre y quant se llansarà alguna de les dites talles en dit Porche, sia nominat un depositari, dels dos que proposarà lo jurat de la Ènova, dels quals quede nomenat lo que tindrà la major part dels vots dels interesats que asistiran en dita junta, en esta forma: que el jurat propose dos que siguen de diferents llochs, de tal manera que done bolta tots los llochs y vila de la Ènova. Y que, si a la comuna no li agraden los que proposarà el jurat, que en nomene el Ters dos, y que estos no puguen ser de un lloch. Y per lo treball que tindrà dit depositari en la custòdia de la cantitat que importarà dita talla, es reture vers si un sou per lliura, de les cantitats que de aquella entraran en son poder.

8. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que lo dit depositari haja de donar conte a la dita junta, lo

dia que per a dit efecte serà convocat, y no se li puguen pendre en conte sens les cantitats que aurà pagat per deutes subsistens de dita comuna. Y que el jurat y així mateix lo depositari no puguen gastar en pleyts ni coses extraordinàries, sens que es determine per la comuna. Y que qualsevol faena que se haja de fer en la céquia que excedixca de tres lliures se conega y es done a estall, y pague dit depositari ab cautela de aquell que pendrà dita faena a estall.

9. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, feta la nominació de depositari en la forma desús dita, se hajen de fer los albarans de la repartició de dita talla per lo escrivà de dit efecte nominador. Y lo dit cequier haja de notificar aquells en lo dia subsiguient als dits interesats, feta la talla, qual notificació hajen de pagar y entregar al depositari, la cantitat que respectivament los aurà tocat en dit repartiment. Y no fent-ho en dita conformitat, espuga fer prompta y real execució, comensant aquella a peñores, com a deutes reals y fiscals, a instància del dit depositari y per la Cort del Portantveus del General Governador de la Ciutat de Xàtiva.

10. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, de qualsevol talla que es llansarà per a el gasto de dita céquia comuna, haja de pagar la Vilanova de Castelló y los llochs regans de la céquia del Ters la tercera part de aquella, per lo ters que tenen de la aygua de dita céquia mare, y els demés llochs, les cantitats que respectivament los tocarà, segons lo repartiment de les jovades que cascú té.

11. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que la dita Vilanova de Castelló, y los dits llochs, y los llochs de Rafelguarab, Berfull, Sans, Tosalet, Manuel, Sen Juan, la universitat de la Ènova, Faldeta, Torreta, Abat y la universitat de la Pobla Llarga, hajen de netejar lo comú de dita céquia, que comenza des de la asut de dita céquia, fins la segona almenara de aquella; juntament ab la vintena de la cavalleria y lo demés de dita céquia mare de la Ènova, per ses vintenes, denes y trasts respectivament senyalats dins los dentells de dita universitat de la Ènova. Y no netejant la dita vila y llochs les dites vintenes, denes y trasts, les farà netejar lo cequier o conjunt de cequier, a costes y despeses de dits interesats. Y lo que gastarà es puixa fer prompta y real execució a instància de dit cequier, y per la cort del dit portantveus de la dita ciutat de Xàtiva.

12. Ítem, que lo jurat de la dita universitat de la Ènova, per a llevar la aygua de la dita céquia mare, per a efecte de netechar lo comú, huit dies abans del primer divendres de febrer haja de fer córrer y subastar, qui per menys la tancarà, la parada de dita céquia, per a efecte de llansar la dita aygua; la qual subastació se haja de fer en la dita universitat de la Ènova, lliuran-la a qui per menys farà dita tancada.

13. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, cascun any, lo primer divendres de febrer, se haja de tallar la aygua de dita céquia comuna per a efecte de escurar aquella; lo què se haja de fer a instància del jurat de la universitat de la Ènova, y tornar la aygua en dita céquia lo primer divendres de mars.

14. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, encontinent que estarà tallada la aygua de dita céquia comuna, lo cequier de aquella fasa fer un pregó en la vila y llochs interesats, amonestant a d'aquells per a què huit dies abans del primer divendres de mars, tinguen cascú netes les vintenes, denes y trasts que respectivament los toca. Y no fent-o en dita conformitat, ixca el cequier en la dobla y fasa fer dita escura a despeses de la vila o llochs que no auran fet dita escura en la forma deguda. Y per la cantitat que gastarà, puixa fer prompta y real execució per la dita cort del portantveus del señor governador de la ciutat de Xàtiva.

15. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que ningú gose ni se atrevixca, tallada que estiga la céquia en la conformitat contenguda en los capítols antecedens, de llansar la aygua en dita céquia sens estar escrurada en la forma acostumada. Y que ningú puga tallar el aygua de dita céquia sens juntar-se la comuna (y asò ha de ser tan solament el primer divendres de febrer), ni después que se haja tornat la dita

aygua a la céquia, llansar-la al riu, so pena de cinquanta lliures, aplicadores, lo ters a Sa Magestat, lo ters a el comú de dita céquia, y lo altre ters al dit cequier.

16. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que ningú sia gosat a pasturar bous, vaques, cavalgadures y qualsevol gènero de ganado per los caixers de la referida céquia. Y los que contrafaran, encórreguen en pena de tres lliures, aplicadores, lo ters al comú de dita céquia, lo altre ters al dit cequier, y lo altre ters a la iglésia de la Ènova, y en sufragi de les Ànimes. Asò se entén solament que quant los amos tenen les seues cavalgadures en la frontera de la seua terra que afronta ab la céquia mare.

17. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, per quant tots los pobles de dita céquia comuna se servixen de dita aygua, ninguna persona de qualsevol estat que sia no llance en dita céquia ningun gènero de inmundícia, ni llave roba, ni escure en aquella, ni llance cucs ni altra cosa bruta, so pena de tres lliures, aplicadores, lo ters al comú de dita céquia, lo ters al cequier y lo altre a l'escurador.

18. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que lo jurat de la dita universitat de la Ènova tinga obligasió de fer desbrosar tota la céquia mare a despeses de dits interesats, cascun any, en quince de juny. Y lo que costarà, ho pague el depositari, de cautela dels que treballaren.

19. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que lo dit cequier sia tengut y obligat a posar les portes en les tres almenares, de gènero que estiguen ben estañades. Y en cas de avenguda de riu, cuide de llevar encontinent aquelles, per lo dany que pot succehir de algun rompiment. Y així mateix totes les vegades que li serà dada orde per lo jurat de la universitat de la Ènova, de posar o llevar aquells.

20. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que ninguna persona, de qualsevol estat que sia, no gose ni se atrevixca a llevar les portes que aurà posat el dit en dites almenares, so pena de vint-y-cinch lliures, aplicadores, lo ters a Sa Magestat, lo ters al comú de dita céquia, y lo altre ters al cequier, ultra de les penes estatuïdes per rahó natural escrita, furs y privilegis del present regne.

21. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que per los treballs que sosté lo jurat de la dita universitat de la Ènova, així en los dies que hix fora en servici de la comuna, com los que va a la ciutat de València, se li asigne per sa dieta per cascun dia, asò és: per a anar a la ciutat de Xàtiva, a algun pleyt, quatre reals, tocant a la comuna, y per cascú que anirà a València per a els dits y altres semblants efectes, huit reals, y a la céquia, a rebre faena, sis reals.

22. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que lo dilluns primer después del dia de Sen Juan de juny, lo jurat de dita universitat de la Ènova, juntament ab lo dit cequier y lo expert de la dita ciutat de Xàtiva, o de ahon la comuna el voldrà posar, repartixquen dita aygua en la forma siguient: que presa la aygua que té la dita céquia de la vila de Castelló, es medixca davall de dita céquia la restant aygua de dita céquia major, de la qual es donen per lo albelló que està enfront del portal de Manuel, al lloch de Sen Juan, quatre jovades, y al dit lloch de Manuel, altres quatre jovades de aygua, per lo albelló que està un poc més avall, enfront de l'hort de Faldeta; a la universitat de la Pobla Llarga, eo a son señor de aquella, vint-y-sis jovades, per lo albelló que està més avall, prop del Moral; al lloch de Manuel, sis jovades y mija, per lo albelló que està més avall, també prop del dit Moral eo Albellons; al lloch de Faldeta, vint-y-set jovades, per los albellons dits de Torreta y Abat, que estan més avall; als dits llochs, vint-y-huit jovades; per lo albelló dit de Berfull, que està més avall de dit lloch, deu jovades. Y la restant aygua descórrega y seguixca per dita céquia fins los dentells de Sans, Berfull, Ènova, Tosalet y Rafelguaraf, segons les particions que estan fetes en dits dentells, ab esta emperò declaració: que en los dies de parada, tant en anys abundans, mijans, com estèrils, se imbie la restant aygua de la ralla que y a en dits dentells, dit 'lo señal de la fila', de tal manera que vaja dita aygua a dits llochs de Sans, Berfull, Ènova, Tosalet y Rafelguaraf; encara

que es disminuïxquen les sobredites jovades. Al present capítol, Andreu Badia, bal·le de la universitat de la Pobla Llarga, dix que no venia bé en aquell, y que protestava de tots los drets, requerint, etc.

23. Ítem estatuïxen, determinen y deliberen que lo dit poble de Manuel, regant de parada, no puga llansar la aygua a les céquies de Sen Juan y de la Pobla, ni tampoc al terme o territori dit de Roseta. Y que, no avent-la de menester, la haja de tornar y llansar al cos y comú de la céquia, ab pena de vint-y-cinch lliures, aplicadores, lo ters a Sa Magestat, lo ters al comú de dita céquia, y lo altre ters al dit cequier. Al present capítol, Antoni Montaña, jurat de Manuel, dix que protestaba y que no venia bé en aquell, y protestava de tots los drets, requerint, etc.

24. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, així mateix, lo dit lloch de Manuel, ab pena de tres lliures aplicadores al dit cequier, haja de desfer la parada lo dijous siguient aprés del dit dia de Sen Juan de juny, al exir lo sol, y desfeta aquella, es repartixca la aygua per los dits jurats, cequier y expert en la forma siguient: Que al dit lloch de Manuel se li dóna la aygua que tira la dita céquia de la Parada a la dita vila de Castelló se li dóna la aygua que tira la dita céquia del Ters, y en seguida, davall de dita céquia del Ters, es medixca la dita aygua en lo puesto acostumat, y consecutivament es done, ço és, per lo dit albelló que està enfront lo Portal de Manuel, una llavanera de aygua; al dit lloch de Sen Juan, per lo albelló desús dit de la Pobla, que està enfront de dit hort de Faldeta, dos files y mija de aygua; a la dita universitat de la Pobla Llarga eo al señor de aquella, per lo albelló desús dit de Faldeta, que està pasat, y prop del Moral, altra llavanera de aygua, y en tots los desús dits immediats albellons, tant en anys abundans, com estèrils y mijans de aygua, es repartixca en esta forma: que per los dits albellons de Abat y Torreta se'ls donen als dits llochs de Abat y Torreta, en anys estèrils, huit files de aygua; en anys mijans, setse files, y en anys abundans, vint-y-quatre files, repartides per dits albellons. Y per lo albelló dit de Vistabella, que està al costat de l'Ortet y enfront de la casa dels relijosos de Sen *Miguel de los Reyes*, a dita universitat de la Pobla Llarga, dos files y mija de aygua, eo al señor de aquella, ab esta conformitat: que quant dita universitat o son señor les vullen per lo dit albelló de Vistabella, es tanque primer lo albelló de Monflorit de la Pobla, que està enfront lo hort damunt dit de Faldeta, y quant aplegue la aygua al dit albelló de Vistabella, se obri este y, prenint la universitat eo son señor dites dos files y mija de aygua per lo damunt dit albelló d'enfront dit hort, es tanque lo dit albelló, y la restant aygua pase y es seguixca per dita céquia als dits dentells de Sans, sens llímit algú, y es repartixca per dits dentells en los dits llochs de Sans, Berfull, Ènova, Tosalet y Refelguaraf.

25. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, sempre y quant se trobarà algu de dits albellons aumentats en més aygua del señal que se li aurà repartit, lo dit cequier haja de avisar al jurat o oficial del poble més cercà per a el qual servix dit albelló, y lo execute en pena de tres lliures al que es trobarà en dit frau, aplicadores al dit cequier. Al present capítol, Joseph Llebrés, del lloch de Sen Juan, dix que no venia bé en aquell, y que protestava de tots los drets, requerint, etc.

26. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que, en cas de necesitat de aygua, qualsevol temps de l'any que suceïxca, aquella se haja de llimitar, del Ters en avall, tots los albellons y dentells, per a què tinguen remey aquells, y que dita limitació valga entre lo dit any, fins la primera partició, pasat lo dia de Sen Juan de juny. Al present capítol, Antoni Montanya, jurat del lloch de Manuel, dix que protestava y que no venia bé en aquell, y protestà de tots los drets, requerint, etc.

27. Ítem, estatuïxen, determinen y deliberen que qualsevol de dits interesats que posarà raons al clam, adverat per lo cequier, no puixga ser oÿt que no deposite la pena en què per rahó del dit clam haje contravengut, y que, declarat que sia, serà subsistent lo dit clam.

DOCUMENT 6

Any 1748. Història i prodigis de la Mare de Déu de Gràcia de l'Énova

Arxiu Parroquial de l'Énova, Llibre de càrrecs d la parròquia de l'Énova, començat l'any 1748, fs. 76-81.

Historia de Nuestra Señora de Gracia, títulos de esta parroquia, iglesia de la Universidad de Énova y sus anexos, Sans y Abat.

Yo, el doctor Joseph Salvador, retor de la dicha parroquial, aviendo reconocido todos los libros de la iglesia, lastimado de no hallar en ellos la más mínima nota de orden a dicha santa imagen, tan amada y venerada de todos los lugares de la Asequia de las Ènoves y lugares circunvezinos, me ha parecido hazer una exacta averiguación de las cosas más memorables de dicha santa imagen, tomando informes de personas de mayor excepción y más antiguas, y es como sigue:

Antigüedad

Primeramente, es común tradición que esta santa imagen se venerava antes de los moros en su iglesia propia, que estava sita junto a los secanos de la abadía, camino (del) Realenco de por medio, asía la mano derecha, enfrente de la senda que se encamina a la Torre de Lloris, protegiendo a esta parroquia. De suerte que, estando toda España inundada de los moros, esta parroquia siempre se conservó de los christianos. Y por esso se dize comúnmente 'Énova de los Christianos'.

Traslación

El rey don Jayme el Grande, conquistador y devotíssimo de esta soberana Señora, determinó trasladar a esta santa imagen en la iglesia que hasta hoy se venera, logrando singulares beneficios los hijos de esta parroquia.

Tempesta de graniso

No ay memoria que esta parroquia aya padecido en todo su término el más mínimo daño en las tempestades más horrorosas; aún llenándose de piedra las calles y montaña, dexar libres los campos. Y de esto soy yo mismo testigo de vista. Ni menos perecer alguno de sentella, por más que ayan caído. [Afegit:] Sólo uno.

Oja

Haver quemas de oja horrorosas y quedar libre el término de la parroquial.

Los enfermos, invocando su patrocinio, se han visto recobrar la salud, aun estando en las mortales agonías. Y de ello he visto yo mismo algunos exemplares.

Terremotos

En el año 1748, aviendo durado los terremotos por espacio de un año, no se experimentó el más mínimo daño en toda la parroquia. Por lo que se hizo una fiesta lucidíssima.

La víspera, por la noche, se hizieron luminarias. Se disparó mucho fuego, no sólo de coetes, sí de fusiliría, en la soldadesca, compuesta de ochenta hombres bien armados. Y se concluió la función con su cavalgata de más de cinqüenta parejas; con sus timbales y clarines de San Felipe; enarbolando el estandarte el cura, llevando a su lado quatro mozos vestidos de ángeles, ricamente adornados.

Al otro día se celebraron dos oficios, con asistencia de toda la Capilla de Música de la villa de Ontiniente. Fue el orador fr. Joseph de Vinarós, capuchino, ex-letor y ex-guardián. Y se concluió la función con una procesión lucidíssima, en que hivan quatro andas: de san Antonio de Padua, de san Vicente Ferrer, de los Santos de la Piedra y, finalmente, la de Nuestra Señora de Gracia.

Se gastaron en la soldadesca nueve arrobas y media de pólvora. Las calles se vieron ricamente adornadas, con muchos altares que formaron los feligreses; cubertores, sólo de seda, para cubrir las paredes, pasaron de trecientos.

Rolde

Diferentes vezes se han tocado por sí mismas las campanillas del rolde del presbiterio, a tiempo que los ladrones querían robar las prendas de la Virgen y bienes muebles de la iglesia.

Lámpara

Quando las armas de Felipe Quinto saquearon esta iglesia, se tiñó de sangre la lámpara de la Virgen.

Milagro

En el año 1744, por Quaresma, Maragarita Lláser y de Chiner, de sobreparto, estuvo tan enferma, que no tenía esperanza de vida. Hallóse 48 horas sin uso de los sentidos y, recibidos todos los sacramentos, el marido, Diego Chiner, reclamóse a la Virgen, prometiéndole una fiesta con castillo si lograva su muger la salud. El sacerdote que la asistía era fray Felipe de la Ollería, capuchino, ex-lector, ex-guardián y ex-difinidor, y predicador de la Quaresma; quien, al mismo tiempo, encomendó a los presentes una Ave a Nuestra Señora. ¡O, maravilla! Aún bien no se avía acabado la salutación angélica, abrió los ojos la enferma, y como se dispertase en un dulce sueño, prorrumpió en estas palabras: *"Mare de Gràcia, asistiu-me"*. Y por puntos estuvo buena.

Sorteo

Después huvo letigio, si el milagro se avía de atribuir a San Antonio de Padua o a Nuestra Señora del Carmen, o de Gracia. Se pusieron redolines, y salió tres vezes Nuestra Señora de Gracia. Se le cumplió lo prometido, con una fiesta solemnísima y castillo. De lo dicho, yo mismo doy fe.

Milagro de uno de los albañiles

Joaquín Ximeno, cayendo de los más alto de la iglesia, sobre un pedregal, quando pareze que se avía de aver hecho pedazos, reclamando a la Virgen, quedó libre de toda lesión, con pasmo de quantos estuvieron presentes, y yo uno de ellos.

Prendas

Aviendo hallado en la iglesia algunos reliquiarios y otras prendas, y no cessando la devoción de los fieles en hazer nuevas ofrendas, determiné colocarlas en el camaril de Nuestra Señora; lo que ejecuté en el día 5 de julio del año 1750. Se pusieron dies y siete reliquiarios –digo 17–, dies y ocho porcelanas y santicos –digo 18–, una sortija y unos pendientes; un rodamonte y una aguja de plata.

Abadía

Aviendo hallado en la abadía, que se estava cayendo por puntos, en el día de la possesión de la rectoría, determiné renovarla añadiendo la quadra grande y parte de la otra. Y toda la obra me costó ochosientas y cinqüenta libras; sin contar con las setenta libras en que me ayudó tan solamente la parroquia. *Omnes sucsesores mei, orate pro me.*

Iglesia

En el año 1751 se pusieron las gradas del altar mayor, las balconadas de hierro en el coro y presbiterio, las basas de la iglesia y guardapolvo, y pavimento, elevándose un palmo, ha un higual. Se hizo el púlpito nuevo, con los adornos en que se ve; puertas nuevas, con landas gravadas con gran primor, y lonjeta de piedra picada; la sacristía, nueva, y los caxones, que me costaron 24 libras.

Indulgencias

El Illustríssimo Señor Don Andrés Mayoral, arzobispo de Valencia, concedió quarenta días de indulgencia por cada paso de la vía sacra, y por cada dena del rosario, rezándose delante de Nuestra Señora de Gracia, a cada persona.

Altares

En el mes de mayo de 1753 se colocó en la iglesia el altar del patriarcha San Phelipe Neri, con su lincho e imagen y reliquia; que todo me costó ciento y veinte libras y doze sueldos; digo 120 ls. 12 s. Se colocó también el de San Antonio de Padua, a costa de Féliz Ortís mayor, y el de San Antonio Abat, a costa de Diego Chiner. Rogat al Señor por nosotros.

Campanario

En dicho año 1753 se concluyó el campanario y la frontera de la iglesia, y se lució todo el circuito de ella, por precio de seiscientas libras, digo 600 ls.

San Blas

En febrero del año 1754 se colocó el altar de San Blas, con su santa imagen, a expensas de Thomás Ribera. El altar, por precio de 48 libras; la santa imagen, dorada, por precio de 48 libras. El Señor se lo premie, amén.

San Phelipe

Grandes y excesivos fueron los beneficios que experimentaron los feligreses de esta iglesia parroquial en el patrocinio del patriarcha San Phelipe Neri, en las rogativas continuadas que se hizieron al santo, en las calamidades que se padecieron en los años de 1748 hasta el de 1754; ya en los repetidos terremotos, ya en las quemas de la oja y falta de cosechas, por tantos diluvios de aguas y tempestades de piedra en los lugares circunvecinos; logrando siempre los de esta parroquia grandíssimo alivio. Por lo que, en el día 26 de marzo de 1754, se tuvo junta general de todos los tres lugares, para elegirle por patrono principal de esta parroquia, obtenida para este fin, licencia del Reverendíssimo e Illustríssimo Señor Don Andrés Maioral, arçobispo de Valencia. Y salió assí como se propuso, por votos generales, *nemine discrepante*. Y, avíendose recibido de ello escritura pública, que autorizó Josep Asnar, escrivano apostólico, se presentó ante el Señor Illustríssimo y, en vista de ella, dio el permiso para que la causa se presentase ante la Sede Apostólica; de la qual logramos la confirmación, según consta del tenor de la bula que se logró y

se presentó ante la Reverenda Curia; de la qual salió el decreto, que mandava se archivase en el archivo de esta iglesia. Y por si acaso por tiempo se perdía, se me mandó que hiziese un translado de ella en uno de los libros de la iglesia, para perpétua memoria. Y es como sigue:

Valentina

Electo super a clero et populo locorum nuncupatorum de la Enova, Sanz et Abat, diocesis Valentiae, Sancto Philippo Nerio in patronum principalem prefatorum locorum, modo ex parte eorundem, pro confirmatione prefatae, Electionis Sacrorum Rituum Congregationi, humilissime supplicatum fuit. Et Sacra eadem Congregatio, accedente Reverendissimi Archiepiscopi, assensu ad relationem Eminentissimi et Reverendissimi Domini Cardenalis Portocarrero, ponentis attento, quod huiusmodi electio, iuxta prescriptum, in Decreto Sanctissime Memoriae Urbani Pape VIII edito, legitime facta fuerit, eandem confirmavit et approbavit, predictique Sancti Philippi Neri, in Patronum Principalem Eslecti Festivitati, prerogativas omnes sanctorum, protectorum principalium festis competentes attribuit atque concessit. Die XV ianuari 1755.

D. F. Cardinalis Tamburirus, prefectus.

Jubileo

Por más aumentar la devoción del santo patrono, clamé al prelado de la religión de Santo Domingo para que aplicase al día propio del santo, que es el día 26 de mayo, el jubileo concedido a la cofradía de Nuestra Señora del Rosario, para todo fiel christiano que visitase la iglesia de la cofradía, rogando por la paz y concordia entre los príncipes christianos. Y, confesados y comulgados en el día del patrono y titular, concurren de los lugares circunvezinos, a más de los propios parroquianos; que he de menester quatro confessores para consolar a todos. Y para que conste a los curas sucsesores todo lo referido, lo noto y firmo de mi mano, en 29 de mayo de 1755.

Doctor Joseph Salvador, retor.

Fiesta

En el día 26 de mayo de 1755, por ser la primera fiesta del santo como a patrono, se celebró con mucha solemnidad.

La víspera, al anochecer, vino la soldadesca desde el lugar de Manuel, con 26 parejas de soldados, disparando por todos los lugares con mucha uniformidad; con sus oficiales ricamente vestidos; bandera, clarines, coro de música, tres tambores con sus pífanos, y dolsainas correspondientes. Se siguió después una cavalgata que, en primer lugar hiva la soldadesca, disparando, y con todos los coros de música. Después de vieron más de cinqüenta parejas de cavallería, con sus achas; después, dies bolantes y, finalmente, seis curas del circuito con sus cavallos, que me acompañavan, con sus hachas illuminando el estandarte del santo, que hiva por remate. Las calles y casas, todas iluminadas; la torre y el texado de la iglesia, con tantas luces, quantas fueron dobles. Y, finalmente, se siguió una disparada de coetes, los más vistosos, alternando la música de los balcones de la abadía asta las doze y media de la noche.

Al amenezer dio la soldadesca otra buelta por toda la parroquia y, antes de la missa mayor, se repitió lo mismo. Y se siguió la missa con su sermón, con golpe de ocho vozes y ocho instrumentos; con tanto

concurso, que aun la plaza fue pequeña para admitir las gentes que acudieron de la comarca. Por la tarde se hizo una procesión lucidíssima, con todo lo referido; representándose un diálogo en cada lugar, antes de jugar la bandera, que dio mucho golpe. Siguiéndose los disparos y coros de música; que se acabó serca de las dies de la noche. Las calles y casas, ricamente adornadas. *Orate pro me.*

Langosta

En el día 20 de julio de 1756 entró la langosta en esta parroquia, y duró asta el día 12 de agosto; con tanta multitud, que las calles estavan llenas. ¿Qué sería de los campos y las montañas? No hay lengua que lo pueda ponderar. Las rogativas empezaron el día 16 de julio y duraron asta la festividad de la Asumpción de Nuestra Señora, día 15 de agosto. El Santíssimo estuvo patente por espacio de tres semanas. Y se sacó tres vezes de la iglesia para bendecir los términos. Se hizieron catorze procesiones rogativas por toda la parroquia, y a más, dos de penitencia. En la primera se sacó Nuestra Señora de la Soledad, con el Santíssimo Christo, con muchas penitencias. Y el día uno de agosto determinaron sacar en procesión de penitencia a Nuestra Señora de Gracia, la original. Y como no avía memoria de cosa semejante, acudieron de todos los lugares de la *Séquia;* con tanta multitud, que en jamás se havía visto cosa semejante. La procesión de penitencia fue tan lucida, que huviera podido dar buelta a toda la parroquia, por la multitud de los penitentes, de todos géneros de penitencias. Lo que dio más golpe fue treinta y seis parejas de doncellas, que hivan a pie descalzo, con su corona de espinas, soga al cuello y Santíssimo Christo en las manos; con tantas lágrimas, que derritían en llantos asta los corazones más obstinados. Y vestidas todas de negro.

Fiesta de la Virgen

Aviendo resultado de la processión de rogativa de Nuestra Señora de Gracia encontrarse a montes muerta la langosta, de manera que en breves días se extinguió toda, bolviendo a crezer la dasa y arrós, que casi no se experimentó daño en los frutos de la tierra, determinó la parroquia hazer, en acción de gracias a la Virgen, una fiesta; en la que asistió toda la Capilla de Música de la Colegial de Xátiva. Asistió a la función el señor canónigo don Buenaventura Soler. Cantó la missa, con toda la grandesa canonical. A cuyo fin, traxo de la colegial todos los ornamentos y plata. Le asistieron los clérigos de la misma colegial, hasta Perteguer. Con la misma grandeza asistió a la processión, la más lucida que hasta entonces se vio en esta parroquia, por la multitud de disparadores, danzas, torneos, hachas y andas ricamente adornadas: de San Antonio de Padua y de Abat, San Blas y San Felipe, y la última, de Nuestra Señora de nuevo, formada con su trono de serafines, todo lucido de oro fino, y la santa imagen, también nuevamente iluminada; que costó más de cien libras. Y, finalmente, las calles, ricamente adornadas de altares y tapiserías. Continuándose por ocho días las fiestas de la iglesia, con sus processiones a los santos que en ella se veneran.

Voto a los santos de la Piedra

Todos los parroquianos, juntos en la iglesia y *coram* Santissimo, hizieron voto a Dios Nuestro Señor, en el día 30 de julio de 1757, de observar dicho día en honra de los Santos de la Piedra, con tanta solemnidad como si fuera el día de Navidad del Señor. Lo que noto para memoria de todos mis sucsesores en el curato, para que procuren su observancia, en gloria de Dios y de los santos.

Piedra

En veinte y quatro de agosto de 1759 huvo una tempestad tan horrorosa de ayre y piedra, que algu-

nos texados se los llevava por entero, y otros edificios, abiertos. Como la Casa de la Señoría de Manuel, que quedó abierta de arriba abajo. Las piedras caían tan gordas como el puño, y que las gentes lloravan la fatal ruina en la pérdida del arrós. Encontraron los campos de manera que apenas en ellos se conocía señal de tempestad tan horrorosa. *Sit nomen Domini benedictum.*

[Anotació final, d'una altra mà, del segle XIX:]

San Felipe Neri

El señor doctor don José Salvador, rector que fue de esta parroquia, murió en 26 de diciembre de 1765. Hizo testamento ante Sebastián Forrat, escrivano de San Felipe. Y fue su voluntad que los bienes que asignó, después de la vida de sus hermanas, su producto se empleara e invirtiera en hacer tres fiestas anuales: una a San Antonio Abad, otra a San Felipe Neri y otra a San Christóval. Y el todo que sobrare de la renta de sus bienes, para los pobres de la parroquia. Véase el *Quinque Libri* que empieza en 1763, página 177.

DOCUMENT 7

Any 1931. Bases de treball presentades pel Centre Obrer Socialista

Arxiu Municipal de l'Énova, Caixa 261, Reglaments socials (1890-1939), Bases de treball de l'any 1931.

Bases de trabajo que presentan a las clases patronales las Sociedades de Trabajadores Agrícolas y Femenina de Confeccionadoras de Frutas de Énova, para la temporada de la naranja de 1931 a 32.

Condiciones.

1ª. Será la contratación del obrero el día que amanezca buen tiempo, a las horas de constumbre, entendiendo éstas principalmente para los trabajadores del campo, sin perjuicio de que al obrero que se le contrate por la tarde cobre tres cuartos de jornal. El jornal se dividirá en cuatro partes o cuartos: dos por la mañana y dos por la tarde.

2º. En saliendo el obrero con dirección al trabajo, percibirá un cuarto del jornal; en pasando de las diez, medio, y si pasa de las doce, tres cuartos, y en llegando a las tres de la tarde, jornal íntegro.

3º. Los domingos, cuatro horas, jornal íntegro para todos en general.

4º. El jornal se abonará diariamente para todos los trabajadores.

5º. No se podrá trabajar horas extras en la localidad mientras haya obreros parados en la misma.

6º. Queda prohibido el trabajo a destajo.

7º. Las horas extraordinarias se pagarán dobles.

8º. Se considerarán días laborables todos los días de la semana excepto los domingos, 1º de mayo y 14 de abril.

Escala de jornales:

Cogedores

Capataces....................................6,50 pts.

Coger a tirón...............................6,50 pts.

A estrio......................................6,50 pts.

Coger con alicatas......................6,50 pts.

Cargadores de vagones............10,00 pts.

1º. El jornal de cargar naranja se comprende de doscientas grandes o trescientas pequeñas o medias.

2º. El trabajo a granel se entiende que son dos vagones de 6.000 kgs. cada uno, seis del carro al vagón, y para el interior de una jaula o vagón de seis mil kilos.

Jornal mujeres:
Encargada...................................5,00 pts.
Marcar y cortar papel................4,50 pts.
Empaquetadoras.........................4,50 pts.
Empleadoras y estrío..................3,50 pts.

Carpintero de envases:
Encargados..................................10,50 pts.
Tapadores....................................10,50 pts.
Oficiales primeros........................9,50 pts.
Aspirantes a oficiales..................8,50 pts.
El resto del personal queda al arbitrio de los delegados, patronos y obreros.

Embaladores y capaceadores:
Embaladores................................10,00 pts.
Capaceadores................................9,00 pts.

Transportes:
Carros con 45 arrobas de carga...........................18,00 pts.
Carros con 45 arrobas del almacén al vagón......20,00 pts.
Carros con 30 arrobas..15,00 pts.
Sacr naranja a camión..22,00 pts.
Jornal caballería..13,00 pts.
Jornal con dos asnos...13,00 pts.
Jornal con dos asnos sacar naranja......................13,00 pts.
A carro o camión...15,00 pts.

1°. Las mujeres no podrán coger naranja mientras haya obreros en la localidad que puedan hacer este trabajo.

2°. En todos los almacenes habrá un delegado o delegada de las correspondientes sociedades, que hará cumplir el contrato de trabajo, y muy especialmente las horas de entrada, y se atenderá en todo momento a las disposiciones especiales y legales para esta clase de trabajo.

3°. Estas bases serán aprobadas y discutidas dentro de un plazo de cuarenta y ocho horas a partir de la hora y fecha de la presentación del presente documento.

Énova, a 29 de octubre y hora .,.... de 1931.

Por la Sociedad de Trabajadores Agrícolas, el Presidente, [signat:] Vicente Canet. [Segell:] Centro Obrero Socialista – Énova.

Por la Sociedad Femenina el Progreso, el Presidente, [signat:] Trinidad Tormo. [Segell:] Sociedad Femenina ‘El Progreso’ – Énova.

DOCUMENT 8

Any 1936. Discurs del líder socialista Vicent Garzó Mahiques, en temps de guerra

Arxiu Familiar Garzó-Sanchis, Documentació particular de Vicent GarzóMahiques, Discurs mecanoscrit datable en la tardor del 1936.

A la Asamblea General de Campesinos afecta a la U. G. T.

En el día de hoy, expongo:

¡Camaradas! La situación actual nos ha sometido, a los trabajadores de toda España, y por nuestra parte a los obreros de este pueblo, a una serie de problemas y, por consiguiente, en una obligación y responsabilidad en todos los aspectos que encarnan la Revolución Española. Por lo tanto, camaradas, para que nuestro papel sea el día de mañana una página que glorifique la historia de nuestro pueblo, en estos momentos decisivos para con nuestras libertades, es menester que meditemos con la mayor reflexión para que todas nuestras decisiones y voluntades vayan encaminadas a la obra común que todos luchamos, y es el triunfo de la Revolución Española contra la tiranía fascista.

Yo sé que los primeros momentos de la Revolución fueron difíciles para todos los pueblos, debido a la espontaneidad de la sublevación militar y [a] la sorpresa [con] que nos cogió su pronunciamiento. De ahí los (h)errores que hemos cometido, no con nuestro asentimiento, sino al contrario, creyéndolos la mejor forma de solución a los distintos problemas del momento.

Ahora bien, camaradas, el tiempo nos da la claridad de los hechos y nos aconseja rectifiquemos lo malo y admitamos lo bueno. Pero todo ello, con miras muy altas; que nos lleve a la perfección, cada día más exacta. Esto se conseguirá poniendo de parte de todo[s] la buena voluntad, la disciplina y parte de sacrificio que nos pide la causa. A fuera el individualismo personal, que sólo sirve para romper el engranaje del sistema de nuestro colectivismo, que es lo que vamos encamina[n]do. Pero, camaradas, tened presente, y que no se os olvide en ninguna hora del día, la consigna del momento: ganar la guerra. Esto, por ser el todo, en estos momentos nos llama a voces el pensar y el sacrificio, y nosotros seríamos cobardes y traidores si a esta consigna y a este grito le hiciéramos oídos sordos. Y, por lo tanto, y por la importancia que ello tiene, tengo que exponer a la Asamblea lo siguiente:

Situación económica del Comité: El Comité Ejecutivo Popular de este pueblo disponía y dispone de unos fondos para hacer frente a la situación. Sabéis de dónde vienen. Bien. La situación ha creado sobre el problema de la agricultura unos gastos que, a pesar de ser imprescindibles, se ven los agricultores, la mayor parte de ellos, en la falta de medios para atenderlos. Y, por consiguiente, el Comité, reconociendo su deber primordial en la retaguardia, intensificar los cultivos y la producción, no puede dejar de atenderlos para que se cumpla su cometido. Esto ya supondrá la carga que significa para los fondos del Comité.

El Comité mantiene otros gastos, todos los conocéis. En una palabra: el Comité atiende toda la vida económica de los ciudadanos del pueblo. Sólo os he mencionado los gastos, dejándome los que tienen relación con los demás organismos provinciales y nacionales. Razón es que hablemos de los ingresos. ¿Cuáles son los ingresos activos del Comité? Hasta la fecha, todos lo sabéis. ¿Y de ahora en adelante? También lo sabéis. Y, si no, os haré memoria. De los únicos ingresos que puede contar el Comité en adelante son los valores que pueden aportar a las cosechas de las fincas incautadas por los trabajadores. Si esto es efectivo, como será, la situación la tenemos salvada. Pero, ¿y si no fuere así...? Yo no soy pesimista,

pero sí soy prevenido, que no quiere decir que desconfíe, sino al contrario: siempre tomando medidas para hacer frente a toda clase de situaciones, difíciles o no, y marchar adelante si descanso; para eso medito y pienso. Mirada, la guerra es para largo. Todos deseamos y nos esforzamos para que termine pronto. Si termina pronto, mejor, y si termina tarde, la aguantaremos con todas las consecuencias. Pero no con los brazos cruzados y con la mirada en el hoy; también en el mañana. Y, si vamos a pensar en un mañana, pensemos de veras.

Si al Comité se le terminan los fondos, ¿qué sucederá? Me lo imagino, y vosotros también lo pensaréis. Sin tener necesidad de recordarlo, vamos a poner los medios para evitarlo.

Casi todos los trabajadores del mundo se están sacrificando por la causa de España, que es la suya. ¿Cómo? Unos enviando víveres; otros, trabajando dos horas más de la jornada legal diaria, y su importe enviarlo a España; otros, víveres y demás, etc. Nosotros, ¿qué hacemos por nuestra causa? A ver quién recauda más pesetas en jornales, mejor comida, saciar nuestros vicios... En fin, no se da trago en nosotros [d]el dolor de la guerra. Mientras, [a] nuestros hermanos, en la vanguardia, unas veces les falta tabaco para fumar... Nosotros fumamos puros, mientras a ellos les falta carne; nosotros comemos buenas chullas... Así todo. Quiero ser claro, aunque la verdad [me] amargue hasta [a] mí mismo. Por eso quiero deciros: "¡Camaradas! ¡Sacrificio y abstinencia!" (A) esto os propongo:

Hacer un fichero de las necesidades de cada familia, dándosele en pago de sus trabajos lo suficiente para que cubran estas necesidades. Luego, todos a trabajar, aunque en la familia sean dos, tres, cuatro, cinco o siete de familia aptos para el trabajo. Reducción del personal del Comité, para que no sea necesario, reduciéndose los salarios en aquello que las necesidades lo permitan. Obligación de trabajar todos los del pueblo, exceptuando los enfermos, ancianos y otros que fuerzas mayores lo impidan. Trabajar medio día los domingos. Prohibirse toda clase de obras que no sean de suma necesidad, terminándose las que estén en principio. En una palabra: que todas nuestras actividades estén mayormente encaminadas a la producción en la agricultura, puesto que de ella se mantiene al glorioso ejército del pueblo, que está luchando por nuestra libertad.

Si esta mi opinión la hacéis vuestra y dais pronto una solución al problema [h]ondo que nos avecina, yo os garantizo que Énova no fracasará. Saldrá victoriosa en todos los momentos, por difíciles que sean. Y luego, al final de la lucha, entonaremos [h]imnos con la cara alta a la gloriosa legión proletaria del pueblo español.

¡Camaradas! Por nuestros hijos y por la causa proletaria del mundo entero. ¡Meditación, reflección [sic] y sacrificio! ¡SALUD!

BIBLIOGRAFIA

AGUILAR CIVERA, Inmaculada, *Estaciones y ferrocarriles valencianos,* Consell Valencià de Cultura, València, 1995.

AGUILAR, Inmaculada – VIDAL, Javier (coord.), *150 Años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana, 1852-2002,* Consellera d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València, 2002.

AIERDI, Joaquim, *Dietari,* a cura de V.-J. ESCARTÍ, Barcino, Barcelona, 1999.

ALBENTOSA GARCÍA, Rafael, Historia de Énova, dins *PLAN preparatorio de 1952,* Mecanoscrit de l'Ajuntament de l'Énova conservat en la BV, Mss. 953, fs. 19-20.

ALBEROLA, Armando, *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII,* Edicions Alfons el Magnànim, València, 1999.

ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear,* Palma de Mallorca, 1985.

ALDEA, Ángela – DELICADO, Francisco-Javier, *El Archivo Histórico de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos y sus fondos documentales,* Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, València, 2007.

ALGARRA, Víctor – VALCÁRCEL, Amparo, Arqueologia. La necròpoli musulmana, dins SOLER, Abel (coord.), *Sant Joanet. Aproximació a la història de Sant Joan d'Énova,* Ajuntament de Sant Joan d'Énova, 2011 (en premsa).

ALONSO, Joan – BOLUDA, Alfred, Runes i rogatives: els terratrèmols del 1748 a Xàtiva, dins *Papers de la Costera,* 7-8, Xàtiva, 1993, ps. 80-92.

ALONSO, Jesús, La darrera Carlinada. Republicans i carlins a la Xàtiva del Sexenni Revolucionari (1869-1874) , dins *Papers de la Costera,* 12, Xàtiva, 2001, ps. 45-64.

ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario),* Manuel, 1947.

ANUARIO General de España (1928), Bailly-Baillière-Riera, Barcelona, 1928.

ARASA, Ferran - ROSSELLÓ, Vicenç M., *Les vies romanes del territori valencià,* col·l. "Els valencians i el territori", núm. 7, Generalitat Valenciana, València, 1995.

ARDIT LUCAS, Manuel, *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840),* Ariel, Barcelona, 1977.

ARDIT LUCAS, Manuel, El malestar prerrevolucionario (1789-1808), dins MAS IVARS, M. (coord.), *Nuestra historia,* Aramo, València, 1980, t. 6, ps. 13-22.

ARDIT LUCAS, Manuel, Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament,* 5-6, Catarroja (l'Horta), 1987, ps. 273-316.

ARDIT LUCAS, Manuel, Un testimoni inèdit de les revoltes valencianes de 1801, dins ARDIT, M. (coord.), *L'impacte de la Revolució (1789-1813),* Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1990, ps. 69-79.

ARDIT, Manuel, *Els hòmens i la terra al País Valencià (segles XVI-XVIII),* Curial, Barcelona, 1993.

ARDIT, Manuel, Crisi i transformacions després de l'expulsió dels moriscos, dins *La Segona Germania. Col·loqui internacional,* Diputació de València, 1994, ps. 23-41.

ARDIT, Manuel – BADENES, Miquel-Àngel – BERNAT, Joan-Serafí, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768),* Universitat Jaume I – Universitat de València, València, 2001.

ARJONA CASTRO, Antonio, Anales de la Córdoba musulmana, 3 (912-930). Reinado de 'Abd al-Rahmán III, dins *Al-Ándalus (Revista digital de Web Islam),* 196, 17.12.2002.

ARQUEONOVA. Revista informativa i divulgativa, 1, Parc Arqueològic 'Vil·la, pedreres i carrilades romanes', l'Énova, abril 2005.

ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía,* 39-40, València, 1986, ps. 125-155.

BALLESTER TORMO, Isidro, Antigüedad remota de muchas vías actuales, dins l'*Almanaque 'Las Provincias',* València, 1934, ps. 425-429.

BAÑÓ, Ricardo, Registres de Jaume I a l'Arxiu Municipal de Cocentaina, dins *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos,* 29, Alacant, 1980, ps. 97-111.

BARCELÓ TORRES, Carme, *Toponímia aràbica del País Valencià. Alqueries i castells,* Xàtiva, 1982.

BARCELÓ, Carmen – LABARTA, Ana, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana (1401-1608),* Universitat de València, 2009.

BATALLER, Alexandre – NARBON, Carme, *Les paraules de la seda. Llengua i cultura sericícola valenciana,* CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2005.

BATLLORI, M. (dir.), *Diplomatari Borja,* 3 i 4, vol 1, València.

BAZZANA, André - CRESSIER, Patrice - GUICHARD, Pierre, *Les chateaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne,* Publications de la Casa de Velázquez, Madrid, 1988.

BELLVESER, Ricardo (ed.), *Alfons el Magnànim. De València a Nàpols,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009.

BELTRAN FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano,* Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980.

BENAVENT NÁCHER, Mª. del Pino, Importancia socio-laboral del paludismo en la sociedad agrícola valenciana (1880-1936), dins BERNABEU-MESTRE, Josep – ESPLUGUES, Josep-Xavier – PASCUAL, Mercedes – TEROL, Vicent (eds.), *Salut i societat als*

municipis valencians: una perspectiva històrica. Seminari d'Estudis sobre la Ciència (Ontinyent, 2008), Denes, Paiporta, 2008, ps. 153-169.

BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael, La conversió dels mudèjars de Xàtiva i la Costera, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.

BERCHEZ, Joaquín – CORELL, Vicente, *Catálogo de los diseños de arquitectura de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia (1768-1846),* Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia – Xarait Ediciones, València, 1981.

BERNAT, Joan-Serafí – BADENES, Miquel-Àngel, *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857),* IVEI-Diputació Provincial, València, 1994.

BLAY LA CASA, Argimiro, *Las páginas de la guerra en el Centro, Cataluña y Norte. Apuntes para la historia,* El Mercantil, València, 1876.

BLEDA, Jaime, *Crónica de los moros de España,* Tipogr. de Felipe Mey, 1618, ed. facsímil de la Biblioteca Valenciana, València, 2001.

BODÍ CANGRÓS, Salvador, *Investigaciones sobre la pérdida de la cosecha de seda en la provincia de Valencia. Año de 1854. Memoria escrita y dirigida a la Sociedad Económica Valenciana por su individuo corresponsal de Carcagente, don Salvador Bodí Cangrós, publicada de orden y a espensas de dicha Sociedad y premiada por la misma con el título dado al autor, de Socio de mérito en la clase de Agricultura,* Tipogr. de Josep Rius, València, 1855.

BOLUDA PERUCHO, Alfred i al., *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició,* col·l. Quaderns divulgatius, 5, Ajuntament d'Ontinyent, 1995.

BOLUDA PERUCHO, Alfred, *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380),* Diputació de València, València, 1999.

BOIRA, Pasqual – TORMO, Ximo, *La serra de Mariola i el comerç de neu. Caves, cases i pous de neu,* Ajuntament d'Agres – Diputació d'Alacant, Alacant, 2009.

BORONAT y BARRACHINA, Pascual, *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico,* Tipogr. de Francisco Vives Mora, València, 1901.

BOSCH SÁNCHEZ, Aurora, *Ugetistas y libertarios. Guerra civil y revolución en el País Valenciano, 1936-1939,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1983, ps. 115-116.

BRAMON, Dolors, *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià,* 3 i 4, València, 1981.

El BÚHO. Estudio creativo, *La Ribera de Xúquer. Itineraris culturals,* Pater – Departament de Turisme, Alzira, 2007.

BURGUET DONET, José Antonio, *Toponímia dels pobles valencians. L'Énova,* Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2006.

BURNS, Robert I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The Registered Charters of its Conqueror Jaume I, 1257-1276. III: Documents 501-1.000. Transition in Crusader Valencia. Years of War, 1264-1270,* Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2001.

BUZÓN ALARCÓN, Manuel, Reflexiones acerca del suburbio en la ciudad romana, dins *Romula*, 10, Sevilla, 2011, ps. 7-42.

CABANES, María Desamparados – FERRER, Ramón, *Llibre del Repartiment de València,* Anubar, Saragossa, 1979.

CABANES, María Desamparados, i al., *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana,* València, 1981.

CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval.* Avehïnaments (1308-1478), Ajuntament de València, 2008.

CALZADO, Antonio – TORRES, Ricard-Camil, *Valencians sota el franquisme,* La Xara, Simat de la Valldigna, 2002.

CALZADO ALDARIA, Antonio, *Segunda República y Guerra Civil: La Vall d'Albaida, 1931-1939,* Associació de Veïns 'El Llombo', Ontinyent, 2012.

CÁRCEL ORTÍ, Mª Milagros (ed.), *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas,* Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Valencia, 1989.

CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCÁ, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV),* Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996.

CÁRCEL, Mª. Milagros – PONS, Vicente, La Iglesia de Xàtiva en la época medieval, dins COMPANY, Ximo – PONS, Vicente – ALIAGA, Joan (coords.), *Exposició 'La Llum de les Imatges. Lux Mundi'. Xàtiva, 2007, (Libro de Estudios),* Generalitat Valenciana, València, 2007, ps. 86-103.

CASANOVA, Emili, Les confraries i les festes de la Vall d'Albaida en 1771, dins *Almaig. Estudis i documents,* 19, Ontinyent, 2003, ps. 65-78.

CASEY, James, *El Regne de València al segle XVII,* Curial, Barcelona, 1981.

CASTELLANO TUDELA, Neus, *Solc antic, solc perdut. Exposició etnogràfica d'eines del camp,* Acció Cultural del País Valencià, Xàtiva, 1995.

CASTELLÓ TRAVER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787),* Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978.

CATALÀ, Joan - CLIMENT, Eva, Els primers poblatans. La Pobla Llarga, any 1399, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1996, s. p.

CATALÀ CEBRIÀ, Joan, En Lluís March d'Esplugues, senyor de la Pobla Llarga, i la Guerra de Successió, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1995, s. p.

CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, Les Carrilades de l'Énova: notícia d'un camí ben antic, comunicació al *I Congrés d'Història de la Costera,* Xàtiva, 2001 (reed. en la *IX Assemblea d'Història de la Ribera,* Benifaió, 2002).

CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Les Carrilades de l'Énova: noticia d'un camí ben antic, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 21, Manuel, 2005, ps. 15-16.
CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Les 40 jovades de la Pobla Llarga, la ramaderia i l'antic camí de Múrcia, dins *La Pobla Llarga en festes,* 2006, ps. 51-55.
CATALÀ CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'*Énova*, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134.
CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles situats entre Xàtiva i Alzira, que reguen del riu d'Albaida),* Diputació de València, València, 2011.
CATALÀ, Salvador i al., El cadastre de 1817. Aproximació a l'estructura agrícola de la Pobla Llarga, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1996, s. p.
CATALÀ SANCHIS, Agustí, L'esplendor arrosser a Xàtiva (1707-1863), dins *Temes d'Història Local,* 3, Levante-El Mercantil Valenciano (ed. de Xàtiva), separata, 1996.
CAVANILLES, Antonio-Josef, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia,* Imprenta Real, Madrid, 1795-1797.
CEBRIÁN, Enriqueta, La restauració de la Mare de Déu del Rebollet, dins *Cabdells,* 2, Oliva, 2000, ps. 113-126.
CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, Un *beneficiarius consularis* documentado en Saetabi, dins *Saguntum,* 28, València, 1995, ps. 275-278.
CEBRIÁN, R.–ESCRIVÁ, M. I., La piedra de Buixcarró en las obras públicas de *Valentia,* dins *Saguntum,* 33, València, 2001, ps. 97-110.
CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, *Saetabis* y el comercio del Buixcarró, dins *Lucentum*, 27, Alacant, 2008, ps. 199-211.
CEBRIAN i MOLINA, Josep-Lluís, *L'ermita del Puig de Xàtiva,* Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Xàtiva, 1998.
CHABÁS LLORENS, Roque, *Índice del Archivo de la Catedral de Valencia,* Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1997.
CHINER MARTORELL, Paloma, Un capitel corintio del Museo de Játiva, dins *Saguntum,* 24, València, 1991, ps. 173-175.
CLEMENTE RICART, Filiberto, Énova, cuna de la naranja salustiana, dins *L'Énova en festes,* 1974, s, p.
CLEMENTE RICART, Filiberto, Agradecido recuerdo al padrino de la coronación, dins *L'Énova en festes,* 1982, s. p.
CLEMENTE RICART, Filiberto, Nuestras campanas y su electrificación, dins *L'Énova en festes,* 1983, s. p.
CLEMENTE RICART, Filiberto, Nuestro campo y sus cultivos, dins *L'Énova en festes,* 1984, s. p.
CLEMENTE, Filiberto, Nuestra Señora de Gracia, titular y patrona de Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.
CODINA, Juan (ed.), *Descripción geogràfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos de Dn. Josef Castelló, de la Real Academia de la Historia (1783),* Diputació de València, València, 2000.
COLON, Germà – GARCIA, Arcadi (eds.), *Furs de València,* Barcino, Barcelona, 1970.
COMENGE, Rafael, *El bandido de Fontfreda,* Ajuntament d'Alberic, 1993.
COMENGE, Rafael, *El roder Micalet Mars, o El honrado sin honra,* Ajuntament d'Alberic, 1993.
COMPANY, Ximo i al. (ed.), *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna, I (1238-1400),* Universitat de València, 2005.
COPIA de la escritura de la Sociedad Civil otorgada por Don Antonio Vicente Sanchis y otros, en 6 de enero de 1911, Tipogr. de José Vila Serra, València, 1911.
COPIA de la escritura de constitución de la Sociedad Civil Particular 'Pozo del Porvenir' de Énova, Tipogr. de V. Climent Vila, València, 1931.
CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori,* Nau Llibres, València, 1994.
CORELL, Josep – GÓMEZ, Xavier, Les inscripcions romanes en la Ribera del Xúquer, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002),* Benifaió, 2004, ps. 93-114.
CORELL, Josep – GÒMEZ, Xavier, Les inscripcions romanes, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'*Énova*, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 64-70.
CORELL, Josep, *Inscripcions romanes del País Valencià (Sàetabis i el seu territori),* Universitat de València, 2006, ps. 130-131.
COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana,* Gredos, Berna-Madrid, 1954-1957.
COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana,* Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995.
CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra,* Manuel, 1992.
CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995),* Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995.
CORTÉS, Josepa i al., Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització, dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera,* Institució Alfons el Magnànim, València, 1981, ps. 209-262.
COTS MORATÓ, Francisco de Paula, Noticias sobre el platero valenciano Estanislau Martínez (1731-1775) y su familia, dins *Ars Longa. Cuadernos de Arte,* 12, València, 2003, ps. 67-74
CRUZ, Jorge – SEGURA, Josep-Mª., *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas,* Generalitat Valenciana, València, 1996.
CUCÓ, Alfons, Las agitaciones campesinas en la huerta de Valencia (1878-1879). Sus orígenes históricos, dins *Saitabi,* 24, València, 1975, ps. 103-134.

DÁNVILA y COLLADO, Manuel, Desarme de los moriscos en 1563, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia,* 10, Madrid, 1887, ps. 290-310.
DIAGO, Francisco, *Apuntamientos recogidos por el P. M. Fr. Francisco Diago, O. P. para continuar los 'Anales del Reyno de Valencia', desde el rey Pedro III hasta Felipe II,* Acción Bibliográfica Valenciana, València, 1936-1942.
DIRECCIÓN General de Beneficencia y Sanidad, *Resumen General de las invasiones y defunciones por causa de cólera ocurridas en España durante el año 1885,* Imprenta Nacional, Madrid, 1886.
DOMÉNECH BELDA, Carolina, *Dinars, dírhames y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano,* Universitat d'Alacant, 2003.
DOMI, L'Abad en mi recuerdo, dins *Manuel en festes patronals,* 1994, ps. 14-15.
ESCARTÍ, Vicent-Josep, *Vent de juliol,* amb il·lustracions de Manuel Boix, Ajuntament de Castelló de Rugat, 1998.
ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia,* Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part.
ESPAÑA i VIVES, Francesc-Josep, La problemàtica dels amprius. Una carta pacional entre Pere d'Esplugues, senyor de la Pobla Llarga i la Vila d'Alzira, dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics,* 8, Alzira, 1994, ps. 225-242.
ESPINALT y GARCÍA, *Bernardo, Atlante español, o Descripción general de todo el Reyno de España,* t. VIII ("Descripción del Reyno de Valencia"), Impr. de Hilario Santos Alonso, Madrid, 1784-1786; reimpr. facsímil de la IVEI, València, 1988.
ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano,* a cura de J. MARTÍNEZ, Biblioteca Valenciana, Valencia, 2001.
ESTRELLES, Ana – MARTÍNEZ, José Manuel – SERRA, Joan-Josep, *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta. El patrimoni cultural i ambiental de la Ribera Alta,* Mancomunitat de la Ribera Alta – Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Alzira, 2007.
FABIÁN y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca [1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del 'Districte de Sant Felip' existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons 'José López Sellés', 53/1-2.
FAUS PRIETO, Alfredo, Los terremotos de 1748 en el antiguo Reino de Valencia. Documentos de base y notas para su estudio, dins *Cuadernos de Geografía,* 45, València, 1989, ps. 35-50.
F. C., Santísimo Cristo de la Salud en Énova, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.
FEBRER ROMAGUERA, Manuel-V. (ed.), *Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV,* Universitat de València, 2006.
FELIPO ORTS, Amparo, Las sisas del vino y del general de entradas tras las Cortes Valencianas de 1626, dins *Saitabi,* 32, València, 1982, ps. 61-74.
FELIPO ORTS, Amparo, Producción y consumo de vino en el País Valenciano durante el siglo XVII: los manifiestos de 1627-1631, dins *Saitabi,* 35, València, 1985, ps. 127-150.
FÉLIX CARRASCO, Esteban, *Relación puntual, circunstanciada, de las ruínas y extragos causados por los terremotos que se sintieron en varias partes del Reyno de Valencia los días 23 de marzo y 2 de abril de 1748,* Impr. de la viuda de Antonio Bordázar, València, 1748; reimpr. facsímil dins *Documenta,* 1, Montesa, 1992, s. p.
FERNÁNDEZ, José – GUILLEM, Pere-Miquel – MARTÍNEZ, Rafael, *Cova del Bolomor. Els primers habitants de les terres valencianes,* Diputació de València, 1997.
FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València,* Vicent Garcia eds., València, 1979.
FERRI, Felo, Cultura ibèrica en Manuel. El primer llogaret, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 8, Manuel, 1999, ps. 3-5.
FERRI, Felo i al., La vil·la romana de l'Énova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 19, Manuel, 2004, ps. 1-20.
FERRI, Marc, Molins i moliners al segle XIX. Notes entorn al cens dels moliners de la província de València de 1847, dins GLICK, Th. F. – MARTÍNEZ, L. P. (eds.), *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social,* Alfons el Magnànim, València, 2000, ps. 451-482.
FERRI, Marc (coord.), *La construcción del territorio valenciano. Patrimonio e historia de la ingeniería civil,* Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de la Comunitat Valenciana, València, 2003.
FERRI CHULIO, Andrés de Sales, *La platería valentina. Art religiós a la Ribera,* Caixa de Carlet – CCEC, Sueca, 1992.
FITA REVERT, Ramón, La documentación eclesiástica en la archidiócesis de Valencia en la década de los años 30, dins *Revista d'Arxius,* 4-5, València, 2005-2006, ps. 83-164.
FLACCUS, Hyginius i Siculus, *Opuscula agrimensorum veterum,* a cura de M. J. CASTILLO, Universidad de La Rioja, Logroño, 1998.
FRANCH BENAVENT, Ricardo, La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución, dins *Noticiario de Historia Agraria,* 8, Múrcia, 1994, ps. 67-98.
FRANCO, Vicente Ignacio, *Noticia de la actual población del Reyno de Valencia. La de sus despoblados desde la conquista por el rey don Jayme Primero, las leguas que distan de la capital, los señores directos que los poseen y las diócesis á que pertenecen,* Tipogr. del *Diario de Valencia,* València, 1804.
FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica,* Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74.
GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956),* IVEI, València, 1995.

GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939,* Alfons el Magnànim, València, 1996.
GALLEGO ÚBEDA, Aquilino, Una alquería islámica en el término municipal de l'Énova, dins *La Bellota,* 32, Manuel, 2010, ps. 22-24.
GANDIA ÀLVAREZ, Kike, El palacio islámico de la Costa del Castell de Xàtiva, dins *Papers de la Costera,* 13, Xàtiva, 2007, ps. 83-90.
GARCIA, Ricard – CISCAR, Eugeni, *Moriscos i agermanats,* 3 i 4, València, 1974.
GARCÍA, Francisco Ma. - SERRANO, Daniel, Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia), dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics, 2,* Alzira, 1986, ps. 87-118.
GARCÍA ALMIÑANA, Eugenio, La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira, a través de la correspondencia municipal (1703-1707), dins *Al-Gezira,* 3, Alzira, 1987, ps. 193-230.
GARCÍA CÁRCEL, Ricardo, El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI, dins *Cuadernos de Geografía,* 18, València, 1976, ps. 49-66.
GARCÍA CÁRCEL, Ricardo, *Las Germanías de Valencia,* Península, Barcelona, 1981.
GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Hábitat rural mudéjar y penetración del capital urbano en la huerta de Xàtiva a finales de la Edad Media, dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo,* Terol, 1993, ps. 789-802.
GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la Monarquía,* Universitat de València, 1974.
GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Francesc Garcia i la Segona Germania a la Marina Alta,* Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1986.
GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal,* Aguilar Eds., Madrid, 1952.
GARCIA-OLIVER, Ferran, *El naixement del monestir cistercenc de la Valldigna,* Universitat de València, 1983.
GARÍN y ORTIZ DE TARANCO, Felipe María (coord.), *Catálogo monumental de la provincia de Valencia,* Caja de Ahorros de Valencia, València, 1986.
GARZÓ, Juan, Recuerdos de la Coronación, dins *L'Énova en festes,* 1975, s. p.
GASCÓN PELEGRÍ, Vicente, *La Región Valenciana en la Guerra de Sucesión,* Tipogr. Sucesores de Vives Mora, València, 1956.
GASCON PELEGRÍ, Vicent, *Sant Bernat de Rascanya,* València, 1967.
GIL-MASCARELL BOSCÀ, Milagro, Prehistòria i Antiguitat, dins *Història del País Valencià*, col·l. Papers Bàsics, 3 i 4, València, 1993.
GIL OLCINA, Antonio, La propiedad de la tierra en los señoríos de jurisdicción alfonsina, dins *Investigaciones Geográficas,* 1, Universitat d'Alacant, 1983, ps. 7-24.
GIL OLCINA, Antonio, Jurisdicción alfonsina y poblamiento valenciano, dins *Cuadernos de Geografía,* 39-40, València, 1986, ps. 235-245.
GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Énova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione',* Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.
GINER i FERRANDO, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim,* L'Oronella, València, 1999.
GLICK, Thomas F., *Regadío y sociedad en la Valencia medieval,* Eds. del Cenia al Segura, València, 1988.
GONÇÁLEZ, Francisco Ramón (ed.), *Sacro Monte Parnaso de las Musas Católicas de los reynos de España, que, unidas, pretenden coronar su frente y guarnecer sus faldas con elegantes poemas en varias lenguas; en elogio del prodigio de dos mundos y sol del Oriente, S. Francisco Xavier, de la Compañía de Jesús*, Impremta del Sant Tribunal de la Inquisició, València, 1687.
GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo, El paisaje y la unidad de producción, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 28-36.
GUÍA Comercial de Valencia y su provincia (1901), Bailly-Baillière, Barcelona, 1901.
GUICHARD, Pierre, Les estructures feudals en la València musulmana, dins *Debats,* 5, València, 1986, ps. 22-32.
GUICHARD, Pierre, Crecimiento urbano y sociedad rural en Valencia a principios de la época de taifas (siglo XI después de J. C.). Traducción y comentario de un texto de Ibn Hayyän, dins GUICHARD, Pierre, *Estudios sobre historia medieval,* Eds. Alfons el Magnànim, València, 1987, ps. 153-174.
GUICHARD, Pierre, *Les musulmans de Valence et la reconquete (XI^{è}-XIII^{è} siècles),* Institut Français, Damasc, 1990-1991.
GUINOT, Enric, *Cartes de poblament medievals valencianes,* Generalitat Valenciana, València, 1991.
GUINOT, Enric, *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval,* 3 i 4, València, 1999.
HALPERIN DONGHI, Tulio, *Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia,* Institució Alfons el Magnànim, València, 1980.
HERMOSILLA, Jorge (dir.), *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos,* Conselleria de Cultura i Educació, València, 2006.
HERNÀNDEZ SANCHO, Vicent, *Història de Manuel fins a l'enfrontament i l'incendi del 17 d'abril de 1706,* Associació Cultural 'Mitja Galta', Manuel, 2008.
HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979.
HINOJOSA MONTALVO, José, Las fronteras valencianas durante la guerra con Castilla (1429-1430), dins *Sàitabi,* 37, 1987, ps. 149-157.
HUICI MIRANDA, Ambrosio, *Historia musulmana de Valencia y su región,* Ajuntament de València, 1970.

HUICI, Ambrosio – CABANES, Mª Desamparados, *Documentos de Jaime I de Aragón*, València-Saragossa, 1976-1988.
IBN HAYYÂN de Córdoba, *Crónica del califa Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis, V)*, trad. i ed. a cura de M. J. VIGUERA i F. CORRIENTE, Anubar, Saragossa, 1981.
IBN HAZM DE CÓRDOBA, *El collar de la paloma*, a cura d'E. GARCÍA GÓMEZ, Alianza ed., Madrid, 1952.
IBN HAZM de Còrdova - Antoni MARTÍNEZ de Xàtiva, *El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants*, Eds. del Bullent, Picanya, 1994.
IBN SA'ÎD, *Al-Mugrib fî hulâ al-Magrib*, a cura de S. DAYF, Dâr al-Ma'ârif bi Misr (2a ed.), El Caire, 1964.
INEBA TAMARIT, Pilar, Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet, dins *Cabdells*, 2, Oliva, 2000, ps. 127-132.
INFORME sobre las memorias acerca de caminos y canales de la provincia, recopiladas y presentadas por la Diputación, Manuscrit inèdit de l'Arxiu de la Reial Societat Econòmica del País, C-66, V-Obres Públiques, núm. 8, València, 1820.
INSCRIPCIONS romanes de l'Énova i Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 7-11.
JIMÉNEZ SALVADOR, José Luis, Algunas reflexiones sobre la gestión del patrimonio arqueológico valenciano en las dos últimas décadas, dins *Sàitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 54, València, 2004, ps. 37-61.
LABORDE, Alexandre de, *Itinerario descriptivo de las provincias de España (1808)*, trad. per J. VILLANUEVA, València, 1826 (2ª ed.).
LABORDE, Alexandre de, *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, a cura d'O. VALLS i J. MASSOT, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1975.
LAPEYRE, Henri, *Geografia de la España morisca*, Diputació de València, València, 1986.
LEÓN NAVARRO, Vicente, Motins i avalots: de l'Antic Règim a la Revolució Liberal (1793-1808), dins *El primer liberalisme: l'aportació valenciana*, Biblioteca Valenciana, València, 2001, ps. 32-61.
LLAVADOR, Ma. Dolores - FERRER, Agustín, Aportación al estudio del poblamiento en la zona sur de la Ribera del Xúquer durante la Cultura del Bronce Valenciano, dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics*, 3, Alzira, 1987, ps. 9-29.
LLANSOL, Francisco, *Topografía médica general de la Ribera del Xúcar y particular de la villa de Alzira*, manuscrit del 1797 transcrit dins RIERA, Juan – GRANDA-JUESAS, Juan, *Epidemias y paludismo en la Ribera de Júcar*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1988.
LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Historia de Énova*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Parroquial de l'Énova, 1953.
LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970.
LÓPEZ ALBERT, Susana, *Guia del patrimoni arquitectònic de la Ribera Alta*, Mancomunitat de la Ribera Alta, L'Alcúdia, 1999.
LÓPEZ ELUM, Pedro, *Contribución al estudio demográfico de la comarca de Alzira en el siglo XV*, Tesis de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1970.
LÓPEZ ELUM, Pedro, La geografia en la Crònica de Jaume I: els setges al castell i a la ciutat de Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 7. Xàtiva, 1992, ps. 13-38.
LÓPEZ GÓMEZ, Antonio, Las heladas de febrero de 1956 en Valencia, dins *Estudios Geográficos*, 17, Madrid, 1956, ps. 673-700.
LÓPEZ GÓMEZ, Antonio, Conurbaciones agrarias de la Huerta de Valencia, dins *Saitabi*, 12, València, 1962, ps. 231-237.
LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, La Corona y las jurisdicciones señoriales en el Reino de Valencia durante el reinado del Magnánimo, dins *En la España medieval*, 26, Madrid, 2003, ps. 127-166.
LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006.
MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario* d'Espanya (Madrid, 1847).
MANRIQUE PESUDO, M., La jovada valenciana, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 15, Castelló de la Plana, 1934, ps. 156-166.
MARCO, M., L'Énova dins la història, dins *L'Énova en festes*, 1983, s. p.
MARTÍ, Miquel, Improntas de trabajo artesano en el campo valenciano, dins *La impronta de Roma. Monumentalización de las ciudades y esplendor del medio rural (204 aC-711)*, vol. 2 de *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, València, 2007, ps. 169-171.
MARTÍ MATÍAS, Miquel-Ramon, *El genoma de una ciudad: Valencia (Bioarquitectura: orígenes hasta época foral)*, Tesi doctoral, Departament de Construccions Arquitectòniques, Universitat Politècnica de València, València, 2014.
MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960.
MARTÍNEZ CANET, Robert, Absolutisme i força armada. El Batallón de Voluntarios Realistas de San Felipe, dins *Llibre de la fira*, Xàtiva, 2002, ps. 76-83.
MARTÍNEZ CLIMENT, J., La ermita de Énova, dins *L'Énova en festes*, 1982, s. p.
MARTÍNEZ i GARCIA, Josep-Manuel, Un taller ceràmic de l'època romana a Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1989, ps. 23-28.
MARTÍNEZ, Lino, Sociedad de cazadores de Énova. Breve historia, dins *L'Énova en festes*, 1975, s. p.
MARTÍNEZ MARCO, Lino, *Per tal de conéixer l'Énova*, Mecanoscrit inèdit, L'Énova, 1985.
MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, *Carta arqueológica de la Ribera*, APA del CP Lluís Vives, Alzira, 1984.
MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, La cultura del bronce valenciano en la Ribera, dins *Al-Gezira*, 1, Alzira, 1985, ps. 13-112.
MARTÍNEZ RONDAN, Josep, *El retaule de la Resurrecció de la Seu de València*, Sagunt, 1998.

MATEU BELLÉS, Joan-F., Assuts i vores fluvials regades al País Valencià, dins *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez,* Universitats de València i Alacant, València, 1989, ps. 165-185.
MATEU i BELLÉS, Joan F., Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar, Introducció a *Les observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després,* llibre primer, Bancaixa, València, 1995, ps. 15-55.
MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo,* Alfons el Magnànim, València, 1987.
MAYANS y CISCAR, Gregorio, *Escritos económicos,* Ajuntament d'Oliva – Diputació de València, València, 1976.
MEDIOS *que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de cultivos en la zona regable,* Ministerio de Fomento, Madrid, 1918.
MIÑANA, José Manuel, *La Guerra de Successió en València,* ed. a cura de F.-J. PÈREZ i J.-Mª. ESTELLÉS, Alfons el Magnànim, València, 1985.
MIÑANO, Sebastián de, *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal,* Madrid, 1826.
MOLLÀ VILAPLANA, Maria Teresa, *Informe lingüístic sobre el nom del municipi "l'Énova"*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2011.
MONTOLÍO TORÁN, David, *Memoria histórico-artística del Cristo de la Salud y de la Virgen de Gracia (Énova),* Manuscrit de l'Arxiu Parroquial de l'Énova, 2000.
MOROTE BARBERÁ, José G., El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio, dins *Saguntum,* 14, València, 1979, ps. 139-159.
MOSCARDÓ DEVESA, Ramir, Catàleg de l'Arxiu de la Parròquia de la Mare de Déu de Gràcia (l'Énova), dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 571-593.
MUÑOZ POMER, Ma. Rosa, Aproximació a una divisió comarcal a través del "tall del drap" (1404), dins *Xé Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. Ier d'Onomàstica Valenciana. València, 1985,* Generalitat Valenciana, València, 1986, ps. 530-534.
NAVARRO OLTRA, Vicent-Carles, Hallazgo de dírhemes en Játiva, dins *Gaceta Numismática,* 97-98, Madrid, 1990.
NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història,* Edicions 96, Carcaixent, 2003.
NOMENCLÁTOR de los pueblos, partidos, distritos y secciones de la provincia de Valencia, Tipogr. de la Casa de la Beneficència, València, 1895.
NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals,* 1947, s. p.
OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble,* Ajuntament de Manuel, 1994.
OLMOS CANALDA, Elías, *Inventario de los pergaminos del Archivo de la Catedral de Valencia*, València, 1961.
ORDENANZAS de la Acequia de Énova, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847; reed. en la Tipogr. de J. Vila Hermanos, Xàtiva, 1891, i en la Tipogr. Mateu, Xàtiva, 1974.
ORDENANZAS particulares y Reglamento de regadores del término municipal de Énova y su anexo Sanz, Tipogr. de Salvador Amargós, València, 1874.
ORDENANZAS rurales del término municipal de Énova y su anexo Sanz, aprobadas por la Comisión provincial en 21 de junio 1872, y por el muy ilustre gobernador de la provincia, en 27 del misno, Tipogr. de Salvador Amargós, València, 1872.
PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana,* 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202.
PASSA, Jaubert de, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia,* Tipogr. de Benito Monfort, València, 1884.
PASTOR i BELDA, Ferran, L'Ermita de Sant Roc de Ternils. Un resum d'història de la Pobla i del nostre país, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1991, ps. 9-14 (I); 1992, s. p. (II).
PEDRO MICHÓ, Ma. Jesús de, L'Església i despoblat de Ternils (Carcaixent), dins *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera (Almussafes, 1988),* Ajuntament d'Almussafes, 1993, ps. 45-61.
PELLICER ROCHER, Vicent, *Història de l'Art de la Safor (segles XIII-XVIII),* CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2007, ps. 55-57.
PÉREZ, José – BORREDÀ, Reyes, Un assaig sobre el territori i el poblament ibèric de Saitabi, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 125-140.
PÈREZ APARÍCIO, Carme, *De l'alçament maulet al triomf botifler,* Tres i Quatre, València, 1981.
PÉREZ APARICIO, Ma. Carmen, La política de represalias y confiscaciones del Archiduque Carlos en el País Valenciano, 1705-1707, dins *Estudis. Revista d'història moderna,* 17, València. 1991, ps. 149-196.
PÉREZ BALLESTER, J., De la Saitabi ibérica a la Saetabis romana, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva,* Universitat de València, 2006, ps. 137-164.
PÉREZ GARCÍA, Pablo (coord.), Xàtiva moderna, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva,* Universitat de València, 2006-2007, t. 1, ps. 271-352.
PÈREZ i HERRERO, Johan-Anthoni, *En Johan Christòfol Berthomeu i Colom (1492-1992),* L'Énova, 1992.
Los PERGAMINOS de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la Ciudad de Alcira, Ajuntament d'Alzira, 1967.
PERIS ALBENTOSA, Tomás, *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer. (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847),* Confederación Hidrográfica del Júcar i Generalitat Valenciana, València, 1992.
PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII),* vol. 1: 'L'escenari i els protagonistes', Bromera, Alzira, 2001.
PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII),* vol. 2: 'La terra de l'arròs i les moreres', Bromera, Alzira, 2002.

PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII),* vol. 3: 'Les jerarquies socials', Bromera, Alzira, 2003.

PERIS JOAN, Antoni, El privilegi de la fira, dins *Llibre de la fira d'agost, Xàtiva,* 1979, s. p.

PESET REIG, Mariano, Propiedad y señorío en la Ribera del Júcar, dins *Economia agrària i història local,* València, 1981, ps. 99-159.

PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los 'llibres de avehinament',* Ajuntament de València, 1978.

PINTURES religioses de l'Énova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 23, Manuel, 2006, p. 6.

PIQUERAS, Juan – BEÜT, Emili, Enova, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana,* vol. 5, València, 1975, p. 123.

PIQUERAS, Juan, *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980),* Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1981.

PIQUERAS, Juan, *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica,* Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, Madrid, 1985.

PIQUERAS, Juan, *Historia y guía de los vinos valencianos,* Generalitat Valenciana, València, 1986.

PIQUERAS, Juan - SANCHIS, Carmen, *La organización histórica del territorio valenciano,* col·l. Territori, núm. 2, Generalitat Valenciana, València, 1992.

PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografia de les comarques valencianes,* vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss.

PIQUERAS HABA, Juan, Xàtiva i el seu territori: la qüestió comarcal, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera,* Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.

PIQUERAS, Carmen – SANCHIS, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos,* Conselleria d'Infrastructures i Transports de la Generalitat Valenciana, València, 2006.

PLA, Enric – MARTÍ, Bernat, L'arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació, dins *L'escenari històric del Xúquer. Acte de la IV Assemblea d'Història de la Ribera (l'Alcúdia, 1986),* Ajuntament de l'Alcúdia, 1988, ps. 35-46.

POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islámica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València),* Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

PONS ALÓS, Vicente, *El fondo Crespí de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548),* Universitat de València, 1982.

PONS, Vicent – BOLUDA, Alfred, De camins, assagadors i séquies. Unes ordinacions del segle XVII relatives a l'Horta de Xàtiva, dins *Papers de la Costera,* 13, Xàtiva, 2007, ps. 73-83.

QUESADA, Tomás, El agua salada y las salinas, dins MALPICA CUELLO, A. (ed.), *El agua en la agricultura de Al-Ándalus,* Lunwerg eds., Barcelona, 1995, ps. 57-80.

PROYECTO de ordenanzas para el régimen de la Acequia Comuna de Énova, que presenta, a la Junta General de propietarios regantes de la misma, la comisión que fué encargada de redactarlas en la celebrada en 29 de diciembre de 1839, Tipogr. de José Mateu Cervera, València, 1840.

PUCHOL, Miguel S., El bombardeig de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 18, Manuel, 2004, p. 15-19 (1a. part); 20, 2005, ps. 16-19 (2a. part).

RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939),* col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991.

RAMÍREZ, Germán – BLESA, Isaïes, *La destrucció de Xàtiva el 1707 i el govern de la ciutat a l'exili,* Ulleye, Xàtiva, 2007

RAMIRO, Enric, *La Ribera: imatge i territori,* Mancomunitat de la Ribera Alta, Alzira, 2000.

RIBERA y TARRAGÓ, Julián, Nobleza musulmana en el Reino de Valencia. Los Beni Mofaguaz de Játiva, dins *El Archivo. Revista de ciencias históricas,* dir. per Roc CHABÁS, Impr. de Pedro Botella, Dénia, 1887-1888, t. 2, ps. 49-53; reimpr. facsímil, Alacant, 1986.

RIBERA y TARRAGÓ, Julián, *Disertaciones y opúsculos [1887-1927],* Tipogr. de Estanislao Mestre, Madrid, 1928.

RIBES IBORRA, Vicent, La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià, dins RIBES IBORRA, V. (ed.), *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià (1710-1939),* col·l. Gramalla, 4, Ajuntament de Xàtiva, 1994, ps. 13-160.

RIBES IBORRA, Vicent, *Històries de Castelló,* Ajuntament de Castelló de la Ribera, Alzira, 1996.

RIERA, Juan, *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII),* Universidad de Valladolid, 1982.

RIERA, Juan – GRANDA-JUESAS, Juan, *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar (Una topografía médica del siglo XVIII),* Universidad de Valladolid, 1988.

RIERA y SANS, Pablo (dir.), *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal... de España y sus posesiones en Ultramar,* Tipogr. del heredero de D. Pablo Riera, Barcelona, 1884.

RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, Valencia), dins *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester,* 'Trabajos Varios' del SIP, núm. 89, València, 1992, ps. 397-410.

RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Sáitabi,* Universitat de València – Biblioteca Valenciana, València, 2007.

RIUS SERRA, José, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280). I, Cataluña, Mallorca y Valencia,* CSIC, Barcelona, 1946.

RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III,* Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia,* vol. 3, ps. 193-330.

RODRÍGUEZ, Carme, *La fauna de la Ribera,* Germania, Alzira, 1995.

ROMERO GONZÁLEZ, Juan, Nota sobre población, derechos feudales y control de la población agrícola en la Ribera de Xúquer a finales del antiguo régimen, dins *Cuadernos de Geografía,* 43, València, 1988, ps. 23-38.

ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M., *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España,* Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1974.
ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M., Anotacions a la toponímia de la Ribera del Xúquer i encontorns, dins *Cuadernos de Geografía,* 24, València, 1979, ps. 1-26.
RUBIERA, María Jesús, Una república musulmana en Xàtiva (s. XI), dins *Fira d'agost,* Xàtiva, 1985, ps. 101-104.
RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Míkel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII),* Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987.
RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana,* Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993.
RYDER, Alan, *Alfons el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458),* Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992.
SÁIZ SERRANO, Jorge, Nobleza y expansión militar de la Corona de Aragón: la nobleza valenciana en las guerras del rey (1420-1448), dins *Anuario de Estudios Medievales,* 33/2, Barcelona, 2003, ps. 729-780.
SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo,* Universitat de València, València, 2008.
SALES, Joan, Cartes a Màrius Torres, Eds. del Pi de les Tres Branques, Barcelona, 1976; reprod. parcial dins RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939),* col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991, vol. 3, ps. 79-121.
SALVÁ BALLESTER, Adolfo, Los moriscos valencianos en 1527 y 1528, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura,* XVI, Castelló de la Plana, 1935, ps. 363-376.
SALVADOR ESTEBAN, Emilia, La comercialización de la sal en el Reino de Valencia durante la época foral moderna, dins *Homenatge al doctor Peset,* València, 1979, ps. 517-540.
SANCHIS DEUSA, Ma. del Carmen, Dos mutaciones paisajísticas ligadas al arrozal en la antigua gobernación de San Felipe (Xàtiva), dins *Cuadernos de Geografía,* 22, València, 1978, ps. 59-72.
SANCHIS DEUSA, Carmen, *El transporte en el País Valenciano,* Eds. Alfons el Magnànim, València, 1988.
SANCHIS GUARNER, Manuel, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres,* L'Estel, València, 1968.
SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull,* Ajuntament de Rafelguaraf, 1995.
SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Adéu a Berfull (Fàtima, morisca del quarter de l'*Énova*),* La Xara, Simat de la Valldigna, 1998.
SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Memòries d'un alamí,* Columna, Barcelona, 1998.
SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, Els morisquets de la Comuna de l'Énova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 20, Manuel, 2005, ps. 3-6.
SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, III Centenari de l'incendi de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment,* 23, Manuel, 2006, ps. 13-14.
SANCHIS MONTAGUD, José V., Abad y Torreta en el siglo XVII, dins *Manuel en festes,* 1992, ps. 10-11.
SANCHIS TORREGROSA, Dionís, Camí l'Abad. Breve historia, dins *Manuel en festes,* 1980, s. p.
SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia,* Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922.
SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions,* Ajuntament de l'Énova, 2007.
La SANIDAD rural, vista por el farmacéutico. Trabajos de los farmacéuticos titulares, Colegio Oficial de Farmacéuticos, Valencia, 1955.
SANTACREU, M. C., *La necrópolis romana de les Foies (Manuel),* dins Archivo de Prehistoria Levantina, 11, València, 1986.
SANTIAGO P., J., Una ermita a su Hijo, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.
SANZ BREMÓN, Manuel, Memoria sobre el estado de la agricultura e la provincia de Valencia. Redactada por el ingeniero secretario de la Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio (1875), ed. dins *Estudis d'Història Agrària,* 2, Barcelona, 1979, ps. 211-253.
SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia,* dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925.
SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva,* Xàtiva, 1933-1935, 4 vols.
SEGUÍ, Salvador, *Cancionero musical de la provincia de Valencia,* Institució Alfons el Magnànim, València, 1980.
SERENA PÉREZ, Balbí-Josep, Sobre els orígens de la Pobla Llarga, dins *La Pobla Llarga en festes,* 1997, s. p.
SERRANO TOMÁS, Alfredo, Énova, dins *Diccionario Geográfico de España,* Ediciones del Movimiento, Madrid, 1959, vol. 9, ps. 396-397.
SERRANO VÁREZ, Daniel, *Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera,* Academia de Cultura Valenciana, València, 1987.
SERRANO VÁREZ, Daniel – FERNÁNDEZ PAMEIRO, Jesús, Romanización de la Ribera del Xúquer, dins *Al-Gezira,* 8, Alzira, 1994, ps. 49-80.
SISTACH, Carmen, El papel árabe en la Corona de Aragón, dins *Actas del II Congreso Nacional de Historia del Papel en España,* Diputación de Cuenca, 1997, ps. 71-78.
SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques,* Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971).
SOLER, Abel, *De Vilanova de Rugat a la Pobla del Duc. Persones i fets d'un poble de llauradors de la Vall d'Albaida,* Ajuntament de la Pobla del Duc, la Pobla, 1999.
SOLER, Abel (ed.), *Dietari de Manel Miquel, cirurgià de la Pobla del Duc (1767-1803),* mecanoscrit inèdit, 2000.
SOLER, Abel, Alzira de Xúquer. Gènesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX), dins FURIÓ,

A. – APARICI, J. (eds.), *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. VIII Assemblea d'Història de la Ribera (Cullera, novembre 2000),* Universitat de València, 2002, ps. 51-74.
SOLER, Abel – FERRE, Josep-A., *Història de la vila de Bocairent,* Ajuntament de Bocairent, 2003.
SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *La Llosa de Ranes. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2003.
SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni,* Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004.
SOLER, Abel – YAGO, Ramon – JORDÀ, Rafa, *Oficis tradicionals valencians,* Tàndem, València, 2004.
SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta,* Ajuntament de Barxeta, 2004.
SOLER, Abel – YAGO, Ramon, *Llocnou d'en Fenollet. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Llocnou d'en Fenollet, 2005.
SOLER, Abel, *Barxeta. Patrimoni rural i oficis ancestrals,* Ajuntament de Barxeta, 2006.
SOLER, Abel, *Senyera. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Senyera, 2007.
SOLER, Abel, *Manuel. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Manuel, 2008.
SOLER, Abel, *Informe per a la normalització lingüística del nom de 'Guadasséquies',* Mecanoscrit de l'Arxiu Municpal de Guadasséquies, 2008.
SOLER, Abel, *Castelló, refugi dels Borja. Història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII,* Ajuntament de Castelló de Rugat, 2009.
SOLER, Abel, *La romeria de Santa Anna, a la Llosa de Ranes,* Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2009.
SOLER, Abel, *Aielo de Malferit. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament d'Aielo de Malferit, 2011.
SOLER, Abel, *Rotglà i Corberà. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Rotglà i Corberà, 2011.
SOLER, Abel (coord.), *Sant Joanet. Aproximació a la història de Sant Joan d'Énova,* Ajuntament de Sant Joan d'Énova, 2011 (mecanoscrit inèdit).
SOLER, Abel, *Sempere. Geografia, història, patrimoni,* Ajuntament de Sempere, 2011 (en preparació).
SOLER i ESTRUCH, Eduard, *Epigrames i cançons arreplegats per Soleriestruch en la Ribera i en altres molts llocs del nostre regne,* Comissió de la Falla de la Plaça Major, Alzira, 1993.
SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia,* València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València.
TERÉS, Elías, Linajes árabes en Al-Ándalus según la "Ÿamhara" de Ibn Hazm (I), dins *Al-Ándalus,* XXI, Madrid-Granada, 1957, ps. 55-111; (i II) dins *Al-Ándalus,* 22, 1957, ps. 337-376.
TEROL GRAU, Vicent, *Estudi demogràfic de la Ribera de Xúquer (País Valencià), segles XVI-XX,* Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1992.
TEROL REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002),* Benifaió, 2004, ps. 137-161.
TEROL REIG, Vicent (ed.), *Índex general de consells i actes de l'Arxiu Municipal de Xàtiva (1500-1550),* Universitat de València, 2006.
TORMO y MONZÓ, Elías, *Levante. Provincias valencianas y murcianas,* Guías regionales, Ed. Calpe, Madrid, 1923.
TORRES FAUS, Francesc i al., Introducció a les fonts documentals de la Ribera Alta, dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera,* Institució Alfons el Magnànim, València, 1981, ps. 185-207.
TORRES FAUS, Francesc, Geografia política i municipi: els termes generals com a forma d'organització del territori valencià, dins *Cuadernos de Geografía,* 63, València, 1998, ps. 245-265.
TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià,* La Xara, Simat de la Valldigna, 1999.
TORRES FAUS, Francesc, *La província de Xàtiva: història d'una il·lusió efímera (d'abril de 1822 a octubre de 1823),* Ajuntament de Xàtiva, 2000.
TORRÓ, Josep, Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments de poblament mudèjar. La *Montanea Valencie* (1286-1291), dins *Afers. Fulls de recerca i pensament,* Catarroja (l'Horta), 7 (1988-89), ps. 95-124.
TORRÓ, Josep, Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització a la Vall d'Albaida (1245-1295), dins TEROL, Vicent (ed.), *750 anys com a valencians. Albaida i la vall, 1245-1995.* Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1995, ps. 93-110.
UDINA, Francisco – BELENGUER, Ernesto, *La expulsión de los moriscos de Valencia y Cataluña, según el comisario de embarque Cristóbal Sedeño,* Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1980.
VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó,* Universitat de València, 2002.
VALDÉS LEÓN, Pedro, *Ordenanzas generales para el govierno político y económico de la ciudad de San Phelipe,* Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1750.
VALLEJO GIRVÉS, Margarita, *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea,* Memorias del Seminario de Historia Antigua, IV, Universidad de Alcalá de Henares, 1993.
VALLÉS i BORRÀS, Vicent, *El conreu de la morera i l'artesania de la seda en la Ribera de Xúquer als segles XVI i XVII. El cas de l'Alcúdia,* Ajuntament de l'Alcúdia, 1985.
VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, La división territorial en la España musulmana. La cora de "Tudmir", dins *Al-Ándalus,* 37, Madrid-Granada, 1972, ps. 145-189.
VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, Notas de metrología hispano-árabe. El codo en la España musulmana, dins *Al-Ándalus,* 41, Madrid-Granada, 1976, ps. 339-354.
VALLVÉ, Joaquín, España en el siglo VIII: Ejército y sociedad, dins *Al-Ándalus,* XLIII, Madrid, 1978, ps. 51-111.

VELASCO, Ángel, El *marmor* de Sàetabis, dins VILLAVERDE, Valentín – PÉREZ, José – LEDO, Antonio Carlos (coords.), *Historia de Xàtiva, II. Prehistoria, Arqueología y Antigüedad,* Ajuntament de Xàtiva, 2008, ps. 391-400.
VENTURA CONEJERO, Agustín, *Játiva romana,* serie de "Trabajos varios", 42, SIP-Diputació de València, 1972.
VENTURA, Agustí, Les demarcacions històriques de la Xàtiva foral, dins *Fira d'agost,* Xàtiva, 1986, ps. 43-54.
VENTURA CONEJERO, Agustí, L'antic castell de Castelló de Xàtiva. Toponímia de Castelló, dins *Castelló de la Ribera en festes,* 1994, ps. 28-34.
VENTURA i CONEJERO, Agustí, La capitulació de l'alcaid de Xàtiva Abu Bequer Banu Isa al rei Jaume I, dins *Fira d'agost,* Xàtiva, 1996, ps. 69-78.
VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995,* Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230.
VENTURA CONEJERO, Agustí, *El castell de Xàtiva,* Matéu impresores, Xàtiva, 1998.
VENTURA, Agustí, La batlia de Xàtiva de 1326-1328, dins *25 Aniversari de la Comissió de la Falla Benlloch-Alexandre VI,* Xàtiva, 1998, ps. 163-168.
VENTURA CONEJERO, Agustí, Apunts sobre l'Énova, dins *L'Énova en festes,* 2000, s. p.
VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes,* València, 2001, ps. 431-456.
VENTURA i CONEJERO, Agustí, Furgant en el passat. Alguns documents inèdits sobre Xàtiva en l'edat mitjana, dins *Xàtiva en la fira d'agost,* 2002, ps. 47-54.
VENTURA, Agustí, Las Salinas de Játiva o de Manuel, dins *Actes del XXX Congrés de Cronistes Oficials del Regne de València,* Torrevella (el Baix Segura), 2004, ps. 225-241.
VICENT ISERN, Ramon, Vestigios arquitectónicos de època romana al terme de Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes,* 1995, ps. 10-12.
VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia,* Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972.
VIDAL BELTRÁN, Eliseo, El cuaderno de un visitador de moriscos, dins *Estudis. Revista de historia moderna,* 8, València, 1979-1980, ps. 35-69.
VILA MORENO, Alfonso, *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII a XIX),* Del Cenia al Segura, València, 1983.
VILARI, Rosario i al., *La Segona Germania. Col·loqui internacional,* Diputació de València, 1994.
VILLUGA, Pedro Juan, *Repertorio de todos los caminos de España, hasta agora nunca visto, en el qual allarán qualquier viaje que quieran andar. Muy provechoso para todos los caminantes,* 1546, ed. facsímil, Madrid, 1950.
WATSON, Andrew M., *Agricultural innovation in the Islamic world. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100,* Cambridge, 1983; traduïda a l'espanyol com *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico. Difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas, del año 700 al 1100,* Universidad de Granada, 1998.
YAGO, Ramon, L'art de traure i picar la pedra, dins JORDÀ, Rafa – YAGO, Ramon – SOLER, Abel, *El mirador de la vall. Patrimoni historicoartístic i tradició artesanal d'Atzeneta d'Albaida,* Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida, 2002, ps. 261-276.
YANINI, Alícia, *El caciquisme,* IVEI, València, 1984.
ZAMBRANA, Sebastián, La grandeza de un pueblo, dins *Levante,* València, 15 d'octubre del 1950.